

॥ श्रीः ॥

श्रीमहर्षि द्वैपायनव्यासप्रणीत
श्रीमार्कण्डेयपुराण.

भाग पहिला अध्याय ५१.

संपादक व प्रकाशक,

काशीनाथ वामन लेले.

हा पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क मातदाने आपणांचे
अयम ठेविले आहेत.

श्रीगुरुदेवप्रणाम, वां०.

किंमत रु० २.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमहर्षिव्यासप्रणीतं ॥

॥ श्रीमार्कण्डेयपुराणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ यथोगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमा-
साय चन्द्रितमतीवविवर्णचितैः । तद्वः पुनातु हरिपादसरोजदुग्ममाविर्भवत्कमविलङ्घित-
भूर्भुवःस्वः १ पायात्स वः सकलकल्मषभेददक्षः क्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टर्भुतः । आसा-
वभूतसलिलोत्कणिकाकरालः सिन्धुः प्रनृत्यमिव यस्य करोति संगान् रेनारायणं नमस्कृत्य
नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् २ तपःस्वाध्यायनिरतं मार्के-
ण्डेयं महाशुनिम् । व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत ४ भगवन्भारताख्यानं व्यासे-
नोक्तं महात्मना । पूर्णमस्तमलैः शुभैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः ५ जातिशुद्धिसमायुक्तं साधुशब्दो-
पशोभितम् । पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् ६ विदशानां यथा विष्णुद्विपदां
ब्राह्मणो यथा । भूपणानां च सर्वेषां यथा चूडामणिवरः ७ यथायुधानां कुलिशमिन्द्रियाणां
यथा मनः । तथेह सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् ८ अत्रार्थश्चैव धर्मश्च कामो मोक्षश्च वर्ण्यते ।
परस्परावबन्धाश्च सावबन्धाश्च ते पृथक् ९ धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठमर्थशास्त्रमिदं परम् । काम-

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ अतिशय शुद्धचित्त
योगिजनानां प्राप्त करून घेऊन ज्यांना वंदन केले आहे, ज्यांना प्रकट होतानाच
क्रमाने भूलोक, भूवलोक व सुवलोक ह्यांना व्यापून टाकिले आहे आणि संसारम-
यरूप दुःखाचा नाश करण्यास जी समर्थ आहेत ती श्रीहरीची चरणकमले तुहाला
पवित्र करोत १. ज्याच्या स्वासाने उडविलेल्या उदकाच्या ठाटांमुळे समुद्र भयंकर
दिसू लागतो; ज्याच्या समागमामुळे तो जसें काही नृत्य करू लागतो; क्षारसागरामध्ये
ज्याने आपली फणायुक्त काया ठेविली आहे आणि सर्व पातकांचे निरसन करण्यास
जो समर्थ आहेत तो अनंत तुमचे रक्षण करो २. पुरुषोत्तम नरनारायण, नरस्वर्ता
देवी आणि व्यास ह्यांना नमस्कार करून ग्रंथारंभ करावा ३. तप व वेदाध्ययन
ह्यांमध्ये गढून गेलेल्या मार्कण्डेयमहर्षींना महातेजस्वी व्यासशिष्य जैमिनि हणाला ४
“हे भगवन्, महात्म्या व्यासांनी कथिलेलं भारताख्यान निर्मल व शुद्ध अशा अनेक
शास्त्रसमुदायांनी भरलेले आहे ५. ते आख्यान पूर्वपक्ष व सिद्धान्त ह्यांनी युक्त असून
उत्कृष्ट शब्दांनी भूषित आहे आणि त्यांतील आख्यानेही शुद्ध आहेत ६. देवांमध्ये
जसा विष्णु, मनुष्यांत जसा ब्राह्मण, सर्व भूषणात जसा चूडामणि ७, आयुधांत
जसें वज्र व इंद्रियांमध्ये जसें मन तसें सर्व शास्त्रांमध्ये महाभारत उत्कृष्ट होय ८.

शास्त्रमिदं चारुं मोक्षसाधनं तथोत्तमम् १० धनुराश्रमधर्माणांमाचाररिपतिगाधनम् ।
 प्रोक्तमेतन्महाभाग वेदव्यासेन धीमता ११ तथा तात वृत्तं घोरमासेमोक्षारकमेणा । तथा
 व्यासं महाशास्त्रं विरोधैर्नाभिभूयते १२ व्यासवाक्यजलेपेन कुतर्कतर्ह्यारिणा । वेदशौचा-
 नांगेन नीगजस्फा मही कृता १३ कलजन्ममहाहंसं महाख्यानपरान्मुजम् । कथाविस्तारं-
 गलिलं कार्णं वेदं महाहृदम् १४ तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्पतो जातु-
 कामोऽहं भगवंस्त्वाद्युपस्थितः १५ कस्मान्मातुपतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दनः । वाएदेवो
 जगत्सृष्टिभिधितिसंयमकारणम् १६ कस्माद्य पाण्डुपुत्राणामेका सा द्रुपदात्मजा । पञ्चानां
 महिर्मा कृष्णा यत्र नः संशयो मदान १७ भेषजं चष्टन्त्याया चण्डेवो महाबलः । नाग-
 यात्राप्रसङ्गेन कस्माद्यके हलायुधः १८ कथं चर्द्रापदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः । पाण्डुनाथा
 महात्मानो बधमापुरनाथवत् १९ गतस्सर्वं विस्तरगो ममाख्यानमिहाहंमि । भयन्तो मूढ-
 स्त्रीनामवचोधरुराः सदा २० इति तस्य वचः श्रुत्वा मार्कण्डेयं महामुनिः । दशाश्वदोपरहितो
 वक्तुं समुपचक्रमे २१ मार्कण्डेय ववाच ॥ क्रियाकाण्डेऽयमस्माकं संप्राप्तो मुनिसत्तम ।
 विस्तरं चापि वक्तव्यं नैव कालः प्रशस्यते २२ ये तु वक्ष्यन्ति वक्ष्येऽयं तानहं जैमिने तव ।

परस्पर संवद्ध असलेल्या धर्मार्थकाममोक्षांचे ह्यांत वेगळें वेगळें सविस्तर वर्णन केलेलें आहे ९. हे महाभाग, बुद्धिमान् वेदव्यासांनीं काथिलेलें हें आख्यान हणजे श्रेष्ठ धर्मशास्त्र, उत्कृष्ट अर्थशास्त्र, उत्तम कामशास्त्र व सर्वोत्कृष्ट मोक्षशास्त्र असून चार आश्रमांचे जे धर्मतेव आचार कायम रहाण्याचें साधन होय १०, ११. वा मार्कण्डेयमुने, मोठी मोठी कर्म करणाऱ्या व्यासांनीं विरोध नयेतील अशाच गर्तीनें हें मोठें व्यापक शास्त्र केलेलें आहे १२. वेदरूप पर्वतापासून वहात येणाऱ्या आणि कुतर्करूप वृक्ष हरण करणाऱ्या व्यासवाक्यरूप जलप्रवाहांनें पृथ्वी निर्मल करून टाकिली आहे १३. हें व्यासोक्त वेदरूप सरोवर उत्कृष्ट शब्दरूप महाहंसांनीं, महाख्यानरूप उत्कृष्ट कमलांनीं व कथारूप प्रचंड उदकांनीं युक्त आहे १४. हे भगवन्, अनेक अर्थानीं भरलेलें आणि श्रुतीच्या सविस्तर अर्थानीं युक्त असलेलें हें भारताख्यान खरें खरें सम-जून घेण्याकरितां मी आपणाकडे आलों आहे १५. निर्गुण व जगताच्या उत्पत्तिस्थिति-लयांचें कारण असलेला जनार्दन वासुदेव मनुष्य कां शाला ? १६ आणि पांच पांड-वांचीं पट्टराणीं तीं द्रुपदकन्या कृष्णा एकच कशी शाली ? व्याविपरीं आह्मांस मोठा संशय आहे १७. त्याचप्रमाणें महावजाटव हलायुध बलदेवानें तीर्थयात्राप्रसांगेन ब्रह्महत्येचीनिष्कृति कां केली ? १८ आणि ते महात्मे व महारथी अविवाहित द्रौपदी-पुत्र. पांडवांसारखे नाथ असतांना अनाथाप्रमाणें कासे मारले गेले ? १९. हें सर्व आपण मला सविस्तर कथन करा. मंदमति लोकांना आपण सर्वदा ज्ञान करून देणारे आहा २०. हें जैमिनांचें भाषण ऐकून अष्टादशदोपरहित महर्षि मार्कंडेयांनीं बोलण्याला आरंभ केला २१. ते हणाले “ हे मुनिश्रेष्ठ, आमची ही ज्ञानसंच्येची वेळ झाली आहे आणि तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे तर सविस्तर देणें योग्य आहे. तस्मात्,

तथा च नटसन्देहं त्यां करिष्यन्ति पक्षिणः २३ पिङ्गाक्षश्च विद्योपश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा ।
 द्रोणपुत्राः नगभेदास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः २४ वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामन्याहता मतिः ।
 विन्ध्यकन्दरमध्यस्थान्मातृपान्य च पुत्र उ च २५ एवमुक्तस्तदा तेनमार्कण्डेयेन धीमता ।
 प्रमुखाचरिनाइन्द्रो विस्मयोन्मुह्यत्योचनः २६ जैमिनिश्वाच ॥ अन्यद्रुतमिदं ब्रह्मन्गवा-
 निव मातुर्या । यत्पक्षिणस्ते विज्ञानमापुरत्यन्तदुर्लभम् २७ तिर्यग्योन्यां यदि भवस्तेषां ज्ञानं
 कुनोऽभवत् । कथं च द्रोणतनयाः प्रोच्यन्ते ते पतत्रिणः २८ कथं द्रोणः प्रविश्यातो यस्तु
 पुत्रचतुष्टयम् । ज्ञातं गुणवनां तेषां धर्मज्ञानं महात्मनाम् २९ मार्कण्डेय उवाच ॥ शृणुष्याव-
 दितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने पुरा । शक्रस्याप्सरसां चैव नारदस्य च मनने ३० नारदो नन्द-
 नेऽपश्यत्सुखलोगणमध्यगम् । शक्रं सुराधिराजानं तन्मुखासकलाञ्जनम् ३१ स तेनपिबिरिष्टेन
 दृष्टमात्रः शर्चापतिः । सङ्गतस्तस्यैव स्वकं चास्त्रं ददावाप्तनमादरात् ३२ तं दृष्ट्वा वलवृषद्वज्र-
 त्पितं त्रिदशाङ्गनाः । प्रणुसस्ताश्च देवपि विनयावनताः स्थिताः ३३ ताभिरभ्यार्चितः सोऽथ
 अपविष्टे शतक्रतौ । यथाहं कृतसंभाषः कथाश्रके मनोरमाः ३४ ततः कथान्तरे शक्रस्तनुवाच
 महाज्ञानिम् । शक्र उवाच ॥ देवज्ञां नृप्यनामासां तव यात्रिमतेति वै ३५ रम्भा वा कर्कशा

ही वेळ प्रशस्त नाही २९. तथापि हे जैमिने, ह्या प्रश्नांची उत्तरं तुला सांगण्यास जे
 समर्थ आहेत ते मी तुला आज सांगतो. पक्षी तुझा संदेह नाहीसा करतात २३.
 पिङ्गाक्ष, विद्योप, सुपुत्र, व सुमुख हे द्रोणपुत्र पश्यांमध्ये श्रेष्ठ असून तत्त्ववेत्ते व
 शास्त्रचिंतक आहेत २४. वेद व शास्त्र ह्यांचा अर्थ जाणण्यामध्ये त्यांची मति अकुं-
 ठित आहे व विन्ध्याद्रीच्या गुहेमध्ये त्यांचे वास्तव्य आहे. ह्यास्तव, त्यांच्याकडे जा आणि
 विचार ॥ २५. असे त्या विचारी मार्कंडेयांनी सांगितले असतां विस्मयाने नेत्र प्रमुह्यित
 होऊन ते ऋषिश्रेष्ठ २६ जैमिनि ह्मणाले “ ते पक्षी असतांना त्यांना अत्यंत दुर्लभ ज्ञान
 प्राप्त झाले आणि मनुष्यासारखी वाणी त्यांना प्राप्त झालीहे अति अद्भुत आहे २७.
 तिर्यग्योनीमध्ये उत्पत्ति असतांना त्यांना ज्ञान कसे झाले? त्या पश्यांना द्रोणपुत्र
 ही संज्ञा कशी प्राप्त झाली? २८. चार पुत्रांचा पिता असलेला हा द्रोण कोण?
 व त्या गुंगी महापश्यांना धर्मज्ञान कसे प्राप्त झाले? ” २९. मार्कंडेय ह्मणताना:-
 इंद्र, अप्सरा व नारद ह्यांची एकत्र भेट झाली असतांना पूर्वी नंदनवनांत जे
 वडले आहेत ते तूं एकाप्रचिंतानें श्रवण कर ३०. एकदां नंदनवनांत वेद्यांच्या सनुदा
 यामध्ये देवराज इंद्र त्यांच्या मुखाकडेच दृष्ट देऊन दस्तस्याचे नारदांनी अवलोकन
 केले ३१; त्या श्रेष्ठ ऋषींनी इंद्राला अवलोकन करितां क्षणीं इंद्र उठला आणि आपले
 आसन त्याने नारदांना दिले ३२. तो इंद्र उठल्याचे पाहून अप्सरांनी त्या देवर्षीला
 प्रणम केला; आणि विनयाने नम्र होऊन त्या रम्या राहिल्या ३३. त्यांनी मान
 दिल्यानंतर व इंद्र दस्तस्यानंतर योग्यतेप्रमाणें प्रश्नोत्तरें झाल्यावर ते नारदमुनि मनो-
 हर कथा सांगू लागले असतां ३४ इंद्र मध्यंतरी त्या महाधीना ह्मणाला “ आपण आज्ञा
 करा, ह्मणजे रम्भा, कर्कशा, उर्वशी, तिलोत्तमा, वृताची व मेनका ह्यांपैकी यापणाला

बाध उर्वश्यथ तिलोत्तमा । वृताचीमेनकायापि यत्र वा भवतो रुचिः ३६ एतच्छ्रुत्वा द्विज-
श्रेष्ठो वाचं शक्रस्य नारदः । विचिन्त्याप्तरसः प्राद विनयावनताः स्थिताः ३७ पुष्पाकमिदं
सर्वासां रूपौदार्यगुणाधिकाम् । आत्मानं मन्यते या तु सा नृत्यतु ममापतः ३८ गुणरूपवि-
हीनायाः सिद्धिर्नादृशस्य नास्ति वै । चार्वंशिष्ठानवभृत्सु नृत्यमन्यद्विदम्बनम् ३९ मार्कण्डेय
उवाच ॥ तद्वाक्यसमकारं च एकैकास्ता नतास्ततः । अहं गुणाधिकान त्वं न त्वं चान्या-
त्रवीदिदम् ४० तामां संभ्रममालोक्य भगवान्पाकशासनः । पृच्छत्यतां मुनिरित्याह वक्ता यां
वो गुणाधिकाम् ४१ शक्रश्छन्दात्रयाताभिः पृष्ठस्ताभिः स नारदः । प्रोवाच यत्तदा वाक्यं
जैमिने तत्रिवोधमे ४२ तपस्यन्तं नगेन्द्रस्थं यावः क्षोभयते बलात् । दुर्वाससं मुनिश्रेष्ठं तां वो
मन्ये गुणाधिकाम् ४३ मार्कण्डेय उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वा वेपितकन्धराः । अशक्य-
मेतदस्माकमिति तावकिरे कथाः ४४ तत्रापसरा वपुर्नाम मुनिश्चोभणगर्विता । प्रत्युवाचा-
हयास्यामि यत्रासौ संलिप्तो मुनिः ४५ अयं तं देहपन्तारं प्रयुक्तेन्द्रियवाजिनम् । स्मर-
शक्तगलद्रक्षिं करिष्यामि कुसारथिम् ४६ ब्रह्मा जनादेनो वापि यदि वा नीललोहितः ।
तमप्ययं करिष्यामि कामवाणशतान्तरम् ४७ इत्युक्त्वा प्रजगामाथ प्रलेखादिं वपुस्तदा ।
मुनेस्तपःप्रभावेण प्रशान्तश्चापदाश्रमम् ४८ सा पुंस्कोकिलमाधुर्या यत्रास्ते स महाश्रुतिः ।

जी अभिमत असेल ती नृत्य करील ” ३९, ३६. हे इंद्राचें भाषण ऐकून व विचार
करून, विनयानें नम्र होऊन उभ्या असलेल्या अप्सरांना द्विजश्रेष्ठ क्षणाळे ३७
“ तुझां सर्वांमध्ये रूप व गुण ह्यांत जी स्वतःला अधिकसमजत असेल तिनें
माझ्या पुढें नृत्य करावें ३८. कारण, गुणहीन व रूपहीन स्त्रीच्या नृत्याचें फल
नाहीं. मनोहर स्त्रीचेंच नृत्य खरें नृत्य असून इतर नृत्य हे विडंबन होय ” ३९. मार्क-
ण्डेय क्षणतातः—नारदांच्या मुखांतून हे शब्द निघाले नाहींत तोंच नम्र झालेल्या
अप्सरांपैकीं प्रत्येकजण मी गुणांनीं अधिक आहे, तूं नाहींस, असें एकामेकीला ह्मणूं
लागली ४०. हा त्यांचा मोघळ पाहून भगवान् इंद्र त्यांना क्षणाला “ नारदमुनींना
विचारा, क्षणजे तुझांमध्ये गुणांनीं अधिक कोण हें ते सांगतील ” ४१. इंद्राच्या
इच्छेप्रमाणें वागणाऱ्या त्या अप्सरांनीं प्रश्न केल्यावर हे जैमिने, नारदांनीं जें सांगितलें
तें ऐक ४२. नारद क्षणाळे “ पर्यंतावर तपश्चर्या करीत वसलेल्या मुनिश्रेष्ठ दुर्वा-
साला जी आपल्या सामर्थ्यानें क्षोभ उत्पन्न करील ती मी तुमच्यांत गुणांनीं
अधिक समजेन ” ४३. मार्कण्डेय क्षणतातः—तें त्यांचें भाषण ऐकून सर्व अप्स-
रांनीं माना हालविल्या आणि हें आझाला अशक्य आहे असें त्या क्षणाल्या ४४.
परंतु, मुनींना क्षोभ उत्पन्न करण्यासंबंधानें गर्व वाहणारी एक वपुनामक
अप्सरा क्षणाली “ त्या मुनींकडे मी जातें ४५. देहरूप सारख्यानें आणि इन्द्रियरूप
अश्वानीं युक्त असलेल्या त्या मुनिरूप रथाला मी, स्मररूप शस्त्रानें रक्षिं तोडून,
कुंठित करीन ४६. ब्रह्मा, विष्णु अथवा महेश्वर जरी असला तरी कामवाणांनीं मी
त्यांच्या मनाला आज जेवम करीन ” ४७. असें बोलून ती वपु, मुनींच्या तपःसाम-

कोशमात्रं स्थिता तस्माद्गायत वराप्सराः ४९ तद्गीतध्वनिमाकर्ण्य मुनिर्विस्मितमानसः ।
जंगम तत्र यशस्वे सा बाला रुचिरानना ५० तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं मुनिः संस्तव्य
मानसम् । क्षोभणायामतां श्रुत्वा कोपामर्षसमन्वितः ५१ क्वाचेदं ततो वाक्यं महर्षिस्तां
महातपाः ५२ यन्मादुःखार्जितस्येह तपसो विप्रकारणात् । आगतासि मदनोन्मत्ते मम
दुःखाय भेच्चरि ५३ तस्मात्सुपर्णगोत्रे त्वं मत्कोषकटुर्षाकृता । जन्म प्राप्स्यसि दुष्प्रभे
यावद्वर्षाणि षोडश ५४ निजरूपं परित्यज्य पक्षिणी रूपधारिणी । चत्वारस्ते च तनया
जनिष्यन्तेऽधमाप्सराः ५५ अग्राप्य तेषु च प्रीतिं श्रद्धापूर्ता पुनर्दिवि । वाममाप्स्यसि
वक्षस्यं मोत्तरं ते कथंचन ५६ इति वचनमस्रं कोपस्तरुदृष्टिभलकटवृत्त्यां तां मानिनीं
भावयित्वा । तरलतरतरङ्गां गां परित्यज्य विप्रः प्रपितगुणगणौघां संप्रयातः स्वग-
ङ्गाय ५७ इति मार्कण्डेयपुराणे वपुशापकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ अरिष्टनेमिपुत्रोऽभूद्रहो नाम पक्षिराट् । गरुडस्यामवत्पुत्रः संपाति
रिति विभुतः १ तस्याप्यासीन्सुतः शरः सुपार्श्वो वायुविक्रमः । सुपार्श्वतनयः कुन्तिः कुन्ति-
पुत्रः प्रलोद्वप २ तस्यापि तनयावास्तां कङ्कः कन्धर एव च ३ कङ्कः कैलासधिसरे विमुदूयेति

र्थान् ज्यावरील आश्रमांतील श्वापदे शांत झालेली आहेत अशा प्रालेयपर्वतावर
गेली ४८ आणि कोकिलपद्याप्रमाणे जिचा ध्वनि मधुर आहे अशी ती श्रेष्ठ अप्सरा
त्या महर्षीपासून एका कोसावर उभी राहून गायन करून लागली असतां ४९, तिच्या
गायनाचा स्वर ऐकून मुनि मनामध्ये विस्मित झाले आणि ती सुमुखी बाला जिकडे
होती तिकडे गेले ५०. त्या सर्वांसुंदरीला पाहून मुनींनी मनाचे संयमन केले आणि
क्षोभ उत्पन्न करण्याकरितां ती आल्याचे जाणून क्रुद्ध झालेले ५१ ते महातपस्वी महर्षि
झणाले ५२ “हे मदनोन्मत्त अप्सरे, ज्याअर्थी कष्टाने संपादन केलेल्या तपाळा विघ्न
आणून मला दुःख देण्याकरितां तूं आली आहेस ५३ त्याअर्थी, हे मूढे, माझ्या क्रोधाने
मस्त झालेली तूं सोळा वर्षेपर्यंत गरुडकुलामध्ये जन्मास येशील ५४. सारांश, स्वतः-
च्या रूपाचा त्याग करून तूं प्रत्यक्ष पक्षिणी होशील आणि, हे अधम अप्सरे, तुला चार
पुत्र होतील ५५. परंतु, त्यांच्या ठिकाणीं तुझे प्रेम उत्पन्न न होतां तूं शस्त्राने वध
पावून पुनरपि स्वर्गांत वास्तव्य करशील. ह्या माझ्या भाषणावर-तूं कांहीं एक उत्तर
देऊं नको ५६. कोपाने नेत्र ज्यांचे टाल झालेले आहेत असे ते दुर्बलमुनि, (कांपेर
भरल्यामुळे) जिचीं हस्तभूषणे हालूं व वाजूं लागलीं आहेत अशा त्या गर्विष्ठ अप्स-
रेला ह्याप्रमाणे असह्य भाषण करून व भूमीचा त्याग करून अति चंचल लाटांनीं
आणि प्रसिद्ध गुणसमुदायांनीं युक्त असलेल्या आकाशगंगेप्रत गेले ५७. ह्याप्रमाणे
मार्कण्डेयपुराणांतील वपुशापकथननामक पहिला अध्याय समाप्त झाला ॥ १ ॥

मार्कण्डेय झणतातः—पक्षिराज गरुड अरिष्टनेमीचा पुत्र असून संपाती १ हा
त्याचा पुत्र होय. त्याचा पुत्र गूरु व वायुतुल्य पराक्रमी सुपार्श्व, सुपार्श्वीचा पुत्र कुन्ति,
कुन्तीचा पुत्र प्रलोद्वप २ आणि कंक व कंधर हे दोन त्या प्रलोद्वपाचे पुत्र ३. कैलास-

विभुतम् । ददर्शाम्बुजपत्राक्षं राक्षसं धनदानुगम् ४ आपानासकममलक्षणां दाम्भ्या-
णम् । भार्यासहायमारीनि शिलापटेऽमले शुभे ५ तदष्टमात्रं कङ्केन रघुः क्रोपसमन्वितः ।
प्रोवाच कस्मादायातम्बमितो जगदजायम ६ स्वीतत्रिकर्षे तिष्ठन्तं कम्मान्मामुपगमंस्ति ।
नैव धर्मः क्षुब्धानां मिथो निष्पापवन्तु ७ कङ्क उवाच ॥ मायाग्नोऽयं मेनेन्द्रो यथा ॥
तथा मम । अन्येषां चैव जन्तूनां ममता भवतांऽत्र का । मार्कण्डेय उवाच ८ प्रुवाणमि धं
सद्गेन कष्टं चिच्छेद राक्षसः । धरत्ततगर्वा-भक्तं विस्फुरन्तमधेतनम् ९ कष्टं विनिर्मु-
क्त्वा कन्धरः क्रोपमूर्च्छितः । विद्युद्रूपवधायान्न मेनश्चक्रऽण्डजेश्वरः १० स गत्या शैल-
शिखरं कङ्के यत्र दतः स्थितः । तस्य संपकटनं चक्रे भानुज्येष्ठस्य लेखरः । कोपामपर्वितृताशो
नामेन्द्र इव निःश्वसन् ११ जगामाय स यत्रास्ते भ्रातृहा तस्य राक्षसः । पञ्चवातेन महता
चालयन्भूधरान्वरान् १२ वेगात्पयोदजालानि विक्षिपन्धतजेषणः । क्षणात्क्षयितशत्रुः स
पञ्चाभ्यां क्रान्तभूधरः १३ पानासकमतिं तत्र तं ददर्श निशाचरम् । आताम्रवज्रनयनं हेमपयं-
हुमाभितम् १४ स्रग्दामापूरितशिखं हरिचन्दनभूषितम् । केतकीपत्रगर्भाभैर्दन्तैर्धौतरान-
नम् १५ वामोरुमाभितां चास्य ददर्शांयतलोचनाम् । पत्नीं मदनिकां नाम पुंस्कोकिलकल-

पर्वताच्या शिखरावर विद्युद्रूपक्षणून प्रसिद्ध असलेला एक कमलनयन कुवेरसेवक
राक्षस कंकाच्या दृष्टी पडला ४. तो उज्ज्वल माला व वस्त्रे धारण करून भार्येसह
एका निर्मल व शुभ शिळेवर मद्यपान करीत बसला होता ५. कंकांनं राक्षसाला
पहातांक्षणीं राक्षस क्रुद्ध होऊन त्याला क्षणाला “हे अधमपक्षां, तूं येथे कां? ६.
अरे, स्त्रीसंनिध असलेल्या माझ्याजवळ तूं कां येत आहेस? एकांतांत गोष्टी चालल्या
असतांना तेथे जाणे हा विचारी लोकांचा धर्म नव्हे.” ७. कंक क्षणतोः—ह्या पर्व-
तावर तुझा, माझा व इतर प्राण्यांचा हक्क सारखाच असतांना तुशीच येथे मालकी
कशावरून? ८. मार्कंडेय क्षणतातः—ह्याप्रमाणे बोलत असलेल्या त्या कंकाला
खडगाच्या योगाने त्या राक्षसाने तोडिले. तेव्हां त्याच्या शरीरांतून भयंकर रक्त वाहू-
लागले व तो तडफडत मेला ९. परंतु, कंक मारला गेल्याचे ऐकून पक्षिराज कंधर
क्रुद्ध झाला आणि विद्युद्रूपाला मारण्याचे त्याने मनांत आणिले १०. नंतर पर्वतशि-
खरावर जेथे कंक मरून पडला होता तेथे तो गेला आणि त्याने त्या ज्येष्ठ भ्रात्याचा
देह एकत्र करून त्याचे और्ध्वदेहिक केले; क्रोधाने त्याचे डोळे फिरून गेले ११;
त्याच्या भ्रात्याला मारणारा राक्षस जिकडे होता तिकडे तो निघाला; पंखांच्या प्रचंड
वायूने तो मोठेमोठे वृक्ष कंपित करू लागला १२. वेगाच्या योगाने तो मेघसमुदायही
इकडे तिकडे ढकलू लागला; एकाक्षणाभ्ये शत्रूचा वध करणारा तो पक्षी पंखांच्या
योगाने पर्वत ओलांडून गेला १३; आणि तेथे मद्यपान करीत बसलेला तो राक्षस त्याने
अवलेकन केला. त्याचे मुख व नेत्र आरक्तवर्ण असून सुवर्णमंचकावर तो बसलेला
होता १४. त्याची शिखा पुष्पांच्या गजन्धानां भरून गेलेली होती; चंदनाने तो भूषित
झालेला होता; आणि केवड्याच्या पानांच्या अंतर्भागाप्रमाणे असलेल्या दातांनी त्याची

स्वनाम् १६ ततो रोषपरीनात्मा कन्धरः कन्दरस्थितम् । तनुवाच सुदृष्टात्मश्रेहि युध्दस्व वै
 मया १७ यस्माज्ज्येष्ठो मम भ्राता विश्वस्यो यातिवस्त्वया । तस्मात्त्वं मदसंसर्गं नदिष्ये यम-
 सादनम् १८ विश्वस्तघातिनां टोका ये च स्त्रीवालघातिनाम् । यास्यने निरयान्मवास्तांस्त्व-
 मत्र मया इतः १९ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्येवं पतगेन्द्रेण प्रोक्तं श्रीसन्निधौ तदा । रथः क्रोध-
 ममाविष्टं प्रत्यमापत पश्चिणम् २० यदि ते निहतो भ्राता पौरुषं तदि दर्शनम् । त्वामप्यय
 हनिष्येऽहं महेन्द्रानेन खेचर २१ तिष्ठ क्षणं नात्र जीवन्पतगायम यात्यसि । इत्युक्त्वा जिनपु-
 श्राम् विमर्शं सङ्गम्यादटे २२ ततः पतगराजस्य भवविषयभटस्य च । बभूव युध्दमनुष्ठं यथा
 गम्दप्रजयोः २३ ततः स राक्षसः क्रोधान्बहुगमाविष्य वेगवन् । त्रिधेय पतगेन्द्राय निवां-
 णाङ्गारवचंसम् २४ पतगेन्द्रश्च तं सङ्गं क्षिप्रिदुस्तु भूतलात् । वरेण जयाह तदा गम्दः
 पत्रगं यथा २५ वक्त्रपादतलैर्महत्वा चक्रे क्षोभनपाण्डवः । तस्मिन्मये ततः सङ्गे बाहुयुद्ध-
 भवतंत २६ ततः पतगराजेन वक्षस्याक्रम्य राक्षसः । हस्तपादकैरग्राह्य चिरमा च वियो-
 जितः २७ तस्मिन्निनिहते सा स्त्री खगं शरणमभ्यगात् । क्षिप्रिस्तं जानमंत्रासा प्राह भार्या
 भवामि ते २८ नामादाय खगश्रेष्ठः स्वयं गृहमगात्तुनः । गत्वा स निष्कृतिं धातुर्विशुद्धपनि-

मुद्रा फारच भयंकर दिसत होती १९. नंतर कोकिलपक्ष्याप्रमाणे मंजुल शब्द करणारी
 व दीर्घ नेत्रांनी युक्त असलेली त्याची मदनिकानामक पत्नी त्याच्या वामांकावर वस-
 लेली त्याने अवलेकन केली १९. तेव्हा कंधर अतिशय क्रुद्ध झाला आणि गुहेत वस-
 लेल्या त्या राक्षसाला हणाला “ हे दुरात्म्या, चढ, माझ्याशी युद्ध कर १७. ज्याअर्थी तूं
 माझा ज्येष्ठ भ्राता विश्वस्त असतांना मारिला आहेस त्याअर्थी मत्त झालेल्या
 तुला मी यमसदनीं पोचवितों १८. माझ्या हातून तुझा वध झाला हणजे तूं, विश्वास-
 यातकी, स्त्रीघातकी व बालघातकी झाला प्रात होणाऱ्या प्रत्येक नरकामध्ये वास्तव्य
 करशील १९. मार्कण्डेय हणतातः— ह्याप्रमाणे पक्षिराजाने श्रीसंनिध भाषण केलें
 असतां राक्षस क्रुद्ध होऊन त्याला हणाला २० “ हे पक्ष्या, तुझा भ्राता मारण्यांत मी
 पराक्रम दर्शविला आहे आणि तुझाही आज ह्या खड्गानें वध मी करणार आहे २१. हे
 वा रमपक्ष्या, क्षणभर थांब, तूं येथून जिवंत जाणार नव्होस.” असें बोलून त्यानें
 काजलगाडीप्रमाणे कृष्णवर्णी असलेला निर्मल खड्ग हातांत घेतला २२ व नंतर
 इंद्रगर्वाप्रमाणे पक्षिराज व राक्षसराज ह्यांमध्ये अतुल युद्ध सुरू झालें २३. नदनंतर
 त्या राक्षसाने क्रोधानें खड्ग गरगर फिरविला व कोष्ठदाप्रमाणे काट्या असलेला तो
 मारला खड्गाने त्या पक्ष्यावर वेगानें टाकिला २४. परंतु, मृत लव्हून किंचित्
 उदाण करून पक्षिराजानें तो खड्ग भुजंग धारण करणाऱ्या गरुडाप्रमाणे तोंडांत
 धरिला २५; चोचीनें व पायांनीं त्याचे तुकडे करून तो पक्षी क्षुब्ध झाला आणि ह्याप्र-
 माणें तो खड्ग भग्न झाल्यावर बाहुयुद्ध सुरू झालें २६. तेव्हां पक्षिराज राक्षसाच्या
 आतीवर वसला आणि मस्तकासह त्यानें त्याचे हातपाय तोडिले २७. ह्याप्रमाणें त्या
 राक्षसाचा वध झाल्यावर त्याची ती स्त्री पक्ष्याला शरण गेली आणि किंचित् भयभीत

सप्तः । धातुर्विधातुस्त्वथ वैश्वदेविकाः श्रुतिप्रयुक्ता विविधास्तु सान्निध्याः ६६ ॥ १२३ ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे चटकोत्पत्तिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ अहन्यहनि विप्रेन्द्र स तेषां मुनिसत्तमः । चक्षुराहारपयसा
तथा गुम्या च पोषणम् १ मासमात्रेण जग्मुस्ते भानोः स्यन्दनवत्समि । कौवृहलवि-
लोलाक्षैर्दृष्टा मुनिकुमारकैः २ दृष्ट्वा महीं सनगरां । साम्भोनिषिसिद्धिराम् । रथचक्र-
प्रमाणां ते पुनराश्रममागताः ३ श्रमकृद्भ्रान्तरात्मानो महात्मानो वियोनिजाः ।
ज्ञानं च प्रकटीभूतं तत्र तेषां प्रभावतः ४ ऋपेः शिष्यावुत्तम्यार्थं वदतो धर्मनिश्चयम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं सर्वे चरणावभ्यवादनम् ५ ऊचुश्च भरणाद्वोरांमोक्षिताः स्मस्त्वया
मुने । आवासभक्ष्यपयसां त्वं नो दाता पिता गुरुः ६ गर्भस्थानां मृता माना पित्रा
नैवापि पालिताः । त्वया नो जीवितं दत्तं शिशवो येन रक्षिताः ७ क्षितावक्षततेजास्त्वं
कृमीणामिव शुष्यताम् । गजघण्टां समुत्पाप्य कृतवान्दुःखरेचनम् ८ कथं बद्धयुग्मलाः
स्वस्थान्द्रक्ष्याम्यहं कदा । कदा भूमेर्दुर्मं प्राप्तान्द्रक्ष्ये वृश्चान्तरं गतान् ९ कदा मे सहजा
कान्तिः पांसुना नाशमेष्यति । एषां पक्षानिलोत्थेन मत्समीपविचारिणाम् १० इति

ह्याना उद्देशून नानाप्रकारचीं कमें केलीं ६६. (१२३) ह्याप्रमाणें मार्कण्डेय-
पुराणांतील चटकोत्पत्तिकथननामक दुसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ २ ॥

मार्कण्डेय ह्मणतातः— हे विप्रश्रेष्ठ, त्या मुनिश्रेष्ठ शमीकांनीं त्यां पिळांना दूध
पाजून त्यांचें पालन पोषण केलें. १ एक महिना झाल्यानंतर ते आकाशामध्ये
उड्डाण करूं लागले असतां विस्मयचकित दृष्टीनें मुनिकुमार त्यांच्याकडे पाहूं
लागले २; नगरें, समुद्र व महानद्या ह्यांनीं युक्त असलेली जी पृथ्वी
ती रथचक्राएवढी दिसूं लागल्यानंतर ते महात्मे पक्षी धक्या आल्यामुळें
पुनरपि आश्रमांत येऊं लागले व त्या ठिकाणीं त्यांना स्वप्रभावामुळेंच ज्ञान
प्रकट होऊं लागलें ३, ४. एकदा शिष्यावर दया करण्याकरितां शमीककापि धर्म-
निर्णय सांगूं लागले असतां ते सर्वही पक्षी प्रदक्षिणापूर्वक त्यांच्या चरणांला बंदन
करून त्यांना ५ ह्मणाले “ हे मुने, घोर मरणापसून आपण आह्मांला मुक्त केलें
आहे आणि वसतिस्थान, भक्ष्य व दूध देणारे तुझी असल्यामुळें आमचे पिते
व गुरु आपणच आहां ६. आह्मी गर्भशायामध्ये असतांनाच मातामेली व पित्या-
नेही आमचें पालन केलें नाहीं; परंतु, बालपणीं आपण आमचें रक्षण केल्या-
मुळें आह्मांला जीवदानच आपण दिलें आहे ७. कारण, हे महतेजस्वी मुने,
भूमीवर आह्मी कृमीप्रमाणें झुरत असतांना गजघंटा उपटून आपण आमच्या
दुःखाचें निरसन केलें आहे ८. “ हे बलहीन पक्षी कसे मोठे होतील, मी
ह्यांना आकाशांत उडतांना केव्हां पाहीन, भूमीवरून झाडावर व ह्या झाडा-
वरून त्या झाडावर गेलेले हे मला केव्हां दिसतील ? ९ आणि माझ्यां समीप
संचार करणाऱ्या ह्यांच्या पक्षवायूनें धूळ उडून मी मलीन केव्हां होईन ” १०.

चिन्तयता तात भवता प्रतिपादिताः । ते सांप्रतं प्रवृद्धाः स्मः प्रवृद्धाः करवाम किम्
 ११ इष्टृषिवेचनं तेषां श्रुत्वा संस्कारवत्स्फुटम् । शिष्यैः परिवृतः सर्वैः सह पुत्रेण
 भद्रिणा १२ कौतूहलपरो भूत्वा रोमाञ्चपटसंवृतः । उवाच तच्चतो ब्रूत प्रवृत्तेः कार-
 णं गिरः १३ कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्विविक्तिया परा । रूपस्य वचसश्चैव तन्मे
 वक्तुमिहाहं १४ पश्चिण ऊचुः ॥ विपुलस्वानिति ख्यातः प्रागासीन्मुनिसत्तमः । तस्य
 पुत्रद्वयं जज्ञे सुकृपस्तुम्बुरस्तथा १५ सुकृपस्य वयं पुत्राश्चत्वारः संयतात्मनः । तस्य-
 पर्विनयाचारभक्तिनम्राः सदैव हि १६ तपश्चरणशक्तस्य आस्पमानेन्द्रियस्य च । यथा-
 भिमत्तमस्माभिस्तदा तस्योपपादितम् १७ समित्पुण्यादिकं सर्वं यथैवाभ्यवहारिकम् ।
 एवं तत्राथयसतां तस्यास्माकं च कानने १८ आजगाम महावर्ष्मा भयप्रक्षो जराश्रितः ।
 आताम्रनेत्रः सस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः १९ सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसम् ।
 जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठमत्स्यच्छापभवाय च २० पश्युवाच ॥ द्विजेन्द्र मां क्षुधाविष्टं परि-
 वादुमिहाहंसि । भक्षणायां महाभाग गतिर्भव ममातुला २१ विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठ-
 न्पत्रिपत्रेरितेन वै । पतितोऽस्मि महाभाग त्वसनेनातिरंहसा २२ सोऽहं मोहसमाविष्टो

असे चिंतन करीत करीत, हे तात, आपण ज्यांचे रक्षण केले ते आक्षी सांप्रत
 वाटलों सुन आक्षांला समजू लागले आहे; तस्मात्, आतां आक्षी काय
 करावे ? ” ११. हे त्यांचे सुसंस्कृत व स्पष्ट भाषण ऐकून शृंगिसंज्ञक पुत्र व सर्व
 शिष्य ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या ऋषींना १२ विस्मय होऊन त्यांच्या शरीरावर
 रोमांच उठले आणि ते क्षणाले “ वाणी प्राप्त होण्याचे खरे कारण
 सांगा १३. रूप आणि भाषण ह्यांमध्ये असलेला हा अत्यंत विरोध कोणाच्या
 शाश्वततेला प्राप्त झाला आहे हे तुम्ही मला सांगा ” १४. पक्षी क्षणतातः— पूर्वी
 विपुलस्वान् म्हणून विख्यात असलेले एक श्रेष्ठ मुनि होते; त्यांना सुकृप
 व तुम्बुर असे दोन पुत्र झाले १५. त्या जितेंद्रिय सुकृप मुनींचे आक्षी चार
 पुत्र. आक्षी विनय, आचार व भक्ति ह्यांच्या योगाने त्यांच्याशी सर्वदां नम्र-
 पणाने वागत होती १६. तपश्चर्या करणाऱ्यांपर्या समर्थ आणि इंद्रियांचे संयमन
 करणाऱ्या त्या ऋषीकडे आक्षी समिधा, पुष्पे इत्यादिक आणि भोजनसंबंधी
 मर्ते वस्तु इष्टेप्रमाणे आणीत होती. ह्याप्रमाणे ते व आक्षी तेथे घनांत
 रहात असतांना १७, १८ पक्ष भय झालेल्या, वृद्ध, विष्याड, आरक्तवर्ण
 नेत्रांनी युक्त व थकलेल्या पक्ष्याचे रूप घेऊन इंद्र-१९ सत्य, शौच, क्षमा,
 आचार व अत्यंत उदार बुद्धि ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या श्रेष्ठ ऋषींची
 परीक्षा करण्याकरितां आणि आक्षांला शाय होण्याकरितां—तेथे आला २०.
 पक्षी म्हणतोः— हे द्विजश्रेष्ठ, हे महाभाग, मज क्षुधिताचे तूं रक्षण कर.
 मां अन्नाधी आहे; तूं माझा अतुल आश्रय हो २१. हे महाभाग, विष्याच-
 णाच्या शिखरावर असतांना पक्ष्यांच्या पंथांनीं मुटलेल्या अतिवेगवान् वायूने

भूमौ, सप्ताहमभ्यस्यति । स्थितस्तत्राद्यमेनादा चेतनां प्रातवानइम् २३ प्रातर्चेनाः
 बुधाविष्टो भवन्तं करणं गतः । भक्ष्यार्थी विगतात्मनो दृग्मानेन घेतसा २४ तत्त्व-
 कृत्वाभक्तमेत मयाणायाचलां मतिम् । प्रपच्छ भक्ष्यं विप्रप्रे प्राणयाशाधनं मम २५
 स एवमुक्तः प्रोवाच तमिन्द्रं पथिरुपिणम् । प्राणसन्धारणार्थाय दास्ये भक्ष्यं तवे-
 प्सितम् २६ इत्युक्त्वा पुनरप्येवमपृच्छत्स द्विजोत्तमः । आहारः कस्तवाप्याय
 व्यक्तल्यो भवेन्नया । स चाह नरमांसेन तृतिमवति मे परा २७ अपिष्ट्वाय ॥
 कौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनं च ते । वयसः परिणामस्ते वसन्ते नूनमन्वज २८
 यस्मिन्मृताणां सर्वेषामपेक्षेच्छा निवर्तते । स कस्माद्बद्धभावेऽपि छद्मंसात्मको भ-
 वान् २९ क माउपस्य पिशितं क वयश्चरन् तव । सर्वथा दुष्टभावाणां प्रगमो नोप-
 पद्यते ३० अथ वा किं मद्वैतेन प्रोत्तेनास्ति प्रयोजनम् । प्रतिभुज्य सदा देयमिति नो
 भावितं मनः ३१ इत्युक्त्वा तंस त्रिप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः । शीघ्रमस्मान्समाहूय गुण-
 तोज्जप्रवृत्त्य च ३२ उवाच क्षुब्धहृदयो अनिर्वाक्यं मुनिपुत्रम् । विनयावनतान्तराङ्गम-
 क्षिपुष्काकृताङ्गमीन् ३३ कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठ ऋणैर्युक्ता मया सद । जातं भेदमपत्यं

मी खाली पडलों २२. सात दिवस मूर्च्छित व स्मृतिहीन बनून मी
 मूर्मीवर पडलों असतां आठव्या दिवशीं शुद्धीवर आलों २३ आणि शुद्धीवर येऊन
 क्षुधाक्रांत झाल्यामुळे मी आनंदरहित अनार्थी पक्षी मनामध्यें दुःखित होऊन
 तुला शरण आलों आहे २४. द्यास्तव, हे निर्मल मर्तांनीं युक्त विप्रप्रे, माझ्या रक्ष-
 णाविषयी पक्षा निश्चय करून माझा जीव जगण्यास योग्य असें भक्ष्य तूं मला दे
 २५. द्यावर तो ऋषि त्या पक्षिरूप इंद्राला झगला “ प्राणरक्षणाकरितां मी तुला
 हवें असेल तें भक्ष्य देईन ” २६. इतकें बोलून त्या द्विजश्रेष्ठानें पुनरपि त्यालां
 “ तृप्त्याकरितां मी कोणत्या आहाराची तयारी केली पाहिजे ? ” असें विचारिलें
 असतां “ नरमांसानें माक्षी उत्कृष्ट तृप्ति होते ” असें त्यानें उत्तर दिलें २७.
 ऋषि झणतोः—हे पक्ष्या, कुमारावस्थ्या व यौवन संपून खरोखर तूं अतां दृढाव-
 स्थेंत आहेस २८. द्या अवस्थेंत सर्वही नरांची सर्व इच्छा निवृत्त होत असतांना
 दृढावस्थेंतही तुझे मन दुष्ट कसें राहिलें ? २९. अरे, नरमांस कोणीकडे व तुझे
 शेवट उें वय कोणीकडे ? तात्पर्य, दुरात्म्याचे ठिकाणीं शांति मुळींच संभवनीय
 नसते ३०. अथवा मीं हे बोलल्याचे कारण काय ? कबूल केल्यावर केव्हांही
 दिलेंच पाहिजे; हा आमच्या मनाचा निश्चय आहे ३१. इतकें बोलून त्या विप्र-
 श्रेष्ठानें ‘ ठीक आहे ’ म्हणून निश्चय केल्या आणि आह्वाला सत्वर बोलावून व
 आमच्या गुणांची प्रशंसा करून ३२ अंतःकरणामध्यें क्षुब्ध झालेला तो मुनि
 आक्षी सर्वही हात जोडून भक्तिपूर्वक विनयानें नम्र होऊन राहिलें असतां अति
 निष्ठुर भाषण आमच्याशीं कलें लगला ३३. (तो झगला) हे निवेष्ट्रियं
 द्विजश्रेष्ठो, तुझी माझ्यासह ऋणातून मुक्त झाला आहां; कारण, हे द्विजहो,

यो यूयं मम यथा द्विजाः ३४ गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता । ततः कुटुम्बे वाक्यं निर्व्यालीकेन चेतसा ३५ तद्वाक्यसमकालं च प्रोक्तमस्माभिराहुतैः । यद्वक्ष्यति मयास्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ३६ अस्मिन्वाच ॥ मामेव शरणं प्राप्तो विहङ्गः श्रुत्वा पान्वितः । शुष्मन्मांसेन येनास्य क्षणं तृप्तिर्भवेत वै ३७ तृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्रं विधीयताम् । ततो वयं प्रच्यथिताः प्रकम्पोद्भूतसाध्वसाः । कष्टं कष्टमिति प्रोच्य नैतत्कर्मैति चाब्रुवन् ३८ कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं ब्रुवः । विनाशयेद्घातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा सतः ३९ पितृदेवमनुष्याणां यान्मुक्तानि कृणानि वै । तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सतः ४० तस्मान्नैतत्करिष्यामो नो चीर्णं यत्पुरातनैः । जीवन्भक्ष्यमात्रोति जीवन्पुण्यं करोति च ४१ मृतस्य देहनाशश्च धर्माबुपरतिस्तथा । आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमादुर्धर्मपिदो जनाः ४२ इत्थं श्रुत्वा वंचोऽस्माकं मुनिः क्रोधा-
रिष उवचन् । प्रोवाच पुनरप्यस्मान्निर्देहनिव लोचनैः ४३ प्रतिसातं वचो मद्यं यस्मान्नैतत्करिष्यथ । तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्पण्योनौ प्रपात्यथ ४४ एवमुक्त्वा तदा सोऽस्मांस्तं विहङ्गमभब्रवीत् । अन्त्येष्टिमात्मनः कृत्वा शाश्वतधौषदैर्दहिकम् ४५ भक्षयस्व

तुझी जसे मळा अपत्य आहात तसें तुझालाही श्रेष्ठ अपत्य प्राप्त झालें आहे ३४: ह्यास्तव, तुझाला पिता व श्रेष्ठ गुरु जर पूज्य असेल तर शुद्धमनानें तुझी माझे ह्मणें शेवटास न्या ” ३५. हे शब्द त्याच्या मुखांतून निघाले नाहींत तोंच आझी “ जें आपण सांगाल तें सिद्धीस गेलें ह्मणूनच सगळा ” असे आदरपूर्वक उत्तर दिलें ३६. ऋषि ह्मणालाः—क्षुधाक्रांत व तृप्ताक्रांत झालेला हा पक्षी मळा शरण आला आहे, आणि तुमच्या मांसानें क्षणभर ह्याला तृप्ति होणार असून ३७ तुमच्या रक्तानें ह्याची तहानही भागणार आहे. ह्यास्तव, तशी व्यवस्था सत्वर करा. हें ऐकून आझी दुःखित झालों, कांपरें भरून आझाला भय उत्पन्न झालें आणि अरेरे ! असे उद्गार फाटून आझी ह्मणालों “ हें कर्म योग्य नव्हे ३८. अहो, दुसन्याच्या शरीराकरितां प्राज्ञ पुरुष स्वकीय देहाचा कसा बरें नाश करील अथवा करवील ! जसा आत्मा तसाच पुत्र होय ३९. पितर, देव व मानव ह्यांच्या ऋणांचें निरसन करणें हें पुत्राचें कर्तव्य होय. दुसन्याकरितां स्वतःचें शरीर देणें हें पुत्राचें कर्तव्य नव्हे ४०. तस्मात् प्राचीन लोकांनीं न केलेले हें कृत्य आझी करणार नाहीं. प्राणी जिवंत राहिल्यास चांगले दिवस पाहतो व पुण्यकर्मही त्याच्या हातून घडण्याचा संभव असतो ४१; परंतु, मृताच्या देहाचाच नाश होत असल्यामुळे धर्मादिकांचीही समाप्ति होत असते. शिवाय सर्व प्रकारें आत्म्याचें रक्षण करारें, असें धर्मेच्या लोकांचें ह्मणणेंही आहे ” ४२. असे आमचे भाषण ऐकून मुनि क्रोधानें जसा काहीं पेढें टागला आणि नेत्रांनीं दग्ध करीत करीतच वीं जाय आझाला पुनरपि ह्मणाला ४३ “ मळा दिलेले दग्ध ज्याअर्थी तुझी शेवटास नेत नाहीं त्याअर्थी तुझी माझ्या दातानें दग्ध होऊन तिरप्या-

सविभक्त्यो मामश्च द्विजसत्तम । आहारीकृतमेतत्ते मया देहिनिहात्मनः ४६ एतावदेव
विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्ष्यते । दावत्यतगवाक्ष्यम् स्वसत्यपरिपाटनम् ४७ न यज्ञोद्दि-
ष्टावद्विस्तृत्युष्यं प्राप्नोते महत् । कर्मणान्येन वा विप्रैर्यस्तत्त्वपरिपाटनात् ४८ इत्यु-
क्त्वा च भुत्वा सोऽन्तर्वित्त्ययनिर्भरः । प्रत्युवाच मुनिं शक्रः पश्चिस्परस्तदा ४९ योग-
नास्पाय विप्रेन्द्र त्वज्ज्येष्ठं स्वं कलेवरम् । जीवज्जन्तुं हि विप्रेन्द्र न भक्षानि कदाचन ५० तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तो भवन्मुनिः । तं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽप्याह स्वदेहभृत् ५१ भो
भो विप्रेन्द्र बुधस्य बुद्ध्या बोध्यं दृष्टात्मकम् । जिज्ञासार्थं मया दत्तं ते अपराधः कृतोऽनघ ५२
तत्त्वमस्वानन्दमनेका चेष्टा क्रियतां तव । पाटनात्सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ५३
अथ प्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति । तपस्य तथा धर्मं न ते विप्रो भविष्यति ५४
इत्युक्त्वा तु गते शक्रे पिता कौपसमन्वितः । प्रणम्य शिरसास्त्राभिरिदमुक्तो महाश्वनिः
५५ विन्यतां मरणात्तात त्वमत्माकं महामते । धन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता
हि नः ५६ त्वगस्थिमांससंघाते पूयशोषितपूरिते । कर्तव्या न रतिर्यत्र तत्रात्माक-
मिथं रतिः ५७ श्रूयतां च महाभाग यथा लोको विमुञ्चति । कामक्रोधादिभिर्दोषैरवशः प्रव-

नीनय्ये जा ” ४४. असे आह्वांला सांगून आणि स्वतःची अंशेष्टि व और्षदेहिक
यथाशास्त्र करून ते त्या पत्त्याला हणाले ४५ “ हे द्विजश्रेष्ठ, तू अतां स्वस-
रणे नला खा. मी आपला देहच तुझ्या आहाराकरितां तयार केला आहे ४६. हे
पश्चिश्रेष्ठा, स्वसत्यरक्षण हेच विप्रांचे ब्राह्मणत्व होय ४७. सत्यरक्षणाने निष्पणारे
मोठे पुण्य दक्षिणासुक्त यज्ञांनीं अथवा इतर कर्मांनीं विप्रांना प्राप्त होत नाही ” ४८.
हे ऋषिवचन ऐकून तो पश्चिरुपधारी इंद्र मनंत अतिशय विस्मित होऊन त्या
मुनीला हणाला ४९ “ हे विप्रश्रेष्ठ, समाधि लावून तू ह्या स्वशरीराचा त्याग कर.
हे विप्रश्रेष्ठ, मी जिवंत प्राणी कधीही खात नाही ” ५०. ते त्याचे वचन ऐकून
मुनि समाधि लावू लागला. तेव्हां त्याचा तो निश्चय जाणून इंद्र स्वर्गाय रूप
घेऊन त्याला हणाला ५१ “ हे विप्रेन्द्र, हे सर्वज्ञ, माझ्या हणण्याचा बुद्धिपूर्वक
विचार करा. हे निष्पाप, आपली परीक्षा पहाण्याकरितां माझ्या हातून हा अपराध
वढला आहे ५२. हास्तत्र, हे निर्मलमते, आपण क्षमा करा; आपली काय इच्छा आहे
ती सांगा. सत्यरक्षणसुळे मी आपल्यावर अति संतुष्ट झालों आहे ५३. आजपासून
आपणांला इंद्रप्रमाणे ज्ञान प्राप्त होईल, आणि आपल्या तपाला व धर्माचरणााला
विन्न येणार नाही ” ५४. असे बोलून इंद्र गेल्यावर क्रुद्ध पित्याला आह्वां
मस्तकाने प्रणाम केला व त्या महासुनीला आह्वां हटले ५५ “ हे महाविचारी
तात, तुम्हुला मिळाल्या आह्वां दोनांची आरण क्षमा करा. आह्वांला जीवित प्रिय
आहे ५६. तच्चा, अस्थि व मांस हांचा समुदाय असलेले आगिपुवाने व रक्ताने
भरलेले जे शरीर प्रेमाळ पत नाही त्याचे ठिकाणी हे आनचे प्रेम आहे ५७. हे
महाश्व, कामक्रोधादि दोषरूप प्रवृत्त शत्रूंमुळे लोकांना कसा मोह पडतो हे आपण

कारिभिः ६८ प्रज्ञाप्राकारस्तंयुक्तमस्थिस्थूणं परं मदत् । चर्मभित्तिमहारोषं मांसमोजि-
तकृपनम् ६९ नवद्वारं मदायासं सर्वतः जायुवेष्टितम् । नृपश्च पुरुषस्तत्र चेतनायानव-
स्थितः ६० मन्त्रिणौ तस्य बुद्धिश्च मनश्चैव विरोधिनी । यत्ते ते वैरनाशाय तावुमात्रितरेत-
रम् ६१ नृपस्य तस्य चत्वारो नाशमिच्छति विद्विषः । कामः क्रोधस्तथा लोभो मोह-
श्चान्यस्तथा रिपुः ६२ यदा तु स नृपस्तानि द्वारान्यावृणुति तदति । सदा पुरुषवत्-
श्चैव निरातङ्गश्च जायते ६३ जातानुरागो भवति शत्रुभिर्नाभिभूयते ६४ यदा तु सर्वद्वार-
ाणि विवृतानि स मुञ्चति । रागो नाम तदा शत्रुनेत्रादिद्वारमृच्छति ६५ सर्वव्यापी
महाबामः पञ्चद्वारप्रवेशनः । तस्यादुभागं विशति तद्वै शौरं रिपुत्रयम् ६६ प्रविश्याप
स वै तत्र द्वारैरिन्द्रियसंज्ञकैः । रागः संश्लेषमायाति मनसा च सदेतैः ६७ इन्द्रियाणि
मनश्चैव वशे कृत्वा दुरासदः । द्वाराणि च वशे कृत्वा प्राकारं नाशयत्यप ६८ मनस्त-
स्याशितं दृष्ट्वा बुद्धिर्नश्यति तत्क्षणम् । अमात्यरहितस्तत्र पौरवर्गोऽग्नितस्तथा ६९
रिपुर्मिलेन्मन्त्रिवरः स नृपो नाशमृच्छति । एवं रागस्तथा मोहो लोभः क्रोधस्तथैव च
७० प्रवर्तन्ते दुरात्मानो मनुष्यस्मृतिनाशकाः । रागात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्भोभोऽभिजा-
यते ७१ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाश-

ऐका ९८. प्रज्ञारूप तट, अस्थिरूप स्तंभ, चर्मरूप भित्ति, रक्तमांसरूप गिलावा,
इन्द्रियरूप नवद्वारं आणि सर्वबाजूंनी असलेलीं स्नायुरूप वेष्टनं ह्यांनी युक्त असलेल्या
हा मोठ्या प्रचंड नगरामध्ये चेतनायुक्त पुरुषरूप राजा रहात असतो ९९, ६०. मन
व बुद्धि हे त्याचे परस्पर विरोधी दोन मंत्री आहेत; व ते वैरामुळे परस्परांच्या
नाशाचा यत्न करीत असतात ६१. काम, क्रोध, लोभ व मोह हे चार द्वेष्टे शत्रु
त्या राजाचा नाश इच्छीत असतात ६२. तो राजा जेव्हा तीं द्वारं लावून असतो
तेव्हां त्याची शक्ति चांगली असून तो निरोगी असतो ६३. त्याच्यावर प्रजेचें
प्रेम जडतें व शत्रूंच्या हातून त्याचा पराभव होत नाही ६४. परंतु, तो जेव्हां सर्व
द्वारं उघडीं टाकितो तेव्हां काम हा शत्रु नेत्रादि द्वारानें आंत शिरतो ६५. तो
सर्वव्यापी व महाविस्तृत काम ज्ञानेन्द्रियरूप पांच द्वारांनीं नगरांत प्रवेश करूं
लागतो व त्याच्या मागोमाग ते भयंकर तीन शत्रु जात असतात ६६. इन्द्रिय-
संज्ञक द्वारांनीं आंत प्रविष्ट झाल्यानंतर मन व इतर इन्द्रिये ह्यांच्याशीं कामाचा
संबंध जडतो ६७ आणि तो अजिंक्य काम मनासह इन्द्रियांना जिंकून व द्वारें
ताऱ्यांत ठेवून प्रज्ञारूप कोटाचा नाश करितो ६८. मनानें त्या कामाचा आश्रय
केल्याचें पाहून बुद्धि तत्क्षणीं नाहीशी होते, आणि ह्याप्रमाणें अमात्यांनीं व पौर
जनांनीं त्याग केला असतां ६९ शत्रूंना छिद्र सांपडून त्या राजाचा नाश होतो.
सारांश, काम, क्रोध, लोभ, मोह ७० हे दुष्ट व मनुष्यस्मृतिनाशक शत्रु ह्याप्रमाणें
प्रवृत्त होत असतात. कामापासून क्रोध, क्रोधापासून लोभ ७१, लोभापासून मोह,
मोहापासून स्मृतिभ्रंश, स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश व बुद्धिनाशापासून पुरुषाचा नाश

प्रणश्येति ७२ एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभादुवर्तिनाम् । जीविते च सलोभानां प्रसादं कुरु सत्तम ७३ योऽयं शपो भगवता दत्तः स न भवेत्तथा । न तान्मत्तो गतिं कथां व्रजे स मुनिसत्तम ७४ ऋषिरुवाच ॥ यन्मयोक्तं न तन्मिथ्या भविष्यति कदाचन । न मे वागवृत्तं प्राह यावदयेति पुत्रकाः ७५ देवमात्रं परं मन्ये विष्णोरुपमनर्थकम् । अकार्यं कारितो येन बलादहमचिन्तितम् ७६ यस्माच्च गुप्ताभिरहं प्रणिपत्य प्रमादितः । तस्मात्तिर्यक्त्वमापन्नाः परं ज्ञानमवाप्स्यथ ७७ ज्ञानदर्शिनमार्गाश्च निर्दूतहेयकल्मषाः । मत्प्रसादादसन्दिग्धाः परां निदिमवाप्स्यथ ७८ एवं गताः स्म भगवन्पित्रा देववशात्पुरा । ततः कालेन महता योऽन्यन्तरमुपागताः ७९ जाताश्च रणमध्ये वै भवता परिपालिताः । वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ स्वमत्वं समुपागताः ८० नास्त्यसाविह संसारे यो न दिष्टेन बाध्यते । सर्वेषामेव जन्तूनां देवार्थीनं हि चेष्टितम् ८१ मार्कण्डेय उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कर्माको भगवान्मुनिः । प्रत्युवाच महाभागः समोपस्थापिनो द्विजान् ८२ पूर्वमेव मया प्रोक्तं भवतां सविधाविदम् । सामान्यपक्षिणो नैते केऽप्येते द्विजसत्तमाः । ये युद्धेऽपि न संप्राप्ताः पञ्चत्वमतिमात्रे ८३ ततः प्रीतिमता तेन तेऽब्रूता महात्मना । जम्बुः सिम्हरिणां श्रेष्ठं विन्ध्यं द्रुमलतायुतम् ८४ यावदय

होत असतो ७२. तस्मात्, हे सत्जनश्रेष्ठ, काम व लोभ ह्याच्या अर्थांनी होऊन बुद्धिहीन वनलेल्या व जीवितविषयां लोभ धरणान्या आह्वांवर आपण कृपा करा ७३. हे मुनिश्रेष्ठ, आपण दिलेला हा शपथ अमलांत येऊं नये व आह्वांला दुःखकारक तामसयोनि प्राप्त होऊं नये ” ७४ ऋषि क्षणतोः— पुत्र हो, आजपर्यंत माझ्या वाणीने असत्य भाषण झाले नसल्यामुळे मी दडलेले कधीही मिथ्या होणार नाही ७५. अरे ! धिक्कार असो त्या व्यर्थ पोरुणाला ! मी केवळ देव श्रेष्ठ समजत आहे. कारण, मनांत नसलेलेही अकार्य त्या देवाने माझ्या कटून वळजवरीने करविले आहे ७६. आतां ज्याअर्थी तुझी प्रणिपात करून मला प्रसन्न केले आहे त्याअर्थी तिर्यग्योनीत उत्पत्ति होऊनही तुझाला उच्छ्रष्ट ज्ञान प्राप्त होईल ७७. स्वतःसिद्ध ज्ञानानेच तुझाला मार्ग समजतो, अविद्यादि हेश व पातके ह्यांपासून तुझी अलिप्त रहाल, आणि संदेहरहित होऊन माझ्या प्रसादाने तुझाला उच्छ्रष्ट सिद्धि प्राप्त होईल ७८. हे भगवन्, ह्याप्रमाणे पूर्वी दुर्दैवानुळे आह्वांला पित्याचा शपथ शाल्यावर वराच काल लोटल्यानंतर आह्मी पक्षियोनीमंथ्ये गेलो ७९. रणांमथ्ये जन्मास आलो आणि आपण आमचे रक्षण केले. सारांश, हे द्विजश्रेष्ठ, आह्मी ह्याप्रमाणे पक्षी झालो ८०. तात्पर्य, देवाच्या तडाख्यांत न सांपडणारा. पुरुष ह्या जगतामथ्ये कोणीही नाही. प्रत्येक प्राण्याची हालचाल देवार्थीन आहे ८१. मार्कण्डेय क्षणतातः— हे त्यांचे क्षणें ऐकून महाशय भगवान् शर्माकमुनि समीप असलेल्या द्विजांना क्षणाले ८२. “ हे द्विजश्रेष्ठ हो, हे सामान्य पक्षी ननून कोणी तरी मोठे आहेत; ह्यांमि पूर्वांच तुमच्या जवळ बोललो होतो. कारण, अमानुष युद्धांतही हे जिवंत

स्थितान्तस्मिन्नपले धर्मपक्षिणः । तपःस्वाध्यायनिरताः समायौ कृतनिभयाः ८९ इति मुनिवरलब्धमस्त्रियास्तो मुनितनया विहगत्वामभ्युपेताः । गिरिवरगहनेऽतिगुण्यतोये यत्-
मनसो निवसन्ति विन्ध्यपृष्ठे ८६ ॥ २०९ ॥ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे विन्ध्यप्राप्तिकथनं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं ते द्रोणतनयाः पक्षिणो ज्ञानिनोऽभवन् । वसन्ति ह्यपले
विन्ध्ये तावदास्य च पृच्छ च १ इन्द्रपर्वचनं श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य जैमिनिः । जगाम
विन्ध्यशिखरं यत्र ते धर्मपक्षिणः २ तत्रगातत्रभूतश्च शुभ्राय पठतां ध्वनिम् । श्रुत्वा
च विस्मयाविष्टश्चित्तपामास जैमिनिः । स्थानसौष्ठवसंपन्नं जितश्वात्तमविभमम् । विस्पष्ट-
मपदोपं च पश्यते द्विजसत्तमैः ४ वियोनिमपि संप्राप्तावेतां न्यनिद्रुमारकान् । चित्रमे-
तद्वं मन्ये न जहाति सरस्वती ५ बन्धुवर्गस्तथा मित्रं यथेष्टमपरं गृहे । स्यक्त्या
गच्छति तत्सर्वं न जहाति सरस्वती ६ इति मंचिन्तयन्नेव विवेका गिरिकन्दरम् ।
प्रविश्य च ददर्शासीं शिष्टापद्गततन्दिजान् ७ पठतस्तान्समालोक्य सुसंदोषविवर्णि-
तान् । सोऽथ शोकैर्न हर्षेण सर्वानेवाभ्यभाषत ८ स्वस्यस्तु वो द्विजश्रेष्ठा जैमिनि मां

राहिले आहेत ८३. तदनंतर त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्या त्या महात्म्या शमीक
कर्पीर्नीं अनुज्ञा दिल्यावर वृक्ष आणि लता ह्यांनीं भरलेल्या पर्वतश्रेष्ठ विंध्या-
चलावर ते पक्षी गेले ८४. तप व वेदाध्ययन ह्यांविषयीं तत्पर राहून समाधी-
विषयीं निश्चय करून राहिलेले ते धर्मपक्षी अद्यापि त्या पर्वतावर आहेत ८५.
ह्याप्रमाणे मुनिश्रेष्ठ शमीकांनीं उत्तम रीतीनें पालनपोषण केल्यावर पक्षी
झालेले ते मुनिपुत्र अति पवित्र उदकाने युक्त असलेल्या विंध्याचलावरील अर-
ण्यांत मनःसंयमन करून राहू लागले ८६. (३०९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेय-
पुराणांतील धर्मपक्ष्यांना विन्ध्यप्राप्ति एतद्विषयक तिसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय ह्मणतातः—ह्याप्रमाणे ते द्रोणपुत्र पक्षी ज्ञानी झाले असून विंध्याच-
लावर रहात आहेत. ह्यास्तव, त्यांच्याकडे जा, आणि त्यांना विचार १. हे मार्क-
ण्डेयमुनींचे भाषण ऐकून जैमिनि विन्ध्यपर्वताच्या शिखरावर त्या धर्मापक्ष्यांकडे
गेले २. तेव्हां त्या पर्वतासमीप गेल्यावर ह्मणणाऱ्यांचा ध्वनि त्यांच्या कानांवर
आला आणि ते जैमिनि विस्मित होऊन आपल्याशीं विचार करू लागले ३ “हे
श्रेष्ठ पक्षी निर्दोष, स्पष्ट, न श्रमतां व मध्यंतरीं श्वास न सोडतां वेदपठन करीत
आहेत; आणि ज्या स्थानाच्या वणीचा उच्चार जसा व्हावयाचा तसा ते उत्कृष्ट
रीतीनें करीत आहेत ४. मनुष्यांहून अन्ययोनींत जन्मास आलेल्या ह्या मुनिपुत्रांना
सरस्वती सोडीत नाहीं हे मला आश्चर्य वाटत आहे ५. बंधुवर्ग, मित्र व गृहामध्ये
आणखीही जे कांहीं दृष्ट असते ते असें सर्व सोडून प्राणी जात असतो; परंतु,
ह्यांना सरस्वती सोडीत नाहीं ” ६. असा विचार करीत करीत ते पर्वताच्या
गुहेमध्ये शिरले असतां शिळेर वसलेले पक्षी त्यांनीं अवलोकन केले ७ आणि

निबोधत । व्यासशिष्यमनुप्राप्तं भवतां दर्शनोत्सुकम् ९ मन्थुर्न खलु कर्तव्यो यत्पित्रा-
तीवमन्थुना । असाः स्वगत्वनापत्राः सर्वथा दिष्टमेव तत् १० स्मृतद्रव्ये कुले केचिज्जाताः
क्लिष्ट मनस्विनः । द्रव्यनाशे द्विजेन्द्रास्ते श्वरेण सुमान्स्त्वताः ११ दत्त्वा याचन्ति
पुण्या हत्वा वध्यन्ति चापरे । पातयित्वा च पाप्मन्ते त एव तपसः ध्यात् १२ एत-
दृष्टं श्वदृष्टो विपरीतं तथा भया । भावाभावसमुच्छेदैरजसं व्याकुलं जगत् १३ इति
संचिन्त्य मनसा न शोकं कर्तुमर्हय । ज्ञानस्य फलमेतावच्छेदकहर्षरूप्यता १४ ततस्ते
जैमिनि सर्वे पाशाप्याभ्यामपूजयन् । अनामयं च पप्रच्छुः प्रणिपत्य महासुनिम् १५
अयोधुः स्वगमाः सर्वे व्यासशिष्यं तपोनिधिम् । सुतोषविष्टं विश्रान्तं पश्यानिददतः सुमम्
१६ पक्षिण ऊचुः ॥ अय नः सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् । यत्पश्यामः सुरैर्वन्द्यं
तव पादाम्बुजद्वयम् १७ पितृकोपाग्रिद्रुतो यो नो देहेषु वसते । सोऽय गान्तिं गतो विप्र
शुम्भश्शनवारिणा १८ कश्चित् कुशलं ब्रह्मनाशमे मृगपश्रितु । वृधेऽप्यथ दत्तागुल्मत्व-
कसारतृणजातिषु १९ अथ वा नैतदुक्तं हि सम्यगस्माभिरादृतैः । भवता संगमो येषां

मुखदोषरहित वेदपठण करीत असलेल्या त्या पश्यांना पाहून दुःखाने व हर्षाने
ते जैमिनि त्या सर्वांनाच हाणाले ८ “ हे द्विजश्रेष्ठहो, तुमचें कल्याण असो, मी
व्यासशिष्य जैमिनि तुमच्या दर्शनाकरितां उत्सुक होऊन येथें आलों आहे ९.
पित्यानें अति क्रुद्ध होऊन शाप दिल्यामुळे तुझी पक्षी झाला ह्याबद्दल खेद करूं
नका, तो सर्व देवाचा प्रकार आहे १०. धनधान्यसमृद्ध कुळामध्ये उत्पन्न झालेल्या
कांहीं विवेकी लोकांचें सात्वित, हे पक्षिश्रेष्ठहो, द्रव्यनाश झाल्यामुळे श्वरांला करावें
लागलें आहे ११. दान दिल्यानंतरही पुरुषांना याचना करण्याची पाळी येत असते.
दुसऱ्यांचा वध करूनही स्वतःचा वध होण्याचा प्रसंग येत असतो आणि ज्यांनीं
इतरांना स्थानभ्रष्ट केलेले असतें त्यांनाच तप संपल्यानंतर स्थानभ्रष्ट होण्याची वेळ
येते १२. असा उलट प्रकार मी अनेक वेळां पाहिला आहे. सारांश, ह्या जगता-
मध्ये उत्पत्ति, नाश व हानि इत्यादिकांचा घडामोड एकसारखा चाललेला आहे १३.
असें मनांत आणून तुझी खेद करूं नका. शोकहर्षाच्या अधीन न होणें हेंच ज्ञान-
फल होय ” १४. ह्यावर त्या सर्वही पश्यांनीं पाशांनें व अर्घ्यांनीं जैमिनीचें पूजन
केलें; आणि त्या महर्षीला प्रणाम करून त्यांना कुशलप्रश्न केला १५. नंतर
ते तपोनिधि व्यासशिष्य विश्रान्ति घेऊन स्वस्थ वसले असतां आणि पंखांच्या
वाऱ्यानें त्यांचे श्रम नाहींसे झाले असतां सर्वही पक्षी त्यांना हाणाले १६
“ आज आपल्या देववंश चरणकमलांचें दर्शन झाल्यामुळे आमचें जीवित व जन्म
हाचें साफल्य झाले आहे १७. हे विप्र, पितृकोपापासून उत्पन्न झालेला जो
अग्नि आमच्या देहामध्ये आहे तो आज आपल्या दर्शनरूप उदकानें शांत
झाला आहे १८. हे ब्रह्मन्, आपल्या आश्रमांतिल मृग, पक्षी, वृक्ष, दत्ता गुल्लें
व त्वचेपेशां ज्यांच्यांत दुसरें सार नाहीं अशा तृणजाति कुशल आहेतना ? ” १९.

तेषामकुशलं कुतः २० प्रसादं च दुरुष्यान् वृथागमनकारणम् । देवास्तमिव संतर्गो भवतोऽभ्युदयो महान् । केनान्मद्राग्यगुरुणा आनीतो दृष्टिगोचरम् २१ जैमिनिरुवाच ॥ श्रूयतां द्विजशार्दूलः कारणं येन कन्दरम् । विन्ध्यस्पर्धागतौ रम्यं स्वावार्तिकणोक्षितम् २२ संदेहान्भारते शान्तिं तान्प्रदुं गतवानन्दम् । मार्कण्डेयं महात्मानं पुरं भृगुकुलोद्भवम् २३ तदमं पृष्ठवान्प्राप्य संदेहान्भारतं प्रति २४ स च पृष्ठो मया प्राह, सन्नि विन्ध्ये महाचले । द्रोणपुत्रा महात्मानस्ते वश्यन्त्यर्थविस्तरम् २५ तद्वाक्यचोदितश्चेमनागतोऽहं महागिरिम् । तच्छृणुध्वमशेषेण श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हथ २६ पश्चिण ऊजुः ॥ विषये सति वक्ष्यामि निर्विशङ्कः शृणुष्व तत् । कथं तन्न वदिष्यामि यदस्मद्विद्वागोचरम् २७ चतुर्वर्षि हि वेदेषु यमं श्रावेषु चैव हि । समस्तेषु तथाङ्गेषु यथान्यद्वेदसंमितम् २८ एतेषु गोचरोऽस्माकं बुद्धेर्ब्राह्मणसत्तम । प्रतिज्ञां तु समाधेदुं तथापि न हि शक्नुमः २९ तस्माद्ब्रह्म विश्वस्यं सन्दिग्धं यदि भारते । वक्ष्यामस्तव धर्मज्ञ न चेन्मोहो भविष्यति ३० जैमिनिरुवाच ॥ सन्दिग्धानीह वस्तूनि भारतं प्रति यानि मे । शृणुध्वममलास्तानि श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हथ ३१ कस्मान्मानुषतां प्राप्तो निर्युणोऽपि जनार्दनः । वासुदेवोऽखिलाधारः सर्वकारणकारणम् ३२ कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा द्रुपदात्मजा । पञ्चानां महिषी

अथवा आमचा हा आदरपूर्वक प्रश्न बरोबरच नाही. कारण, ज्यांचा तुमच्याशी समागम आहे त्यांचे अकुशल असणार कोठून ? २०. कृपा करून आपण येण्याचे कारण सांगा, आपला संसर्ग देवांप्रमाणे मोठ्या अभ्युदयाचे कारण आहे. आमच्या काही तरी महाभाग्यामुळे आहोता आणले दर्शन घडले आहे २१. जैमिनि क्षणतातः— हे द्विजश्रेष्ठहो, नर्मदेच्या उदकाविंदूनीं सिंचित झालेल्या ह्या, विन्ध्यपर्वताच्या रम्य गुहेमध्ये मी येण्याचे कारण आपण ऐका २२. भारतशास्त्रांतील शंका विचारण्याकरितां मी पूर्वी भृगुकुलश्रेष्ठ महात्म्या मार्कण्डेयमुनीकडे गेलों होतो २३, २४. परंतु, मी प्रश्न केल्यानंतर ते क्षणाले “ विन्ध्याचलावर असेलेले महात्मे द्रोणपुत्र तुला हें संविस्तर सांगतील २५. अशी त्यांची आज्ञा झाल्यामुळे मी ह्या महापर्वतावर आलों आहे. ह्यास्तव, आपण माझ्या सर्व शंका ऐकून घेऊन त्यांचे उत्तर द्या २६. मशी क्षणतातः— आहोता ठाऊक असल्यास आहोी सांगू; व आपण ते संदेह न धरितां ऐका. आहोता जे माहित असेल ते आहोी कसे बरे सांगणार नाही ! २७. हे विप्रश्रेष्ठ, चार वेद, सर्व धर्मशास्त्रे, अंगें व इतरही वेदतुल्य ग्रंथ ह्यांतील विषय आहोता माहित आहेत. तथापि प्रतिज्ञा मात्र आमच्या हातून होणार नाही २८, २९. तम्मात, भारतांत जे संदिग्ध असेल ते आपण खुशाल विचारा. हे धर्मज्ञ, मोह न धोईल तर आहोी आपणाला याचे उत्तर देऊं ३०. जैमिनि क्षणतातः— हे निर्मल, भारतांत उषा गोर्धसंबंधानें मला संदेह आहे त्या ऐकून घेऊन तुला उत्तर द्या ३१. सर्व कारणांचेही कारण व सर्वाधार असा जनार्दन वासुदेव

कृष्णा समहानव संशयः ३३ भेजं ब्रह्महत्याया बन्धो महाबलः । तीर्थयात्राप्रमत्तेन
कस्माच्चक्रे हलायुधः ३४ कथं च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः । पाण्डुनाथा महा-
त्मानो वधमापुरनाथवत् ३५ एतत्सर्वं कथ्यतां मे सन्दिग्धं भारतं प्रति । कृतार्थोऽहं
सुखं येन गच्छेयं निजमाश्रमम् ३६ पक्षिण ऊचुः ॥ नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रम-
विष्णवे । पुरुषायाप्रमेयाय शश्वतायाप्ययाय च ३७ चतुर्व्यूहात्मने तस्मै त्रिगुणायागुणाय
च । वरिष्ठाय गरिष्ठाय वरेण्यायामृताय च ३८ यस्मादणुतरं नास्ति यस्माद्भास्ति बृहत्त-
रम् । येन विश्वमिदं व्याप्तमज्ञेन जगदादिना ३९ आविर्भावनिरोभावदृष्टादृष्टविलक्षणम् ।
वदन्ति यत्सृष्टमिदं तथैवान्ते च संहतम् ४० ब्रह्मणे चादिदेवाय नमस्कृत्य समाधिना ।
ऋक्सामान्युद्गिरन्वक्त्रैर्यः पुनरिति जगत्तन्म ४१ प्रणिपत्य तथैवानमेकवाणविनिर्जितैः ।
यस्याध्वरगणैर्यज्ञा विदुष्यन्ते न यज्विनाम् ४२ प्रवक्ष्यामो मतं कृत्वा व्यासस्यादुतक-
र्मणः । येन भारतमुद्दिश्य धर्मायाः प्रकटीकृताः ४३ आपो नारा इति प्रोक्ता मुनि-
भिस्तत्त्वदर्शिभिः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ४४ स देवो भगवान्सर्वं
व्याप्य नारायणो विश्वः । चतुर्धा संस्पितो ब्रह्मन्सगुणो निर्गुणस्तथा ४५ एका श्रुति-

निर्गुण असूनही मनुष्य कसा झाला ? ३२ आणि त्याचप्रमाणे एकच द्रुपद-
कन्या कृष्णा पांच पांडवांची पट्टराणी कशी झाली ? ह्याविषयी मला फारच
मोठा संशय आहे ३३. त्याचप्रमाणे हलायुध व महाबलाद्वय बलदेवाने ब्रह्म-
हत्येची निष्कृति तीर्थयात्रेने कशी केली ? ३४ आणि ते अविवाहित व महारथी
महात्मे द्रौपदीपुत्र, पांडव नाथ असतांना अनाथाप्रमाणे कसे मारले गेले ? ३५.
हे भारतासंबंधाने माझे सर्व संदेह तुझी नाहींसे करा. ह्मणजे मी कृतार्थ होऊन
सुखाने आश्रमाप्रत जाईन ३६. पक्षी ह्मणतात : — सुरेश, विष्णु, प्रमविष्णु,
पुरुष, अप्रमेय, शाश्वत, अव्यय, चतुर्व्यूहात्मा, त्रिगुण, निर्गुण, वरिष्ठ, गरिष्ठ,
वरेण्य व अनृत अशा परमेश्वराला नमस्कार करून ३७, ३८, ह्मणजे ज्याच्याहून
स्थूल अथवा सूक्ष्म कांही एक नाहीं; ज्या जगत्कारण व जन्मरहित परमात्म्याने हे
सर्व विश्व व्यापिले आहे ३९; प्रकटीभवन, तिरोभवन, दृष्ट व अदृष्ट इत्यादि विशेष
लक्षणांनी युक्त असलेल्या ह्या जगताची उत्पत्ति व संहार जो करितो असे ह्मण-
तात त्या परमात्म्याला नमस्कार करून ४० ऋक्, साम इत्यादि वेदांचा मुखाने
उच्चार करित करित जो त्रैलोक्य पवित्र करित असतो त्या आदिदेव ब्रह्मदेवाला
स्वस्थांतःकरणपूर्वक नमस्कार करून ४१ ; आणि ज्याच्या एका वाणाने असुर-
गण जिंकिले गेल्यामुळे यज्ञकर्त्यांचे यज्ञ दुप्त होत नाहीं त्या शंकराला प्रणाम
करून ४२ ; ज्याने भारतामध्ये धर्मादि पुरुषार्थ प्रकट केले आहेत त्या अद्भुत
कृति करणान्या व्यासाचे सर्व मत आझी कथन करूं ४३. तत्त्वेव ते मुनि नरस-
नुदायांना आन असे ह्मणतात. हे आपल्या परमात्म्याचे प्रथम निवासस्थान अस-
ल्यामुळे त्याला नारायण असे ह्मणतात ४४. हे ब्रह्मन्, सगुण, निर्गुण, विभु,

रनिर्देश्या यद्वा पश्यन्ति तां वृषाः । ज्वालामालोपरद्धाङ्गी निष्ठा सा योगिनां परा ४६
 दूरस्था चान्तिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा । यासुदेवाभिधानोऽसौ निर्भमत्वेन
 दृश्यते ४७ रूपवर्णादयस्तस्या न भावाः कल्पनामयाः । अत्येव सा सदा यद्वा यत्र-
 तिष्ठैकरूपिणी ४८ द्वितीया पृथिवी मूर्ध्ना शेषालया धारयत्यपः । तामसी सा समाख्याता
 तिर्यक्त्वं समुपाभिता ४९ तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा । सखोद्रिका तु सा
 ज्ञेया धर्मसंस्थानकारिणी ५० चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पद्मगतल्पगा । रजस्तस्या
 गुणः सर्गं सा करोति सदैव हि ५१ या तृतीया हरेर्भूर्तिः प्रजापालनतत्परा । सा तु
 धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि ५२ प्रोद्धूतानसुरान्दन्ति धर्मविच्छित्तिकारिणः ।
 पाति देवान्सतभान्यान्धर्मरक्षापरायणान् ५३ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति
 जैमिने । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजत्यसौ ५४ भूत्वा पुरा वराहेण तुण्डेनापो
 निरस्य च । एकया दंष्ट्रयोत्खाता नलिनीव वसुधरा ५५ कृत्वा नृसिंहरूपं च हिरण्यक-
 शिपुर्दत्तः । विप्रचित्तिमुखांश्चान्ये दानवा विनिपातिताः । वामनादौस्तथैवान्यान् संख्या-
 शुभिहोत्सहे । अवतारांश्च तस्येह माधुरः सांप्रतं त्वयम् ५७ इति सा सात्विकी मूर्तिर-

भगवान् व देव असा तो नारायण चार रूपांनीं राहिलेला आहे ४६. त्याचें एक
 अनिर्वचनीय रूप आहे. तें शुद्धरूप ज्ञानी अवलोकन करीत असतात. ज्वाला-
 समुदायांनीं व्याप्त असलेलें तें रूप योगिजनांचा मुख्य आश्रय होय ४६. तें
 निर्गुण रूप दूर असून जवळही आहे व वासुदेव हें त्याला नांव आहे. हें माझे
 अशी बुद्धि नार्होशी झाली क्षणजे त्या रूपाचें दर्शन होत असतें ४७. रूप, वर्ण,
 इत्यादि काल्पनिक प्रकार त्या स्वरूपाचे ठिकाणीं मुळींच नसून तें सर्वदांच शुद्ध,
 आधारभूत व कधीही न बदलणारें असेच आहे ४८. त्याची दुसरी शेषसंज्ञक
 मूर्ति अधोभागी असून मस्तकानें पृथ्वी धारण करीत आहे; तिर्यग्योनीचें अवलंबन
 केलेल्या त्या मूर्तीला तापसी असें ह्मणतात ४९. तिसरी मूर्ति प्रजापालनाविषयी
 तत्पर असून कर्म करीत असते. ती धर्मस्थापना करणारी मूर्ति सात्विक समजावी ५०.
 त्याची चतुर्थी मूर्ति उदकांमध्ये शेषशायीवर शयन करीत असते; ती रजोगुणी
 असून सर्वदां सृष्टिकरीत असते ५१. हरीची जी तिसरी मूर्ति प्रजारक्षणाविषयी दक्ष
 असते ती भूमीवर नियमानें धर्मव्यवस्था करीत असते ५२. धर्मोच्छेद करणाऱ्या
 प्रबल असुरांचा ती वध करिते व धर्मरक्षक देवांचें व इतर सज्जनांचें ती पाळन
 करिते ५३. त्याचप्रमाणें, हे जैमिने, जेव्हां धर्माची ग्लानि होऊन अधर्माचा पगडा
 वसतो तेव्हां ही मूर्ति अवतार धारण करते ५४. पृथ्वी ह्याच मूर्तीनें वराह होऊन
 व मुखानें उदकाचें निरसन करून एका दातानें पृथ्वी कमलिनीप्रमाणें समुद्रां-
 तून वर काढिली ५५. नृसिंहरूप घेऊन हिरण्यकशिपु व विप्रचित्तिप्रभृति इतर
 दानव ह्यांचा तिनें वध केला ५६. हिचे वामनप्रभृति इतर अवतार असंख्य
 आहेत आणि सांप्रत हा कृष्णावतार चालेलेला आहे ५७. ह्याप्रमाणें ती सात्विक

वतारान्करोति वै । प्रभुमेति च सा ख्याता रक्षाकर्मण्यवस्थिता ५८ देवत्वेऽथ । मनुष्यत्वे
तिर्यग्योनौ च संस्थिता । गृह्णाति तत्स्वभावं । च वासुदेवेच्छया सदा ५९ । इत्येतत्ते
समाख्यातं कृतकृत्योऽपि यत्प्रभुः । । मानुषत्वं गतो विष्णुः स्थण्ड्यास्योत्तरं पुनः ६०
॥ २६९ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे चतुर्व्यूहावतारभूतार्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पाणिन ऊचुः ॥ त्वष्टपुत्रे इते पूर्व ब्रह्मनिन्दस्य तेजसः । ब्रह्मइत्याभिभूतस्य परा हा-
निरजायत २ तदहम् प्रविवेद्याथ शाकतेजोऽपचारतः । निस्तेजाश्चाभवच्छक्रो धर्मे तेजसि
निगते ३ ततः पुत्रं इतं श्रुत्वा त्वष्टा क्रुद्धः प्रजापतिः । अवलुप्य जदामेकामिदं वच-
नमब्रवीत् ३ अयं पश्यन्तु मे वीर्यं त्रयो लोकाः सदेवताः । स च पश्यतु दुर्बुद्धिर्ब्र-
ह्मा पाकशासनः ४ स्वकर्माभिरतो येन मत्सुतो विनिपातितः । इत्युक्त्वा कोपरकाक्षो
जदामग्रौ जुहाव ताम् ५ ततो वृत्रः समुत्तस्थौ ज्वालाभाटी महासुरः । महाकायो
महाबुधो भिन्नाभनचयप्रभः ६ इन्द्रशत्रुरमेयारमा त्वष्टृतेजोपबृंहितः । अहन्पहनि सोऽवर्द्ध-
दिषुपातं महाबलः ७ वधाय चात्मनो दृष्ट्वा वृत्रं शक्रो महासुरम् । प्रेषयामास सप्त-
र्षीन्सन्धिभिच्छन्मयावुरः । सख्यं चक्रुस्ततस्तस्य वृत्रेण समयांस्तथा । ऋषयः प्रतिमनसः
संव्यूतहिते रताः ९ समयांस्थितिमुद्धृष्य यदा शक्रेण धातितः । वृत्रो इत्याभिभू-

मूर्ति अवतार धारण करीत असते. प्रभुन्न ह्मणून ती प्रसिद्ध आहे व रक्षणाविषयी
तत्पर आहे ५८. देव, मनुष्य व तिर्यग्योनि ह्यांमध्ये ती वासुदेवाच्या इच्छेने अव-
तार धारण करीत असते ५९. प्रभु विष्णु कृतकृत्य असूनही मनुष्य कां शाला
ह्याचें उत्तर असें तुझाला सांगितलें. आतां पुनरपि ह्याचें उत्तर एका ६०. (२६९)
ह्याप्रमाणें मार्कण्डेयपुराणांतील चतुर्व्यूहावतारनामक चवथा अध्याय समाप्त शाला ॥४॥

पक्षीं ह्मणतातः— विश्वरूपाचा पूर्वी वध झाल्यामुळे ब्रह्महत्येनें मस्त झालेल्या
इंद्रान्चें तेज नाहीसें झालें १. ब्रह्मवधामुळे इंद्राचें तेज धर्मांमध्ये प्रविष्ट झालें
व मुळें इंद्र निस्तेज झाला २. नंतर पुत्राचा वध झाल्याचें ऐकून प्रजा-
पति त्वष्टा क्रुद्ध झाला आणि एक जटा उपटून हाणाला ३ “ देवांसह त्रैलो-
क्याला आणि त्या दुष्ट व ब्रह्मघातकी इंद्राला माझे वीर्य दृष्टी पडेल ४. इंद्रानें
माझ्या स्वकर्मनिष्ठ पुत्राचा वध केला आहे. ” असें बोलून क्रोधानें लाल डोळे
झालेल्या त्या त्वष्ट्यानें त्या जटेचा अग्नीमध्ये होम केला ५. तेव्हां तेजःपुंज, धिप्पाड,
कज्जलराशितुल्य आणि मोठ्या दाढांनीं युक्त असा महादैत्य वृत्र उत्पन्न झाला ६.
तो अतर्क्यस्वरूप महाबलढय इंद्रशत्रु त्वष्ट्याच्या तेजानें युक्त होऊन प्रतिदि-
वशीं वाणाच्या टप्याइतका वाढूं लागला ७. महादैत्य वृत्र आपल्या वधाक-
रितां उत्पन्न झाल्याचें पाहून इंद्रानें भयभीत होऊन तह करण्याकरितां सप्त-
र्षींना त्याच्याकडे पाठविले ८. तेव्हां प्राणिमात्राच्या हिताविषयी तत्पर असलेले
ऋषि प्रसन्न झाले व त्यांनीं कांहीं अटीवर इंद्राचें वृत्राशीं सख्य केलें ९. पं-
अटी मोडून जेव्हां इंद्रानें वृत्रवध केला, तेव्हां ब्रह्महत्येनें मस्त झालेला तो

तस्य तदा बलमशीयत १० तच्छक्रदेहविभ्रष्टं बलं भारतमाविशत् । सर्वव्यापिनमव्यक्तं
बलस्यैवाधिदेवतम् ११ अहल्यां च यदा शक्रो गौतमं रूपमास्थितः । धर्मयामास देवे-
न्द्रस्तदा रूपमहीयत १२ अद्भुतप्रत्यङ्गलावप्यं यदतीव मनोरमम् । विहाय दुष्टं देवेन्द्रं
नासत्यावगमत्ततः १३ धर्मेण तेजसा त्यक्तं बलहीनमहपिणम् । ज्ञात्वा छरेण दैतेया-
स्तत्रये चक्रुरपमम् १४ राक्षसुद्रिक्तवीर्याणां देवेन्द्रविजिगीषयः । कुलेष्यतिबला वैरया
अजायन्तं महायुने १५ कस्यचित्पथ्य कालस्य धरणी भारपीडिता । जगाम मेरुशिखरं
सदो यत्र दिवौकसाम् १६ तेषां सा कथयामास भूरिभारावपीडिता । ददृज्जातमजै-
स्योत्थं खेदकारणमात्मनः १७ एते भवद्विरसूरा निहताः पृथुलौजसः । ते सर्वे मानुषे
ल्लोके जातां गेहेषु भूभृताम् १८ अशौहिण्यो हि बट्टलास्तद्भारतां प्रजाम्यथः । तथा
कुरुध्वं विदशा यथा शान्तिर्भवेन्मम १९ पाथिण ऊचुः ॥ तेजोभागैस्ततो देवां अवते-
रुदिवो महीम् । प्रजानासुपकारार्थं भूभारहरणाय च २० यदिन्द्रदेहजं तेजस्तन्मुमोच
स्वयं वृषः । कुन्त्यां जातो महातेजास्ततो राजा युधिष्ठिरः २१ बलं सुमोच पवनस्ततो
भीमो ध्वजायत । शक्रवीर्याधितश्चैव जने पार्थो धनञ्जयः २२ उत्पन्नौ यमजौ माद्री-
शक्ररूपौ महायुती । पञ्चधा भगवानित्थमवतीर्णः शतक्रतुः २३ तस्योत्पन्ना महाभागा

निर्वलं झाला १०. इंद्राच्या देहापासून अष्ट झालेले बल सर्वव्यापी, अव्यक्त व
बलाधिदेवत वायूमध्ये प्रविष्ट झाले ११. गौतमरूप घेऊन इंद्राने अहल्येशीं
समागम केला असतां त्याचे रूप नाहोसे झाले १२. क्षणजे शरीराच्या मुख्य व
गौण अवयवांचे ठिकाणी जी अतिमनोहर कांति होती ती दुष्ट इंद्राचा त्याग
करून अश्विनीकुमारांकडे गेली १३. धर्म, तेज, बल व रूप ह्यांनी इंद्र वियुक्त
झाल्याचे जाणून देव त्याच्या पराजयाविषयी यत्न करूं लागले १४; आणि हे
महर्षे, ते इंद्रपराजयेच्छु अतिबलाढय दैत्य महावीर्यावान् राजांचे कुलामध्ये
जन्मास आले १५. एकदां भाराने भूमि पीडित होऊन मेरूपर्वताच्या शिखरावर
देवांच्या निवासस्थानाकडे गेली १६; आणि प्रचंड भाराने पीडित झालेल्या त्या
भूमीने दैत्यदानवजन्य स्वकीय दुःखाचे कारण त्यांना कथन केलें १७. (ती
झणाळी) तुझी ज्या महाबलाढय अंसुरांचा वध केला ते सर्व मनुष्यलोकां राज-
कुळांत अवतीर्ण झाले आहेत १८; त्याच्या पुष्कळ अशौहिणी आहेत व त्यांच्या
भाराने मी खाली जात आहे. ह्यास्तव हे देवहो, मला शान्ति प्राप्त होईल अशी
व्यवस्था करा " १९. पक्षी क्षणतातः—नंतर भूभारहरण व प्रजेवर उपकार
करण्याकीर्तता देव आपापल्या तेजाच्या अंशाने भूमीवर अवतीर्ण झाले २०. इंद्र-
देहांतील जे तेज होते ते धर्माने स्वतः सोडिले व त्याच्यापासून महातेजस्वी कुंती-
पुत्र युधिष्ठिर उत्पन्न झाला २१. इंद्राचे बल वायूने सोडिले व त्यापासून भीम
उत्पन्न झाला, इंद्राच्या अप्सरी वीर्यापासून अर्जुन उत्पन्न झाला २२; आणि अश्वि-
नीकुमारांचे ठिकाणी जी इंद्राची कांति गेलेली होती तिच्या योगाने माद्रीचे

पत्नी कृष्णा हुताशनात् २४ अक्षय्येकस्य मा पत्नी कृष्णा नान्यस्य कस्याचिन् । योगीश्वराः ब्रह्म-
राणि कुर्वन्ति बहुलान्यपि २५ पञ्चानामेकपत्नीत्वमित्येतत्कथितं तत्र । श्रूयतां चन्द्रदेवीऽपि
यथा यानः सरस्वतीम् २६ (२९२) इति मार्कण्डेयपुराणे इन्द्रविक्रियानाम पञ्चमोऽध्यायः ॥६॥

पश्चिण ऋतुः । रामः पार्थ परां प्रातिं शक्त्वा कृष्णस्य द्वाङ्गुली । चिन्तयामास बहुधा किं
कृतं घृकृतं भवेत् १ कृष्णेन हि विना नाहं यास्ये दुर्योधनान्तिकम् । पाण्डवान्वा समाश्रित्य
कथं दुर्योधनं नृपम् २ जामातरं तथा शिष्यं यातगिष्ये नरेश्वरम् । तस्मान्न पार्थ यास्यामि
नापि दुर्योधनं नृपम् ३ तीर्थं व्याह्राजयिष्यामि तावदात्मानमात्मना । कुरुणा पाण्डवानां च
यादृशताय कल्पते ४ इत्यामन्त्य दर्पकेशं पार्थदुर्योधनावपि । लगाम द्वारकां क्षौरिः
स्वसैन्यपरिवारितः ५ गत्वा द्वारवतीं रामो दृष्टपुष्टजनाकुलम् । आगन्तव्येनुरतीथेषु पयौ
पार्थ इडाग्रयः ६ पीतपानो जगामाप रेवतोयानमृद्धिमत् । हस्ते गृहीत्वा समृद्धं रेवती-
मप्सरौपमाम् ७ श्रीकदम्बकमध्वस्यो ययौ मत्तः पदा स्वदत्त्म् । ददर्श च वनं वीरो रमणीय-
मदत्तमम् ८ सर्वदुःकलपुष्पाञ्च शालामृगराणाकुलम् । पुष्पं पश्यन्नोपेतं सपम्बदमहा-
मम् ९ स शृण्वन्प्रातिजननान्वहन्मदकलाञ्जुमान् । ओन्नरम्यान्मधुराञ्चन्द्राग्रगमुन्ने-

ठिकाणीं महातेजस्वी नकुलसहदेव उत्पन्न शाले, ह्याप्रमाणे भगवान् इंद्र पांच रूपांनीं
अवतीर्ण शाला २३. महामाग्यवती इंद्रपत्नी अश्रिपभूत कृष्णा ह्या नांवाने अवतीर्ण
शाली २४. ती कृष्णा एका इंद्राचीच पत्नी असून दुसरी कोणाचीही नाही. योगी-
श्वर पुष्कळ शरीरे धारण करीत असतात (त्याचप्रमाणे एकच इंद्र पांच पांड-
वांच्या रूपाने अवतीर्ण झालेला होता) २५. पांच पांडवांची एक पत्नी कशी हे
आपणाला कथन केले. आतां बलराम हा सरस्वतीला कसा गेला हे एका २६. (२९५)
ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतील इंद्रविक्रियानामक पांचवा अध्याय समाप्त झाला ॥६॥

पदां हणतातः—अर्जुनावर कृष्णाचे अत्यंत प्रेम पाहून हलायुध बलराम मनमथ्ये
नानाप्रकाराने विचार करूं लागला १. “काय केले असतां देव होईल? मी कृष्णाला
साहून दुर्योधनाकडे जाणार नाही. पांडवांना मिळून दुर्योधन राजाचा तरी २ मी वध
कसा करावा? तो जानाता, शिष्य व प्रजाविपति आहे. तस्मात् मी धर्माकडेही जात
नाही व दुर्योधन राजाकडेही जात नाही ३. मुझाने कौरवांपांडवांचा अंत होईपर्यंत
मी तीर्थयात्रा करीत राहीन ” ४. अशा विचार करून बलरामाने कृष्ण, धर्म व
दुर्योधन ह्यांचा निरोप घेतला आणि स्वसैन्यासह तो द्वारकेकडे निघाला ५. तुष्ट
व पुष्ट जनांनीं भरलेल्या द्वारकेंम गेल्यावर तीर्थयात्रेस निघण्याचे पूर्व दिवशीं
बलरामाने मद्यपान केले ६; आणि अंभरेप्रमाणे असलेल्या मदमत्त रेवतीचा हात
घेऊन तो समृद्ध रेवतीपवनमथ्ये गेला ७. स्त्रीननुद्रयांत अमलेला तो मत्त बलराम
अदखळत अदखळत जाऊं लागला असतां अत्युच्छ्रित रमणीय वन त्या वीराच्या
दृष्टी पडले ८. त्या वनांत सर्व कर्तृतीळ फले व पुष्पे होती; वानरगणांनीं ते
भरले होते; कमलवनाने आणि सरोवरयुक्त नद्यावनाने ते पवित्र वन भरलेले होते ९.

रितान् १० सर्वतुङ्गलभाराश्वान्सर्वतुङ्गमुज्ज्वलान् । अपश्यत्पादपांस्तत्र विहरैरुत्तना-
दितान् ११ आम्नानाघातकान्भव्याभारिफेडान्सतिन्दुकान् । आबिल्वकांस्तथा जीरान्हा-
दिमान्बीजपूरकान् १२ पनसाल्लङ्कुचान्मोचाश्रीपांश्चातिमनोहरान् । पारावतौ कङ्कोल-
मलिनान्मलवेतसान् १३ भङ्गातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान् । इन्दुदान्करमर्दांश्च हरी-
तकविभीतकान् १४ एतानन्दंश्च स तस्मिन्ददर्शं यदुनन्दनः । तथैवाशोकपुत्रागकेतकीचकुल-
नथ १५ चम्पकांस्तप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्समालतीन् । पारिजातान्कोविदारान्मन्दारा-
न्वदरांस्तथा १६ पाटलान्पुष्पतापम्यान्देवदारुदुमांस्तथा । सालांस्तालांस्तमालांश्च किङ्क-
कान्वजुलान्वरान् १७ चकोरैः शातपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुक्रैः । कोकिलैः कलविट्टैश्च हारीतै-
र्जीवजीवकैः १८ प्रियपुत्रैश्चातकैश्च तथान्वैर्विविधैः खगैः । श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्विधाप्य-
पिष्टितम् १९ सरांसि च मनोज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च । कुसुदैः पुण्डरीकैश्च तथा नीलोत्पलैः
शुभैः २० कल्हारैः कमलैश्चापि आचितानि समन्ततः । कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकु-
कुटैः २१ कारण्डवैः प्लवहंसैः कूर्मैर्मन्दुभिरेव च । एभिश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताजलचारिभिः
२२ क्रमेणेत्यं वनं शौरिर्वीक्ष्यमाणो मनोरमम् । जगामातुगतः श्रीभिर्भतापृथग्मनुत्तमम् २३
स ददर्श द्विजांस्तत्र वेदवेदाङ्गपारगान् । कौशिकान्मागंवांश्चैव भरद्वाजान्सगौतमान् २४

जातां जातां कानालारम्य, अतिमधुर, शुभ व आनन्दकारक असे पक्ष्यांचे ध्वनि
ल्याने ऐविले १०. नंतर सर्व ऋतूतील फलभारांनी युक्त व सर्व ऋतूतील पुष्पांनी शळ-
कणारे वृक्ष तेथे असून ते पक्ष्यांनी नादित झालेले आहेत असे त्याने पाहिले ११. आम्र,
भंग्य आम्रतरु, नारळ, तिंदुक, बिल्वक, जीर, दाडिम, बीजपूरक १२, पनस, लकुच,
मोच, अति मनोहर नीप, पारावत, कंकोल, नलिन, आम्लवेतस, १३, भङ्गातक,
आमलक मोठ्या फळांचे तिंदुक, इन्दुद, करमर्द, हरीतक व विभीतक १४,
हे व इतरही वृक्ष त्या बलरामाने पाहिले. त्याचप्रमाणे अशोक, पुत्राग, केतकी,
चकुळ १५, चंपक, सप्तपर्णी, कर्णिकार, मालती, पारिजात, कोविदार, मंदार,
वदर १६, प्रफुल्लित पाटल, रम्य देवदारु, साल, ताल, तमाल, पलाश व उत्कृष्ट
वजुल हे वृक्ष त्याने पाहिले १७. चकोर, शातपत्र, भृंगराज, शुक्र, कोकिल,
कलविक, हारीत, जीवजीवक १८, प्रियपुत्र, चातक आणि श्रवणेंद्रियांला रम्य व
अतिमधुर ध्वनि करणारे इतरही पक्षी त्या वनांत आहेत असे त्याच्या दृष्टी पडले
१९. त्या वनांत निर्मल लदकाने युक्त असलेली मनोहर सरोवरे—कुमुद, पुण्डरीक,
शुभ नीलोत्पल, कल्हार इत्यादि नाना प्रकारच्या कमलांनी सभोंवतीं—व्याप्त झालेली
होती आणि कादंब, चक्रवाक, जलकुकुट २०, २१, कारण्डव, प्लव, हंस, कूर्म,
व मद्रु शा व इतरही जलचर प्राण्यांनी तीं सरोवरे व्याप्त होती २२. ह्याप्रमाणे
ते मनोहर वन क्रमाने पहात पहात स्त्रियांसह असलेला बलराम अनुपम लतागृ-
हांत गेला २३; तो तेथे कौशिक, भृगु, भरद्वाज, गौतम इत्यादि अनेक वंशा-
मध्ये उत्पन्न झालेले व वेदवेदांगपारंगत द्विजश्रेष्ठ मोठ्या मोठ्या कृष्णाजिनांवर,

विविधेषु च संभूतान्वंशेषु द्विजमतमान् । कथाश्रवणवद्दोक्ता उपविष्टान्महत्सु च २६ कृष्णा-
जिनोत्तरीयेषु कुशेषु च वृसीषु च । सूर्यं च तेषां मध्यस्थं कथयानं कथाः दृष्ट्वा २६ पौरा-
णिकीः सुरर्षीणामाशानां चरिताश्रयाः । दृष्ट्वा रामं द्विजाः सर्वे मधुपानारुणेक्षणम् २७
मतोऽयमिति भन्वानाः समुत्तस्थुन्स्वरान्विताः । पूजयन्तो हृदयस्मृते तं सूतवंशजम् २८
ततः श्रोतुमाविष्टो हृदी सूर्यं महाबलः । निजपानं विवृत्ताक्षः क्षोभिताशेषदानयः २९
अध्यास्यति पदं बाधं तस्मिन्मृते निपातिते । निष्क्रान्तास्ते द्विजाः सर्वे वनारकृष्णाजि-
नान्बराः ३० अवधूतं तथात्मानं मन्यमानो हृदयुचः । चिन्तयामास सुमहन्मया पापमिदं
कृतम् ३१ ब्राह्मं स्थानं गतो ह्येष यत्कृतो विनिपातितः । तथा हीमे द्विजाः सर्वे मामवेक्ष्य
विनिर्गताः ३२ शरीरस्य च मे गन्धो लोहस्येवाद्युत्तावहः । आत्मानं चावगच्छामि ब्रह्मज-
मिव कुत्सितम् ३३ धिगमपं तथा मशमतपानमभीष्टताम् । यैराविष्टेन सुमहन्मया पापमिदं
कृतम् ३४ तत्क्षयार्थं चरिष्यामि व्रतं द्वादशवार्षिकम् । स्वकर्मरुपापनं कुर्वन्प्रायश्चित्तमनु-
त्तमम् ३५ अथ येयं सभारण्या तीर्थयात्रा मयाधुना । एतानेव प्रयास्यामि प्रतिलोमां सर-
स्वतीम् ३६ अतो जगाम रामोऽसौ प्रतिलोमां सरस्वतीम् । ततः परं शृणुष्वेमं पाण्डवेय-

दर्भासनांवर व चट्यांवर कथा ऐकण्याकरितां उत्सुक होऊन वसल्याचें व
त्याच्या मध्यमार्गी आद्य देवर्षींचीं चरित्रें ज्यांत आहेंत अशा पुराणांतील शुभ कथा
सूत कथन करित असल्याचें त्यानें अवलोकन केलें. मधुपानानें नेत्र आरक्तवर्ण
झालेल्या बलरामाला पहातांक्षणीं सर्वही द्विज २४, २५, २६, २७ हा मत्त झाला आहे
असें समजून त्याचा संमान करण्याकरितां सत्वर उठले; परंतु, पौराणिक सूत
उठला नाहीं २८. तेव्हां सर्व दानवांना ज्यानें क्षोभ उत्पन्न केला आहे व
ज्याची दृष्टि फिरून गेलेली आहे अशा त्या महाबलाढय बलरामानें कुद्द होऊन
सूताचा वध केला २९. ह्याप्रमाणें त्या सूताचा वध होऊन तो ब्रह्मलोकीं गेला
असतां कृष्णाजिन धारण करणारे ते सर्वही द्विज वनांतून बाहेर पडले ३०.
ह्याप्रमाणें स्वतःचा अपमान झाल्याचें समजून बलराम मनामध्ये हणाला “ मी
हें फारच मोठें पातक केलें आहे ३१. कारण, मी सूताचा वध - केला; हा सूत
तर ब्रह्मपर्दा जाऊन मिळाला आणि हे सर्व द्विजही माझ्याकडे पाहून चाळते
झाले ३२; इतकेंच नव्हे परंतु, माझ्या शरीराचा गंधही लोहगंधाप्रमाणें दुःखावह
होऊं लागला आहे; आणि मी स्वतःला ब्रह्मघातक्याप्रमाणें निंद्य समजत आहे ३३.
ज्याच्या अर्धांन झाल्यामुळे मी हें महापातक केलें त्या क्रोधाळा, अतिपानाळा
व शौर्याळा धिक्कार असो; व त्याचप्रमाणें मलाही धिक्कार असो ३४. ह्यास्तव,
स्वकीय पातक सांगत सांगत मी पापक्षयार्थ द्वादशवार्षिक व्रतरूप उत्कृष्ट प्राय-
श्चित्त करीन ३५. सांप्रत मी जी ही तीर्थयात्रा आरंभिली आहे तीच शेवटास
नेण्याकरितां मी प्रतिलोम असलेल्या सरस्वतीप्रत प्रथम जाऊन शेवटास नेईन. ”
३६. असा विचार करून हा बलराम उलट हगने भूमीमध्ये वाहणाऱ्या सरस्व-

कथाश्रयम् ३७ (३३२) इति मार्कण्डेयपुराणं बलदेवप्रहाराकथनं नाम वक्ष्येऽध्यायः ६ ॥

धर्मपथिण ऊचुः । हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरारिर्ज्येतायुगे पुरा । धर्मात्मा पृथिवीपातः प्रोद्धत-
स्त्रीतिरुतमः १ न दुर्मिश्रं न च व्यापिनः कालमरणं नृणाम् । नाथं रुच्यः पारास्तस्मिन्धा-
सात पार्थिवे २ बभूवुर्न तथा न्मत्ता धनं दीयतमेनैः । नाजायन्त स्त्रियैव कथाभिदप्राप्तयौवनाः
३ स गदाधिन्महाबाहुररण्येऽनुसरन्मुनिम् । शुश्राव शब्दयसकृतवायस्वेति च योषिताम् ४ म
विहाय सुगं राजा मा भैरिति भाषत । मयि कागति दुर्मेषाः क्रोशन्मन्यायष्टतिमान् ५ तत्प्र-
श्रितावसारी च सर्वारम्भविधातकृत् । एतन्मित्रन्तरे गौडो विप्रराट् समचिन्तयन् ६ विधा-
मित्रोऽयमवुलं तप आरुण्य वीरवान् । प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति व्रती ७ मादय-
मानाः धर्माभौचित्तसंयमिनाऽमुना । ता वै भयाताः क्रन्दन्ति कथं कथं निन्दं मया ८ नेत्रस्त्री
कौशिकश्रेष्ठो वयमस्य सुदुर्बलाः । क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं प्रतिभाति मे ९ अथवायं
नृपः प्राप्तो मा भैरिति वदन्मुहुः । इममेव प्रविद्यान् साधयिष्ये यथेप्सितम् १० इति मंचिन्त्य
सौद्रेण विप्रराजेन वै ततः । तनाविशो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ११ कोऽयं वध्नाति वध्नान्ते

तीची यात्रा करूं लागला. असो: आनां पांडवांच्या कथेला आधारभूत असलेला हा वृत्तांत आपण ऐका ३७. (३३२) ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतोळ बलदेव-
प्रहाराकथननामक सहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ६ ॥

धर्मपक्षी क्षणतातः—पूर्वी त्रेतायुगामध्ये हरिश्चंद्र राजर्षि होऊन गेला. तो एकूट
मूपाल धर्मात्मा असून महाकर्त्तिमान् होता १. त्या राजाच्या कारकादीत. दुर्मिश्र,
व्याधि, अकार्ही मृत्यु व प्रजेला अधर्माची आवड ह्यांचा अभाव होता २. धन, वीर्य,
तप व मद ह्यांनी लोक उन्मत्त होत नसत; आणि यौवनावस्था प्राप्त झाल्याशिवाय
स्त्रिया गर्मिणी होत नसत ३. एकदां तो महापराक्रमी राजा अरण्यांत मृगया करीत
असलांना “वाहि वाहि ” असा स्त्रियांचा शब्द अनेक वेळां त्याच्या कानांवर
आला ४. तेव्हां मृग सोडून तो राजा क्षणाला “ भिऊं नको, माझ्या कारकादीत
कोण हा दुष्ट अन्यायाने वागत आहे ! ” ५. स्त्रियांच्या त्या ओरडण्याबरोबरच
सर्वरंभ विधातक क्रूर विप्रराजाने मनात आणिले ६ “ हा वीरवान् न व्रतस्य
मित्राभिप्र अवुल तप करून पृथ्वी दिवादिकांनाही साध्य न झालेल्या विद्या प्राप्त
करून देत आहे ७; आणि क्षमा, भौन व मनःसंयमन ह्यांनी युक्त असलेला हा
विद्या साध्य करूं लागल्यामुळे त्या भयभीत होऊन आक्रोश करीत आहेत. तेव्हां
येथे मी करूं कसे ! ८. हा श्रेष्ठ कुशिकवंशज विश्वामित्र तेजस्वी असून आझी क्षति-
दुर्बल आहे, असे समजून ह्या भयभीत झालेल्या विद्या आक्रोश करीत आहेत; आणि
ह्यांना निर्भय करणें मला दुर्घट दिसत आहे ९. अथवा, “ भिऊं नको ” असे वारंवार
क्षणत क्षणत हा राजा येथे आला आहे; तेव्हां ह्याच्या शरीरांत प्रवेश करून मी
इष्ट कार्य सिद्धीम नेतों ” १०. अना विचार करून क्रूर विप्रराज राजामध्ये प्रविष्ट
झाला असता राजाक्रोधाने क्षणाला ११ “ बलरूप दृष्ट तेजाने प्रदीत असलेला

पायकं पापकृत्स्नः । वडेल्लेजमा दीते मनि पत्न्यादुपस्थिते १२. सोऽयं मत्सङ्गमुंकायेपवि-
दीपितदिगन्तरैः । शरैर्निमित्तसर्वांगो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति १३. विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा
तदुपपत्तेर्वचः । क्रुद्धो चाविचरे तस्मिन्नेष्टं प्रियाः क्षणेन ताः १४. स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वा-
मित्रं श्रोतुमिच्छति । भीतः प्रावेपतात्यर्थं महत्ताश्चतुर्धनवत् १५. स दुरात्मनिति यदा मुनि-
स्तिष्ठति चात्रवीर । ततः स राजा विनयात्प्रणिपत्याभ्यभारत १६. भगवतोऽपि धर्मो मे नाप-
राधो मनः प्रमो । न कोऽनुमहं मि मुने निजधर्मरतत्वं मे १७. दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन महीं-
दिता । चापं चोदयन् योद्धव्यं धर्मशास्त्रादुत्तरतः १८. विश्वामित्र उवाच ॥ दातव्यं कृत्यं के-
रुषाः कैशोद्धव्यं चेतो नृप । विप्रनेतृत्वंमाचक्ष्व यद्यधर्मभयं तव १९. हरिश्चन्द्र उवाच ॥
दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृणुततयः । रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्तव्यं परिपन्नियतिः २०.
विश्वामित्र उवाच ॥ यदि राजा भवान्स्त्वमप्राजधर्ममवेक्षते । निषेद्धं कामो विप्रोऽहं दीयतामि-
ष्टंक्षिप्त्वा २१. पश्चिण ऊचुः । एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रष्टेनान्तरात्मना । पुनर्जातमिवात्मानं
मेवे प्राह च क्षीयिष्यम् २२. उच्यन्तां भगवन्पते दातव्यमविशङ्कितम् । दत्तमित्येव तद्विदि-
यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् २३. हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पुत्री हृदयेरम् । प्राणा राज्यं पुरं लक्ष्मी-
र्यदमिप्रेतमात्मनः २४. विश्वामित्र उवाच ॥ राजन्प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिपदः । प्रयच्छ-

मी अविपति सौमित्र असतांना हा कोण पायी पुरुष पदरीं आग्न वांधीत आहे ? १२.
माझ्या धनुष्यापासून सुटून दिशा प्रदौत करणाऱ्या वाणांनी त्या पायांचे सर्व शरीर
विदीर्ण होऊन तो आज मृत्युमुखी पडेल ” १३. नंतर राजाचे ते भाषण ऐकून
विश्वामित्र क्रुद्ध झाला व तो ऋषिश्रेष्ठ क्रुद्ध होताक्षणी त्या विद्या नार्हाशा झाल्या १४.
त्या तपोनिधि विश्वामित्राला पाहून तो राजाही भिऊन गेला आणि पिंपळाच्या पाना-
प्रमाणे एकाएकी अतिशय कांपू लागला १५. नंतर “ दुष्टा; यांव ” असे जेव्हां
मुने हाणाला तेव्हां विनयपूर्वक प्रणिपात करून तो राजा क्षणाला १६ “ हे प्रभो, भग-
वन्, हा माझा धर्म आहे; माझा अपराध नाही. हे मुने, मज स्वधर्मानिष्ठावर रागावणे
आपणांला योग्य नाही १७. कारण, धर्मवैत्या राजाने दान दिले पाहिजे, रक्षण केले
पाहिजे आणि धनुष्य सज्ज करून धर्मशास्त्रानुसार युद्धही केले पाहिजे ” १८. विश्वा-
मित्र दणतोः—हे राजा, तुम्या दानास, रक्षणास व युद्धास पात्र कोण ? द्याचें उत्तर,
तुझा धर्मभय असल्यास सत्वर दे १९. हरिश्चंद्र दणतोः—श्रेष्ठ विप्र व उपजीविकेचें
राधन नसलेले इतरही विप्र दानास, भयमति झालेले रक्षणास व शत्रु युद्धास पात्र
होत २०. विश्वामित्र दणतोः—तूं राजा असून जर राजधर्म चांगल्या प्रकारे जाणत
असले तर मी निवाहेच्छु विप्र आहे; मला इष्ट दक्षिणा दे २१. पक्षी दणतातः—
हे नाभण ऐकून राजा स्वतःचा पुनर्जन्म झाला असे समजला आणि प्रसन्न मनने
विश्वामित्राला दणाला २२ “ हे भगवन्, आपणांला हवें असेल ते निःशंकपणे सांगा
आणि ते जरी अत्यंत दुर्लभ असले तरी दिलेच असे समजा २३. रजत, नुवणें,
पुत्र, कन्या, शरीर, प्राण, राज्य, नगर व लक्ष्मी आपैकी जे आपणांला हवें असेल

निहतकण्टकम् । अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्वयं देहत्रयं मम ३७ विश्वामित्र उवाच । तथापि सद्यः
दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा । विशेषतो ब्राह्मणानां हन्त्यदत्तं प्रतिश्रुतम् ३८ यावत्तोषो
राजसूये ब्राह्मणानां भवेत्तृप । तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ३९ प्रतिश्रुत्य च
दातव्यं योद्धव्यं चातंतायिभिः । रक्षितव्यास्तथा चातंस्त्वयैव प्राप्तप्रतिश्रुतम् ४० हरिश्चन्द्र
उवाच ॥ भगवन्सान्प्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते । प्रसादं कुरु विप्रं सद्भावमनुचिन्त्य च
४१ विश्वामित्र उवाच ॥ किं प्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते जनापिप । शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्नि-
रन्यथा त्वां प्रथस्यति ४२ हरिश्चन्द्र उवाच । मासेन तव विप्रं प्रदास्ये दक्षिणापनम् । साम्प्रतं
नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ४३ विश्वामित्र उवाच । गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपा-
लय । शिवधर्मोऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ४४ पश्चिणञ्जुः ॥ अतुष्टातः स गच्छेति
जगाम वसुधाधिपः । पद्मधामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ४५ तं सभायं नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं
सम्यक्तं पुरात् । दृष्ट्वा प्रचुक्रुधः पौरा राज्ञश्चैवानुयायिनः ४६ हा नाथ किं जहास्यस्मात्प्रित्यार्ति-
परिपीडितान् । त्वं धर्मतत्परो राजन्पौरानुग्रहकृत्तथा ४७ मयास्मानपि राजपं यदि धर्ममवे-
क्षसे । झडूतं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपद्मजम् ४८ पिबामो नेत्रधमरैः कदा द्रक्ष्यामहे पुनः । यस्य
प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च पार्थिवाः ४९ तस्यानुयाति भार्ययं गृहीत्वा बालकं सुतम् । यस्य

आपणांला देऊन आज माझ्यापार्शीं हें तीन देह अवशिष्ट आहेत. ३७. विश्वामित्र
ह्मणतोः—तथापि, तूं मला यज्ञदक्षिणा दिलीच पाहिजे. विशेषतः ब्राह्मणांना कवूळ
केलेले न दिल्यास स्वतःचा घात होतो ३८. हे राजा; जेव्हाचोने राजसूययागांत
ब्राह्मणांचा संतोष होईल तेवढी राजसूयदक्षिणा दिलीच पाहिजे ३९. शिवाय
कवूळ केल्यावर देणें, आतताईशीं युद्ध करणें व आर्ताचें रक्षण करणें हें स्वकर्म
क्षणून तूंच पूर्वी प्रतिज्ञें सांगितलें आहेस ४०. हरिश्चंद्र ह्मणतोः—भगवन, सांप्रत
दक्षिणा नाही; मी आपणांला कालांतरानें देईन. हे ब्रह्मर्षे, माझे सत्यवर्तन लक्षांत
घेऊन आपण कृपा करा ४१. विश्वामित्र ह्मणतोः—हे राजा, मी किती वेळ तुझी
घाट पहावी तें सत्वर सांग; नाही तर शापाग्नि तुला दग्ध करील ४२. हरिश्चंद्र
ह्मणतोः—हे विप्रर्षे, आपणांला महिन्याने दक्षिणा देईन. सांप्रत माझ्यापार्शीं द्रव्य
नाहीं; आपण मला अनुज्ञा द्या ४३. विश्वामित्र ह्मणतोः—हे नृपश्रेष्ठा, जा, जा आणि
स्वधर्मानें वाग. मार्ग तुला सुखकारक होवो; व शत्रु नाहीसे होवोत ४४. पंक्षी
ह्मणतातः—जा, अशी अनुज्ञा झाली असतां राजा निघाला; व पायांनीं चालण्याची
संवय नसलेली त्याची प्रियाही त्याच्या मागोमाग गेली ४५. तो नृपश्रेष्ठ स्त्रीपुत्रांसह
नगरांतून जात असल्याचें पाहून राजाचे अनुयायी व पौरजन आक्रोश करूं
लागले ४६. “हे नाथ, हे राजा, तूं स्वधर्मतत्पर व नागरिकांवर अनुग्रह करणारा
असून आह्मांला कायमचे दुःखांत टाकून कां वरें जात आहेस ? ४७. हे राजर्षे,
धर्माकडे लक्ष्य असेल तर तूं आह्मांलाही घेऊन जा. हे राजेन्द्रा, क्षणमर यांचे तरी !
क्षणजे नेत्ररूप धमरांनीं आक्षीत झाल्यामुळे कमलाचें पान करूं. पुनरपि तुला आक्षी

प्रथमं तावदक्षिणां राजसूयिकीम् २६ राजोवाच ॥ ब्रह्मंस्तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो-
द्यहम् । त्रियतां द्विजशार्दूलस्तवेष्टः प्रतिग्रहः २६ विश्वामित्र उवाच । ससागरां घरामेतां स-
मृभृद्भामपत्तनाम् । रोज्यं च सकलं वीर रथाश्वगजसंकुलम् २७ फोडागारं च कोशं च यथा-
न्यद्विषते तव । विना भार्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ २८ धर्मं च सर्वधर्मज्ञ यो यान्तमनु-
गच्छति । बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् २९ पक्षिण ऊचुः ॥ प्रहृष्टेनैव मनसा
सोऽविकारमुखो नृपः । तस्यैवंचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ३० विश्वामित्र उवाच ॥
सर्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यसुर्वी बलं धनम् । प्रभुत्वं कस्य राजपं राज्यस्थे तापसे मयि ३१ हरि-
श्चन्द्र उवाच । यस्मिन्नपि मया काले ब्रह्मन्दता वसुन्धरा । तस्मिन्नपि भवान्त्वामी किमुताय
महीपतिः ३२ विश्वामित्र उवाच । यदि राजंस्त्वया दत्ता मम सर्वा वसुन्धरा । यत्र मे विषये
स्वाम्यं तस्मान्निश्चान्तुमर्हसि ३३ श्रोणीमुत्रादिसकलं सुकृत्वा भूपणसंग्रहम् । तरुवल्कल-
मान्ध्र्य सहपत्न्या सुतेन च ३४ पक्षिण ऊचुः । तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।
स्वपत्न्या शैव्यया साधे कालकेनात्मजेन च ३५ व्रजतः स ततो रक्ष्वा पन्थानं प्राह तं नृपम् ।
क यास्यसीत्यदवा मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ३६ हरिश्चन्द्र उवाच । भगवन्राज्यमेतत्ते ह्यं

ते आपण सांगा २४. विश्वामित्र हणतोः— हे राजा, तू दिलेला हा प्रतिग्रह मी
स्वीकारिला आहे. परंतु, प्रथम तू मला राजसूययागाची दक्षिणा दे २५. राजा हणतोः—
हे ब्रह्मन्, हे द्विजश्रेष्ठ; मी आपणांला तीही दक्षिणा देईन. आपणांला जो प्रतिग्रह
इष्ट असेल तो मागा २६. विश्वामित्र हणतोः— हे वीरा, पर्वत, गांव, शहरें व
समुद्र हांसह ही पृथ्वी; रथ, अश्व व गज ह्यांनी भरलेलें सर्व राज्य २७; कोटी,
खजिना, हे सर्व धर्मवेत्त्या, परलोकीं जाणाऱ्या प्राण्यावरोबर जाणारा धर्म आणि
भार्या, पुत्र व स्वकीय शरीर हांशिवाय जें कांहीं तुझ्यापाशीं असेल तें अथवा फार
कशाला, सर्व कांहीं तू मला दे २८, २९. पक्षी हणतातः— त्या ऋषींचें भाषण
ऐकूनही निर्भिकार मुखानेंच युक्त असलेला तो राजा हात जोडून “ठीक आहे”
असें प्रसन्न मनानेंच त्याला हणाला ३०. विश्वामित्र हणतोः— तू जर मला
राज्य, पृथ्वी, सैन्य व धन असें सर्वस्व दिलें आहेस तर मी तपस्वी राज्याधिकारी
हालों असतांना येथें प्रमुख कोणत्या राजांचें असणार आहे ? ३१. हरिश्चंद्र
हणतोः— हे ब्रह्मन्, मी जेव्हां पृथ्वी दिली तेव्हांच आपण स्वामी व भूपति झाला
तेव्हां आतां शब्द पाहिजे कशाला ? ३२. विश्वामित्र हणतोः— हे राजा, तू जर मला
सर्व पृथ्वी दिली आहेस तर ज्या प्रदेशांत माझे साम्य आहे तेथून तू निघून जा ३३.
सारांश, फारगोटा वगैरे सर्व भूपणें काढून टाकून आणि पत्नी व पुत्र हांसह वृक्षपत्कळें
नेमून मूं चाटता हो ३४. पक्षी हणतातः— गंगार “ठीक आहे” असें हणून व तसें
करून पत्नी व औरम पुत्र हांसह राजा निघाला ३५. परंतु, जाल असलेल्या
स्त राजाच्या मार्ग आढवून विश्वामित्र त्याला हणाला “राजसूयदक्षिणा मला
दिल्याशिवाय मूं जाणोन कोटें !” ३६. हरिश्चंद्र हणतोः— हें निर्याटका राज्य

सुपायोऽयं लोकान्कान्समवाप्स्यति ६२ येनार्यं यज्वनां भेटः स्वराज्यादवरोपितः । कत्तु वा
 मदया पूतं छतं सोमं महाध्वरे । पीत्वा वयं प्रयास्यामो सुदं मन्त्रपुरःसरम् ६३ पश्चिण
 ऊचुः ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कौण्डिनोऽत्रिहयान्वितः । शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वं पूयमवा-
 प्स्यथ ६४ प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महासुनिः । मातुषत्वेऽपि भवतां भवित्री नैव
 सन्तीतिः ६५ न दारमण्डपैश्च भविता न च मत्सरः । कामक्रोधाग्निमुहंता भविष्यथ सुराः
 पुनः ६६ ततोऽवतेरुर्गैः स्वदेवास्ते कुरु वेदमनि । द्रौपदीगर्भसम्भूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः
 ६७ एनस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेया महारथाः । न दारमण्डपं प्राप्ताः शापात्तस्य महासुनेः ६८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयम् । प्रभं चनुष्टयं गीतं किमन्यच्छ्रुतुमिच्छसि ६९
 (४०१) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे द्रौपदीयौत्पत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जैमिनिस्त्वाच ॥ भवद्विरिदिमाख्यातं यथा प्रथममुक्तमान् । महत्कौतूहलं मेऽस्ति दारध-
 न्द्रकथां प्रति ? अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् । काचित्सुग्नमनुप्राप्तं तादृगं द्विजो-
 न्माः २ पश्चिण ऊचुः ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः । मैत्र्यावागुगतो दुःखो
 भार्यया बालपुत्रया ३ स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीमा । मैत्र्या मनुष्यभोग्येति शल-
 पाणैः परिग्रहः ४ जगाम पट्ट्यां दुःखार्तः सह पत्न्यावकुलया । पुरीं प्रविश्य ददर्श विश्वामि-

स्वराज्यापासून च्युत केले त्या ह्या महापापी विश्वामित्राला कोणते लोक प्राप्त होतील
 बरे ? आतां कोणाच्या महावागामध्ये श्रद्धेने काढिलेला पवित्र सोम समंस्क पिऊन
 आहो आनंदित व्हावे बरे ? ६२, ६३. पक्षी हणतातः—हे त्यांचे मापण ऐकून विश्व-
 मित्र अति क्रुद्ध झाला; आणि 'तुझी सर्वही मनुष्य व्हाल' असा त्यांना त्याने शाप दिला
 ६४. परंतु, त्यांना प्रसन्न करून घेतल्यावर पुनरपि तो महापि हणाला "मनुष्येनां-
 तर्ही तुझांला संतति होणार नाही ६५, विवाहमंडप घडणार नाही व तुमच्या ठिकाणी
 मत्सरही रहाणार नाही. कामक्रोधापासून अलिप्त राहून तुम्ही पुनरपि देव व्हाल" ६६.
 तदनंतर ते देव कुरुकुलांत स्वकीयांशांनी अवतारी होऊन द्रौपदीचे ठिकाणी पांच
 पांडुपुत्र जन्मले ६७. असा त्या महर्षांचा शाप झाल्यामुळे मद्राग्यी पांच पांडुपुत्र अवि-
 वाहित राहिले ६८. पांडवांच्या कथेशी मंडव असलेले हे सर्व चारी प्रश्न आहोती कथन
 केले. आतां दुसरे काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे ? ६९. (४०१) ह्याप्रमाणे श्रीमा-
 र्कण्डेयपुराणांतील द्रौपदीपुत्रांच्या उत्पत्तीविषयी मातवा अद्याय समाप्त झाला ॥ ७ ॥

जैमिनि हणतातः—आपण ही प्रश्नांची उत्तरे अनुक्रमे दिली; परंतु, हरिश्चंद्रा-
 ख्यान ऐकल्यास मी उत्सुक आहे ? हे द्विष्ट्रेष्ट्रो, त्या महात्म्याला प्राप्त झालेल्या
 अनुपम दुःखाप्रमाणे अनुपम सुख प्राप्त झाले होते काय ? २. पक्षी हणतातः—
 विश्वामित्राचे मापण ऐकून तो दुःखी राजा हळू हळू चाश्रदा व त्याच्या मागोमाग
 बालपुत्रांनी युक्त असलेली त्याची भार्या मैत्र्याकन्याही चालली ३. मार्ग उलटवून
 कल्यानंतर वाराणसी नगरी शंकराने स्वीकारिली असल्यामुळे मनुष्यांची त्याच्यावर
 मालकी नाही असे समजून तो भूपाळ त्या दिव्य नगरीमध्ये ४ दुःखाकुल होऊन

भृत्याः प्रयातस्य यान्त्यपे कृञ्जरस्थिताः ५० स एष पद्भ्यां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽयमव्ययः ।
 दाराजन्मुकुमारं ते मुधु मुत्वचमुपसम् ५१ पथि पांघपरिद्विष्टं मूलं कीदृग्मविष्यति । तिष्ठ
 तिष्ठ नृपभेष्ट स्वधर्ममनुपालय ५२ आनृषंस्सं परो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः । किंरारैः किंचिन्ने-
 नांथ धर्मेषांन्यैरथापि वा ५३ सर्वमेतत्परित्यज्य च्छायाभूता वयं तव । हानाय हामहाराय
 हास्वामिन्किं जहासिनः ५४ यत्र त्वं तत्र दिव्यं तत्सुखं यत्र वै भवान् । नगरं तदुवाच्यत्र य-
 स्यगो यत्र नो नृपः ५५ इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः । अतिवृत्तं तदा मार्गे
 तेषामेवावकम्पया ५६ विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्या जुष्टीकृतम् । रोषामर्षं विवृताणः
 समामन्त्र्य वञ्चोऽब्रवीत् ५७ गिह्स्त्वां दुष्टसमाचारमनृतं गिह्भाषिणम् । मम राट्यं च दत्त्वा
 यः पुनः प्राक्कृमिच्छसि ५८ इत्युक्तः पुरुषं तेन गच्छः सीति स वेपथुः । धुदधेवं ययौ श्रीश-
 माकर्षन्दयितां करे ५९ कर्षतस्तां ततो भार्या मुकुमारी शमातुराष्ट । सत्सा दण्डकाञ्चन
 तापयामास कौशिकः ६० तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो मदीपतिः । गच्छामोत्याह
 दुःघातौ नान्यत्किञ्चिद्ददाहरत् ६१ अथ विभे तदा देवाः पञ्च प्राटुः कृपावचः । विश्वामित्रः

कधीं पहाणार ? जो निवाळा असतां मार्गे पुढें राजे चालत असतात ४८, ४९
 त्याच्याबरोबर अल्पवयी पुत्र घेऊन केवळ ही भार्या जात आहे. जो निवाळा असतां
 सेवक गजारूढ होऊन पुढें जात असतात ५० तो हा हरिश्चंद्र राजेंद्र आज पायांना
 जात आहे. हे राजा, उत्कृष्ट भिवया, त्वचा व नासिका धांनीं युक्त असलेलें तुझें
 मुकुमार ५१ मुख मार्गामध्यें धुळीनें भरलें असतां कसें वरें होईल ? हे नृपश्रेष्ठा,
 थांब, थांब, स्वधर्मानें वाग ५२. सुजनता हा विशेषतः क्षत्रियांचा मुख्य धर्म होय.
 हे नाथ, स्त्री, पुत्र, धन व धान्य ह्यांच्यांशीं आह्मांला काय कर्तव्य आहे ? ५३. हें
 सर्व सोडून आह्मी द्यायेप्रमाणें तुझ्याबरोबर येणार. हे महाराज, हे नाथ, हे प्रभो,
 मूं आह्मांला कां सोडीत आहेस ? ५४. जेथें तूं तेथें आह्मी; जिंकडे तूं तिंकडेच
 आह्मांला शुद्ध; जेथें तूं तेथें आमचे नगर आणि जेथें आमचा राजा तोच स्वर्ग ५५.
 असें नागरिकांचें भाषण ऐकून राजा शोकाकुल झाला आणि त्यांचीच दया अस-
 ल्यामुळे मार्गांत उभा राहिला ५६. परंतु, नागरिकांच्या भाषणानें राजा व्याकुल
 झालेला पाहून विश्वामित्राचे नेत्र ओंधानें चट्टन गेले व तेथें येऊन तो झणाला ५७.
 “ दुराचारी, अससे व कपटयुक्त भाषण करणारा जो तूं त्या तुला विद्धार असो.
 गटाराज्य देऊन पुनरपि तें घेण्याची इच्छा करीत आहेस काय ? ” ५८. त्यानें
 असें कटोर भाषण केल्यावर राजा प्रियेला हातीं धरून ‘ जातो ’ असें झणत झण-
 तच धरधर कापत कापत मत्वर निवाळा ५९. द्याप्रमाणें तो श्रमानें व्याकुल
 झालेल्या आपल्या मुकुमार भायेंला ओढीत चालला असतां विश्वामित्रानें एकाएकीं
 निला दंड मारिला ६०. तां त्याप्रमाणें ताडित झाल्याचें पाहून दुःखाकुल झालेला
 हरिश्चंद्र धर्मानें दुर्मेरें कांदीं एक न बोलतां ‘ जातो ’ एवढेंच झणाला ६१. तेव्हां
 पांच कृपावद् विश्वेदेव झणाले “ ज्यानें यज्ञ करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या हा राजाला

सुपापोऽयं लोकान्कान्समवाप्स्यति ६२ येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः । कस्य वा भद्रया पूतं घृतं सोमं महाध्वरे । पीत्वा वयं प्रयास्यामो भुवं मन्त्रपुरःसरम् ६३ पश्चिण ऊचुः ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कौणिकोऽग्निहोत्रान्वितः । शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वं पृथग्वाप्स्यथ ६४ प्रसादितश्च तैः प्राइ पुनरेव महाभुनिः । मातृपत्न्येऽपि भवतां भवित्री नैव सन्तानेः ६५ न दारमंग्रहश्चैव भविता न च मत्सरः । कामक्रोधाविनिर्मुक्ता भविष्यथ सुराः पुनः ६६ ततोऽवतेरुरौः स्वदेवास्ते कुरुवेदमनि । द्रौपदीगर्भसम्भूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः ६७ एतस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेयं महारथाः । न दारमंग्रहं प्राप्ताः शापानस्य महाभुनेः ६८ एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयम् । प्रभं चतुष्टयं गीतं किमन्यच्छांतुमिच्छामि ६९ (४०१) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे द्रौपदीयोत्पत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जैमिनिस्त्वाच ॥ भवद्भिदिमाख्यातं यथा प्रभमनुक्रमान् । महत्कौतूहलं मेऽस्ति हारथ-
न्द्रकथां प्रति १ अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् । कश्चित्पुण्यनुप्राप्तं तादृगं व द्विजो-
न्माः २ पश्चिण ऊचुः ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ धनैः । द्वैष्ययातुगतो दुःखी
भार्यया बाढपुत्रया ३ स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् । मेरा मनुष्यभोग्येति शल-
पाणेः परिग्रहः ४ जगाम पद्भ्यां दुःश्वार्तः स ह पत्न्यानुकूलया । पुरीं प्रविश्य ददर्श विश्वामि-

स्वराज्यापासून च्युत केलेल्या ह्या महापापी विश्वामित्राला कोणते लोक प्राप्त होतील
वरं ? आतां कोणाच्या महापापामध्ये श्रद्धेने काढिलेला पवित्र सोम समंवक पिऊन
आह्मी आनंदित जावे वरं ? १२, १३. पक्षी ह्मणतातः—हे त्यांचे मापण ऐकून विश्वा-
मित्र अति क्रुद्ध झाला; आणि 'तुझी सर्वही मनुष्य व्हाल' असा त्यांना त्याने शाप दिला
१४. परंतु, त्यांनी प्रसन्न करून घेतल्यावर पुनरपि तो महर्षि ह्मणाला "मनुष्ययोनी-
तही तुझाला संतति होणार नाही १५, विवाहमंत्रं घडणार नाही व तुमच्या ठिकाणी
मत्सरही रहाणार नाही. कामक्रोधापासून अलिप्त राहून तुम्ही पुनरपि देव व्हाल" १६.
तदनंतर ते देव कुरुकुलांत स्वकीयांशांनी अवतारण होऊन द्रौपदीचे ठिकाणी पांच
पांडुमुत्र जन्मले १७. असा त्या महर्षीचा शाप झाल्यामुळे मद्राधी पांच पांडुमुत्र अवि-
द्याहित राहिले १८. पांडवांच्या कोपशी मंत्रं अमलेले हे सर्व चारी प्रश्न आह्मी कथन
केले. आतां दुसरे काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे ? १९. (४०१) ह्याप्रमाणे श्रीमा-
र्कण्डेयपुराणातील द्रौपदीपुत्रांच्या उत्पत्तीविषयी मातृवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ७ ॥

जैमिनि ह्मणतातः—आपण ही प्रश्नांची उत्तरे अनुक्रमे दिली; परंतु, हरिश्चंद्रा-
ख्यान ऐकण्यास मी अनुकूल आहे ? हे द्विजश्रेष्ठो, त्या महात्म्याला प्राप्त झालेल्या
अनुपम दुःखाप्रमाणे अनुपम सुख प्राप्त झाले होते कथं ? २. पक्षी ह्मणतातः—
विश्वामित्राचे मापण ऐकून तो दुःखी राजा हळू हळू चमकला व त्याच्या मागेमग
बाढपुत्राने मुक्त झालेली त्याची भार्या वैष्यकृत्याही चालली ३. मागे उदयन
केल्यानंतर वाराणसी नगरी शंकराने स्वीकारिली असल्यामुळे मनुष्यांची त्यानगर
मालकी नाही असे समजून तो मगाल त्या दिव्य नगरीमध्ये ४ दुःखानुत्त होऊन

ब्रह्मपत्नितम् ५ तं दृष्ट्वा संमनुप्राप्तं विनयायनतोऽभवत् । प्राह चैवाङ्गलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो
मदास्रानिम् ६ इमे प्राणाः सुतथापमियं पत्नी मुने मम । येन ते कृत्यमस्त्यासु तद्गुणार्घ्यमु-
त्तमम् ७ यद्वाङ्मयत्कार्यमस्माभिस्तदनुशातुमर्हसि ८ विश्वामित्र उवाच । पूर्णः स मासो राजर्षे
दीयतां मम दक्षिणा । राजसूयानामितं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ९ हरिश्चन्द्र उवाच । ब्रह्मन्मयैव
संपूर्णो मासोऽम्भानतपोधन । तिष्ठत्येतदिनायं यत्तत्प्रतोषस्य मा चिरम् १० विश्वामित्र
उवाच । एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः । शापं तव प्रदास्यामि न चेदयं प्रदास्यसि ११
पक्षिण ऊचुः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा । कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा
या प्रतिश्रुता १२ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः सांप्रतं मम । प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे माहं याया-
म्यः कथम् १३ किञ्च प्राणान्विमुञ्चामि कां दिशं याम्यकिञ्चनः । यदि नाशं गमिष्यामि
अप्रदाय प्रतिश्रुतम् १४ ब्रह्मस्वहृत्कुमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः । अथवा प्रेष्यतां
यास्ये वरमेवात्मविक्रयः १५ पक्षिण ऊचुः ॥ राजानं ध्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी चाप्यगददया गिरा १६ सज्ज चिन्तां महाराज स्वसत्यमनुपालय ।
श्मशानवद्वर्जनीयो नरः सत्यवद्विष्कृतः १७ नातः परतरं धर्मवदस्ति पुरुषस्य तु । यादृशं

पायानां च मर्जाप्रमाणे वागणान्या पत्नीसह गेला. परंतु, नगरांत प्रवेश करितां-
क्षणीं विश्वामित्रही तेथे आल्याचे त्याने पाहिले ५. तो आल्याचे पाहून हरिश्चंद्र
विनयाने मग्न झाला व हात जोडून त्या महर्षीला क्षणाळा ६ “हे मुने, हे प्राण,
हा पुत्र व ही माझी पत्नी ह्यांपैकी ज्याने आपले कार्य होत असेल ते उत्कृष्ट द्रव्य
आपण सत्वर उचल ७. अथवा आह्मी दुसरें कांही करावे असे वाटत असल्यास ते
करण्याची आज्ञा द्या ” ८. विश्वामित्र क्षणतोः—राजसूयसंबंधीं स्ववचन आठवतं
असल्यास मला दक्षिणा दे; तो महिना संपला ९. हरिश्चंद्र क्षणतोः—हे ब्रह्मन्, हे
तेजस्वी तपोधन, आजच महिना भरला; परंतु, हा अर्धा दिवस राहिला आहे
तोपर्यंत वाट पहा. फार वेळ थांबू नका १०. विश्वामित्र क्षणतोः—हं महाराज, मी
पुनरापि येईन; आणि आज दक्षिणा न देशील तर शाप देईन ११. पक्षीक्षणातातः—
असें घालून विप्र निघून गेला; परंतु, राजा विचार करूं लागला “कवूल केलेली
दक्षिणा ह्याला चावी कशा ? १२. संपन्न मित्र कोठे आहेत आणि सांप्रत मला द्रव्य
कोठून मिळणार ! प्रतिग्रह मला निषिद्ध आहे. तो वेतल्याने मला अधःपात कसा प्राप्त
होणार नाही ? १३ प्राणत्याग करूं किंवा काय ? मी द्रव्यहीन जाऊं तरी कोणत्या
दिशेला ! कवूल केलेलें न देतां मेळो तर १४ ब्रह्मस्व हरण करणारा मी अधमाधम
यापी ठ्मी होईन ! अथवा दास होणें बरें. कारण, स्वतःला विकून देणें फार चांगलें ”
१५. पक्षी क्षणातातः—खालीं मागे घालून चिंतात्रांत असलेला राजा व्याकुल व
दीन झाल्याचे पाहून पत्नीचा कंठ दाटून आला; आणि सद्गदित वाणीने ती
क्षणात्नी १६ “महाराज, चिंता सोडा आणि सत्यरक्षण करा. कारण, सत्यपरा-
दमुक्त पुरुष श्मशानाप्रमाणें मर्त्य होय १७. हे पुरुषश्रेष्ठ, सत्यरक्षणापेक्षा पुरुषाळा

पुरुषव्याघ्र स्वसत्यपरिपाठनम् १८ अग्निहोत्रमधीतं वा दानायाश्चाखिलाः क्रियाः । भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् १९ सत्यमेत्यन्तमुदितं धर्मशालुषु भीमताम् । तारणा-
यावृतं तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् २० सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः । कृतिर्नाम
च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात्सहृद् २१ राजज्ञातमपत्यं मे इत्युक्त्वा प्ररुद ह । चाप्ताम्बुज-
तनेत्रां तामुवाचेंदं महीपतिः २२ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ विमुञ्च भद्रे संतापमयं तिष्ठति बालकः ।
उच्यतां वक्तुकामासि यद्वा त्वं गजगामिनि २३ पत्न्युवाच ॥ राजज्ञातमपत्यं मे सतां पुत्र-
फलाः क्रियः । स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् २४ पक्षिण ऊचुः । एतद्वाक्यमुप-
श्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः । प्रतिलभ्य च संज्ञां स विललापातिदुःखितः २५ महदुःखमिदं भद्रे
यत्त्वमेवं ब्रवीषि माम् । किं तव स्मितसङ्घोषां मम पापस्य विस्मृताः २६ हा हा कथं त्वया शक्यं
वक्तुमेतच्छिस्मिते । दुर्वाच्यमेतद्वचनं कर्तुं शक्नोम्यहं कथम् २७ इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो
विग्निगित्यसहृदुवनं निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः २८ शयानं भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं
महीपतिम् । उवाचेंदं सकरणं राजपत्नी सहृदुःखिता २९ पत्न्युवाच ॥ हा महाराज कस्येदम-
पध्यानमुपस्थितम् । यत्वं निपतितो भूमौ राहवास्तरणोचितः ३० येन कोट्यधगो वित्तं

अधिक श्रेष्ठ धर्म नार्हा असें क्षणतात १८. ज्याचें भाषण निष्फल असतें त्याचें
अग्निहोत्र, अध्ययन व दानादि सर्व कर्म निष्फल होतात १९. सत्य हेंच विचारी
पुरुषांना तारणारें उत्कृष्ट साधन आणि असत्य हेंच अजितेंद्रिय पुरुषांना नरकप्राप्तीचें
मुख्य साधन होय; असें धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे २०. कृतिराजा सात अश्व-
मेध व एक राजसूय करून एकदां खोटे बोलल्यामुळे स्वर्गापासून च्युत झाला २१.
हे राजा, मला अपत्य झालें आहे.” इतकें बोलून ती रहूं लागली. तेव्हां अश्रूंनीं
नेत्र भरून आलेल्या पत्नीला भूपति हरिश्चंद्र क्षणाला २२ “हे भद्रे, शोक करूं
नको. हा बालक आहे. अथवा हे गजगामिनि, तुला काय बोलायलाचें आहे तें
बोल.” २३. पत्नी क्षणतेः—हे राजा, मला अपत्य झालें आहे; आणि पुत्र हेंच
सज्जनांना ख्रियांचें फल आहे. ह्यास्तव, मला आपण वित्त घेऊन विका आणि
ब्राह्मणाला दक्षिणा द्या २४. पक्षी क्षणतातः—हें भाषण ऐकून तो अति दुःखी
राजा मूर्च्छित झाला आणि शुद्धीवर येऊन विलाप करूं लागला २५. “हे कल्याणि,
माझ्याशीं तुझे हें भाषण फारच दुःखकारक आहे. तुझी हास्यपूर्वक भाषणें मी पापी
विसरलों काय ? २६. हे सुहास्यवदने, तुला हें भाषण कणें शक्य कसें झालें ? हें
अनिर्वाच्य क्षणें शेवटास नेण्यास मी कसा समर्थ होईन ? ” २७. असें बोलून
धिक्कार ! धिक्कार !! असें वारंवार क्षणत तो राजा मूर्च्छित होऊन भूतलावर
पडला २८. तेव्हां भूमीवर पडलेल्या त्या हरिश्चंद्र भूपतीला पाहून अति दुःखित
झालेली राजपत्नी करुण स्वरानें क्षणाली २९ “हे महाराज, रंकुसंज्ञक मृगरोमांच्या
लुसलुशीत आस्तरणावर पडण्याची संवय असल्यामुळे आपण ज्याअर्थां भूमीवर
पडलां आहां त्याअर्थी हा कोणाचा शाप उभा राहिला वरें ? ३०. ज्यानें कोट्यवधि

विप्राणामपवर्जितम् । स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपति मे पति. ३१ हा कष्टं किं त्वानेन कृतं देव महोदधिता । यद्दिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽयं नातः पापामिमां दशाम् ३२ इत्युक्त्वा गापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपप्रात ह । भर्तृदुःखमहाभारेणासद्येन निर्पीडिता ३३ तां तथा पतितौ भूमां-
नाथौ पितरौ शिशुः । दृष्ट्वात्यन्तदुःखाविष्टः प्राह वाक्यं रुदुःखितः ३४ तात तात दद-
स्वान्नमम्बाम्भ्य भोजनं दद । धुन्मे वलवती जाता जिह्वायं क्षुण्यते तथा ३५ पक्षिण ऊचुः ॥
प्रतस्मिन्नन्तरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातपाः । कालकल्प इव बुद्धो धनं संमार्गितुं तदा । दृष्ट्वा
तु तं हरिश्चन्द्रः पतितो भुवि मूर्च्छितः ३६ स वारिणा समभ्युदय राजानमिदमब्रवीत् ।
अतिशोचिष्ठ राजेन्द्र वां ददस्वैष्टदक्षिणाम् ३७ कृणु धारयतो दुःखमहन्पहनि वदन्ते । आप्या-
यमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ३८ अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च । पुन-
र्महिं समापेदे स च कांथं ययौ मुनिः ३९ स समादवात्य राजानं वाक्यमाह द्विजांतमः ।
दीपतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ४० सत्येनातः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
मृत्यं चोक्तं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ४१ अभ्यमेधसहस्रं च सत्ये च तुलया धृतम् ।
अभ्यमेधसहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ४२ अथवा किं ममैतेन सात्रा प्रोक्तेन कारणम् ।
अनार्यं पापसंकल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ४३ त्वपि रात्रि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयम् । अथ-

वित्तं ब्राह्मणानां दिलें तो हा भूपति माझा नाथ । भूमीवर शयन करीत आहे. ३१. अरेरे ! हे देवा, इंद्र व उपेंद्र ह्यांची बरोबरी करणाऱ्याही ह्या राजाळा ज्याअर्थी ही शोचनीय अवस्था प्राप्त झाली आहे त्याअर्थी ह्याने तुझे काय रे केले आहे ? ३२. अमे बोलून तीही सुंदरी भर्तृदुःखान्या प्रचंड व असह्य भाराने पीडित झाल्यामुळे मूर्च्छित होऊन पडली ३३. ते अनाथ मातापितर भूमीवर पडलेले पाहून अत्यंत क्षुभित व दुःखित झालेला वालक क्षणाळा ३४ “ वादा बाबा, अन्न द्या. आई आई, भोजन घाल. मला फार भूक लागली आहे व जिव्हाप्रही कोरडे पडले आहे ” ३५. पक्षी क्षणतातः—इतक्यात महातपस्वी विश्वामित्र द्रव्य मागण्याकिरितां काळाप्रमाणे क्रुद्ध होऊन आला व तो दृष्टी पडताक्षणीं हरिश्चंद्र मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला ३६. तथापि, राजावर उदक सिंचन करून विश्वामित्र क्षणाळा “ हे राजेद्रा, उठ, उठ, ती इष्ट दक्षिणा दे ३७. कारण, कर्जवाजारी पुरुषाचे दुःख प्रायर्हो वृद्धिंगत होत असते ”. वर्षाप्रमाणे शीत असलेले उदक शरीरावर पडू लागले असतां ३८ राजा शुद्धीवर आला; परंतु, विश्वामित्राला पाहून पुनरपि मूर्च्छित झाला व तो मुनि क्रुद्ध झाला ३९. नंतर राजाळा सावध करून तो द्विजश्रेष्ठ क्षणाळा “ धर्माकडे लक्ष्य असल्यास माझी ती दक्षिणा दे ४०. अरे सूर्य सत्याने प्रकाशत असून पृथ्वी सत्या-
मुळे कायम् राहिली आहे; आणि सत्य हाच उत्कृष्ट धर्म झटला असून रजर्गही सत्यावरच अवलंबून आहे ४१. सहस्र अभ्यमेध आणि सत्य वजन केले असतां सहस्र अभ्यमेधांपेक्षा सत्यच जड भरते ४२. अथवा अनार्य, पापबुद्धि, क्रूर व अस-
त्यवचनी असलेल्या तुज राजाशीं हंगोड भाषण करण्याचें गन्दा कारण काय आहे ?

मे दक्षिणां राज्ञः दास्यति भवान्यदि ४४ अस्ताचलं प्रयातेऽर्कं शप्स्यामि त्वां ततो ध्रुवम् ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्रयातुरः ४५ कान्दिग्भूतोऽधनो निःस्वो नृशंसपानिना-
दितः । भार्योऽस्य भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ४६ मा शापानलनिर्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यसि ।
स तया चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ४७ प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं तव निर्घृणः ।
नृशंसैरपि यत्कर्तुं न शक्यं तत्करोम्यहम् ४८ यदि मे शक्यते वाणी धनुर्मीदृक्सदुर्वचः ४९
एवमुक्त्वा ततो भार्या गत्वा नगरमातुरः । बाष्पापिहितरुण्डाक्षस्ततो वचनमब्रवीत् ५०
राजोवाच ॥ भो भो नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम । किं मां पृच्छथ कस्त्यं भो नृशंसोऽहम्-
मातुषः ५१ राक्षसो वातिकठिनस्ततः पापतरोऽपि वा । विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणांस्त्य-
जाम्यहम् ५२ यदि वः कस्यचित्कार्यं दास्या प्राणैरपि मम । स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्सन्धार-
याम्यहम् ५३ पश्चिण ऊचुः ॥ अथ बृहो द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपम् । समर्पयस्व मे दासी-
महं केता धनप्रदः ५४ अस्ति मे वित्तमस्तोकं सुकुमारी च मे प्रिया । गृहकर्म न शक्नोति कर्तुं-
मस्मात्प्रयच्छ मे ५५ कर्मण्यतावयोरुपशीलानां तव योषितः । अवरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय
मेऽबलाम् ५६ एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः । व्यदीप्यत मनो दुःखान्नैनं किञ्चिदयात्र-

हे सत्य भाषण आतां ऐक. हे राजा, आज जर मला दक्षिणा न देशील ४३, ४४ तर
सूर्यास्त होताक्षणी मी तुला निःसंशय शाप देईन". असें बोलून तो विप्र निचून गेला;
राजा भयाने व्याकूल झाला ४५ आणि द्रव्य अथवा सत्तेचा कोणताही पदार्थ जवळ
उरला नसून दुष्ट सावकाराने दुःख दिल्यामुळे तो गोंधळून गेला. तेव्हा भार्या
पुनरपि त्याला ह्मणाली " हे माझे ह्मणणे आपण शेवटास न्या ४६. शापाग्नीने दग्ध
होऊन नाश पावू नका. " ह्याप्रमाणे पत्नी वारंवार आप्रह करून लागली असतां
राजा ४७ ह्मणाला " हे कल्याणि, हा मी निर्दय होऊन तुझा विक्रय करितों. असें
दुर्भाषण उच्चारण्यास जर माझी वाणी समर्थ होईल तर दुष्टानाही करण्यास अशक्य
असलेली ही गोष्ट मी करितों " ४८, ४९. असें भार्येला सांगून तो दुःखाकूल राजा
नगरांत गेला; त्याचा अर्थुनीकंड दाटून आला व तो ह्मणाला ५० " हे सर्व नाग-
रिक हो, माझे ह्मणणे ऐका. तूं कोण ह्मणून मला विचारितां काय ? अमानुष कर्म
करणारा मी दुष्ट आहे ५१; अतिकूर राक्षस आहे; किंवा प्राणत्याग न करितां
ज्याअर्थी मी प्रिय भार्या विकण्यास तयार झालों आहे त्याअर्थी मी कूर राक्षसापेक्षांही
अधिक दुष्ट आहे ५२. जर कोणाला दाम्नी ह्मणून माझी प्राणीप्रिया हवी असेल तर
त्याने मीं जिवंत आहे तोंच सत्वर बोलवा " ५३. पक्षी ह्मणतः- इतक्यांत कोणीएक
वृद्ध ब्राह्मण राजाजवळ येऊन ह्मणाला " मला दासी दे. मी द्रव्य देऊन विकत घेणारा
आहे ५४; माझ्यापाशीं वित्त पुष्कळ आहे. परंतु, माझी भार्या सुकुमार आहे; गृहकर्म
करण्यास ती समर्थ नाही. ह्यास्तव, तें करण्याकरितां मला दासी दे ५५. तुझ्या खांचे
कर्मसामर्थ्य, वय, रूप व शील ह्यांना अनुरूप असलेले हे वित्त घेऊन मला अवला
दे " ५६. विप्राने असें हरिश्चंद्र राजाला सांगितले अमतां त्याचे मन दुःखाने विदीर्ण

वीत् ५० ततः स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृढं धनम् । यद्वा केशेष्वधादाय नृपपत्नीमकपयत् ५८
 ५८ रुरोद रोहितास्योऽपि दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम् । हस्तेन वल्लमाकपन्कारुपधरः शिशुः
 ५९ मुञ्चार्थं मुञ्च तावन्मां यावत्पद्याम्यहं शिशुम् । दुर्लभं दर्शनं तात पुनरस्य भविष्यति ६०
 पश्येहि वत्स मामेवं मातरं दास्यतां गताम् । मां मा स्म्राशी राजपुत्र अस्पृश्याह तवाधुना ६१
 ततः स बालः सहसा दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम् । रामभ्यावदम्बेति रुद्रप्रसादविलक्षणः ६२
 तमागतं द्विजः प्रोधाद्बालमभ्याहनत्पदा । वदंस्तथापि सोऽम्बेति नैवासुञ्चत मातरम् ६३
 राजपत्न्युवाच ॥ प्रसादं कुरु मे नाथ कीर्णाधेमे च बालकम् । कीर्तापि नाहं भवतो विनैर्न
 कार्यस्ताविका ६४ इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसमुत्थो भव । मां संयोजय बालेन वत्सेनेव
 पयस्विनीम् ६५ ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम । स्त्रीपुंसोऽर्थमशास्त्रैः
 कृतमेव हि वेत्तनम् । शतं सहस्रं लब्धं च कोटिमूल्यं तथापरैः ६६ पाक्षिण उचुः ॥ तथैव तस्य
 तादृशं बहोत्तरपटे ततः । प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमयन्धपत्न्य ६७ नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा
 भार्यापुत्रौ स पार्थिवः । विललाप सद्गुःखातौ निःश्वस्योष्णं पुनःपुनः ६८ शं न वायुर्न धा-
 दित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जनः । दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सयं दासीत्वमागता ६९ सूर्यवंशप्रभृतीष्यं
 सुकुमारकराङ्गुलिः । संप्राप्तो विक्रयं बालो धिक्मामस्तु सद्गुर्मेतिम् ७० हा प्रिये हा शिशो वत्स

झाल्यामुल्ले तो विप्राला कांहीं एक बोलला नाही ५७. तेव्हां राजाच्या पदरीं द्रव्य
 घट्ट बांधून व राजपत्नीचें केंस धरून तो ब्राह्मण तिला ओढूं लागला ५८. मातेला
 ओढल्याचें पाहून रोहितास्यही रुई लागला आणि झुलपें असणारा तो बालक हातानें
 लुगडें ओढूं लागला ५९. (ह्यानंतर राजपत्नी झगाली) हे आर्य, ह्या बालकाला
 पाहीपर्यंत मला सोड; वाचारे, पुनरपि ह्याचें दर्शन होणें दुर्घट आहे ६०. हे वत्सा,
 ये, आणि दासी झालेल्या मज मातेला पहा. हे राजपुत्रा, मला शित्रूं नको. आतां मी
 तुला अस्पृश्य झालें आहे ॥ ६१. तदंगंतर विप्रानें माता ओढिल्याचें पाहून त्या बाल-
 काचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व आई, आई, झणतं झणतं तो एकाएकी धांवला ६२.
 जवळ आत्रेऱ्यां त्या बालकाला द्विजानें क्रोधपूर्वक लाथ मारिली; तथापि आई
 आई झणत त्यानें मातेला सोडिलें नाही ६३. राजपत्नी झणतः—हे नाथ, कृपा
 करून हे माझे बालक विकत घ्या. ह्याशिवाय मला घेऊन आपला उपयोग होणार
 नाही ६४. ह्यास्तव, मज भाग्यहीन दासीवर आपण कृपा करा; आणि धेनुपार्शी
 अस-जान्या वत्साप्रमाणें हें बालक माझ्यापार्शीं असूं या ६५. ब्राह्मण झणतोः—हे द्रव्य
 घेऊन तुझा बालक मला दे. धर्मशास्त्रेवर्त्यांनीं स्त्रीपुरुषांची किंमत कोणी शंभर,
 कोणी सहस्र, व कोणी कोणी कोटि अशी केलेली आहे ६६. पक्षी झणतातः—
 त्याचप्रमाणें तें वित्त विप्रानें त्याच्या पदरीं बांधिलें आणि बालक घेऊन त्यानें मातेशीं
 त्याला जरगून टाकिलें ६७. तो विप्र त्या स्त्रीपुत्रांना नेत असल्याचें पाहून अति दुःखा-
 कुल झालेला तो राजा कारंवार उरण्या मुस्कारे टाकून विलाप करूं लागला ६८. “वायु,
 सूर्य, चंद्र व सामान्य जन तांच्या दृष्टीं पृथी पडत नसलेली ही पत्नी दासी झाली

ममानार्यस्य दुर्नयैः । दैवार्पणानां दशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ७१ पश्चिण ऊचुः ॥ एवं
 विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत । वृद्धगेहादिभिस्तु द्वैस्तायांदाय त्वरान्वितः ७२ विश्वामित्रस्ततः प्राप्नो नृपं वित्तमयाचत । तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तदनम् ७३ तद्वित्तं
 स्तोकमालोक्य दारविक्रयसंभवम् । शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौणिकोऽब्रवीत् ७४ धन-
 बन्धो ममेमां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम् । मन्यसे यदि तत्विप्रं पश्य त्वं मे वलं पगम् ७५ तप-
 सोऽत्र सुततस्य प्राप्नोष्यस्यामलस्य च । मत्प्रभावस्य चोपस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ७६ राजो-
 वाच ॥ अन्यां दास्यामि भगवन्कालः कथितप्रतीक्ष्यताम् । साम्प्रतं नास्ति विक्रीता पक्षी
 पुत्रश्च बालकः ७७ विश्वामित्र उवाच ॥ चतुर्भांगः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप । एष
 एव प्रतीक्ष्यो मे वक्ष्यं नोत्तरं त्वया ७८ पश्चिण ऊचुः ॥ तमेव मुक्त्वा राजेन्द्रं निदुरं निर्गुण
 वचः । तदादाय धनं तूर्णं कुपितः कौणिको ययौ ७९ विश्वामित्रे गते राजा भयशोकादिम-
 प्यगः । स्वविक्रयं विनिश्चित्य प्रोवाचोवैरधोमुर्तः ८० वित्तकृतेन यो धर्षी मया प्रेष्येण
 मानवः । स त्रयीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ८१ अयाजगाम त्वरितो धर्मधण्डाल-
 रूपयूक् । दुर्गन्धो विकृतो रुद्रः शर्मभूलो दन्तुरो घृणी ८२ कृष्णो उम्बोदरः पिङ्गश्चाक्षः

आहे ! ६९. सूर्यवंशांत उत्पन्न झालेला आणि सुकुमार वोटानीं युक्त असलेला हा बालक
 विकला गेला आहे. तस्मात्, मज दुर्बुद्धीला धिक्कार असो ! ७०. हे प्रिये, हे शिशो, हे
 वत्स, मज दुष्टाच्या अपराधामुळे तुलांला दुर्दैवाने ही दशा प्राप्त झाली असूनही ज्या-
 अर्थी मी मेलों नाहीं त्याअर्थी मला धिक्कार असो ! ” ७१. पक्षी क्षणतातः—ह्याप्रमाणें
 राजा विलाप करित असतांना उच्च वृक्ष व गृहें इत्यादिक आड आल्यामुळे दिसेनासा
 झालेला तो विप्र त्यांना घेऊन सत्वर गेला ७२. इतक्यांत विश्वामित्र राजाकडे येऊन
 वित्त मागूं लागला व हरिश्चंद्रानेही त्याला तें द्रव्य दिलें ७३. सौपुत्र विकून
 आलेले तें वित्त थोडे पाहून शोकाकुल झालेल्या राजाला विश्वामित्र शुद्ध होऊन
 क्षणाला ७४ “हे क्षत्रबंधो, ही यज्ञ दक्षिणा मला योग्य आहे असे समजत असशील
 तर माझे प्रचंड सामर्थ्य सत्वरच तुझ्या दृष्टी पडेल ७५. उच्छृट रीतीने केलेले तप,
 निर्मल ब्राह्मण्य, प्रचंड प्रभाव व शुद्ध अध्ययन हांचे सामर्थ्य तुझ्या दृष्टी पडेल ”
 ७६. राजा क्षणतोः— भगवन्, दुसरी दक्षिणा देईन; कांहीं वेळ थांबा. सौपुत्र
 विकूनही सांप्रत दक्षिणा नाहीं ७७. विश्वामित्र क्षणतोः— राजा, पुढे बोलूं नको;
 दिवसाचा हा चतुर्थीस संपेपर्यंतच मी वाट पाहीन ” ७८. पक्षी क्षणतातः— असे
 निदुर व निर्दय भक्षण न्या राजेंद्राशीं करून तें द्रव्य घेऊन विश्वामित्र रागाने सत्वर
 निघून गेला ७९. तो गेल्यावर भयशोकादिकांनीं प्रसन्न झालेला तो राजा स्वतःच्या
 विक्रीचा निधय करून व खात्री मान घाटून उच्च स्वरांनीं क्षणाला ८० “ ज्या मनु-
 ष्याला दास झणून मला द्रव्याने विकत घेगे अमेळ त्यानें सूर्य आहे तोपर्यंत मन्त्र
 सांगों ” ८१. नंतर चांडालरूप धारण केलेला धर्म सत्वर तेथें आला. त्याच्या शरीराला
 घाण पेट होती, तो अक्राळ विक्राळ दिसत होता, त्याची स्मशू वाटलेली होती, त्याचे

परुषाक्षरः । शृहीतपक्षिपुत्रश्च शवमात्पैरलंकृतः ८३ कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवद-
 न्महः । श्वगणाभिहतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृतिः ८४ चण्डाल उवाच ॥ अहमर्थी त्वया
 शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनम् । स्तोकेन बहूना वापि येन वै लभ्यते भवान् ८५ पक्षिण ऊचुः ॥
 ते तादृशमपालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम् । वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमिन्याह पार्थिवः ८६
 चण्डाल उवाच ॥ चण्डालोऽहमिह ख्यातः प्रवीरेति पुरोक्तमे । विख्यातो वध्यवधको मृत-
 कन्वलहारकः ८७ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ माहं चण्डालदास्यस्त्वमिच्छेयं सुविगर्हितम् । वरं शापा-
 ग्रिनां दग्धो न चण्डालवशं गतः ८८ पक्षिण ऊचुः ॥ तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपो-
 निधिः । कोपामर्षविहृताक्षः प्राह चेदं नराधिपम् ८९ विश्वामित्र उवाच ॥ चण्डालोऽयम-
 नरूपं ते दातुं वित्तमुपस्थितः । कस्मान्न दीयते मध्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ९० हरिश्चन्द्र उवाच ॥
 भगवन्सूर्यवंशोत्थमात्मानं वेधि कौशिक । कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकाशुकः ९१
 विश्वामित्र उवाच ॥ यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम । न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि
 स्वामसंशयम् ९२ पक्षिण ऊचुः ॥ हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः । प्रसीदेति
 वदन्पादादृपेर्जपाह विह्वलः ९३ दासोऽस्मात्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्वक्त्रं विशेषतः । गुरु

दांत मोठे मोठे होते, तो दिसण्यांत निर्दय ८२, काळा, लांबपोट्या व धान्या डोळ्यांच
 असून त्याचा स्वर कठोर होता; पक्षिसमुदाय त्याच्या जवळ असून शवांच्या पुष्पांनी
 तो भूषित झालेला होता. ८३; त्याचे तोंड लांबट असून तो उग्र चांडाल एकसारखे
 तोंडाने कांहीं तरी बडबडत होता; त्याच्या हातांत नरकपाल होते; श्वानसमुदायाने तो
 परिवेष्टित होता; त्या उग्र चांडालाच्या हातांत काठी होती व तो निस्तेज होता. ८४.
 चांडाल क्षणतोः—मला तुझी गरज आहे; तूं आपली किंमत सांग, थोडे अथवा
 पुष्कळ द्रव्य तूं मला सांग, ह्मणजे त्याच्या योगाने मी तुला विकत घेईन ८५. पक्षी
 ह्मणतातः—क्रूर दृष्टि, निष्ठुरता व अत्यंत दुःशीलता ह्यांनी युक्त असलेला तो चांडाल
 वाटत असल्याचे पाहून “ तूं कोण ? ” असें राजाने विचारिले ८६. चांडाल
 क्षणतोः—आश्रेष्ठ नगरांत प्रवीर ह्मणून मी विख्यात चांडाल आहे; व मृतांचीं वस्त्रे
 घेऊन व्याचा वध करणारा ह्मणून माझी प्रसिद्धि आहे ८७. हरिश्चंद्र क्षणतोः—अति
 निर्दय चांडालदास्य मला नको; चांडालाधीन होण्यापेक्षा शापाग्नीनें दग्ध होणे बरे.
 ८८. पक्षी क्षणतातः—तो असें ह्मणत आहे तोच क्रोधाने नेत्र फिरून गेलेला तपोनिधि
 विश्वामित्र तेथे आला आणि राजाला ह्मणाला ८९. हा चांडाल तुला पुष्कळ द्रव्य
 देण्यास तयार असतांना सर्व यज्ञदक्षिणा तूं मला कां देत नाहीस ? ” ९०. हरिश्चंद्र
 क्षणतोः—भगवन् कौशिकमुने, मी सूर्यवंशांतील आहे. तेव्हां द्रव्यलोभाने चांडाल-
 दास कसा होऊ ? ९१ विश्वामित्र क्षणतोः—स्वतःला विकून जर तूं चांडालवित्त मला
 घेजेवर न देशील तर मी तुला निःसंशय शाप देईन ९२. पक्षी क्षणतातः—तेव्हां
 हरिश्चंद्र राजा चिंताक्रांत व विह्वल झाला आणि कुरा करी असें ह्मणत ह्मणत त्यानें
 विश्वामित्राचे पाय धरिले ९३, आणि ह्मणाला “ मी दास आहे; भीतीने व्याकुल झालों

प्रसादं विप्रप्रे कथ्यण्डालसङ्करः ९४ भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वयः । तत्रैव मुनिशार्दूल
प्रेष्यधित्ताववर्तकः ९५ विश्वामित्र उवाच ॥ यदि प्रेष्यो मम भवान्धण्डालाय ततो मया ।
दासभावनमनुप्राप्तो दत्तो वित्तावदेन वै ९६ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ यद्यसौ शक्यते विप्रः कौशिकः
परितोषितुम् । ततो गृहाण मामय दासस्वं ते करोम्यहम् ९७ चण्डाल उवाच ॥ शतयोज-
नविस्तीर्णा नानाप्राप्तैरलंकृताम् । भूमिं रक्षामयीं कृत्वा दास्येहं कौशिकं प्रति ९८ पश्चिण
ऋतुः ॥ एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको दृष्टमानसः ॥ विश्वामित्राय तद्व्यं दत्त्वा बद्ध्वा नरे-
रम् ९९ दण्डप्रहारसंधान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् । दृष्टवन्धुवियोगार्तमनयत्रिजपकणम् १००
हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसन्धण्डालपक्षणे । प्रातर्मध्याह्नसमये सायं चैतदगायत १ बाळां दीन-
मुखीं दृष्ट्वा बाळं दीनमुखं पुरः । मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति न । नृपः २ उपासवित्तो
विप्राय दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम् । न सा मां मृगशावाधी वेति पापतरं कृतम् ३ राज्यनाशः
मुह्यत्यागो भार्यातनयविक्रयः । प्राप्ता चण्डालता चेयमहो दुःखपरम्परा ४ एवं स निवसन्नित्यं
सस्मारदयितं सतम् । भार्या चात्मसमाविष्टा दृष्टसर्वस्व आतुरः ५ कस्यचित्त्यय काळस्य
मृतचैलापहारकः । हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा शमशाने तद्वशात् ६ चण्डालेनानुशिष्ट मृतचैला-

आहे आणि विशेषतः आपला भक्त आहे. ह्यास्तव, हे विप्रप्रे, कृपा करा, चंडालसंकर
दुःखावह होय ९४. हे मुनिश्रेष्ठ, मर्जीप्रमाणे वागणारा मी आपलाच दास होऊन
आपल्या अधीन राहीन आणि हवे तें काम करून वित्ताची तूट भरून काढीन" ९५.
विश्वामित्र ह्मणतोः—जर तूं माझा दास झाला आहेस तर मी एक कोटि द्रव्य घेऊन
तुज दासाला चांडालाप्रत अर्पण केलें आहे ९६. हरिश्चंद्र ह्मणतोः—हा कौशिक विप्र
संतुष्ट होणें शक्य असेल तर तूं आज मला ने. मी तुझे दास्य करीन ९७. चंडाल
ह्मणतोः—शंभर योजनें विस्तीर्ण व अनेक प्रकारच्या गांवांनीं भूषित अशी भूमि, रक्ष-
णाचा बंदोबस्त करून मी कौशिकाला देईन ९८. पक्षी ह्मणतातः—“ठीक आहे!”
असें विश्वामित्रानें झटलें असतां चंडाल आनंदित झाला; विश्वामित्राला तें द्रव्य
देऊन त्यानें राजाला बांधिलें ९९; आणि दंडप्रहारानें गोंधळून गेलेल्या, अत्यंत
मिन्न झालेल्या व दृष्टवन्धुवियोगानें व्याकुळ झालेल्या राजाला तो आपल्या घरीं
घेऊन गेला १००. नंतर चंडालगृहीं राहूं लागलेला हरिश्चंद्र राजा प्रातःकाळीं,
मध्याह्नसमयी व सायंकाळीं दीनमुखी पत्नी व दीनमुख बाळक आपल्यापुढें उभे
आहेत असे वाटून पुढील उद्गार काढीत असे. “ब्राह्मणाला द्रव्य देऊन राजा
आज्ञांला मुक्त करील असें ती दुःखित भार्या मला उद्देशून मनांत आणीत असेल.
परंतु, फारूळ केल्यापेक्षां अधिक द्रव्य देऊनही मी अधिक पापी बनल्याचें त्या मृग-
नपनेला ठाऊक नाहीं. १, २, ३. राज्यनाश, मित्रत्याग, स्त्रीपुत्रविक्रय आणि प्राप्त
झालेले चंडालत्व ही कस्यहो दुःखपरंपरा !” ४. सर्वस्व हरण होऊन व्याकुळ झालेला
तो राजा ह्याप्रमाणें नेहेमी प्रियपुत्राची व मनांत खिळून राहिलेल्या स्त्रीची आठ-
वण करीत असे ५. कांहीं काळ लोटल्यानंतर हरिश्चंद्र राजा चंडालाधीन झाल्या-

पदरिणा । शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठन्दिवानिशम् ७ इदं रात्रेऽपि देयं च पद्ममां तु शवं
 प्रति । त्रयस्तु मम आगाः स्पृष्ट्वा भागौ तव वेतनम् ८ इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्विरम् ।
 दिशं तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं तदा ९ श्मशानं घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलम् ।
 शवमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धबहुधूमकम् १० पिशाचभूतवेतालढाकिनीपङ्क्तकुलम् । महाग-
 णमहाभूतस्वनकोलाहलायुतम् ११ गृध्रगोमायुसंकीर्णं श्वत्थन्दपरिवारितम् । अस्थिसंघातसं-
 कीर्णं महादुर्गन्धसंकुलम् १२ नानाभूतसहस्रादसौद्रकोलाहलायुतम् । हा पुत्र मित्र हा बन्धो
 आतर्बत्स प्रियाय मे १३ हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह । मातामह पितः पौत्र क
 गतोऽस्येहि बान्धव १४ इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते महान् । यत्र नेत्रैरनिमिषैः शवा-
 भयमिवाविशन् १५ निमीलितैश्च मयनैर्बन्धुचिन्तापथे स्थिताः । ज्वलन्मांसवसामेदच्छम-
 ष्ठमितसंकुलम् १६ अर्धवृथाः शवाः श्यामाः विकसन्तपङ्क्तयः । हसन्त्येवाग्निमध्यस्थाः
 कायस्येयं दशा त्विति १७ अग्नेश्चटचटशब्दो वयसामस्थिपङ्क्तिषु । बान्धवाक्रन्दशब्दश्च
 पुलकतेषु प्रहर्षजः १८ गायतां भूतवेतालपिशाचगणरक्षसाम् । श्रूयते सुमहान्घोरः कल्पान्त

मुळे श्मशानामध्ये मृतांची वस्त्रे घेऊं लागला ६. मृतवस्त्र हरण करणारा चंडाल
 त्याला ह्मणाला “ प्रेतं येण्याची वाट पहात तूं येथे रात्रंदिवस रहात जा ७;
 शत्रुसंबंधी पण्ठांश राजाला देत जा; तीन भाग माझे ठेवीत जा; व दोन भाग
 वेतन ह्मणून तुझे राहतील ” ८. अशी चंडालाची आज्ञा झाल्यामुळे वाराण-
 सीच्या दक्षिणेस असलेल्या श्मशानांत राजा जात असे ९. ते श्मशान घोर ध्वनि,
 शेंकडो भाळू, प्रेतांची मस्तकें, दुर्गंध प्रचंड धूर १०, पिशाच, भूत, वेताल,
 ढाकिनी व यक्ष ह्यांनी व्याप्त असून मोठे मोठे प्राणिगण व भूतगण ह्यांच्या ध्वनीने
 व कोलाहलाने ते नादित झालेले होते ११. गिधाडे, कोल्हो व श्वानसमुदाय ह्यांनी
 ते व्याप्त झालेले असून जिकडे तिकडे अस्थिसमुदाय तेथे पसरलेले होते; अति-
 शय दुर्गंध तेथे सुटली होती १२; मृतांच्या मुहदांनी केलेल्या अनेक प्रकारच्या
 नाटांनी व भयंकर कोलाहलाने ते युक्त होते. हे मित्रा, हे बंधो, हे आत्या, हे वत्सा
 १३, हे प्रिया, हे पते, हे भगिनि, हे माते, हे मातुल, हे पितामह, हे मातामह, हे
 तात, हे पौत्र, हे बांधव, कोठे रे गेलास ! इकडे येरे ! १४ असे बोलणाऱ्या लोकांचा
 प्रचंड ध्वनि तेथे कानांवर येत होता. लेळे पापण्या न हालतां उघडे राहिल्यामुळे
 तेथे प्रेत मयभीत झाल्यासारखी दिसत असत १५ आणि लेळे मिटलेली प्रेत
 बांधवांची काळजी करीत आहेत असे वाटे; मांस, वसां व मेद जळत असल्यामुळे
 तेथे छम् छम् असा शब्द होत असे १६; अर्धवट जळलेल्या श्यामवर्ण प्रेतांची
 दंतपंक्ति उघटी झाल्यामुळे “ कायही देहाची दशा ” असे समजून ती अर्घात
 हसत आहेत असे वाटे १७. अर्घाचा चटचट शब्द, अस्थिसमुदाय पाहून आनं-
 दिन झालेल्या पक्षांचा ध्वनि, बांधवांचा आक्रोश व चंडालांचा हर्षध्वनि तेथे
 दोन वेसे १८; आणि भूत, वेताल, पिशाचगण व राक्षस गात असल्यामुळे

इव निःस्वनः १९ महामहिषकारीपगोशकुद्रागिसंकुलम् । तदुत्पन्नमस्मकदूतं हृतं सास्थिभिरु-
न्नतैः २० नानोपहारस्नग्दीपकाकविधेयसंकुलम् । अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते २१ स
वह्निगर्भैरतिगैः शिवास्तैर्निनादितं भीषणराघवद्वारम् । मयं भयस्यादुपसंजनैर्भूयं श्मशा-
नमाक्रन्दविरावदारुणम् २२ स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखितः शोचनोयतः । हा भृत्या मंत्रिणो
विप्राः कृतद्राग्यं विधेयं गतम् २३ हा शैव्ये पुत्र हा बाल मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् । विश्वामि-
त्रस्य शोषेण गताः कुत्रापि ते मम २४ इत्येवं चिन्तयन्तत्र चण्डालोक्तं पुनः पुनः । मलिनो
व्यासर्वाङ्गः केशवान्गन्यवान्ध्वजी २५ उगुही कालकृत्य धावंथापि ततस्ततः । अस्मिन्प्राय
इदं मृत्यं प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत २६ इदं मम इदं रात्रे सुख्यचण्डालके त्विदम् । इति धाव-
न्दिशो राजा जीवन्न्योन्यन्तरंगतः २७ जीर्णकपटसुप्रणिहृतकन्यापरिग्रहः । चितामस्म-
रजोलिप्तसुखबाहुदत्ताग्रिकः २८ नानामेदोवसामजलिप्तपाप्यहुतिः शसन् । नानाश्वौदन-
कृताहारतृप्तिपरायणः २९ तदीयमात्यसंश्लेषकृतमस्तरुमण्डनः । न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति
प्रवदन्नुद्वुः ३० एवं द्वादशमासास्तु नीताः शतसमोपमाः । स कदाचिन्नृपश्रेष्ठः आन्तो यन्धु-

कल्पांतकालाप्रमाणे त्यांचा अति भयंकर ध्वनि कानांवर पडत असे १९. मोठे मोठे
रेडे व वैल ह्यांच्या शेणांच्या राशींनी व त्यापासून बनलेल्या आस्थिमुक्त उंच उंच भस्म-
राशींनी तें श्मशान व्याप्त झालेलें होतें २० आणि नानाप्रकारचे बलि, माळा, दीप,
झडप घालणारे कांबळे आणि अनेक प्रकारचे ध्वनि ह्यांनी गजबजलेले तें श्मशान नर-
काप्रमाणें भासत होतें २१. अग्निज्वालायुक्त व अशुभ अशा मालूंच्या ध्वनींनी तें
श्मशान नादित झालेलें होतें; भयंकर ध्वनींनी गजबजून गेलेले होतें; भयालाही भय
उत्पन्न करणारे ध्वनि तेथें होत होते आणि आक्रोश व विलाप ह्यांनी तें अति भयंकर
झालें होतें २२. तेथें प्राप्त झालेला तो राजा दुःखित झाला आणि शोक करूं लागला
“अरेरे! हे नशिवा, सेवक, मंत्री, विप्र व राज्य कोठें गेलें! २३. हे शैव्यकन्ये, हे बालका
पुत्रा, विश्वामित्राच्या दोषामुळे मज भाग्यहीनाला सोडून माझे ते आप्तही कोठेंतरी नि-
घून गेले!” २४. ह्याप्रमाणें विलाप करीत बसलेल्या त्या राजाला चंडालाच्या आड्ढेची
वारंवार आठवण होत असे. मलिन, सर्व शरीराचे ठिकाणीं रुक्षता, केंस, दुर्गंध, घ्वज
२५ व सोटा ह्यांनी युक्त असलेला तो कालतुल्य राजा श्मशानांत इकडे तिकडे धांवत
असे. “ह्या प्रेताबद्दल इतकें द्रव्य मिळालें, इतकें आणखी मिळेल २६, हें माझे, हें
राजाचें व हें मुख्य चंडालाचें” असें चिंतन करीत करीत जिवंतपर्णीच अन्ययोनीत
गेलेला तो राजा चोहोंकडे धांवाधांव करीत असे २७. जुन्या रगट्यांना अतिशय गांठी
देऊन तयार केलेली वाकळ त्यानें घेतलेली होती. त्याचें मुख, हात, पाय व पोटा चिता-
मस्यानें व घुळीनें भरून गेले होतें २८; नानाप्रकारचे मेद, वसा व मज्जा ह्यांनी त्याच्या
हाताचीं बोटे बरबटलेलीं होती. प्रेतांना उदेवून ठेविलेलीं अनेकप्रकारचीं ओदनें घेऊन
तो पोटा भरीत असून मुस्कारे टाकीत असे २९. प्रेतांच्या पुण्यांनी तो आपले मस्तक
शृंगारीत होता; आणि वारंवार हाहाकार करीत असलेला तो राजा रात्री व दिवस

वियोगवान् ३१ निद्राभिभूतो रुधाद्रो निधेष्टः एत एव च । तत्रापि शयनीयेन दृष्टवान्दुर्न
 मद्य ३२ श्मशानाभ्याशयोगेन देवस्य पठत्तया । अन्यदेहेन दत्ता तु गुरवे गुरुदक्षिणाम्
 ३३ तदा द्वादश वर्षाणि दुःखदानानु निष्कृतिः । आत्मानं स ददत्ताय पुण्यमीगर्भसंभवम्
 ३४ तत्रत्यश्राप्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिदं तदा । इतो निष्पन्नतमात्रो हि दानधर्मकरोम्यहम्
 ३५ अनन्तरं स जातस्तु तदा पुण्यसंचालकः । श्मशानमृतमस्कारकरणेषु सद्योगतः ३६
 प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽप्य मृतो द्विजः । आनीतो वन्धुभिर्दृष्टस्तेन तत्राप्यनो गुणी ३७
 मूल्यायना तु येनापि परिभूतास्तु श्राद्धणाः । ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य चेटितम्
 ३८ पापिष्ठमश्वं कर्म कुरु त्वं पापकारक । हरिश्चन्द्रः पुरा राजा विश्वामित्रेण पुण्यकमः ३९
 कृतः पुण्यविनाशेन श्राद्धणस्वापनाशनात् । यदा न क्षमते तेषां तैः स यतो रुपा तदा ४०
 गच्छ त्वं नरकं घोरमधुनैव नराधम । इत्युक्तमात्रे वचने स्वप्रस्थः स वृषस्तदा ४१ अपश्य-
 मद्भूतान्वै पाशहस्तान्भवावहान् । तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलात् ४२ पश्यति स्म
 श्वशं खिन्नो हा मातः पितरथ मे । एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः ४३ क्रकचैः पाटय-
 मानस्तु क्षुरधाराभिरप्यपः । अन्धे तमसि दुःखार्तः पूयशोणितभोजनः ४४ सप्तवर्षमृता-

जागाच रहात होता ३०. ह्याप्रमाणे त्याने बारा माहिने नेले य ते त्याला शंभर वर्षांप्रमाणे
 झाले. एकदा तो बांधवांपासून वियुक्त झालेला श्रेष्ठ राजा श्रमल्यामुळे ३१ निद्रेने ग्रस्त
 झाला आणि रूक्ष शरीराने युक्त झालेला तो राजा निधेष्ट निजला; परंतु, त्याला श्मशान
 जवळ असल्यामुळे व देव बलवत्तर असल्यामुळे मोठे अद्भुत स्वप्न पडले. गुरूला अन्य
 देहाने त्याने गुरुदक्षिणा दिली ३२, ३३ आणि बारा वर्षे झाल्यानंतर दुःखापासून त्याची
 मुक्तता झाली. नंतर चंडालस्त्रीच्या उदरांत गर्भरूपाने असल्याचे त्याने स्वतःला अव-
 लोकेन केले ३४ आणि “येथून बाहेर पडतांक्षणीं मी दानधर्म करीन ” असा त्या
 राजाने गर्भामध्ये असतांनाच विचार केला ३५. नंतर तो चंडालपुत्र जन्मला आणि
 श्मशानामध्ये प्रेतांची व्यवस्था करण्याविषयी सर्वदा तत्पर होऊन राहिला ३६. सातवे
 वर्षे लागल्यावर तो श्मशानामध्ये असतांना एक मेलेला निर्धन व गुणी ब्राह्मण बंधुज-
 नानां तेथे आणि त्याचे त्याने पाहिले ३७. राजानेही त्यावेळीं मूल्य घेण्याकरितां ब्राह्म-
 णांचा अपमान केला. तेव्हां त्या ब्राह्मणांनीं तेथे विश्वामित्राच्या चरित्राचा उल्लेख केला
 ३८. (ते क्षणाले) “हे पाप्या, तूं पापिष्ठ व अशुभ कर्मच करीत रहा. विश्वामित्राने पूर्वी
 हरिश्चंद्र राजाला, ब्राह्मणांची शोष मोडिल्याने पुण्य नष्ट झाल्यामुळे, चांडाल करून
 टाकिला होता. ” असें बोलणाऱ्या ब्राह्मणांची जेव्हां राजा क्षमा करीना तेव्हां “हे
 नराधमा, तूं आतांच घोर नरकांत जा ” क्षणून त्यांनीं क्रोधाने शाप दिला. इतकें
 बोलणे संपतांक्षणीं हातांत पाश घेऊन आलेले भयंकर यमदूत त्या शोषेत असलेल्या
 राजाने अवलोकन केले. नंतर हे आपल्याला बलात्काराने बांधून नेत आहेत असेंही
 त्याने ३९, ४०, ४१, ४२ पाहिले. तेव्हां तो अतिशय खिन्न झाला आणि “हे माते, हे
 तात, आज मला ” इतकें बोलत आहे तोच नरकामध्ये तेलाच्या टाकींत यमदूतांनीं

त्मानं पुनः मत्वे दृष्टं ह । दिनं दिनं तु नरके दण्डते पच्यतेऽन्यतः ४५ विद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र
 मार्यते पादघनेऽन्यतः । क्षयते दीन्यतेऽन्यत्र शीतवताहनोऽन्यतः ४६ एकं दिनं वर्षगतप्र-
 मार्णं नरके भवत् । तथा वर्षगतं तत्र आवृत्तं नरके भवैः ४७ ततो निपातितो भूमौ विगर्ही
 आघ्यजायत । वान्ताशी शीतदग्धय मासमात्रे भूतोऽपि सः ४८ अपापदलत्वरं देहं दृष्टितं
 वानरं पशुम् । छागं विडालं कलूचं गामविं पक्षिणं कृमिम् ४९ मत्स्यं कूर्मं वराहं च गविंश्च
 कुक्षुटं भुक्नुम् । शरिकां स्थावरांश्चैव मर्षमन्यांश्च देहिनः ५० दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः
 प्राणिनस्तदा । अपश्यदुःखसन्तप्तो दिनं वर्षगतं तथा ५१ एवं वर्षगतं पूर्णं गतं तत्र कृपो-
 निषु । अपश्यच्च कदाचित्स राजा तत्त्वकुलोद्भवम् ५२ तत्र स्थितस्य तस्यापि राज्यं पुनश्च
 हारितम् । मार्यां हता च पुत्रश्च मर्याकां वनं गतः ५३ तत्रापश्यन्स सिंहं वै व्यादितास्यं
 मयावहम् । विभक्षयिषुमायान्नं शरभेण समन्वितम् ५४ पुनश्च भक्षितः सोऽपि मार्यां शोचि-
 त्तुष्यतः । हा रौप्ये कृ गतास्तस्य मामिहापास्य दुःखितम् ५५ अपश्यत्पुनरेवापि मार्यां स्वां
 हतपुत्रकाम् । प्रापत्स्व त्व हरिश्चन्द्र किं शूतेन तव प्रभो ५६ पुत्रस्ते शोच्यतां प्राप्तो मार्या

त्याला टाकिलें. ४३. करवतांनीं त्याला ते कापू लागले; अधोभागीं वस्त्यानें छेदूं
 लागले आणि पूव रक्त तोंडांत कोवून त्या दुःखाकुल राजाला त्यांनीं गाढ अंधकारांत
 सोटिलें ४४. चंडालजातीत उत्पन्न होऊन सात वर्षे झाल्यानंतर राजानें स्वतःला
 मेल्याचें पाहिलें व ह्याप्रमाणें प्रत्यहीं नरकांत व इतर ठिकाणींही त्याला दुःख
 भोगाचें लागलें ४५. यमदूत त्याला खेद व क्षोभ उत्पन्न करीत असत; कोठें तरी नेऊन
 मारीत असत; दुसरीकडे नेऊन फाडीत असत; जखमेवर ते क्षार टाकात; एखाद्या
 ठिकाणीं नेऊन त्याला जाळूं लागत आणि दुसरे ठिकाणीं ते त्याला गार वान्याच्या
 सोसाट्यांत ठेवीत ४६. नरकांतील एक दिवस त्याला शंभर वर्षांप्रमाणें झाला आणि
 अशीं शंभर वर्षे नरकामध्ये त्याला यमदूतांनीं दुःख दिलें ४७. नंतर तो भूमीवर मळून
 पडून श्वानाच्या जन्मास आला आणि विष्टा व ओक खाऊं लागला. परंतु, थंडीचा
 कडाका वसल्यामुळें तो एका महिन्यांतच मेल ४८. नंतर गर्दभ, गज, वानर,
 पशु, बोकड, माजीर, कंक, गाय, मेंढा, पक्षी, कृमि ४९, मासा, कांस्तव, सुत्तर, साळ,
 कोवडा, राघु, सारिका, वृक्ष, सर्प व इतर प्राणी ५० ह्यांचे देह प्रत्यहीं भिन्न भिन्न
 स्वतः प्रातः झाल्याचें क्षणजे त्या त्या योनींत स्वतः जन्मास आल्याचें त्यानें अवलोकन
 केलें व दुःखानें संतप्त झाल्यामुळें एक एक दिवस त्यानें शंभर वर्षांप्रमाणें काढिला ५१.
 ह्याप्रमाणें निरंकुश योनिंमध्ये त्याचीं पुरीं शंभर वर्षे गेलीं. एवढां सूर्यवंशांत स्वतः उत्पन्न
 झाल्याचेंही त्यानें अवलोकन केलें. तेथे असतांना दूतानुळें त्याचें राज्य, मार्या व पुत्र
 ह्यांचे हरण होऊन तो एकटा वनांत गेला ५२, ५३; तेथे आपसरलेला भयंकर सिंह
 आपल्याला खाण्याकरितां येत असल्याचें व त्याच्या मागे शरभ लागल्याचें त्यानें पाहिलें
 ५४. इतक्यांत त्या सिंहालाही त्या शरभानें खाऊन टाकिलें व तो राजा मार्याविषयीं
 झोत करूं लागला. “हे रौप्यदत्ते, आज गज दुःखिताला येथें टाकून तूं कोठें गेली

चैव्यया सह । स नापश्यत्युनरपि धावमानः पुनः पुनः ५७ अपापश्यत्युनरपि स्वर्गस्थः स
 नराधिपः । नीयते मुक्तकेशी सा दीनाविवसना बलात् ५८ हाहा वाक्यं प्रमुञ्चन्ती प्रापस्वेत्यस-
 कृत्स्वना । अपापश्यत्युनस्तत्र धर्मराजस्य शासनात् ५९ आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगच्छे
 नराधिप । विश्वामित्रेण विज्ञप्तो यमो राजंस्तवार्थतः ६० इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तु नीयते बल-
 वद्भिर्भुः । आहूदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ६१ तत्रापि तस्य विकृतिर्नापमोत्थाप्यव-
 र्धत । एताः सर्वा दशास्तस्य याः स्वप्ने संप्रदर्शिताः ६२ सर्वास्तास्तेन संभ्रुका यावद्वर्षाणि
 द्वादश । अतीति द्वादशे वर्षे नीयमानो भट्टेर्बलात् ६३ यमं सोऽपश्यदाकाराद्वाच च नराधि-
 पम् । विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्यो महात्मनः ६४ पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स
 कौशिकः । गच्छ त्वं मातुपं लोकं दुःखशेषं च भुञ्ज्व वै ६५ गतस्य तत्र राजेन्द्र भयस्तव भवि-
 स्यति ६६ प्यतीति द्वादशे वर्षे दुःखस्यान्ते नराधिपः । अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः
 ६७ पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसंभ्रमात् । अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते धारावसेचनम्
 ६८ स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते । स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किन्तु मे द्वादशीः समाः ६९

आहेस ? ५९. इतकें बोलत आहे तोंच पुत्रमृतझोळीला भार्या, “हे हरिश्चंद्रा, हे प्रभो,
 माझे रक्षण कर. धूताचा तुला काय उपयोग आहे ? ५६. शैव्यकन्या भार्येसह तुझ्या
 पुत्राला शोचनीय अवस्था प्राप्त झाली आहे ” असा आक्रोश करीत असल्याचे त्याने
 अवलोकन केले. परंतु, पुनरपि ती दृष्टी पडेनाशी झाल्यामुळे तो एकसारखी धांवा-
 धांव करू लागला ५७. इतक्यांत आपण स्वर्गांत असून वस्त्ररहित व केंसमोकळे
 असलेल्या आपल्या दीन भार्येला “ताहि त्राहि ” असे धारंवार हाणत ती हाहाकार
 करीत असतांना यमदूत बलात्काराने नेत आहेत असे त्याने अवलोकन केले ५८.
 इतक्यांत धर्मराजाच्या आज्ञेने दुसरा प्रकार त्याच्या दृष्टी पडला ५९. “हे राजा,
 इकडे ये, हे प्रभो, तुझ्याकरितां विश्वामित्राने यमांची प्रार्थना केली आहे ” असे
 अंतरिक्षस्थ प्राणी ओरडत असल्याचे त्याने पाहिले ६०. इतकेंच अंतरिक्षांतील
 प्राण्यांचे भाषण झाल्यानंतर सर्पपाशांनी जखमून त्या प्रभु हरिश्चंद्राला यमदूत
 बलात्काराने नेऊं लागले व हे कृत्य विश्वामित्राचे आहे असे श्राद्धदेवाने त्याला
 सांगितले ६१. तथापि अधर्मजन्य विकार त्याच्या ठिकाणी दृष्टी पडला नाही. द्या
 स्वप्नांत दृष्टी पडलेल्या सर्व देशांचा उपभोग त्याने बारा वर्षे घेतला; आणि बारावें वर्ष
 संपल्यावर यमदूत त्याला बलात्काराने नेऊं लागले असतां ६२, ६३ प्रत्यक्ष यमाचे
 त्याला दर्शन झाले. तेव्हां तो राजाला हाणाला “महात्म्या विश्वामित्राचा हा अनिवार
 कोप आहे ६४. तो मुनि तुझ्या पुत्रालाही मारील; आतां तूं मनुष्यलोकीं जाऊन अशिश्ट
 दुःखाचा उपभोग घे. हे राजा, तूं तेथें गेल्यावर तुझे कल्याण होईल ६५, ६६. बारावें
 वर्ष लोटल्यावर दुःख संपले असतां यमदूतांनी लोटल्यामुळे राजा आकाशातून पडला
 ६७; आणि यमलोकांतून पडून भीतीने जागा झाल्यावर “अरेरे, काय हे जखमेवर
 धारसिचन ! ६८. स्वप्नांत पाहिलेल्या गोष्ट्या दुःखाचा अंत नाही. मीं हे स्वप्नांत पाहिलें;

गतोत्पृच्छतत्रस्थान्युल्कसांस्तु स संभमात् । नेत्युचुः केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽनुवन् ७०
 भुत्वा दुःखी तदा राजा देवाभ्यशरणमीयवान् । स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः शम्पाया बालकस्य
 च ७१ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वैपसे । परावराय हृदाय पुराणाय व्ययाय च ७२
 नमो नृदस्यते तुभ्यं नमस्ते वासवाय च । एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुल्कसकर्मणि ७३
 श्वानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्युतिर्यथा । मलिनो जटिलः कृष्णो द्युगुडी विव्दलो नृपः ७४
 नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे । नद्योत्साहो राज्यनाशच्छूमशाने निवसंस्तदा ७५
 अधाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी । भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदंष्ट्रि बालकम् ७६
 दा वत्स हा पुत्र शिशो इत्थं वै वदती मुहुः । कृशा विवर्णा विमनाः पांसध्वस्तशिरोरुहा ७७
 राजपल्लवाच ॥ हा राजन् त्वं पश्यसीमं महीतले । रममाणं पुरा दृष्टं दष्टं पृष्ट-
 हिना मृतम् ७८ तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः । जगाम त्वरितोऽप्रेति भविता
 मृतकम्बलः ७९ स तां रोक्ष्यतीं भार्या नाभ्यजानात्तु पार्थिवः । चिरप्रवाससन्तप्तो
 पुनर्जातामिवाबलाम् ८० सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकम् । नाभ्यजानात्पृ-
 ष्ठा शुष्कटक्षोपमं नृपम् ८१ सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वा शीविपपीडितम् । नरेन्द्रलक्ष्मणो-
 पेतं चिन्तामाय नरेश्वरः ८२ तस्यास्य चंद्रबिम्बाभं सधुरम्यं सप्रशसम् । नीलाः केशाः

परंतु, मला येथे वारा वर्षे लोटली किंवा काय ? ६९ असे त्याने तेथील चांडाळांना
 गोधळून विचारिले असता, नाही असे तेथील चांडाल क्षणाले व दुसऱ्यांचेही असेच
 क्षणणे पडले ७०. ते ऐकून दुःखी राजा देवांना शरणगेली आणि क्षणाला “देवांनी
 बालक व पत्नी ह्यांसह माझे कल्याण करावे ७१. महाधर्म, विश्वोत्पादक, सर्वोत्कृष्ट,
 शुद्ध, पुरातन व अच्यय असा कृष्ण ७२, बृहस्पति व इंद्र ह्या तुझांना नमस्कार असो”.
 असे बोलून तो राजा शंवांचे मूल्य करणे ह्या चांडालकर्मीला लागला असता ७३ त्याला
 सर्व विस्मरण पडले. सारांश, मळ, जटा व सोटा ह्यांनी युक्त असलेला तो कृष्णवर्ण
 राजा विव्दल होऊन काम करू लागला असता पुत्राचे व भायेंचे त्याला स्मरणही झाले
 नाही व श्मशानांत असलेल्या त्या राजाचे राज्य नाहीसे झाल्यामुळे त्याचा उत्साहही
 नाहीसा झाला होता ७४, ७५. नंतर कृशा, निस्तेज धुळीने केस अस्ताव्यस्त झालेली
 व खिन्न अशी त्या राजाची भार्या “हे यत्सा, हे पुत्रा, हे शिशो,” असे वारंवार क्षणत व
 विलाप करीत सर्पदंशाने मेलेला आपला पुत्र घेऊन तेथे आली. ७६, ७७ आणि
 क्षणाली “हे राजा, पूर्वी खेळतांना दृष्टी पडलेल्या ह्या बालकाला तूं आज पृष्ट सर्पाने
 दंश केल्यामुळे मृतलावर मृत झाल्याचे अवलोकन करीत आहेस” ७८. तिचा विलाप-
 शब्द ऐकून तो राजा प्रेताचे वस्त्र मिटेल ह्या उद्देशाने सत्वर तेथे आला ७९. परंतु,
 चिरकाल प्रवासाने संतप्त झाल्यामुळे पुनर्जन्म झाल्यासारखी ती स्त्री रोदन करीत
 असतांना राजाने ओळखिली नाही ८० व तिनेही मनोहर केशांप्रानां युक्त असलेला
 रंजित पुत्री पाहिल्यामुळे जटाधारण करून शुष्कवृक्षतुल्य बनलेल्या त्याला ओळखिले
 नाही ८१. परंतु, कृष्णवर्णांत सर्पदंश झालेले बालक राजचिन्हांकित आहे असे पाहून

कुञ्चित्ताश्च समा दीर्घास्तरुहिताः ८३ राजीवनेत्रपुण्ड्रौ विम्बोष्ठपुटसंदृतः । चतुर्दंष्ट्रधनुःकि-
 ष्णुर्दीर्घास्त्यो दीर्घबाहुकः ८४ घटुल्लेखः करौ मत्स्ययवशृङ्गचैकपर्वतः । शिरालुपादौ गम्भीरः
 सूक्ष्मत्वक् त्रिवलीयरः ८५ अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले सिधुः । जातो नीतः कृतान्तेन
 कामप्याशां दुरात्मना ८६ एवं दृष्ट्वा हि तं बाळं मातुदत्सङ्गशयिनम् । स्मृतिमभ्यागतो बाळो
 रोहितास्त्योऽञ्जलीचर्चनः ८७ सोऽप्येतमिव मे वंस्तो वयोवस्थाभुपागतः । नीतो यदि न घोरेण
 कृतान्तेनात्मनो वशम् ८८ राजपत्न्युवाच ॥ हा वत्स कस्य पापस्य अपघ्यानादिदं महत् ।
 दूःखमापतितं घोरे यस्यान्तो नोपलभ्यते ८९ हा नाथ राजन्भवता मामनाशास्य दुःखिताम् ।
 क्वापि सन्तिष्ठता स्थाने विश्रब्धं स्वीयते कथम् ९० राज्यनाशः सुदृष्ट्यागो भाषातनय-
 विक्रयः । हरिश्चन्द्रस्य राजपतेः किं विधे न कृतं त्वया ९१ इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्था-
 भक्तव्यतः । प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रं च निधनं गतम् ९२ कैषा नाम गृहे युक्ता मम येषिद्वय
 भवेत् । बाळश्च स मृतः कः स्यादिति राजा विचारयन् ९३ कष्टं श्रेष्ठ्ययमेषा हि स बाळोऽप्य-
 मितीरयन् । शूरोददुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ९४ सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्था-
 भुपागतम् । मूर्च्छितां निपपातातां निश्रेष्ठा घरणीतले ९५ चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राज-

तो चिंतांकांत झाला ८२. उल्लेख भिंबया वनासिका ह्यांनीं युक्त व चंद्रबिंबतुल्य असे
 रम्य मुख, केश कुंचित, काळे कुंळकुळीत, एकसारखे लांबट व लाटांप्रमाणे असलेले
 ८३, कमलतुल्य नेत्र, तोंडल्याप्रमाणे आरक्तवर्ण ओठ, चार दाढा, चार हात लांबी,
 लांबट तोंडावळा, दीर्घ बाहू ८४, चार रेपां, मत्स्याकृति यव व एक पर्वत-ह्यांनीं युक्त
 असा हात, शिरायुक्त पाद, सूक्ष्म त्वचा आणि तीन बळ्या ह्यांनीं युक्त असा गंभीर
 बाळक पाहून राजा मनांत क्षणाला ८५. "अरेरे ! हा कोणत्या तरी राजाच्या कुलामध्ये
 उत्पन्न झालेला पुत्र असून दुष्ट कृतांताने ह्याला कोणीकडे बरे नेले आहे ! ८६ ह्याप्रमाणे
 मातेच्या अंकावर पडलेल्या त्या बाळकाला पाहून त्याला कमलनयन रोहितास्याचे
 स्मरण झाले ८७; आणि "तो माझा बाळकही इतक्याच वयाचा होता; परंतु, घोरे
 कृतांताच्या तावडीत सांपडला नसला तर बरे असे त्याने मनांत आणिले " ८८.
 राजपत्नी क्षणतेः—हे वत्सा, कोणत्या पाप्याच्या वाईट चिंतनामुळे हे मोठे घोर
 अनंत दुःख प्राप्त झाले आहे ८९ ! हे नाथ, हे राजा; मज दुःखितेचें सांत्वन न करितां
 तूं अदृश्य स्थानामध्ये स्वस्थ कसा राहिला आहेस ? ९० अरे देवा ! राज्यनाश, मित्रत्याग
 पत्नीपुत्रविक्रय तूं हृदिक्षंद राजाचा घटवून आणिलास. आतां काय बरे करवयाचें
 ठेगिलें आहेस ? " ९१. हे तिचें बोलणें ऐकून राजा पूर्वस्थितीवर आला आणि त्याला
 स्त्रीची व मृतपुत्राची ओळख पटूं लागली ९२. "कोण ही ! कोणाच्या तरी घरी
 राहिलेली माझी श्रेष्ठस्त्री तर नव्हेना ! ती मेलेल्या बाळकतरी कोण बरे असावा ?"
 असा विचार राजा करूं लागला ९३; "अरेरे ! तीही पानी व तोच हा
 बाळक " असे क्षणत क्षणत तो रडूं लागला; आणि दुःखसंतप्त होऊन मूर्च्छित
 झाला ९४. इतक्यांत तशी अवस्था प्राप्त झालेल्या राजाचाही तिने ओळखिल व ती

पत्नी च तौ समम् । प्रिलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारातिपीडितौ ९६ राजोवाच ॥ हा वत्स-
सुकुमारं ते स्वस्मिन्नासिकाटकम् । पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ९७ तात तातेति
मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् । उपगुह्य वदिष्ये कं वत्स वत्सेति सौहृदाद् ९८ कस्य जानुप्रणातेन
पिङ्गेन श्रितिरेषुना । ममांतरीयसुत्सङ्गं तथाङ्गमलमेप्स्यति ९९ अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतो मनोहृद-
यनन्दनः । मया कुपिशा हा वत्स विक्रीतो येन वल्लुवत् २०० हत्वा राज्यमशेषं मे सचान्पव-
पनं महत् । दैवाहिना नृशंसेन दद्यो मे । तनयस्ततः १ अहं दैवारिदष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।
निरीक्ष्यपि धोरेण विप्रेणान्धीकृतोऽपुना २ स्वमुक्त्वा तमादाय वाटकं बाष्पगद्गदः । परि-
प्यज्य च निशेधो मूर्च्छया निपपात ह ३ राजपत्न्युवाच ॥ अयं स पुरुषध्यात्रः स्वरेणैवोपल-
क्ष्यते । विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ४ तथास्य नासिका तुङ्गा अप्रतोऽप्योमुखं गता ।
इन्ताश्च सुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्तिर्महात्मनः ५ इमंशानमागतः कस्मादयं स नरेश्वरः । अप-
हाय पुत्रशोकं सापश्यत्पतितं पतिम् ६ प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता । वीक्षन्ती
साः ७ उपश्यद्गर्हदण्डं जुगुप्सितम् ७ श्वाकाहं मनो मोहं जगामायतलोचना । प्राप्य चेतश्च
शनैः सगद्गदमभाषत ८ धिक्त्वा दैवात्यकरणं निर्मयादं जुगुप्सितम् । येनायममरप्रख्यो

मूर्च्छित होऊन भूमीवर निशेध पडली ९९. नंतर राजा व राजपत्नी हे दोघेही
सायध झाल्यावर अतिशोकाने पीडित व संतप्त झाल्यामुळे विलाप करू लागले ९६.
राजा क्षणतो " हे वत्सा, उत्कृष्ट नेत्र, भिवया, नासिका व केश ह्यांनी युक्त अस-
लेले मुख दीन अवलोकन करून माझे हृदय विदीर्ण कां होत नाही ? ९७ आतां
मी, " बाबा बाबा, " असे मधुर भाषण करित आपण होऊन आलेल्या कोणाळा वरें
आलिंगन देऊन वाळा, वाळा, असे क्षणं ? ९८ आतां कोणाच्या वरें गुडव्यांच्या
पिंगट घुळीने माझे अंगवस्त्र, अंक व शरीर मलिन होणार आहे ? ९९ मन व
हृदय आनंदित करणाऱ्या तुला हे वत्सा, मी निंद्य बापांने वस्तुप्रमाणे विकून
टाकिले २०० ! बंधु व घन हांसह माझे सर्व प्रचंड राज्य हरण करून दैवरूप दुष्ट
सर्पाने माझ्या पुत्रांलाही दंश केला १; व दैवरूप सर्पाने दंश केलेल्या पुत्रांचे मुख-
कमळ पहातां पहातां मोही घोर विषाने सांप्रत गंन झाले आहे ! " २. असे गद्ग-
दस्वराने बोलून व वाटकाळा कवटाळून घेऊन राजा-मूर्च्छेने निशेध पडला ३.
राजपत्नी क्षणतः—विद्वज्जनांच्या मनला चंद्राप्रमाणे आल्हाद देणारा तो पुरुषश्रेष्ठ
हरिश्चंद्र स्वरावरून निःसंशय हाच भासत आहे ४. कारण, त्या महात्म्या कीर्तिमान्
सज्जाने दंत अनेक कळ्यांप्रमाणे असून नासिकाही अशीच उन्नत व शेंडा खाली
वळलेली आहे ५. परंतु, हा जर तो राजा असेल तर इमंशानांत कां वरें आला आहे ? "
बावेळी पुत्रशोक बाजूला ठेवून ती, भूमीवर पडलेल्या पतीकडे विस्मित व हर्षयुक्त
होऊन पाहू लागली. तो पति व पुत्र ह्यांच्या काळजीने दीन होऊन पहात असलेल्या
त्या तारामतीची दृष्टि भर्त्याच्या चांडालयोन्य निंद्य दंडाकडे गेली; आणि ती मुलेच ना
मोहित झाली. नंतर शुद्धीवर येऊन गद्गदस्वराने ती क्षणाळी ६, ७, ८. " हे "

नानो राजा स्वपाकताम ५ राज्यवानं सुदयागं भाषोतनयधिक्रयम् । प्रादपित्वापि नो ह्य-
 भण्वाद्योऽयं कृतो नृपः १० हा राजाज्ञातगन्तापिमिस्थं मां धर्णीतलान् । वरयाप्य वायु पर्व-
 क्रमागेहति किमुप्यते ११ नाथ पर्यामि ते छत्रं भद्रकारमपया पुनः । चामरं ध्वजनं चापि
 कोऽयं विधिप्रियः १२ यस्याये प्रसन्नः पूर्व राजानो भृत्या गताः । न्योत्तरीयैरकुर्वन्त नरि-
 जम्बकं महीतलम् १३ गोऽयं कपालमलप्रघटीपटनिरन्तरे । मृत्तनिर्माण्यमृत्पान्तमंगेकेषु हृदा-
 रणं १४ यमानिष्पन्दं गन्तुमर्हानुत्कमण्डिते । भरमाङ्गादादंश्चार्थिपमज्जामयदृधीपणे १५
 मृत्तगोमायुनादानेन प्रहृष्टविहङ्गमे । चित्ताभूमायितरथा नीलकृन्ददिगन्तरे १६ कुणपास्याद-
 मनुदा तंप्रहृष्टनिशाचरे । चरत्येमेधं गजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः १७ परमुक्त्वा समा-
 श्लिष्य कण्ठं राशो नृपात्मजा । कष्टशोकधतापारा शिखलापातंया गिरा १८ राजपत्न्युवाचा ।
 राजन्स्वप्नोऽथ तथ्य वा यदेतन्मन्यते भवान् । तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै सुप्ते मम १९
 यदेतदेवं धर्मेन गगितं मां सहायता । तथैव विप्रदेवादिपूजने पाळने भुवः २० माम्नि धर्मः
 कुतः सत्यमार्जवं चानृक्षं सता । यत्र खं धर्मपरमः स्वराज्यावरोपितः २१ इति वक्ष्या वचः

तुला धिक्कार असो ! हा देवतुल्य राजालाही जर तूं चांडाल केलें आहेस तर तूं अति
 निर्दय, मर्यादारहित व निर्दय आहेस ९. राज्यनाश, मित्रत्याग व स्त्रीपुत्रविक्रय सोमू-
 नही सुटका न करितां ह्या राजाला तूं चांडाल केलें आहेस ! १०. हे राजा, ह्याप्र-
 माणे संतप्त झालेल्या मला भूतलावरून उठवून आज मंचकावर चढवीत नाहीस ह्याला
 काय बरें हणायें ! ११. अरेरे ! काय हा देवाचा फेरा ! तुझे छत्र, शृंगार, विजोणा,
 अथवा चामर आज माझ्या दृष्टी पडत नाही १२. जो जाऊं लागला असतां पूर्वी सेवक
 वनलेले राजे ज्याच्यापुढें जाऊन आपल्या वस्त्रांनीं रस्ते झाडीत असत १३ तो हा
 राजेंद्र दुःखपीडित होऊन आज अपवित्र श्मशानामध्ये संचार करित आहे. हे श्मशान
 कवचांचा स्पर्श झालेल्या मटक्यांनीं भरलेलें आहे. ह्या भयंकर श्मशानांत प्रेतांच्य
 गळ्यांतील काढून टाकिलेल्या माळांचे सूत्ररूप गुंतवळ रतून वसलेले आहेत; वसेच्या
 स्त्रावाने ह्यांतील शुष्क स्थलें भूषित झालेलीं आहेत; राख, निखारे, अर्धवट जळलेलीं
 हाडें व मज्जा ह्यांचा खच पडल्यामुळें हें भयंकर झालेलें आहे; गृध्र व कोल्हो ह्यांच्या
 नादाने भिऊन येथील क्षुद्र पक्षी नाहीसे झाले आहेत; आणि चित्ताभूमाने येथील दिशा
 नीलवर्ण झालेल्या असून शवगंधाने निशाचर आनंदित झालेले आहेत ” १४, १५,
 १६, १७. असें बोलून दुःख व शोक ह्यांनीं व्याप्त झालेली राजपत्नी राजाच्या गळ्याला
 मिठी घालून आर्त वाणीनें विलाप करूं लागली १८. राजपत्नी हणाली:—हे राजा, हें
 स्वप्न आहे किंवा सत्य आहे ? आपण काय समजत आहां तें सांगा. हे महाभाग, माझे
 मन गोंधळून गेलें आहे १९. असें जर असेल तर, हे धर्मज्ञ, धर्मचरण, देवब्राह्मणा-
 दिकांचें पूजन व पृथ्वीचें पाळन ह्या कृत्यांना देवांचें साहाय्यच नाही ! २०. आपण
 धर्मनिष्ठही ज्याअर्थी स्वराज्यापासून अष्ट झाला आहा त्याअर्थी धर्म निष्कलच होय.
 मग सत्य; सरळपणा व सौजन्य ह्यांची गोष्ट पाहिजे कशाळा ! ” २१. हें तिचें भाषण

श्रुत्वा निःश्वस्योष्णं सगद्गदम् । कपयामास तन्वद्भ्या यथा प्राप्ता श्वाकृता ॥ २२ ॥ इदित्वा
 सापि सुचिरं निःश्वस्योष्णं च दुःखिता । स्वपुत्रमरणं भीरुण्या दत्तं स्ववेदपत्र ॥ २३ ॥ श्रुत्वा
 राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले । मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वया लेलिहन्मुखम् ॥ २४ ॥ राजो-
 वाच ॥ यमस्य भिक्षां याचावः कृपणौ पुत्रगद्गिनौ । तस्माच्छीघ्रं प्रजावोदय पुत्रो यत्र प्रियो
 गतः ॥ २५ ॥ प्रिये न रोचये दीर्घं कालं हेममुपमितम् । नात्मायतश्च तन्वद्भि पश्य मे मन्द-
 भाग्यताम् ॥ २६ ॥ चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेश्ये ज्वलनं यदि । चाण्डालदामतां यास्ये पुनरप्य-
 न्यजन्मनि ॥ २७ ॥ नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः । वैतरण्यां महापूवस्तानुक्था-
 युपिच्छिते ॥ २८ ॥ असिपत्रवने प्राप्य छेदं प्राप्स्यामि दारणम् । तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महा-
 सौख्यरौख्यौ ॥ २९ ॥ मग्नस्य दुःखजलधौ पारः प्राणविद्यो जनम् । एकोऽपि बालको योयमासीदंश-
 करः सतः ॥ ३० ॥ मम दैवान्मुवेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा । कथं प्राणान्विमुञ्चामि पश्यतोऽस्मि
 दुर्गंतः ॥ ३१ ॥ अथवा नानिना द्विदो नरः पापमवेक्षते । तिर्यक्त्वेनास्ति तदुःखं नासिपत्रवने
 तथा ॥ ३२ ॥ वैतरण्यां वृत्तस्तादृग्वातृशं पुत्रविद्वे । सोऽहं सतशरीरेण शीप्यमाने हताशने ॥ ३३ ॥
 निपतिष्यामि तन्वद्भि श्वन्तव्यं कुहृतं मम । अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेद्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥
 मम वाक्यं च तन्वद्भि निबोधादृतमानसा । यदि दत्तं यदि हुतं मुखो यदि तपोपिताः ॥ ३५ ॥

ऐकून राजाने उष्ण सुस्कारा टाकिला आणि चांडालत्य कसें प्राप्त झाले ते त्यानें
 तिला सद्गदित होऊन सांगितले ॥ २२ ॥ तेव्हां तीहा दुःखित स्त्री पुष्कळ रडली; आणि
 उष्ण सुस्कारा टाकून त्या अवलेनेही पुत्रमरणाची हकीकत कळविली ॥ २३ ॥ ती ऐकून
 राजा मृत पुत्राचें मुख चाटीत असतांना भूमीवर पडला ॥ २४ ॥ राजा क्षणतोः— आपण
 पुत्रवत्सल व दीन स्त्रीपुरुष यमापाशां भिक्षा मागूं आणि आजच प्रियपुत्राकडे जाऊं
 ॥ २५ ॥ हे प्रिये, पार वेळ हेम भोगणें मला आवडत नाहीं. परंतु, दुःखमोक्ष माझ्या हातीं
 नाहीं. तेव्हां हे सुंदरि; वच हे माझे दुंदेव ! ॥ २६ ॥ चंडालाच्या आज्ञेशिवाय अग्निप्रवेश
 केल्यास अन्य जन्मांत मी पुनरपि चांडालदास होईन ॥ २७ ॥ इतकेंच नव्हे परंतु, कृमिभ-
 क्षक कीटक बनून मी पू, वसा, रक्त व स्नायु ह्यांनीं बुळबुळीत झालेल्या नरकामय्यें
 किंवा वैतरणी नदींत पडेन ॥ २८ ॥ असिपत्रवनांत जाऊन मला भयंकर छेद प्राप्त होईल
 किंवा महारौरवनरक प्राप्त होऊन मला ताप प्राप्त होईल ॥ २९ ॥ तथापि दुःखसगरांत मग्न
 झालेल्याची मृत्यु हीच सुटका होय. अरेरे ! वंश चालविणारा जो हा एकच बालक
 होता ॥ ३० ॥ तोही माझ्या दैवरूप प्रचंड जलप्रवाहामुलें बुडून गेला. परार्थन व दृष्टानच
 दुःस्थितति असलेला मी प्राण तरी कसा देऊं ! ॥ ३१ ॥ अथवा दुःखाने ग्रस्त झालेला पुरुष
 पापाकडे लक्ष्य देत नसतो. कारण, पुत्रनाशामुलें जसें दुःख प्राप्त होतें तसें दुःख तिर्य-
 ग्योनि, असिपत्रवन, अथवा वैतरणी प्राप्त झाल्यानेंही होत नाहीं. तस्मात्, हे सुंदरि,
 तूं दुर्वर्तनावदल मला क्षमा कर. मी आतां पुत्रदेहासह प्रचलित अग्नीनयें उडी
 घालितों. हे मुहास्यवदने, तूं माझ्या आज्ञेनें विप्रगृही जा ॥ ३२, ३३, ३४ ॥ हे सुंदरि,
 आदरपूर्वक हें माझे क्षणें लक्ष्यांत ठेव. माझ्या हातून जर दान, गुरुमनांचा संतोष

परत्र संज्ञमो भूयात्पुत्रेण सह च स्वया । इहलोकं कुतस्वेतद्विष्यति ममेक्षितम् ३६ न्याया
सह ममथेयो गमनं पुत्रमार्गणे । यन्मया दमता किंभिद्रहस्ये या शुचिस्मिते ३७ अश्लीलमुह
तत्सर्वं धन्तज्यं मम यापतः । राजपत्नीति गर्वेण नाग्रहेदः स ते द्विजः । सर्वपरंतेन ते
तोष्यः स्वामी देवतवच्छुभे ३८ राजपत्न्युवाच ॥ अदमन्यय राजर्षे दीप्यमाने हुनाग्ने ।
दुःखभारासदायैव सद्यस्त्यामि वै स्वया ३९ सह स्वर्गं च नरकं सहैवागं हि भुंक्ष्यहे ।
श्रुत्वा राजा तदोवाच श्वमस्तु पतिव्रते ४० पक्षिण ऊचुः ॥ ततः कृत्वा चित्तां राजा आरोग्य
तनयं स्वकम् । भार्यया सहितश्चासौ ब्रह्माक्षलिपुटस्तदा ४१ धिन्तापन्परमात्मानमीशं
नारायणं हरिम् । हल्कोटिरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ४२ अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पान्ता-
म्बरं शुभम् । तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सदानयाः ४३ धर्मं प्रश्रुयतः कृत्वा समाजगु-
स्त्वरान्विताः । आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजपत्न्यु प्रभो ४४ अयं पितामहः साक्षादहमं
भगवान्स्वयम् ४५ साध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः । नागाः सिद्धाः सगन्धर्वा
रुद्राश्चैव तथाविधौ ४६ एते चान्ये च चहवो विश्वामित्रस्तपैव च । विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्तुं वै
नाशकत्पुत्रा ४७ विश्वामित्रस्तु ते मैत्र्यामित्रं चाहंमिच्छति । आरुह्य ततः प्राप्तो धर्मः
शक्रोऽथ गाधिजः ४८ धर्मं उवाच ॥ मा राजन्साहसं कार्ष्णार्पमोऽहं त्वाग्नपागतः । तितिष्ठा-

अथवा हवन झाले असेल ३९ तर पुत्रासह मी तुला परलोकां भेटेन. इहलोकां ही
माझी इच्छा कोटून सफल होणार ! ३६. पुत्राच्या शोधाकरितां तुझ्यासह माझे जाणें
श्रेयस्कर आहे. (परंतु, हें घडणार कसें ?) असो. हे सुहास्यवदने, मी हंसत हंसत
किंवा एकांतामध्ये ३७ जें काहीं अश्लील भाषण केलें असेल त्या सर्वांबद्दल प्रार्थना
करणान्या मला तूं क्षमा कर. मी राजपत्नी अशा गर्वांनं तूं त्या द्विजाचा धनमान
करूं नको. हे कल्याणि, त्या मालकाला तूं देवाप्रमाणें सर्व प्रयत्नांनीं संतुष्ट ठेवीत
जा. ३८ राजपत्नी क्षणतेः— हे राजर्षे, दुःखभार मला सहन होत नसल्यामुळे मी
आजच आपल्याबरोबर प्रज्वलित अग्नीमध्ये येतें ३९. आपण, स्वर्ग अथवा नरक एक-
त्रच भोगूं. हें ऐकून राजा क्षणाला “ हे पतिव्रते, ठीक आहे ”. २४०. पक्षी क्षण-
तातः—नंतर चिता रचून व पुत्र वर ठेवून भार्येसह राजानें हात जोडिले ४१; आणि
ब्रह्मरूप, अनाद्यनंत, देवाधिदेव, हृदयरूप गुहेमध्ये वास्तव्य करणारा, सर्वेश्वर,
पीतांबरधारी, मंगलस्वरूप, दुःखहारक, आणि कृष्ण, नारायण व ब्रह्म ह्या संज्ञांनीं
युक्त अशा परमात्म्या वासुदेवाचें तो चिंतन करूं लागला. तेव्हां इंद्रासह सर्वही देव
४२, ४३ धर्मीला पुढें घालून सत्वर तेथें आले आणि ते सर्वही त्याला क्षणाले “ हे
राजा, हे प्रभो, ऐक ४४. हा साक्षात् ब्रह्मदेव व हा स्वतः भगवान् धर्म ४५, साध्य,
विश्वेदेव, मरुद्गण, लोकपाल, चारण, नाग, सिद्ध, रुद्र, अश्विनीकुमार ४६ हे व इतरही
असंख्य देव आणि विश्वामित्र हे येथें आले आहेत. त्रैलोक्याशीही जो पूर्वी मैत्री कर-
ण्यास समर्थ झाला नाही ४७ तो विश्वामित्र तुझ्या मैत्रीची व तुझा मनोरथ पूण कर-
ण्याची इच्छा करीत आहे”. असें देव सांगत आहेत तोंच राजा चितेवर चढला असतां

दमस्त्यायैः स्वगुणैः परितोषितः ४९ इन्द्र उवाच ॥ हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोस्मि
 तेऽन्तिकम् । त्वया सभार्योपवेण जिता लोकाः सनातनाः ५० आरेऽह विदिवं राजनभार्यो-
 पुत्रस्तमन्वितः । सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ५१ पक्षिण ऊचुः ॥ रातोऽमृतमयं
 वर्षमपमृत्युविनाशनम् । इन्द्रः प्राप्तुमदाकाशाद्वितास्थानगतः प्रभुः ५२ पुष्पदपं च स्रगहरे-
 वदुन्दुभिनिःस्वनम् । ततस्ततो वर्तमाने समाने देवसङ्कुले ५३ समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राज-
 स्तस्य महात्मनः । सुकुमारतनुः सुगन्धः प्रसरेन्द्रियनानसः ५४ ततो राजा हरिश्चन्द्रः परि-
 ष्वज्य स्रतं क्षणात् । सभार्यः स्रधिया युक्तो दिव्यमास्याम्बरान्वितः ५५ स्वस्थः सन्पूर्ण-
 हृदयो मुदा परमया युतः । बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैवमभापत ५६ सभार्यस्त्वं सपुत्रश्च
 प्राप्स्वसे सद्गतिं पराम् । समारोह महाभाग निजानां कर्मणां फलैः ५७ हरिश्चन्द्र उवाच ॥
 देवराजाननुज्ञातः स्वामिनः अपचैन वै । अगत्या निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्यऽहं सरालयम् ५८
 धर्म उवाच ॥ तवैनं भाविनं केशमवगम्यात्ममायया । आत्मा अपाकतां नीतो दार्शितं तप-
 चापलम् ५९ इन्द्र उवाच ॥ प्रार्थ्यंते यत्परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि । तदारोह हरिश्चन्द्र स्थानं
 पुण्यकृतां नृणाम् ६० हरिश्चन्द्र उवाच ॥ देवराज नमस्तुभ्यं वाक्यं चैतन्निबोध मे । प्रसाद-

धर्म, इंद्र व ' ' विधामित्र हे त्याच्याजवळ आले ' ४८. धर्म ह्मणतोः— हे राजा,
 साहस करू नको; धर्म, तितिक्षा, दम, सत्य इत्यादि गुणांनी संतुष्ट होऊन
 तुझ्याकडे मी आलो आहे ' ४९. इंद्र ह्मणतोः— हे महाभागवान् हरिश्चंद्रा, मी इंद्र
 तुझ्याजवळ आलो आहे. स्त्रीपुत्रांसह तूं अक्षय्य लोक जिंकिले आहेस २५०. द्यास्तव,
 हे राजा, स्त्रीपुत्रांसह तूं स्वर्गारोहण कर. स्वकर्मांनी जिंकिलेला हा स्वर्ग इतर पुरुषांना
 प्राप्त होणे अति दुर्घट आहे ५१. पक्षी ह्मणतातः—नंतर चितेजवळ असलेल्या प्रभु
 इंद्राने आकाशापासून अपमृत्युनाशक अमृतमय वृष्टि केली ५२; व देवदुंदुर्भाचा
 प्रचंडव्यनि होत असतांना त्याने पुष्पवृष्टिही केली. तदनंतर तेथे असलेल्या त्या देवमय
 समाजामध्ये ५३ सुकुमार शरीर, प्रसन्न इंद्रिये व मन ह्यांनी युक्त व स्वस्थ असा त्या
 महात्म्या राजाचा पुत्र उठला ५४. तेव्हां भार्येसह हरिश्चंद्रराजाने तत्क्षणीं पुत्राला आर्लि-
 गन दिले आणि उत्कृष्ट कांतीने युक्त झालेला तो राजा भार्येसह दिव्य वस्त्रे परिधान
 करून दिव्य मालांनी भूषित झाला ५५; आणि अतिशय आनंदित होऊन मनोरथ
 परिपूर्ण झाले असतां तो स्वस्थ झाला. तेव्हां इंद्र तत्क्षणीं त्याला ह्मणाला ५६ " हे
 महाभागवान् राजा, स्वकर्मफलामुळे स्त्रीपुत्रांसह तुला उत्कृष्ट सद्गति मिळेल. तूं स्वर्ग-
 आरोहण कर " ५७. हरिश्चंद्र ह्मणतोः—हे देवराज, प्रभु चांडालाच्या अनुज्ञेशिवाय आणि
 त्याच्या ऋणांतून मुक्त झाल्याशिवाय मी स्वर्गारोहण करणार नाही ५८. धर्म ह्मणतोः—
 तुझे हे भावी दुःख जाणून मी स्वभावेन स्वतः चांडाल झालो आणि ती चपळता दर्श-
 विली ५९. इंद्र ह्मणतोः—हे हरिश्चंद्रा, भूमीवरील सर्व मानव ज्या उत्कृष्ट स्थानाची
 इच्छा करीत असतात त्या पुण्य पुरुषांना प्राप्त होणाऱ्या स्थानावर तूं आरोहण कर ६०.
 हरिश्चंद्र ह्मणतोः—हे देवराज, तुला नमस्कार असो; कृपा करण्यास उद्युक्त झालेल्या

सुमुख यत्नां प्रवीमि प्रभयान्वितः ६१ मच्छोकमग्रमनसः कोसलानगरे जनाः । तिष्ठन्ति
 सानपोद्गाय कथं यास्याम्यहं दिवम् ६२ ब्रह्महत्या गुरोरांतो गोवधः श्रीवधस्तथा । तुल्यमे-
 मिर्महापापं भक्त्यागोऽप्युदाहृतम् ६३ भजन्तं भक्तमन्याज्यमदुष्टं न्यजतः सुखम् । नेह
 पापत्रयं पदयामि तस्माच्छुक्रं दिवं व्रज ६४ यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर । ततोऽहं-
 मपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ६५ इन्द्र उवाच ॥ बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै
 पृथक् । कथं संघातभोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ६६ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ शक्रं शृणु त्वं नृपो
 राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनाम् । यजते च महायज्ञैः कर्म पौतं करोति च ६७ तद्य तेषां प्रभावेण
 मया सर्वमनुष्ठितम् । उपकर्तृव्य सन्त्यदये तानहं स्वर्गलोप्सया ६८ तस्माद्यन्मम देवेश किञ्चि-
 दस्ति सुचेष्टितम् । दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तेस्तदस्तु नः ६९ बहुकालोपभोग्यं हि फलं
 यन्मम कर्मणः । तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ७० पक्षिण उचुः ॥ एवं भविष्यती-
 त्युक्त्वा शक्रमिमुक्तेभ्यः । प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ७१ गत्वाश्च नगरं सर्वे
 चातुर्वर्ण्यसंभायुतम् । हरिश्चन्द्रस्य निकटे प्रोवाच विबुधाधिपः ७२ आगच्छन्तु जनाः श्रीं
 स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् । धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वं बुद्ध्याभिरेव तु ७३ विमानकोटिसंबद्धं स्वर्गलो-
 कान्महीतलम् । गत्वाऽऽयोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ७४ तं दिन्द्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीत्या

तुलां मी विनयाने सांगत आहे ते ऐक ६१. माझ्या शोकाने ग्रस्त झालेले लोक अयो-
 ध्येत असतांना त्यांना सोडून आज मी स्वर्गाला कसा येऊं ? ६२. ब्रह्महत्या, गुरुहत्या,
 स्त्रीहत्या व गोहत्या ह्यांच्या बरोबरीचे महापातकं भक्त्यागाविषयी सांगितले आहे
 ६३. सेवा करणाऱ्या आणि ह्मणूनच त्यागास अयोग्य असणाऱ्या निर्दोष भक्ताचा
 त्याग करण्याला इहलोकीं अथवा परलोकीं मला सुख दिसत नसल्यामुळे, हे इंद्रा,
 तूं स्वर्गाला जा ६४. हे देवराज, ते प्रजाजन जर माझ्या बरोबर येतील तर मीही
 स्वर्गास जाईन किंवा त्यांच्याबरोबर नरकांतही पडेन ६५. इंद्र ह्मणतोः—त्यांचीं
 पुण्यपापे प्रत्येकीं भिन्न भिन्न आहेत. तेव्हां समुदायाने भोग्य असा स्वर्ग तुला मिळेल
 कसा ? ६६. हरिश्चंद्र ह्मणतोः—हे इंद्रा, कुटुंबी जनांच्या प्रभावाने राजा-राज्य,
 महायज्ञ व पूर्वकर्म-करीत असतो ६७; आणि त्यांच्या प्रभावाने ते सर्व मी केले आहे.
 तस्मात्, स्वर्गाच्या इच्छेने मी त्या उपकार करणाऱ्यांना सोडणार नाहीं ६८. द्यास्तव,
 हे सुरेश्वर, माझे जर कांहीं सदाचरण, दान, याग, अथवा जप असेल तर त्याचे फल
 त्यांच्यासह मला विभागून मिळावे ६९. माझ्या कर्मांचे फल जर बहुकालपर्यंत टिक-
 णारं असेल तर तुझ्या प्रसादाने ते त्यांच्याबरोबर मला एकच दिवस मिळो ७०.
 पक्षी ह्मणतातः—नंतर “ठीक आहे” असे त्रैलोक्याधिपति इंद्राने, संतुष्ट धर्माने
 व गाधिपुत्र विश्वामित्राने सांगितले ७१ आणि ते सर्व चातुर्वर्ण्याने युक्त असलेल्या
 अयोध्या नगरांत सत्वर गेले. नंतर हरिश्चंद्राच्या समीप इंद्र ह्मणाला ७२, धर्मप्रसा-
 दाने तुला सर्वांनाच अतिदुर्लभ स्वर्गलोक प्राप्त झाला आहे. द्यास्तव, प्रजाजनानां
 सत्वर स्वर्गाला चलावे ७३. इतक्यांत कोट्यवधि विमाने स्वर्गलोकांतून भूतलावर

तस्य च मृतः । आनीय रोहितास्यं च विश्वामित्रो महातपाः ७६ अयोध्यास्थे पुरे रम्ये सोऽ-
भ्यपिञ्चनृपात्मजम् । देवैश्च मुनिभिः सिद्धैरभिपिच्य नरापिः ७६ राज्ञा सह तदा सर्वे इष्टपु-
ष्टद्वयनाः । स पुत्रभृत्यदारास्तं दिवमारुह्युज्जनाः ७७ पदे पदे विमानात्ते विमानमममन्त्राः ।
तदा संभूतदृष्टौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ७८ संप्राप्य मूर्तिमतुलां विमानैः समदीपति । भासां-
चक्रे पुराकारे वप्रप्राकारसंज्ञिते ७९ ततस्तत्स्यार्दिमाटोक्त्य श्लोकं तत्रोन्नना जगौ । इत्याषापो
महामागः सर्वज्ञाप्रार्थितस्त्वविद् ८० शुक्र उवाच ॥ हरिश्चन्द्रसमो राजा न मृतो न भविष्यति ।
यश्चेत्पृथुयाद्रक्षत्या नैरन्तर्येण मानवः ८१ तेन वेदाः पुरापानि सर्वे मन्त्राः सुसंभवाः पुष्टाः
स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ८२ देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः । विपुव-
ह्मणे चैव यस्मिन् जपतो लभेत् ८३ तत्फलं द्विगुणं चैव संयतान्मा शृणोति यः । भुत्वा तु
पूजयेद्रक्षत्या शुराणाम् द्विजोत्तमम् ८४ गोभूहिरप्यवधैश्च तर्ध्ववानेन जैमिने । येनैवं यत्कृतं
पुण्यं तच्छुक्रयं न मयोदितम् ८५ अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत् । यदागतो हरि-
श्चन्द्रः पुरीं वेन्द्रत्वमाप्तवान् ८६ पथिष्य ऊचुः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविशेषितम् ।

आली असतां इंद्र "त्वंगारोहण करा" हणून अयोध्यावासी लोकांना हणाला ७४.
ते इंद्राचे व त्या राजाचे मापण आनंदाने ऐकून महातपस्वी विश्वामित्राने राजकुमार
रोहितास्याला आणून रम्य अयोध्यानगरांत अभिषेक केला. द्वाप्रमाणे अभिषेक
केल्यावर देव, मुनि व सिद्ध द्वांसह राजा जाण्यास निघाला ७५, ७६. तेव्हां दृष्ट व
पुष्ट असे सर्वही सुदृजन आणि पुत्र, सेवक व ब्रिया द्वांसह सर्वही प्रजाजन राजाव-
रोवर स्वर्गाला गेले ७७ आणि ते लोक पदोपरी द्वा विमानांतून त्या विमानांत जाऊं
लागले. तेव्हां हरिश्चंद्र राजा आनंदित झाला ७८ आणि अनुल ऐश्वर्य प्राप्त झाले
असतां विमानांच्या योगाने वेदी व तट द्वांनी व्याप्त असलेल्या नगराप्रमाणे वन-
लेल्या विमानसमुदायान्म्ये तो आपल्या विमानांत असून चालला ७९. तेव्हां त्याचे ते
ऐश्वर्य पाहून सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववेद्या महाभाग्यवान् दैत्यगुरु शुक्राचार्याने त्याचे वर्णन
केले ८०. शुक्राचार्य हणतातः—हरिश्चंद्रतुल्य राजा झाला नाही व होणार नाही.
हे आख्यान जो मानव निरंतर भक्तिपूर्वक श्रवण करील ८१ त्याला वेद, पुराणे व
सर्वमंत्र पठन केल्याचे फल प्राप्त होईल. पुष्करतीर्थ, प्रयाग, सिंधुसागर ८२, देवालय,
कुरुक्षेत्र व विशेषतः वाराणसी द्वा ठिकाणी विपुवकर्त्री व ग्रहणसमयी जप केल्याने जें
फल प्राप्त होते ८३ त्याच्या द्विगुणित फल जितेंद्रिय राहून हे आख्यान श्रवण कर-
णाऱ्याला प्राप्त होते. श्रवण झाल्यानंतर पुराणवेद्या द्विजोत्तमाचे गाय, भूमि, सुवर्ण,
वस्त्र व अन्न द्वांच्या योगाने भक्तिपूर्वक, हे जैमिने, पूजन करावे. जो असे वरील
त्याला प्राप्त होणारे पुण्य मला सांगतां येणें दृश्य नाही ८४, ८५. कायहो, हे तिति-
क्षेचे माहात्म्य आहे ! कायहो हे दानाचे मोठे फल आहे ! अहो, हरिश्चंद्र त्यामुळे
राजधानीत परत आला ! त्याला इंद्रपद प्राप्त झाले ! ८६ परीं हणतातः—हे सर्व
हरिश्चंद्राख्यान आपणांला कथन केले आहे. जो अतिदुःखाकुल पुरुष हे श्रवण

यः शृणोति हृदःस्वार्तः सद्यं महामुयात् ८७ स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ८८ अतः परं कथाशेषः श्रूयतां अनिसत्तम ।
विपाको राजस्यस्य पृथिवीक्षयकारणम् । तद्विपाकनिमित्तं च बुद्धमादिवक्त्रं महत् २८९
(६९०) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१. पश्चिम ऊजुः ॥ राज्यच्युते हरिश्चन्द्रे गते च विदमालयम् । निश्चयाम महातेजा जलवा-
सात्पुरोहितः १ वसिष्ठो द्वादशाब्दान्ते गङ्गापर्युषितो मुनिः । शुभाव च समस्तं तु विश्वामि-
त्रविचेष्टितम् २ हरिश्चन्द्रस्य नाशं च राजधोदारकर्मणः । चण्डालसंश्रयोऽं च भार्यातनयवि-
क्रयम् ३ स श्रुत्वा समहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ । चकार कोपं तेजस्वी विश्वामित्रमृषिं
प्रति ४ वसिष्ठ उवाच ॥ मम पुत्रशतं तेन विश्वामित्रेण धातितम् । तत्रापि नाभिवत्क्रोपंस्ता-
दृशो यादृशोऽयं मे ५ श्रुत्वा नराधिपमिमं स्वराज्यादवरोपितम् । महात्मानं महाभागं देव-
ब्राह्मणपूजकम् ६ यस्मात्स सत्यवाक्यान्तः शत्रावपि विमत्सरः । अनात्मायैव धर्मात्मा
अप्रमत्तो मदाश्रयः ७ सपत्नीभृत्यपुत्रस्तु प्रापितोऽन्यां दशां वृषः । स राज्याद्यावितोऽनेन
बभूवश्च सिद्धीकृतः ८ तस्मादुरात्मा प्रहृष्टिद् यज्विनामवरोपकः । मच्छापोपहतो मूढः स
वक्तव्यमवाप्स्यति ९ पश्चिम ऊजुः ॥ श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः । स्वम-

फरील त्याला मोठे मुख प्राप्त होईल ८७. इतकेंच नव्हे परंतु, तो स्वर्गेंच्छु अस-
ल्यास त्याला स्वर्ग, पुत्रेंच्छु असल्यास त्याला पुत्र, स्त्रीेंच्छु असल्यास त्याला स्त्री अथवा
राज्येंच्छु असल्यास त्याला राज्य प्राप्त होईल ८८. आतां हे मुनिश्रेष्ठ, अवशिष्ट कथा
क्षणजे पृथ्वीक्षयकारक असा राजसूयाचा परिणाम आणि त्याच निमित्तानें झालेले
प्रचंड आडिवक्युद् आपण श्रवण करावें २८९. (६९०) ह्याप्रमाणें मार्कण्डेयपु-
राणांतील हरिश्चंद्रोपाख्याननामक आठवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ८ ॥

पक्षी क्षणतातः—हरिश्चंद्र राज्यभ्रष्ट होऊन स्वर्गी गेल्यावर महातेजस्वी पुरोहित
वसिष्ठ उदकांतून माहेर निघाले १. ते मुनि वारा वर्ष गंगेचे ठिकाणीं राहिले असून
तेथे त्यांनीं विश्वामित्राचीं सर्व कृति २ व त्यामुळे उदारकर्मों हरिश्चंद्र राजाचा नाश,
स्त्रीपुत्रविक्रय व चण्डालसंयोग हीं ऐकिलीं ३. ऐकितानंतर ते महाभाग्यान् तेजस्वी
वसिष्ठमुनि हरिश्चंद्र प्रिय असल्यामुळे त्या विश्वामित्रावर क्रुद्ध झाले ४. वसिष्ठ
क्षणाटेः—या विश्वामित्राने माझे शंभर पुत्र मारिले; परंतु, आज हा देवब्राह्मण-
पूजक महात्म्या व महाभाग्यान् राजाला, स्वराज्यापासून भ्रष्ट केल्याचें ऐकून जसा
मला क्रोध आला असे तसा तेव्हां आला नव्हता ५, ६. सत्यवक्ता, शांत, शत्रूशीं
ममरहित, निरुपद्रवी, धर्मेष्ट, माझ्या आश्रयानें रहाणारा व मदरहित असा जो
हरिश्चंद्र राजा त्याला स्त्री, सेवक व पुत्र द्यांसह अलंता वाईट स्थिति आणून व राज्या-
पासून श्रुत करून ज्याअधी दानें त्याला आति दुःख दिलें आहे, त्याअधी ७, ८.
हा यागकर्त्यांना दुःख देणारा दुरात्मा, प्रहोष्टा व मूढ माझ्या शापानें दग्ध होऊन
मगळ होईल ९. पक्षी क्षणतातः— हा शाप ऐकून महातेजस्वी कौशिक

प्यादिर्भवस्वेति प्रतिष्ठापमवच्छत १० अन्योन्यांशापांतौ प्राप्नोति यं कृत्वं परमयुती । वसिष्ठः
 स महातेजा विश्वामित्रश्च कौशिकः ११ अन्यजातिसमायोगं गतावप्यमितैर्जसौ । युयुधा-
 तेऽतिसंख्यौ महाबलपराक्रमौ १२ योजनानां सहेत्रे द्वे प्रमाणे नादिरुच्छितः । षण्णवत्य-
 धिकं ब्रह्मन्सहेत्रितयं वक्रं १३ तौ तु पक्षप्रहाराभ्यामन्योन्येत्योऽध्विकमौ । प्रहरन्तौ मयं
 तीव्रं प्रजानां चक्रतुस्तदा १४ विधूय पक्षाणि वक्रो रकोद्भूताखिराहन्त । आदि सोऽप्युज-
 तग्रीवो वक्रं पद्मशमतादयत् १५ तयोः पक्षानि लापास्ताः प्रपेतुर्गिरयो मुवि । गिरिप्रपाता-
 भिहता चकम्पे च वसुन्धरा १६ इमा कम्पमाना जलधीनुद्भूताम्बुश्चकार च । मनाम चैक-
 पांशेन पातालगमनोन्मुखी १७ केचिद्विरिनिपातेन केचिदभ्योधिवारिणा । केचिन्महीसंघ-
 र्णनात्प्रयंयुः प्राणिनः क्षयम् १८ इति सर्वं परित्रस्तं हाहाभूतमचेतनम् । जगदासीत्सेसं-
 भ्रान्तं पर्यस्तक्षितिमण्डलम् १९ हावत्स हा कान्त शिषो प्रयाद्वेपोऽस्मि संस्थितः । हा प्रिये
 कान्त धौलोऽयं पतत्याद्य पलायताम् २० इत्याकुलीकृते लोके संवासविमुखे तदा । सूरैः परि-
 द्रुतः सर्वैराजगाम पितामहः २१ प्रत्युवाच च विश्वेभस्ताडुमावति कोपितौ । युद्धं वां विरम-
 स्वेतल्लोकाः स्वास्थ्यं भजन्तु च २२ शृण्वन्तावपि तौ वाक्यं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । कोपामर्ष-
 समाविष्टौ युयुधातेन तत्पुत्रः २३ ततः पितामहो देवस्तं दृष्ट्वा लोकसंक्षयम् । तयोश्च हितम-

विश्वामित्राने “तूही आडि हो ” हणून उलट शापदिला १०; परस्पर शापामुळे ते
 महातेजस्वी वसिष्ठविश्वामित्र तिर्यग्योनीप्रत गेले ११; आणि अन्य जातींत गेलेले ते
 महात्रलाद्य, महापराक्रमी व महातेजस्वी वसिष्ठविश्वामित्र अतिक्षुब्ध होऊन युद्ध
 करू लागले १२. आडि दोन हजार योजने उंच होता व, हे विप्र, वक्रतीन हजार शहा-
 ण्य योजने उंच होता १३. ते उभयतां महापराक्रमी आडिवक एकमेकांना पक्षप्र-
 हार करू लागले असतां प्रजाजंजनाला मोठे मय उत्पन्न झाले १४. पंख हालवून व
 आपले लाल डोळे फिरवून वक्र आडीला प्रहार करीत असे व तोही मान उंच
 करून पायांनीं बगव्याला ताडून करीत असे १५. त्यांच्या पक्षवायूने पर्वत भूमीवर
 उडवून पडू लागले व पर्वतपतनाचा धका बसून भूकंप होऊ लागला १६. भूकंपा-
 मुळे समुद्रांतील उदक अमर्यादित सलळ लागले व पृथ्वी एका वाजून चापट होऊन
 जशी काही पातालांतच जाण्याविषयी उत्सुक झाली १७. काही प्राणी पर्वतपातामुळे,
 काही समुद्रजंजनां व काही भूकंपामुळे मृत्यु पावले १८. ह्याप्रमाणे जिकडे तिकडे
 हाहाकार उडून सर्व जग त्रस्त, भ्रात व निक्षेप झाले आणि सर्व भूमंडलाची उलथा-
 पाळ्य झाली १९. “हे वत्सा, हे प्रियशिरो, जा, हा भीमेला. हे प्रिये, हे कांत, हा पर्वत
 पडत आहे. सत्वर पळा ” २०. अशरीतीने जग व्याकृत होऊन त्रास सोसण्यास
 असमर्थ झाले असतां ब्रह्मदेव सर्व देवांसह आला २१; आणि तो विश्वाधिपति त्या
 उभयतां अति क्रुद्ध मुनींना हणाला “तुमचे हे युद्ध पुरे; लोक स्वस्थ होऊं या ” २२.
 त्याची उत्पत्ति प्रसिद्ध नाही त्या ब्रह्मदेवाचे हणणे ऐकत अनुनही त्या क्रुद्ध मुनींनीं
 न. यांत्रांच युद्ध सुरू ठेविले २३. तेव्हां तो लोकनाश पाहून त्या उभयतांचे हित

सुगुरुपुत्रपि ६ भक्ष्याणि तत्र नो जन्तुर्जीयते कथमल्पकः । कथं भोक्ता स सर्वस्य कर्मणः
 स्रष्टृतस्य वै ६ पतन्मे द्रुत सकलं सन्देहोक्तिविभजितम् । तदेतत्परमं गुह्यं यत्र सुशान्ति
 जन्तवः ७ पक्षिण ऊचुः ॥ प्रभभारोऽयमतुलस्त्वयास्मात्तु निवेशितः । दुर्भाष्यः सर्वभूतानां
 भावाभावावसमाधितः ८ तं शृणुष्व महाभाग यथा प्राह पितुः पुरा । पुत्रः परमधर्मात्मा सुमति-
 नाम नामतः ९ ब्राह्मणो मार्गवः कथितस्तुतमाह महामतिः । कृतोपनयनं शान्तं समर्पितं जट-
 रूपिणम् १० वेदानधीष्व समते यथावत्कममादितः । गुरुगुरुश्रवणे व्यथो मैशानहृतमो-
 जनः ११ ततो गार्हस्थ्यमास्थाय चेष्टा यशाननुत्तमान् । इष्टसुखादयापन्यमाश्रयेथा वनं
 ततः १२ वनस्थश्च ततो वत्स परित्राहनिष्परिग्रहः । एवमाप्स्यसि तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न
 शोचसि १३ पक्षिण ऊचुः ॥ इत्येवमुक्तो बहुशो जडत्वान्न ह किञ्चन । पितापि तं सुद-
 दृशः प्राह प्रीत्या पुनः पुनः १४ इति पित्रा सुतमेवाहं प्रलोभि मधुराक्षरम् । स चोपमानो
 बहुशः प्रहस्येदमभाषवीत् १५ तातैतद्बहुशोभ्यस्ते यंचयाशोपदिश्यते । तथैवान्यानि शास्त्राणि
 शिल्पानि विविधानि च १६ जन्मनामयुतं साधुं मम स्मृतिपथं गतम् । वत्पन्नशान-

त्राल्या पापपुण्य कसे भोगावे लागते ! ती पापपुण्ये त्याग्या फल कसे कसे देतात ?
 ४ स्त्रीच्या फोड्यांत अतिजड देखील भक्ष्य पदार्थ सेविलेले जिरत असतांना हा पिंड-
 रूप अल्प प्राणी गर्भाशयांत जिरत कसा नाहीं ? आणि हा प्राणी सर्व प्रकारच्या सुकृत-
 दुष्कृतांचा उपभोग कसा घेतो ? ५, ६. हे सर्व आपण मला निःसंशय सांगा !
 कारण, हे अति गुह्य असून ह्याविषयी प्राणी मोहित होत असतात ७. पक्षी ह्मण-
 तातः—हा जन्ममरणसंघर्षी फारच मोठा अवुल प्रश्न आपण आलोला. केला
 असून सर्व प्राण्यांना तो संमजण्यासारखा नाहीं ८. तथापि, हे महाभाग्यवान् मुने,
 सुमतिनामक परम धर्मनिष्ठ पुत्राने पूर्वी पित्याला जे ह्या प्रश्नाचे उत्तर सांगितले
 आहे ते आपण एका ९. कोणी एक महाविचारी भृगुकुण्डोत्पन्न ब्राह्मण आपल्या
 उपनयन झालेल्या परंतु, जडंतुल्य व शांत असलेल्या सुमतिनामक पुत्राआ
 झाला १० “ हे सुमते, अनुक्रमाने तूं येद पड; गुरुगुरुश्रवणविषयी तत्पर रहा
 आणि भिक्षेवर निर्वाह करीत जा ११. नंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारून उत्कृष्ट यज्ञ-
 कर; व इष्ट अपत्य उत्पन्न करून वनांत जा १२. वानप्रस्थ झाल्यावर, हे वत्सा,
 तूं काहीएक न स्वीकारितां संन्यासी हो. ह्मणजे तुला ब्रह्मप्राप्ति होईल व ती
 शाल्यावर शोक होणार नाही ” १३. पक्षी ह्मणतातः—असे अनेक वेळां सांगि-
 तले तरी जडत्वामुळे पुत्र काहीएक बोलेना. परंतु, पिता त्याला वारंवार प्रमाने तसेंच
 सांगत असे १४. ह्याप्रमाणे पुत्रमेवांमुळे पिता मधुर शब्दांनी त्याच्याशी लोभाचे
 भाषण करीत असे. परंतु, असे वारंवार तो बोलू लागला असता पुत्र हास्य करून
 झाला १५ “ हे तात, तूं जे आज सांगत आहेस ते मी अनेकवेळां आचारिले
 आहे; आणि त्याप्रमाणे इतर शास्त्रे व विविध शिल्पे मी संपादन केलेली आहेत १६.
 संपूर्ण दहा हजार जन्म मला आटवत आहेत व मला शान प्राप्त झाले आहे. तेव्हा

रसहर्षमयोद्वेगकोषामर्षजवागुरा । विज्ञातानृमृगधाहिस्तंघपाशघताकुला ३१ तस्माद्यात्म्या-
म्यहं तात त्यक्त्वेमांहुःस्वसन्ततिम् । त्रयीधर्ममयमांश्व किं पापफलसन्निभम् ३२ पश्चिण
कषुः ॥ तस्य सद्बचनं सुत्वा हर्षविस्मयगद्गदम् । पिता प्राह महाभागः स्वसुते इष्टमानसः
३३ पितोवाच ॥ किमेतद्ब्रूते वत्स कुतस्ते ज्ञानसम्भवः । केन ते जडता पूर्वमिदानीं च
प्रब्रूता ३४ किं शुभपतिकारोऽयं मुनिदेवकृतस्तव । एते ज्ञानं तिरोभूतमाधिभावक्षपा-
गतम् ३५ पुन उवाच ॥ शृणु तात यथावृत्तं ममेदं सुखदुःखदम् । पश्चादमासमन्यास्मिज-
न्मन्यस्मात्परंतु यत् ३६ अहमासं पुरा विप्रो न्यस्तात्मा परमात्मनि । आत्मविद्याविद्या-
श्च परां जिज्ञामुपागतः ३७ सततं योगयुक्तस्य सतताभ्याससद्गमात् । सत्संयोगात्स्वस्व-
भावाद्विचारविषयोपनात् ३८ तस्मिन्नेव परा प्रीतिर्ममासीद्युजतः सदा । आचार्यतां च
संप्राप्तश्चिष्यसन्देहहर्तमः ३९ ततः कालेन महता ऐकान्तिकमुपागतः । अज्ञानाकृतस-
द्भावो विपत्रवत् प्रमादतः ४० । उक्तान्तिकाटाशरम्य स्मृतिलोपो न मेऽभवत् ।
यावदहं गतं चैव जन्मनां स्मृतिमागतम् ४१ । पूर्वोभ्यासेन तेनैव सोऽहं तात
जितेन्द्रियः । यतिष्यामि तथा कर्तुं न भविष्ये यथा पुनः ४२ ज्ञानदानफलं ज्ञेत-

प्रातः होणार आहे ३०. रस, हर्ष, भय, उद्वेग, क्रोध व असाहिष्णुता ह्यांपासून उत्पन्न
झालेली वागुरा नररूप मृग एकडणाऱ्या शेंकेडों पाशांनीं युक्त असलेली. मी ओळखि-
ली आहे ३१. तस्मात्, हे तात, ही दुःखपरंपरा सोडून मी जाणार आहे. पापफलतुल्य
असलेला हा अधर्मप्रचुर वेदधर्म मला हवा कशाळा ? ” ३२. पक्षी हणतातः—तें
त्याचें हर्षविस्मययुक्त संद्रष्टित आपण ऐकून महाभाग्यवान् पिता प्रसन्न मनानें पुत्राला
हणाला ३३ “हे वत्सा, हें काय बोलत आहेस ? तुला ज्ञान कसे झालें ? पूर्वी जाड्य
असतांना सांप्रत ज्ञान कशामुळें झालें आहे ३४ ? तुझे ज्ञान गुप्त होऊन ज्याअर्थी
प्रकट झालें आहे त्याअर्थी मुनिदेवकृत शापाचा हा परिणाम आहे किंवा काय.” ३५.
पुत्र हणतोः—हे तात, द्याहून भिन्न जो अन्य जन्म त्या जन्मां मी कोण होतो हें
माझे सुखदुःखदायक वृत्त आपण श्रवण करावें ३६. मी पूर्वी परमात्म्याचे ठिकाणीं
अंतःकरणाचें लय लाविलेला विप्र होतो व अघ्यात्मज्ञानसंबंधी विचारामध्येच मी
एकेसारखा गढून गेलों होतो ३७. सर्वदा योगाचें अवलंबन असल्यामुळे, सतत
अभ्यासामुळे, सत्समागमामुळे, सत्स्वभावामुळे, शुद्धविचारामुळे ३८ आणि पर-
मात्म्याच्या ठिकाणीं सर्वदा चित्ताची एकाग्रता असल्यामुळे त्याच्याच विषयीं माझे
ठिकाणीं पराकाष्ठेचें प्रेम उत्पन्न झाले होते व शिष्यसंदेह निवृत्त करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ
असा आचार्यही मी झालों होतो ३९. नंतर वराच काळ लोटला असतां मी पर-
मात्मनिष्ठ झालों; परंतु, प्रमादामुळे मी मायामोहित होऊन भूत झालों ४०. तथापि,
मरणकाळापासून माझे स्मरण नष्ट झालें नाहीं. शेवटल्या वर्षापर्यंत सर्व कांहीं मला
जन्मासंबंधाने आठवत आहे ४१. हे तात, पूर्वोभ्यासामुळे मी जितेन्द्रिय-आहे व
पुनर्जन्म प्राप्त न होण्याविषयी मी यत्न करणार आहे ४२. हे तात, पूर्वजन्मस्मृति

यज्जातिस्मरणं मम । न येतत्प्राप्यते तात त्रयाधर्माश्रितैर्नरैः ४३ सोऽहं पुत्रांश्चमादेव
 निष्ठाधर्ममुपाश्रितः । एकान्तित्वमुपागम्य यतिष्याम्यात्ममोक्षणे ४४ । तद्दृष्ट्वा त्वं मदा-
 भाग यत्ते सांशयिकं हृदि । एतावतापि ते प्रीतिमुत्पाद्या नृण्यमानुष्याम् ४५ पश्चिण् कुरुः ॥
 पिता प्राह ततः पुत्रं श्रद्धयत्तस्य तद्वचः । भवता यद्वयं पृष्टाः संसारग्रहणाश्रयम् ४६ पुत्र-
 उवाच ॥ शृणु तात यथा तत्त्वमनुभूतं मयाऽसकृत् । संसारचक्रमजरं स्थितिर्यस्य न विद्यते
 ४७ सोऽहं वदामि ते सर्वं तवैराजस्य पिता । उत्क्रान्तिकालादारभ्य यथा नाम्नो यदि-
 प्यति ४८ ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः । मिम्रति मर्मस्थानानि दीप्यमानो
 निरिन्धनः ४९ उदानो नाम पवनस्ततश्चोर्ध्वं प्रवर्तते । भुक्तानामम्बुमक्ष्याणामधोगतिनि-
 रोधकृत् ५० ततो येनाम्बुदानानि कृतान्यत्ररसास्तथा । दत्ताः स तस्य आल्हादमापदि प्रति-
 पद्यते ५१ अन्नानि येन दत्तानि श्रद्धापूतेन चेतसा । सोऽपि मृत्सिमवामोति विनाप्यत्रेन यै तदा
 ५२ येनानृतानि मोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च । आस्तिकः श्रद्धावानश्च स सुखं मृत्युमृच्छति
 ५३ देवब्राह्मणपूजायां ये रता नोनसूयवः । शुक्ला वदान्या ह्रीमन्तस्ते नराः सुखमृत्यवः ५४ यो-
 नकामात्र संरम्भात्र द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् । यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ५५

हे ज्ञानदानाचें फल आहे. केवल कर्मावलंबी गनुष्यांना हे फल प्राप्त होत नसतें
 ४३. सांरांश, ब्रह्मचर्यापासून मी निवृत्तिनिष्ठ आहे आणि त्या मार्गाविषयीच मीं तत्पर
 राहून आत्ममुक्तीकरितां यत्न करणार आहे ४४. हास्तव, हे : महाशय, आपल्या
 मनांत जो संशय असेल तो आपण मला विचारा हणजे (त्याचें निरसन करणें)
 एवढ्यानेही मी तुझाला संतुष्ट करून तुमच्या ऋणांतून मुक्त होईन ४५. पंक्षी हण-
 तातः—या पुत्राच्या त्या मापणावर विश्वास ठेवून पिता त्याला हणाला “ज्याअर्थी
 तूं आह्वाला पृच्छा करण्याविषयी सांगत आहेस त्याअर्थी प्राण्याला प्राप्त होणाऱ्या
 संसारासंबंधानेच तूं आह्वाला सांग” ४६. पुत्र हणतोः—हे तात, वारंवार मीं अनु-
 भविलेल्या ह्या अक्षय्य संसारचक्राविषयी आपण तरतः हकीकत श्रवण करा;
 ह्याला स्थैर्य नाही ४७; हे तात, आपल्या आंझेनें मी आपणांला मरणसमया-
 पासून सर्व कथन करितो; हे दुसऱ्याला सांगतां येणार नाही ४८; तीव्र
 वायूनें प्रेरित झालेला अग्नि देहाचे ठिकाणीं कुपित होतो आणि तो देदी-
 प्यमान अग्नि इंधनरहित शाल्यामुळें मर्मस्थानें फोडूं लागतो ४९; तेव्हां उदानवायु
 ऊर्ध्वभागीं प्रदीप्त होतो आणि सेवन केलेल्या अन्नपानांना तो खालीं जाऊं देत
 नाही ५०. परंतु, ज्यानें अन्नोदक दिलें असेल त्याला तो उदानवायु मरणस-
 मयींही आल्हादच देतो ५१. श्रद्धायुक्त मनानें ज्यानें अन्नदान केलें असेल तो
 त्यावेळीं अन्नाचांचुमही तृप्त होतो ५२. ज्यानें असत्य भाषण केलें नसेल व प्रीति-
 भंग केला नसेल त्या आस्तिक व श्रद्धालु पुरुषाला सुखानें मरण येतें ५३. देवब्रा-
 ह्मणपूजनतत्पर, निर्मासर, निष्कलंक, उदार व पापमीरु पुरुषांना सुखानें मरण येतें
 ५४. कामानें, क्रोधानें व द्वेषानें धर्मत्याग न करितां विहित कर्म करणाऱ्या सौम्य

अवारिदायिनो दाहं क्षुपां चान्नदायिनः । प्राप्नुवन्ति नराः काष्ठे तस्मिन्मृत्यावुपास्थिते
 ५६ शीतं जयन्ति धनदास्तापं चन्दनदायिनः । प्राणघ्नीं वेदनां कष्टां येचातुद्वेगकारिणः ५७
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् । वेदनाभिरुदपाभिः प्रपीडयन्तेऽयमा नराः ५८
 कूटसाक्षी मृपावादी यथासदनुशास्ति वै । ते मोहमृत्यवः सर्वे तथाप्ये वेदनिन्दकाः ५९ विभी-
 षणाः । पूतिगन्धाः कूटमुद्गरपाणयः । आगच्छन्ति दुरात्मानो यमस्य पुरुषास्तदा ६०
 प्राप्तेषु दुःखप्रथं तेषु जायते तस्य वेषयुः । क्रन्दत्यविरतं सोऽथ चातुमातृसुतानथ ६१ सास्य
 वागस्कृष्टा तत एकवर्णा विभाव्यते । दृष्टिश्च धाम्यते वासाच्छासाच्छुष्यत्यथाननम् ६२
 ऊर्ध्वंश्वासान्वितः सोऽथ दृष्टिभङ्गसमन्वितः । ततः स वेदनाविष्टस्तच्छरीरं विमुञ्चति ६३
 वाय्वप्रसारी तद्रूपं देहमन्यत्प्रपश्यते । तत्कर्मजं यातनार्थं न मातृपितृसंभवम् । तत्प्रमा-
 णवयोवस्थासंस्थानैः प्राग्भवे यथा ६४ ततो दूतो यमस्याशु पाशैर्वाति दारुणैः । दण्डप्र-
 हारसंभ्रान्तं कर्पते दक्षिणां दिशम् ६५ कुशकण्टकवल्मीकचकुपापाणकर्मजैः । तथा प्रदीप्त-
 ज्वलने कचिच्छ्रयशतोत्कटे ६६ प्रदीप्तादित्यतस्तेन दक्षमानेन दंष्टभिः । कृष्यते यमदूतैश्च
 शिवास्तत्रादभीषणैः ६७ विहस्यमाणस्तैर्घोरैर्भक्ष्यमाणः शिवाशतैः । प्रयाति दारुणं मार्गं

पुरुषाला सुखाने मरण येते ५५. मृत्यु जवन्त. स्यात्ता असतां अन्नोदक न देणारे लोक
 त्यावेळीं क्षुधेने व तृपेने पीडित होतात. ५६. द्रव्यप्रद, चंदनप्रद व कोणालाही
 संताप न आणणान्या लोकांना अनुक्रमे शैल्यपीडा, ताप व प्राणघातक असद्या वेदनां
 प्राप्त होत नाहति. ५७. मोह व अज्ञान देणान्यांना मोठे भय प्राप्त होते आणि त्या
 नराधमांना असद्या वेदना होऊं लागतात. ५८. कपटाने साक्ष देणारा, असत्यव-
 चनी, अहितोपदेशक व वेदनिन्दक ह्या सर्वांना मोहयुक्त मरण प्राप्त होते ५९. भयंकर,
 दुर्गंधयुक्त व हातामये कूटमुद्गर घेतलेले दुरात्मे. यमदूत त्यावेळीं येतात ६०. ते दृष्टी
 पडताक्षणीं प्राण्याला कंफ सुटतो आणि तो बंधु, माता व पुत्र ह्यांच्या नांवांने आक्रोश
 करूं लागतो ६१. हे तात, त्याची वाणी अस्पष्ट होते व एकच वर्ण निघूं लागतो; भयाने
 दृष्टि गंगरंग फिरूं लागते; श्वासाने मुख कोरडे पडते ६२; ऊर्ध्व होऊन दृष्टिनाश
 झाला असतां वेदना होऊं लागतात व प्राणी ते शरीर सोडून जातो ६३; परंतु,
 वायूला अनुसरून असणान्या त्या प्राण्याला दुसरा कर्मजन्य देह यातना भोग-
 प्यव्हरितां प्राप्त होत असतो; तो मातापितरांपासून उत्पन्न झालेला नसतो. त्या
 देहाचा आकार वयोवस्था व प्रमाण ही पूर्वाच्याच देहाप्रमाणे असतात ६४. मंतर,
 यमदूत दारुण पाशांनी त्याला सत्वर बांधून दंडप्रहाराने मूर्छित होत असलेल्या
 त्याला दक्षिण दिशेस ओढून नेतात ६५. दर्माची कुसळें, वारुळें, खिळे व खडे ह्यांनीं
 तो मार्ग कोठें कोठें दुःखप्रद झालेला असतो, कोठें कोठें मार्गात अग्नि पेटलेला
 असतो व कोठें कोठें मार्गात शेंकडों खडे असतात ६६. प्रखर सूर्याने तंत झाल्यामुळे
 दाह करणान्या मार्गावरून यमदूत त्याला सांडसांनीं ओढीत असतात आणि मातृच्या
 ध्वनीमुळे ते भयंकर भासतात ६७. तथापि, ते घोर यमदूत त्याला ओढीत असतांना

पापकर्मो यमधेयम् ६८ उत्रोपानत्प्रदातारो ये च यद्यप्रदां नराः । ते यांन्ति मनुजा मार्गं
 तं छविनं तेषाधदाः ६९ विमानैः सौम्यदैर्यान्ति भूमिदानप्रदां नराः । एवं द्वेक्षान्ममव-
 वशः पापपीडितः । मीयते द्वादशादेन धर्मराजपुरं नरः ७० कळेवरे दद्यामाने महान्तं दाह-
 मृच्छति । तादृशमाने तथैवाति छियमाने च दारुणाम् ७१ द्विषमाने चिरतरं जन्तुर्दुःखम-
 वाप्नुते । स्वैनं कर्मविपाकेन देदान्तरगतोऽपि सन् ७२ तत्र यद्वान्धवास्तोयं प्रयच्छन्ति
 तिलैः सह । यद्यपिण्डं प्रयच्छन्ति नीयमानस्तद्भुते ७३ तैलाभ्यङ्गो वाष्पानां नामङ्गसंवा-
 हनं च यत् । तेन चाप्याप्यते जन्तुर्यथाभान्ति स्वबान्धवाः ७४ भूमौ स्वपाद्विर्नात्यन्तं द्वे-
 माप्नोति बान्धवैः । दानं ददाद्भिश्च तथा जन्तुराप्याप्यते मृतः ७५ नीयमानः स्वकं मेहं
 द्वादशाहं स पश्यति । उपभुङ्क्ते तथां दत्तं तोयपिण्डादिकं भुवि ७६ द्वादशाहात्परं घोरमा-
 वासं भीषणाकृतिम् । याम्यं पश्यत्यथो जन्तुः कृष्णमाणः पुंश्च ततः ७७ गतमात्रोऽति-
 रक्षार्धं मित्राञ्जनचयप्रभम् । मृत्युकाळान्तकादीनां मध्ये पश्यति वै यमम् ७८ दंष्ट्राकरा-
 वदनं भुङ्क्ते दादुणाकृतिम् । विरूपैर्भोगैर्वैदेवैतं व्याधिरतैः प्रभुम् ७९ दण्डसिक्तं महा-
 बाहू पाशदस्तं धर्मरवम् । तन्निदिष्टां ततो याति गतिं जन्तुः क्षमाद्यभाम् ८० रौरवे कृत-

शेकडो कोल्ही त्यांचे लचके सोडू लागतात आणि अशा भयंकर मार्गावरून पाप-
 कर्मो पुरुष यमसंदर्भा जात असतो ६८. छत्री, जोडा, वस्त्र व अन्नदेणारे मानव
 त्या मार्गावरून सुखाने जातात ६९; आणि भूमि देणारे लोक उज्ज्वल विमानांत
 बसून जातात. ह्याप्रमाणे पापामुळे दुःखी व पराधीन झालेला प्राणी क्लेश भोगीत
 भोगीत बारा दिवसांत यमपुरीला नेला जातो ७०. शरीर दग्ध होऊं लागलें असतां
 त्याचा मोठा दाह होऊं लागतो आणि तो ताडिन व छिन्न भिन्न होऊं लागलें असतांही
 भयंकर दुःख त्याला प्राप्त होतें ७१. शरीर भिजू लागलें असतां प्राण्याला पुष्कळ वेळ
 दुःख होतें आणि स्वतःच्या कर्मविपाकामुळे प्राण्याला दुसरा देह प्राप्त झाला तरी
 दुःख भोगावें लागतें ७२. बांधव जें तिलोदक व पिंड देतात ते तो जातां जातां
 सेवन करितो ७३. बांधवांचा तैलाभ्यंग, अंगसंवाहन व अन्न ह्यांच्या योगानें प्राणी
 पुष्ट होतो ७४. बांधवांनीं भूमीवर शयन केल्यास प्राण्याला क्लेश होत नाहींत व बांध-
 वांनीं दान दिल्यास त्याचे पोषण होत असतें ७५. यमपुरीला यमदूत नेऊं लागले
 असतांना प्राण्याला बारा दिवस आपलें घर दिसत असतें आणि उदक, पिंड वगैरे
 जें भूमीवर दिलेलें असतें तें तो सेवन करितो ७६. बारा दिवसांनंतर खेंचल्या
 जाणाऱ्या त्या प्राण्याला आकारानेंही भयंकर व घोर असें यमगृह दृष्टी पडतें ७७. तेथें
 जातांक्षणीं मृत्यु, काळ, अंतक इत्यादिकांमध्ये बसलेला यम त्याच्या दृष्टी पडतो;
 त्याचे नेत्र फारच डाल असतात. कांति कज्जलराशीप्रमाणें असतें ७८; दाढ्यांमुळे
 त्याचे मुख भयंकर दिसत असतें; भ्रिययांमुळेही त्याचा चेहरा दारुण दिसत असतो;
 विरूप, भयंकर व घक्र अशा शेकडों व्याधीनीं तो प्रभु परिवेष्टित असतो ७९
 आणि त्या गंडाभयंकर व महाबाहु यमानें दंड व पाश हातीं घेतलेले असतात

साक्षी तु याति यथानृत्ती नरः । ब्रह्मो ह्यव्या द्यो गोत्रश्च पितृघातकः ८१ क्षेत्रपहारी च सीमानिषेधहारकः । गुरुपत्न्यभिगामी च कन्यागामी तथैव च ८२ तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निगमय । योजनानां संहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः । जातमात्रप्रमाणश्च ततः द्वावः सुदुस्तरः ८३ तत्राङ्गारचयोपेतं कृतं च वरणीसमम् । जाज्वल्यमानस्तीक्ष्ण तापिताङ्गारभूमिना ८४ तन्मये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमाहुगाः । स दह्यमानस्तीक्ष्ण वह्निना तत्र धावति ८५ पदे पदे च पादाऽस्य शीयन्ते जायन्ते पुनः । अहोरात्रेणोद्धरणं पाद-
न्यासं च गच्छति ८६ एवं सहस्रसुक्ष्मीणो योजनानां विमुच्यते । ततोऽन्यत्पापशुद्धयर्थं त्रादृह्निरयमृच्छति ८७ ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्यक्त्वममुते । कुमिकीटपतङ्गेषु आपदे मशकादिषु ८८ गत्वा गजुमायेषु गोपवदेषु तथैव च । अन्यासु चैव पापासु दुःखदासु च योनिषु ८९ मनुष्यं प्राप्य कुञ्जो वा कुत्सितो वामनोऽपि वा । चण्डालपुल्क-
सायासु नरो योनिषु जायते ९० अवशिष्टेन पापेन पुण्येन च समन्वितः । ततश्चररोहणीं जातिं शुद्धैश्च नृपादिकाम् ९१ विप्रदेवेन्द्रतां चापि कदाचिद्वरोहणीम् । एवं तु पापकर्माणो नरकेषु पतन्त्यः ९२ यथा पुण्यकृतो यान्ति तन्मे निगदतः शृणु । ते यमेन विनिर्दिष्टा यान्ति पुण्यां गतिं नराः ९३ प्रगीतगन्धर्वगणैः प्रनृत्ताप्सरसांगणैः । हारनूपुरमाधुर्यशोभितान्पु-

व त्याग्या आलेप्रमाणे प्राण्याल । बरी वाईट गति प्राप्त होत असते ८०. कण्टाने साक्ष देणारा, असत्यवचनी, जलवातकी, गोघातक, पितृघातक, दिसक, छे क्षेत्रपहारी, सीमाहारक, ठव! बुडविणारा, गुरुतल्पग व कन्यागामी लोक रौरव नरकात पडत असतात ८१, ८२. त्याचे स्वरूप मी सांगत आहे ते श्रवणकर. रौरवाचे प्रमाण दोन हजार योजने आहे व गुड्या इतक्या खोलीचा अति दुस्तर खड्डा तेथे आहे ८३. त्यांत निखारे घाटून तो भूमीवरोवर केलेला असतो आणि तप्त निखान्याच्या तीव्र थराने त्यांत ज्वाळा निघत असतात ८४ त्यांत यमदूत पापकर्मीला सोडितात व तीव्र अग्नीने दग्ध होत असलेला तो पापकर्मी तेथे धावत असतो ८५. पदेपदे त्याचा पाव गळत असतो व पुनरपी नवा फुटत असतो. आहोरात्रांत एकच पाऊल त्याला उचलतां व टाकितो येतो ८६. ह्याप्रमाणे हजार योजने घाटून गेल्यानंतर तेथून त्याची सुटका होते व पापक्षालनार्थ तशाच प्रकारचा दुसरा नरक त्याला प्राप्त होतो ८७. तदनंतर सर्व नरकांतून पार पटल्यावर प्राण्याच्या तिर्यग्योनि प्राप्त होणे. कुमि, कीटक, पतंग, आपद, मशकादिक ८८, गज, वृक्षादिक, गाई, अश्व व इतरही दुःखप्रद पापयोगी भोगित्यानंतर ८९ चण्डाल, पुल्कस इत्यादि जातीमध्ये तो कुबडा, व्यग अथवा खुजा मनुष्य उत्पन्न होतो ९०. नंतर अवशिष्ट पापपुण्याने युक्त असलेला तो शुद्ध, वैश्य, क्षत्रिय इत्याद वरच्या जातीमध्ये उत्पन्न होत असतो ९१; आणि ब्राह्मण, देव, व इंद्रही तो कदाचित् होतो; परंतु, कदाचित् त्याला खालची योनिही प्राप्त होत असते. ह्याप्रमाणे पापी गाली नरकांत पडत असतात ९२. आतां पुण्यान् कसे जातात ते माझ्या मुनी-
द्वन श्रवण कर. यमाचे आदेशे त्यांना पुण्यगति प्राप्त होते ९३; गायन करणारे हि-

तमानि च ९४ ग्र्यान्त्यां विमानानि नानादिव्यसगुज्ज्वलाः । तस्मात् प्रच्युता राजानन्यथा
च महात्मनाम् ९५ जायन्ते च कुले तत्र सद्भुतपीरफल्काः । भोगान्संप्राप्नुवन्त्यर्थास्ततो
यान्त्युर्ध्वमन्यथा ९६ अवरोहणी च संप्राप्य पूर्ववशान्तिमानवाः । एतत् सर्वजालयुतं
यथाजन्तुर्विपद्यते । अतः शृणुष्व विप्र ये यथा गर्भं प्रपद्यते ९७ (८२०) इति श्रीमार्कण्डे-
यपुराणे पितापुत्रसंवादे मृत्युदशावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पुत्र उवाच ॥ निरुक्ते मानवस्त्रीणां बीजं प्रोक्तं रजस्यथ । विमुक्तमोक्षो नरकात्स्वर्गादपि
प्रपद्यते १ तेनाभिभूतं तत्स्थैर्यं याति बीजद्वयं पितः । कटलत्वं बुद्बुदत्वं ततः पेशित्वमेव च
२ पेश्यास्तथा यथा बीजादंकुरादिसमुद्भवः । अङ्गानां च तथोत्पत्तिः पञ्चानामनुभागश्च ३
उपाङ्गान्येव लीनेष्वनासाश्च श्रवणानि च । प्ररोहं यान्तं चाद्भ्यस्तद्वत्तैर्म्यो नखादिक्म् ४
त्वचि रोमाणि जायन्ते कंशाश्चैव ततः परम् । समं समुदिमायाति तेनैवोद्भवकोशकः ५
नारिकेलफलं यद्वत्सकोशं हृदिमृच्छति । तद्वत्प्रयास्यसौ हृदि सकोशोऽधोमुखः स्थितः ६
तेले तु जाडपाशैर्म्यो करौ न्यस्य स वदेत । अंगुष्ठौ चोपरि न्यस्तौ जान्वोरप्येतथांगुली ७
जानुपृष्ठं तथा नेत्रे जानुमध्ये च नासिका । स्निग्धौ पाणिण्यस्यौ च बाह्वजं चोपरि स्थितौ ८

गण व नाचणारि अप्सरांचे समुदाय ह्यांसह ते शीघ्रगामी विमानांमध्ये आरूढ होऊन
जाग असतात; नानाप्रकारच्या दिव्य माट्यांनी ते झटकत असतात; व त्यांचीं उकृष्ट
विमानेही हार, नूपुर व सौंदर्य ह्यांनीं भाषित असतात; ते स्वर्गश्रेष्ठ झाल्यास राजांच्या
अथवा इतर महत्त्वाच्या ९४, ९५ कुलांमध्ये उत्पन्न होतात. तेथे सदवृत्तांचे रक्षण
करून उकृष्ट भोग ते भोगितात आणि नंतर स्वर्गारोहण करितात; किंवा ९६ कदाचित्
खालची खालची योनिही त्या मानवांना प्राप्त होऊन ते पूर्वी निर्दिष्ट कल्याणप्रमाणे
नरकांत जात असतात. हे प्राणी वरसे मरत असतात हे मी सर्व आपणांला कथन
केले आहे. अता, हे विप्र, प्राण्याला गर्भादस्था कशी प्राप्त होते हे श्रवण करावे ९७.
(८२०) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादांतील मृत्युदशावर्णन-
नामक दहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १० ॥

पुत्र वृणोते:— स्वर्गापासून अथवा नरकापासून मुक्त झालेला प्राणी मानव-
स्त्रियाच्या रजाचे ठिकाणी सिंचन केलेले जे बीज, त्याला येवून मिळतो १. हे पिसा,
रज व शुक्र ह्या दोहोंशी तो प्राणी मिळून गेला असता ते स्थिर होते आणि
कटल, बुद्बुद व पेशी हे आकार त्याला प्राप्त होतात २. बीजापासून ज्याप्रमाणे
अंकुराची उत्पत्ति होते त्याचप्रमाणे पांच अंगांची उत्पत्ति यथाविभाग पेशीपासून
होते ३. बोटे, डोळे, नाक, तोंड व कान ही उपांगे अंगापासून फुटतात व त्या
उपांगांना नवें बीज येतात ४. त्वचेवर रोम व नंतर केस उत्पन्न होतात आणि
त्यांच्यासह वरील कवच वृद्धिंगत होते ५. नारळ ज्याप्रमाणे कवचासह वाढतो त्या-
प्रमाणे अधोमुख असलेला हा प्राणी कवचासह वाढतो ६. गुदध्यांच्या वाजंसे हातांचे
मूळे ७. गुदध्यांवर अंगठे आणि बोटे असतांना तो वाढतो ८. गुदध्यांच्या पृष्ठभागां

एवं वृद्धिं क्रमायाति जन्तुः श्रीगर्भसंस्थितः । अन्यमज्जोदरे जन्मोर्व्यासून् तथा स्थितिः ९
 काठिन्यमाग्निना याति भुक्तपीतान् जीवति । पुण्यापुण्याश्रयमयी स्थितिर्जेन्तोस्तथादरे १०
 नाडी चाप्यायनी नाम भाभ्यां तस्य निबध्यते । स्त्रीणां तथान्त्रसुषिरे सा निबद्धोपजायते ११
 क्रामन्ति भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे यथा । तैराप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति वै १२
 स्मृतिं तत्र प्रयान्त्यस्य बह्वयः संसारभूमयः । ततो निर्वेदमायाति पीड्यमान इतस्ततः १३
 पुनर्नैवं करिष्यामि शुक्तमात्र इहोदरात् । तथा तथा यतिप्यानि गर्भनाम्नान्मयं यथा १४
 इति चिन्तयते स्मृत्वा जन्मदुःखगतानि वै । यानि पूर्वानुभूतानि दैवभूतानि यानि वै १५ ततः
 कालक्रमाज्जन्तुः परिवर्तत्ययोमुखः । नवमे दशमे वापि मारि संजायत ततः १६ निष्क्राम्य-
 माणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते । निष्क्राम्यते च विडपन्तदि दुःखानि पीडितः १७ निष्क्रा-
 तश्चोदरान्मूर्च्छामसङ्गां प्रतिपद्यते । प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुस्पर्शसमान्वितः १८ ततस्तत्र
 वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी । तथा विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवानुते १९ अष्ट-
 शानो बाढभावं ततो जन्तुः प्रपद्यते । ततः कौमारकावस्थां यौवनं वृद्धतामपि २० पुनश्च
 मरणं तद्वज्जन्म चाप्नोति मानवः । ततः संसारचक्रेस्मिन्प्रान्वते पट्यित्यवत् २१ कदाचि-

नेत्र वं मध्यभागीं नाक असत्ते. कुण्डे टांचावर असतात आणि हात पोटाच्यावर असतात
 ८. ह्याप्रमाणें स्त्रीचे गर्भाशयांत असलेला प्राणी क्रमानें वृद्धि पावतो व इतर प्राण्याच्या
 उदरामध्ये प्राण्याची स्थिति त्या प्राण्याच्या रूपाला अनुसरून होत असते ९. अग्नीच्या
 योगानें त्याला काठिन्य प्राप्त होत असतें; सेवन केलेल्या अन्नपानानें तो जगतो आणि
 पापपुण्यरूप आधारावर तो उदरांत रहातो १०. त्याच्या बेंब्रीर्शां आप्यायनीनामक
 नाडी जखडलेली असते व ती नाडी स्त्रियांच्या आंतड्यात बद्ध असते ११. स्त्रियांच्या
 गर्भाशयांत सेवन केलेलीं अन्नपाने जातात आणि प्राण्यायोगानें पुष्ट होत असलेला
 हा प्राणी वाढत असतो १२. त्या ठिकाणीं अनेक जन्मांची त्याला आठवण होऊं लागते
 व इकडून तिकडून पीडा होऊं लागली असतां त्याला पश्चात्ताप होतो १३. “मी असें
 पुनः कारणार नाहीं व उदरांतून सुटतांक्षणीं फिरून गर्भांत न येण्याचा मी यत्न
 करीन ” १४ असें तो संचित कर्मामुळे पृथ्वी भोगिलेलीं शेंकडों दुःखें साठवूं लागल्या-
 कारणानें चिंतन करीत असतो. १५. कालगतीनें तो नंतर अधोमुखच फिरूं लागतो
 आणि नववा अथवा दहावा महिना लोटल्यावर तो जन्मास येत असतो १६. बाहेर
 पडतां पडतां प्राजापत्यवायूची त्याला पीडा होत असते आणि दुःउग्रस्त झालेला अस-
 त्यामुळे मनामयेच शोक करित करीतच तो बाहेर पडत असतो १७. उदरांतून
 बाहेर पडतांक्षणीं त्याला असह्य मूर्च्छा प्राप्त होत असते व वायूचा स्पर्श झाल्यावर
 त्याला चेतना प्राप्त होते १८. तदनंतर, मोहिनी वैष्णवी माया त्याला व्यास करिते व
 तिच्या योगानें मोहित झालेल्या प्राण्याचा ज्ञानभ्रंश होत असतो १९. ज्ञानभ्रंश झाल्या-
 नंतर प्राण्याला बाल्य, कौमार, यौवन व वार्धक्य ह्या अवस्था प्राप्त होत असतात
 २०. पुनरपि त्याला जन्ममरण प्राप्त होत असतें व अशरीरीतीनें रहाण्याच्या प्रमाणां

स्वर्गमाप्नोति कदाचिभिरयं नरः । निरयं चैव स्वर्गं च कदाचिंश्च मृतोभुते २२ कदाचिदत्रैव पुनर्जाताः स्वं कर्म सोभते । कदाचिदुक्तकर्मो च मृतः स्वर्गपते गच्छति २३ कदाचिदल्पेभ्य ततो जायतेत्र शुभाशुभः । स्वर्गो नरकं चापि मुक्तप्राप्य द्विजोत्तम २४ नरकपु महेन्द्रुः खे भनयत्यर्गवांसिनः । दृश्यन्ते तात मोदन्ते पात्यमानांश्च नारकाः २५ स्वर्गपि दुःखमनुल्ल यदारोहणकालतः । प्रभृत्यहं पतिष्यामीत्येतन्मनसि धृतं २६ नरकाश्चैव संप्रक्ष्य महेन्द्रुः खमवाप्स्यते । एतां गतिमहं गन्तव्यमहनिशमनिवृतः २७ गर्भवासे महेन्द्रुः खे जायमानस्य योनिनतः । जातस्य घालभावे च वृद्धस्वे दुःखमेव च २८ कामप्याक्रोधसन्धेयौवनं चाति दुःसहम् । दुःखप्राप्या वृद्धतां च मरणे दुःखमुत्तमम् २९ कृष्यमाणश्च यामिधं नरकेषु च पात्यन्ते । पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ३० एवं संसारचक्रेस्मिञ्जन्तवो घटिय न्त्रयत् । भ्राम्यन्ते प्राकृतैर्वन्धैर्विध्या वध्यन्ति चासकृत् ३१ नास्ति तात सुखं किंचिदत्र दुःखशताकुले । तस्मान्मोक्षाय यतता कथं सेव्या मया वर्या ३२ (८४६) इति श्रीमार्क ण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे गर्भस्थितिवर्णनं नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तो प्राणी ह्यो संसारचक्रात् फिरत रहातो २१. मरणानंतर आला कधी स्वर्ग, कधी नरक व कधी दोन्ही प्रात होत असतात २२. कधी योग्य येनीमिधे जन्मास येऊन त्याला स्वर्गीय कर्म भोगावे लागते; कधी कर्मोपभोग झाल्यानंतर मृत झालेला प्राणी स्वल्पच कर्म अवशिष्ट राहिलेले असून जन्मास येतो २३ व कधी स्वर्गाति अथवा नरकाति कर्मफलोपभोग जवळ जवळ संपून गेल्याने अल्प पापपुण्यामुळे, हे द्विजोत्तम, तो जन्मास येत असतो २४. हे तात, स्वर्गवासी लोक आनंदांत असल्याचे दिसतात; परंतु, ते पतन पावू लागले असतां नरकवासी पुरुषांप्रमाणे त्यांनाही नरकामध्ये मोठे दुःख भोगण्याचा प्रसंग येतो २५. स्वर्गारोहणकालापासून “ मी पडणार आहे ” असं मनांत घोळत असल्यामुळे स्वर्गातिही अतुल दुःख होत असते २६. नरक अवलोकने केल्यावरही “ ही अवस्था आपली होणार ” ह्या विचाराने रात्रीदिवस तळमळ लागून मोठे दुःख होत असते २७, गर्भवासांत, योनींतून बाहेर पडतांना आणि उत्पन्न झाल्यावरही बाल्य व बार्धक्य ह्या अवस्थांत दुःखच प्राप्त होत असते २८. कामवासांत, ईर्ष्या व क्रोध ह्यांनी युक्त असलेले यौवन अति दुःसह आहे; बार्धक्य दुःखमय आहे; आणि मरणसमर्थाही पराकाष्ठेचे दुःख आहे २९. यमदूत ओढू लागतात; नरकांत लोटून देत असतात व त्या लोटल्या जाणाऱ्या प्राण्याला पुनरपि गर्भ, जन्म, मरण व नरक हीं प्राप्त होत असतात ३०. अशा रीतीने ह्या संसारचक्रांत प्राणी रहातगाडग्याप्रमाणे फिरविले जात असतात; व मायावाशांनी जखेडून जाऊन त्यांचा वारंवार मय होत असतो ३१. सारीक, देहात, शेंकडे दुःखांनी गजबजलेल्या ह्या संसारांत सुख याकिंचतही नाही. तस्मात्, मोक्षार्थ यत्न करणाऱ्या माझ्या हातून वेदाध्ययन कसे होणार ! ३२. (८५२) ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितृपुत्रसंवादातील गर्भस्थितिवर्णनात्मक अकरारा अध्याय समाप्त झाला ॥ ११ ॥

पितावाच । सायु वत्स त्वया ह्य्यातं संसारगहनं परमं । ज्ञानप्रदानेननुत्तं समाश्रित्य
महाफलम् १ तत्र ते नरकाः सर्वे यथा वै रौरवस्तथा । (वाणितास्तान्समाचक्ष्व विस्तरणं महा-
मते २ पुत्र उवाच । रौरवस्तं समाख्यातः प्रथमं नरको मया । महारौरवसं तु शृणुष्व नरक-
पितः ३ अगम्यागमनं य च अमश्यमक्षणे रताः । मित्रद्रोहकराश्च स्वामिविश्रमपातकाः ४
परदाररताश्च स्वदारपरिवाननः । मार्गभङ्गकरा ये च तडागारामभेदकाः । एतेन्ये च दुरा-
चारा दहन्ते तत्र विकरः ५ योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः । तत्र ताम्रमया भूमिर-
पस्तस्या हुताशनः ६ तत्तापतप्ता सा सर्वा प्रोशद्विद्युत्समप्रभा । विमान्यतिमहारीद्रा दशने-
स्पृशनादिषु तस्या बद्धः करभ्यां च पद्भ्यां चैव यमातुगः । मुच्यते पापकृन्मये ह्यण्यमानः
स गच्छति ८ काकेव ककुकादकेव शिकमंशकेस्तथा । भक्ष्यमाणस्तथा पृथेदुतं मार्गं विकृष्यते
९ दहमानः पितृमातृभ्रातृस्तातति चावुलः । वदत्यसकृद्विप्रो न शान्तिमपिगच्छति १०
एवं तस्मात्परमांशो ह्यतिक्रान्तेरवाप्यते । वर्षायुतायुतः पापं यः कृतं दुष्टवादिभिः ११ तपा-
न्यस्तु तपो नाम सोऽतिशोतः स्वभावतः । महारौरववद्विस्तृताततमसादृतः १२ गोवपश्च
कृता येन भ्रातृणां पात एव च । अवज्रवालघाती च नीयते शीतसकरे १३ शीतातास्तत्र
पावन्ति नरास्तमसि दारुणे । परस्परं समासाद्य परिरम्याभयन्ति च १४ दन्तास्तेषां च

पिता क्षणतोः—हे वत्सा, ज्ञानदानंजन्यं महाफलं प्राप्तं ज्ञात्यामुळे तू उत्कृष्टं
रीतीनें हा अतिगहन संसार कथन केला आहेस १. परंतु, हे महामते, रौरवाप्रमाणे
त्यात वीणिलेले सर्वे नरक तू मला सांगेस्तरं कथन कर २. पुत्र क्षणतोः—हे तात,
प्रथमं मी आपणाला रौरवनरक कथन केला आहे; आतां महारौरव नरक मी कथन
करितो तो आपण श्रवण करा ३. अगम्यागमनं, अमश्यमक्षणे, मित्रद्रोह, प्रभुचा
विश्वासघात, परदारगमन, स्वस्त्रीत्याग, मार्गभंग आणि तडागे व आराम ह्यांचा नाश
करणारे लोक वे इतरही दुराचारी येमदुतांकडून तेथे पोंडिले जातात ४, ५. ह्याचा
परिघ वारा हजार योजने असून तेथे ताम्रमय भूमि आहे व तिच्या अधोभागां अग्नि
आहे ६. त्याच्या तापाने तसें झोळेली ती सर्व भूमि चमकणाऱ्या विद्युत्तेजप्रमाणे भासत
असते आणि तिच्याकडे पहाणे किंवा स्पर्श धोरे करणे अति भयंकर वाटत असते ७.
त्या भूमीत हातपाय बांधून येमदूत प्राण्याला सोडितात व तो लोंबत जातो ८. जाताना
कावळे, बगळे, लांडगे, बिचू, मशक, घुबटे, व गिधाडे त्याचे लंचने तोडून त्याला
मार्गावरून ओढीत असतात ९. त्याला चंटेके वसू लागले असता तो उद्धिग्न होतो;
आणि, हे तात, घोवा, आई, भाऊ असे वारंवार हणत हणत तो व्याकुल प्राणी तेळ-
मळत असतो १०. ज्या दुर्बुद्धि लोकांनी पाप केले असते त्यांनी कोश्येवधि वर्षे
नरकांत ह्याप्रमाणे घाटविल्यानंतर ते मुक्त होतात ११. तम हणून एक दुसरा नरक
आहे. तो स्वभावतः अतिशीत आहे. महारौरवनरकाप्रमाणे तो दीर्घ आहे आणि अत्यंत
अंधकाराने तो व्याप्त आहे १२. गोवध, भ्रतृवध, उदकेनाश, अन्नघात अथवा बाल-
हत्या करणाऱ्याला येमदूत त्या शिथलमय नरकांत नेतात १३. त्या दारुण अंधकारामध्ये

भज्यन्ते शीतार्तिपरिकल्पिताः। क्षुत्तृष्णा प्रवृत्ता तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः १५ हिमरत्नद्वयो वायुभिन्नरसस्थीनि दारुणः। मज्जागृगमलितं तस्मादनुवन्ति क्षुधाग्निताः १६ छेदिमपाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे। एवं तत्रापि एमहान्छेद्यस्तमसि मानवैः १७ प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ यावदुष्कृतसंश्रयः। निरुन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो भरकोत्तमः १८ तस्मिन्कुलाटचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः। अदृष्टं दृष्टव्यदूपादभुतं भुतमेव च १९ एकाग्रं शुद्धं यस्तु दुराचारी मन्यते। नश्येन्नोति गुरोर्वर्षं शास्त्रज्ञाक्यं तथैव च २० एते पापा दुराचारास्तत्र तैर्यमपूरुषैः। तेऽप्यारोप्य निरुज्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः २१ यमावुतागुडिस्थेन आपादतेऽयमस्त-
कम्। न चैषां जीविनश्शो जायते द्विजसतम २२ छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्येक्यं प्रजन्ति च। एवं वर्षसहस्राणि च्छिद्यन्ते पापकर्मिणः २३ तावथावदशेषं वै तत्पापं हि ध्रुवं गतम्। अप्रतिष्ठं च नरकं शृणुष्व गदतोमेम २४ यत्र स्थैर्भारकैर्दुर्ममसङ्गमनुभूयते। स्वधर्मरति-
प्राणां विघ्नं यस्तु समाचरेत् २५ स बदैरारुणैः पार्श्वैरपि चक्रसंकरीः। तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः २६ दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां नृणाम्। चक्रेऽप्यारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः २७ यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिर्न्तरां। घटीयन्त्रेषु

धंडीनें कुडकुडलेले लोक धांवत असतात आणि परस्परभेट झाली असता ते पर-
स्परांना कवटाळून धरून लागतात १४. शैत्यानें धरथर कांपत असलेल्या त्या
लोकांचे दात पडतात; तेथें अतिशय क्षुधा व तृषा लागते व इतरही उपद्रव, फार
असतात १५. वर्ष उडविणाऱ्या भयंकर वायूनें फुटलेल्या हाडांतून बाहेर आलेली
मज्जा व रक्त ते क्षुधित लोक सेवन करीत असतात १६. परस्पर भेट झाली असतां ते
चाटीत चाटीत हिंडूं लागतात व ह्याप्रमाणें ह्या तमोनामकनरकांत, हे ब्राह्मणश्रेष्ठ,
मानवांना पापक्षय होईपर्यंत अतिशय क्लेश भोगावे लागतात. निरुन्तन झणून एक
ह्याहूनही अतिभयंकर दुसरा नरक आहे १७, १८. तेथें, हे तात, कुंभाराची चाकें
एकसारखी फिरत असता. न हाहिलेलें पाहिलें झणून व न ऐकिलें ऐकिलें झणून
जो सांगतो १९, एक अक्षरही पदविणाऱ्या गुरूला मान न देणारा; दुराचारी, शास्त्र
आणि गुरू ह्यांचो अवज्ञा करणारा २०, ह्या दुष्कर्मी पापी मानवांना ते यमदूत त्या
चक्रांवर चढवितात आणि कालसूत्रानें त्यांना तोडितात २१. यमदूतांच्या बोटांत
तें सूत्र अमर्तें व पायापासून मस्तकापर्यंत त्यांना पीडा होत असते; परंतु, हे द्विज-
श्रेष्ठ, त्यांचा जीव जात नाही २२. त्यांच्या शरीरांचे तोडिलेले शेंकडों तुकडे एक
होतात व त्यांचें सर्व पाप नाहींसें होईपर्यंत हजारों वर्षे ते पापी भिन्न भिन्न केले जातात.
अप्रतिम नरक माझपासून ऐका २३, २४. तेथील नरकवासी जनांना असह्य दुःख
भोगावे लागतें. स्वधर्मनिष्ठ विप्रांना विघ्न करणाऱ्याला २५ दारुण पाशांनीं बांधून
चक्रसमुद्रापासह यमदूत तेथें नेत असतात. तेथें तींच चक्रे व रहाटगाडगीं
दुष्कर्मी पुरुषांना दुःख देण्याकरितां असतात. तेथें चक्रांवर चढवून, मध्यंतरीं न
थांबतां, हजारों वर्षेपर्यंत पापी मानव फिरविले जातात. रहाटगाडग्यांना बांधून

चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी २८ घाम्यन्ते मानवा रक्तमुद्रिरन्तः पुनः पुनः । अन्यैर्मुद्धे
विभिन्नान्तेनैवैव्यावलीन्द्रिमः २९ दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति गान्धसङ्घाति जन्तुभिः । असि-
पत्रवनं नाम नरकं गृणु चापरम् ३० योजनां सद्दक्षं यो ज्वलदग्न्यास्तदादिनः । ब्रह्मचा-
रित्रज्ञानो च तपसा विघ्नमाचरेत् ३१ असिपत्रवनं गान्ति ये सदोद्वेगकारिणः । तप्ताः सूर्यक-
रैश्चण्डैर्व्रातावी सदादणैः ३२ प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः । तन्मध्ये च वनं रम्यं
सिन्धुपत्रं विभाव्यते ३३ पत्राणि तत्र सद्धानां फलानि द्विजसत्तम । शान्तं तत्र सबलाः स्वन-
न्दयुतयोगितः ३४ महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिरि-
च्छाचमप्रतः ३५ प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृप्तापरिपीडिताः । हा मातर्हा तात इति क्रन्द-
न्तोऽतीव दुःखिताः ३६ दसमानाद्भिपुगला घरणीस्थेन वक्षिणा । तेषां गतानां तत्रासिपत्र-
पाती समीरणः ३७ प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि । ततः पतन्ति ते भूमौ
ज्वलत्पावकसंचये ३८ लेलिहमाने चातीव व्यासथेपमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं शात-
यन्ति शरीरतः ३९ तेषामंगानि रुदतां त्वचश्चातीव भीषणाः । असिपत्रवनं तात मयै-
तत्कीर्तितं तव ४० अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्ततस्तप्तकुम्भा वक्षिष्या-

टाकिलेल्या घटाप्रमाणे पापी तेथे खालीवर होत असतो २६, २७, २८; ते मानव
वारंवार रक्ताच्या गुळण्या टाकीत असतात; त्यांच्या मुखांतून आतडी वाहेर
निघालेली असतात; त्यांचे नेत्र आंतड्यांच्या टोकांना लोंबकळत असतात २९;
आणि अशा रीतीने असह्य दुःखे त्या प्राण्यांना प्राप्त होत असतात. आतां
दुसरा असिपत्रवन नरक ऐका ३०. तो सहस्र योजने असून त्याच्या भूमीवर
खरखीत निखारे पसरलेले असतात. ब्रह्मचारी, व्रते आणि तपे ह्यांना विघ्न कर-
णारे आणि सर्वदा दुःख देणारे असिपत्रवन नरकांत जातात. प्रचंड व भयंकर सूर्य-
किरणांनी तप्त झालेले ३१, ३२ नरकास्पद प्राणी तेथे पडत असतात. त्यांच्यामध्ये
एक रम्य स्निग्धवन आहे ३३. हे द्विजश्रेष्ठ तरवारीचीं पातीं हींच त्या वनातील
वृक्षांचीं फळे होत. तेथे सभोवतीं प्रबल श्वान दहादहा हजारांच्या टोळ्यांनीं ओरडत
असतात ३४; त्यांचीं मुखे व दाढा प्रचंड असून ते व्याघ्रतुल्य भयंकर असतात.
शीतल छायेनें युक्त असते ते वन अग्रभागीं अवलोकन करून ३५ तुपेनें व तापानें
पीडित झालेले प्राणी तेथे जात असतात. पृथ्वीवरील अग्नीनें त्यांचे पाय भाजत अस-
तात; व हे माते, हे तात, अशा आरोव्याते अति दुःखित होऊन टोकीत असतात. तेथे
ते गेले असतां तरवारीचीं पातीं उडविणारा वायु ३६, ३७ वाहू लागतो व त्याच्या
योगाने त्यांच्यावर सलवारी पडू लागतात. नंतर रसरसीत निखान्यांचा ढीग-केले-
ल्या भूमीवर ते पडतात ३८; त्या ढिगांतून अतिशय ज्वाळा निघत असतात व
त्यानें सर्व जागा व्याप्त केलेली असते. नंतर कुत्रां त्यांच्या शरीराचे भराभर लचके
तोडू लागतात ३९ व ते रडू लागले असतां त्यांचे अवयव व त्यांच्या त्वचा फारच
भयंकर भामू लागतात. हे मी आपणांला असिपत्रवन कथन केलें ४०. आतां ह्या-

वासमावृताः ४१ ज्वलदग्निचयोत्तास्तैलायभूर्णपूर्णपूरिताः । तेषु द्रुतकृमांशो याम्यैः
 शिप्तास्त्वधोमुखाः ४२ द्रुपदेदमंशाः प्राणि ये चान्येतीधद्रुपकाः । मुक्तभोगां तु यो नारीमिष्य-
 माणां प्रियां शुभाम् ४३ अदृष्टामपि दोषेण त्यजते मृदचेतनः । ते समानीय प्रच्यन्ते कोह-
 कुम्भेषु शीघ्रतः ४४ काच्यन्ते विस्फुटद्रात्रा ज्वलन्मज्जाजलाविलाः । स्फुटत्कपालनेप्रास्थि-
 च्छिद्यमाना विभीषणैः ४५ गृध्रैरुत्पाद्य च्यन्ते पुनस्तप्येव वेनितैः । पुनः सिमसिमायन्ते
 तैलेनैक्यं त्रजन्ति च ४६ द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः । ततो याम्यैर्भटैराद्य
 द्रवीयद्वनपट्टिताः ४७ कृतावतं नदातैले मध्यन्ते पापकर्मिणः । एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्त-
 कुम्भो मया पितः ४८ (९००) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे महारौरवादिनर-
 काख्यानकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पुत्र इवात्र । अहं वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे । समतीते गवां रोषं निपाते
 कृतवान्पुरा १ विपाकात्कर्मणस्तस्य नरकं भृशदारुणम् । संप्राप्तोऽग्निशिखानाम् अयोध-
 खलगाकुलम् २ यन्त्रपीडनगात्रासृक्प्रवाहोद्भूतकर्दमम् । विकृत्यमाणदुष्कर्मितनिपातर-
 वाकुलम् ३ पात्यमानस्य मे तत्र सायं वर्षशतं गतम् । महातापातितस्तस्य दुष्पणादाहा-

नही भयंकर असा तप्तकुंभ नरक श्रवण करा. आग्निज्वालांनी व्याप्त असे तंतकुंभ सभो-
 वर्ता असतात ४१; रसरशीत निखात्र्याच्या राशींनी ते तप्त झालेले असतात आणि
 तेलाने व लोहपिष्टाने ते भरलेले असतात. त्यांमध्ये दुष्कर्मी लोकांना उलटे करून
 यमदूत टाकात असतात ४२. धर्मशास्त्रांना दोष लावणारे, तीर्थे दोषित करणारे आणि
 उपभोग घेतलेली व स्वतःला आवडलेली अशी प्रिय व शुभ स्त्री दोघी ठरली नसतां-
 नाही तिचा त्याग करणारा भूढ हे ह्या लोहकुंभामध्ये सत्वर आणून कढविले जातात
 ४३, ४४. कढतां कढतां त्यांचीं गात्रे फुटत असतात; व प्रज्वलित मज्जेने व उदकाने ते
 मलिन झालेले असतात. त्यांचीं कपाले, नेत्रे व हाडे तडतडून फुटत असतात; भयंकर
 ४५ गिधाडे त्यांचे लचके तोडून पुनरपि वेगाने त्यांना आंत टाकात असतात; नंतर
 सुसुं शब्द करून ते तेलंशी मिसळून जातात ४६; मस्तक, अवयव, स्नायु, मांस,
 त्वचा व अस्थि हीं द्रवरूप होऊन जातात; नंतर यमदूत सत्वर त्यांना पळीने
 ढवळीत असतात ४७; आणि अशा रीतीने पापकर्मी मानव उकळी फुटलेल्या प्रचंड
 तेलामध्ये कढविले जातात. हे तात, हा तप्तकुंभ नरक मी आपणांला सविस्तर कथन
 केला आहे ४८. (९००) ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादांतील महारौ-
 रवादिनरकाख्यानकथननामक वारावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १२ ॥

पुत्र क्षणतोः—मागल्या सात जन्मांचे पूर्वी मी वैश्यकुलांत जन्मलो होतो. तेव्हां
 पाणवठ्यावर मी गाईना अडथळा केला १. त्या कर्माच्या विपाकामुळे, हे नाथ, अति
 भयंकर अग्निशिखानरक मला प्राप्त झाला. तेथे लोहमुखी पक्षांची गर्दी होती २. चर-
 कांतून पिडून काढिलेल्या शरीरातून निघालेल्या रक्तप्रवाहामुळे तेथे चिखल झालेला
 होता आणि ओरीत नेले जाणारे पातकी त्यांत पडत असल्यामुळे ते एकसारखे

नित्तस्य च ४ तत्राहोदकारः सद्यः पवनः सुखशीतलः । करम्भवाङ्मकाकुम्भमध्यस्थे वै समा-
गतः ५ अकस्मादेव भो तात नररत्नं समागतम् । तत्संपर्कादशेषाणां नाभवयातना नृणाम् ।
मम चापि यथा स्वर्गे स्वर्गिणां निवृत्तिः परा ६ किमेतदिति चाह्लादविम्भारस्तिमितेक्षणैः ।
दृष्टमस्माभिरासन्नं नररत्नमवततम् ७ याम्यथ पुरुषो घोरो दण्डहस्तोऽसत्प्रभः । पुरतो दर्श-
यन्मार्गमित्थं ह्रीति च ब्रुवन् ८ ततस्ते जन्तवः सर्वे मत्वा तद्दर्शनारुहसम् । ऊजुः प्राञ्जलयो
भूयं क्षणमात्रं स्थितो मव ९ त्वद्वात्रसंगी पवनो ह्यस्माकं सुखकारकः । ततोसौ नरकाभ्याशे
रुपविष्टः कृपान्वितः १० पुरुषः स तदा दृष्ट्वा यातनायातसंकुलम् । नरकं प्राह तं याम्यं किं ११
कृपयान्वितः १२ पुरुष उवाच । भो याम्य पुरपाचक्ष्व किं मया दुष्कृतं कृतम् । येनेदं यातना-
मीमं प्राप्तोस्मि नरकं परम् १३ विपश्चिदिति विख्यातो जनकानामहं कुले । जातो विदेहवि-
षये सम्यग्मनुजपाठकः १४ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं कृत्वा संरक्षितं मया । धर्मतो धर्मकल्पेन
मवनान्न यथा पुंरा १५ यस्मैमयेष्टं बहुभिर्धर्मतः पाठिता मही । नोत्सृष्टश्चैव संधामो नातिधि-
विमुक्तो गतः १६ पितृदेवार्पित्याशं न चापचरिता मया । महातापार्तिततस्य तृष्णादाहादि-
तस्य च १७ सर्वस्य जीवभूतस्य कृतं त्राणं सदा मया । कृता स्पृहा च न मया परस्त्रीविभवा-

आक्रोशं करोतं होते ३. तेथें यमदूतं मला पीडित असताना संपूर्ण शंभर 'वर्ष' लोटली;
महातापजन्य दुःखाने मी तप्त झालीं होतो व तृपेमुळेही माझा दाह झालेला होता. ४.
चिखल व वाळू क्षांनी भरलेल्या डेन्यांत मी असताना आल्हादकारक, सुखायह आणि
शीतल वायु एकाएकी आला ५; आणि, हे तात, अकस्मात् एक श्रेष्ठ पुरुष तेथे आला.
त्याच्या संपर्कांमुळे सर्व मानवाची पीडा नाहीशी झाली; आणि मलाही स्वर्गनिवासी
लोकाप्रमाणे अतिशय सुख झाले ६. तेव्हा हे काय आहे ह्मणून आनंदाने आक्षी
होळे उघडले आणि त्या अत्युत्कृष्ट महापुरुषाकडे आक्षी टक लावून पाहू लागली
७. हातांत दंड घेऊन चमकत असलेला भयंकर यमदूतही इकडे ये असे ह्मणत
ह्मणत त्याला पुढे मार्ग दर्शवीत होता ८. तेव्हा ते सर्व प्राणी, त्याच्या दर्शनाने सुख
होऊं लागल्यामुळे हात जोडून त्या राजाला ह्मणाले " क्षणभर थांब ९. तुझ्या शरी-
राचा संपर्क झालेला वायु आह्माला सुख देत आहे. " हे ऐकून त्या राजाला दया
आली व तो त्या नरकासमीप बसला १०. नंतर शेंकडो यातनांनी भरलेला नरक
पाहून तो दयाळु पुरुष त्या यमदूताला ह्मणाला ११ " यातनांनी भयंकर असा हा
दुःसह नरक प्राप्त होण्यासारखे पातक, हे यमदूता, मी काय केले आहे ते सांग. " १२.
मी विदेहदेशाम्ये जनककुळांत विपश्चित् ह्मणून विख्यात असा प्रजासंरक्षक राजा
झालो होतो १३. धर्मनिष्ठ मनूने पूर्वी जसे चातुर्वर्ण्य स्वधर्मात ठेवून रक्षिले होते तसे
मी धर्माने रक्षिले होते. १४. मी बहुत यज्ञ केले; धर्माने मृध्वीपालन केले; संप्रामांत
मार्गे राहिलो नाही व अतिधि माझ्यापासून परत गेला नाही १५. पितर, देव, ऋषि व
सेवक यांचा मी अपमान केला नाही. महादुःखाने गांजलेल्या व तृपेने व्याकुल झालेल्या
१६ प्राणिमात्रांचे मी सर्वदा रक्षण करीत असं; परस्त्री, परधन इत्यादिकाचा मी कधी

दिपु १७ पर्वकालेषु पितरस्तिथिकालेषु देवताः । पुरुषं स्वयमायान्ति निपानमिव पेनवः १८
यतस्ते विमुखा यान्ति निःस्वस्य गृहमेधिनः । तस्मादिष्ट्य पूर्तश्च धर्मो द्वावपि नश्यतः १९
पितृनिःश्वसविध्वस्तं सप्तजन्मार्जितं धनम् । त्रिजन्मप्रभवं देवो निःश्वसो हन्त्यसंशयम्
२० तस्मादैवे च पित्र्ये च नित्यमेव हितोऽभवम् । सोऽहं कथमिमं प्राप्तो नरकं भृशदा-
रुणम् २१ (१२१) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पुत्र उवाच ॥ इति पृष्ठस्तदा तेन शृण्वतां नो महात्मना । उवाच पुरुषो याम्यो पोरोऽपि
प्रथितं वचः १ यमकिङ्कर उवाच । महाराज यथाय त्वं तथैतन्नात्र संशयः । किं तु स्वल्पं
कृतं पापं भवता स्मारयामि तत् २ वैदर्भी तव या पत्नी पीवरी नाम नामतः । ऋतुमत्सो ऋतु-
वन्ध्यास्तव या तस्याः कृतः पुरा ३ सुशोभनायां कैकेय्यामासत्तेन ततो मवान् । ऋतुव्यतिक-
मात्प्राप्तो नरकं घोरमीदृशम् ४ होमकाले यथावकिराज्यपातमवेक्षते । ऋतौ प्रजापतिस्त-
द्ब्रह्मीजपातमवेक्षते ५ यस्तु ब्रह्मचर्य धर्मात्मा कामेष्व्यासक्तिमान् भवेत् । स तु पित्र्यादृणात्पा-
पमवाप्य नरकं पतेत् ६ एतावदेव ते पापं नान्यत्किञ्चन विषते । तदेवागच्छ पुण्यानामुप-
भोगाय पार्थिव । एतच्छ्रुत्वा तु राजापिः कृपया जनकोऽब्रवीत् ७ राजोवाच । यास्यामि देवा-
वुचर यत्र त्वं मां नमिष्यसि । किञ्चित्पृच्छामि तन्मे त्वं यथावद्रूपमुहंसि ८ वक्षतु ण्डास्त्वमी

अभिलाप धरिला नार्ही १७ पर्वकाली पितर, तिथीस देव, पाणवन्ध्यावरयेणां न्यां गाईप्र-
माणे माझ्याकडे आपोआप येत असत १८. दरिद्री पुरुषापासून ते परत गेले असतां
इष्टव पूर्त हे दोन्ही धर्म निष्फल होतात १९. इतकेंच नेंव्हे परंतु; पितरांच्या सुस्काऱ्या-
मुळें सप्तजन्मार्जित द्रव्य नार्हीसे होतें आणि देवांच्या सुस्काऱ्यामुळें तीन जन्मांतील
द्रव्य निःसंशय नार्हीसे होतें २०. हास्तव, देवपितृकार्याविषयी मी सर्वदां दक्ष असें.
परंतु, मला हा अति भयंकर नरक कसा प्राप्त झाला आहे? २१. (१२१) : ह्याप्रमाणें
श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादविषयक तेरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १३ ॥

पुत्र ह्मणतोः— ह्याप्रमाणें आमच्या समक्ष त्या महात्म्याने विचारिलें असतां
तो यमदूत भयंकर असूनही विनयानें ह्मणाला १ “ महाराज, आपणें ह्मणणें घरोबर
आहे; परंतु, तुझ्या हातून घडलेल्या अल्प पातकाची मी आतां आठवण करितो २.
विदर्भराजकन्या पीवरी तुझी पत्नी होती. ती ऋतुस्नात असतांना, तूं तिचा ऋतु
निष्फल केलास ३. कारण, सुंदरी कैकेयाचे टिकाणीं तूं आसक्त होतास. ऋतूचें
अतिक्रमण केल्यामुळें तुला हा अशाप्रकारचा घोर नरक प्राप्त झाला आहे ४. होम-
काली घृतपतनांची याद पहाणाऱ्या अग्नीप्रमाणें प्रजापति ऋतुकालीं बीजपतनांची
याद पहात असतो ५. हास्तव, जो धर्मात्मा त्याचें उल्लंघन करून कामासक्त होईल
त्याला पितृकृणामुळें पाप, एमेळ य तो नरकांत पडेल ६. एवढेच तुझे पातक
आहे; दुसरे काही एक नार्ही. तस्मात्, हे राजा, पुण्योपभोगार्थ तूं इकडे ये ” हें
ऐवून तो राजापि जनक कृपेनें ह्मणाला ७ “ हे देवदूता, जिकडे नेझील तिकडे मी
येईन; परंतु, मी कांहीं विचारीत आहे त्याचें तूं योग्य उत्तर दे ८. हे यममुखी

काकाः पुंसां नयनहारिणः । पुनः पुनश्च नेत्राणि तद्दृश्यां भवन्ति हि १० किं कर्म कृतवन्तश्च
 कथयैतज्जगुप्सितम् । इरन्त्येषां तथाजिह्वां जायमानां पुनर्नवांम् १० करपत्रेण पादध्वन्ते
 कस्मादेतेऽतिदुःखिताः । करम्भबाहुकास्याश्च तथैते क्षापतैलगाः ११ अयमुच्चैः स्वगैश्चैव
 कृष्यन्ते किंविधा वद । विच्छिद्यदेवन्धार्तिमहारावविरात्रिणः १२ अयश्चञ्चुनिपातेन मर्वाः
 द्रुवतविधृताः । किमेते निःस्वनन्तोपि तुयन्तेऽर्हन्ति नराः १३ एताश्चान्याश्च दृश्यन्ते
 यातनाः पापकर्मिणाम् । येन कर्मविपाकेन तन्ममोद्देशतो वद १४ यमकिङ्कर इवाच । यन्ममं
 पृच्छसि भूपाल पापकर्मफलोदयम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपेण यथातथम् १५ पुण्यापुण्ये
 हि पुरुषः पर्यायेण समभुते । भुज्रतश्च क्षयं याति पापं पुण्यमथापि वा १६ न तु भोगादृते
 पुण्यं पापं वा कर्म मानवः । परित्यजति भोगाच्च पुण्यापुण्ये नियोजने १७ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं
 केशाल्लेशं भयाद्भयम् । मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः १८ गतिं नानाविधां
 यान्ति जन्तवः कर्मबन्धनात् । उत्सवाद्भुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गः स्वर्गात्स्वर्गम् १९ श्रद्धा-
 नांश्च दान्ताश्च धनदाः शुभकारिणः २० व्याघ्रकुक्षरदुर्गाणि संपंचौरभयानि तु । इताः पा-
 पेन गच्छन्ति पापिनः किमतः परम् २१ सुगन्धिमाल्यसदृशताभुयानासनाशनाः । स्त्र्य-
 मानाः सदा शान्तिं पुण्यैः पुण्यादवीप्सुपि २२ अनेकशतसाहस्रजन्मसंचयसंचितम् । पुण्या-

कावळे मानवांचे नेत्र हरण करीत आहेत व पुनः पुनः त्या मानवांना नेत्रं येत आहेत ९.
 तेव्हां ह्यांनीं-काय निंद्य कर्म केलें आहे हें तूं सांग. पुनः पुनः नवीन उत्पन्न होणाऱ्या
 ह्यांच्या जिभाहीते, हरण करीत आहेत. १०. ह्या अति दुःखित मानवांना करवतानें कां
 कापीत आहेत ! काहीं चिखलांत, काहीं वाळूंत व काहीं कडणान्या तेल्यांत कां टाकिले
 आहेत ! ११ कशाप्रकारच्या मानवांना लोहमुखी पक्षी ओढीत असतात तें सांगः देह-
 बंध शिथिल झाल्यामुळें दुःख होऊन हे मोठ्याने ओरडत आहेत. १२. लोखंडी
 चोंचीच्या प्रहारामुळें ह्यांचें सर्वांग जखमांनीं तुटून गेलें आहे. ओरडत असलेल्याही ह्या
 मानवांना रात्रंदिवस दुःख दिलें जात आहे हें काय ! १३ ह्या व दुसऱ्या यातना पाप्यांना
 कोणत्या कर्मांमुळें होत आहेत हें मळा आपण संक्षेपानें सांगा १४. यमदूत क्षणतोः—
 हे भूपाल, तूं विचारीत असलेलें पापकर्मांचें फळ मी तुला संक्षेपतः सत्य सांगतो १५.
 पुरुषांना पाप व पुण्य ह्यांचें फळ अनुक्रमानें प्राप्त होत असते व उपभोगानें पापाचा
 अथवा पुण्याचा क्षय होत असतो १६. उपभोगाशिवाय पापपुण्यापासून पुरुषांची
 सुटका होत नाहीं; उपभोगानेंच ती होत असते. माझ्यापासून पापपुण्य ऐक १७. दुर्भि-
 क्षानंतर दुर्भिक्ष, क्षेपानंतर क्षेप व भयानंतर भय पापी दरिद्रांना प्राप्त होत असतें
 व ते मेल्यानंतरही हाच क्रम सुरू रहातो. १८. कर्मबंधनामुळें अनेक प्रकारची
 गति प्राण्यांना प्राप्त होत असते. श्रद्धालु, जितेंद्रिय व दान देणाऱ्या पुण्यवानांना
 उत्सवानंतर उत्सव, स्वर्गानंतर स्वर्ग व सुखानंतर सुख प्राप्त होत असतें १९, २०.
 सुगंधी पुण्ये, मांगलिक वस्त्रे, उत्कृष्ट वाहने, आसनं व भोजन ह्यांनीं संपन्न असे
 लोक पुण्यामुळें सर्वदा पवित्र वनांतून हिंडत असतात व इतर त्यांची स्तुति करीत अस-

न्युपयानि स्वर्गलोकेऽमरैः सह । गन्धर्वसिदाप्सरसां गीतायैरुपभुञ्जते ३० देवत्वे मातृवत्त्वे
 च तिर्यकत्वे च शुभाद्यमम् । पुण्यपापोद्भवं मुक्ते सुखदुःखोपलक्षणम् ३१ यत्वं पृच्छसि मां
 राजन्यातनाः पापकर्मिणाम् । केन केनेति पापेन तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ३२ दुष्टेन चक्रुः
 दुष्टाः परदारं नराधमैः । मानसेन च दुष्टेन परद्रव्यं च ससृष्टैः ३३ वज्रतुण्डाः संगीस्तेषां
 हरन्त्येते विलोचने । पुनः पुनश्च संभूतिरङ्गोरेषां भवत्यय ३४ यावत्तौ ज्विनिमेषास्तु पाप-
 मेमिदृमिः कृतम् । तावद्वर्षसहस्राणि नेत्राति प्राप्नुवन्त्युत ३५ असञ्छाओपदेशास्तु यदेतां
 यैश्च मन्त्रिताः । सम्पादृष्टेर्विनाशाय त्रिपूणामपि । मानवैः ३६ यैः शास्त्रमन्येषां प्रोक्तं
 यैरसद्गद्यदाहता । वेददेवद्विजातीनां मुपोनिन्दा च यैः कृता ३७ हरन्ति तेषां जिह्वाश्च जायं-
 मानाः पुनः पुनः । तावतो वत्सरानेते वज्रतुण्डाः छद्धारणाः ३८ मित्रमेहं तथा पित्रा पुत्रस्व-
 स्वजनस्य च । यन्वोपाध्याययोर्मात्रा छतस्य सहचारिणः ३९ मायापत्स्योश्च ये । केचिद्देह-
 चक्रुर्नराधमाः । त इमे पश्य पाठ्यन्ते करपत्रेण पार्थिव ४० परेतेपतापका ये च ये बाह्वार-
 निषेधकाः । तादृशान्तिनिलस्यामचन्द्रनोर्हीरहारिणः ४१ प्राणान्तिकं ददुस्तापमदुष्टानां च
 वेऽधमाः । करम्भबाहुकांसस्थास्त इमे पापभागिनः ४२ मुक्ते भादं तु बोऽन्यस्य मरी-
 न्येन निमन्त्रितः । देवे वाप्ययवा पैत्र्ये स द्विधा कृष्यते सगैः ४३ मर्माणि यस्तु साधूना-
 यतनांच्या योगान् महापातकाच्च फल संपवीत असतात ३६; आणि त्याचप्रमाणे, हे
 राजा, स्वर्गलोकामध्ये पुण्यफलांचाही उपभोग गंधर्व, सिद्ध व अप्सरा ह्यांच्या गीतां-
 दिकांनी त्यांना घडत असतो ३७. सारांश, पापपुण्यमूलक सुखदुःखरूप शुभांशुभं
 फल-देव, मानव व पशुपक्षी ह्यांच्या योनीत पुरुष भोगीत असतो ३८. हे राजा, को-
 णत्या कोणत्या पापामुळे काय काय यातना प्राण्यांना भोगाव्या लागतात हे जे तू मला
 विचारित आहेस ते मी तुला सर्व सांगतो ३९. वाकडी दष्टि परस्त्रीवर करणारे आणि
 मन अशुद्ध ठेवून अभिलाषपूर्वक परद्रव्यावर दष्टि ठेवणारे जे नराधम ४० त्यांचे नेत्रे,
 हे वज्रमुखी पक्षी हरण करीत असतात व त्यांना पुनः पुनः नेत्र फुटत असतात
 ४१; आणि जितके निमिषपर्यंत ह्या मानवांनी ते पाप केलेले असते तितकी हजार
 वर्षे त्यांना नेत्रपीडा प्राप्त होते ४२. शत्रूंनाही मोह पाडण्याकरिता ज्या मानवांनी
 असञ्छाओपदेश दिलेले असतात किंवा देण्याविययी मसलेली केलेल्या असतात
 ४३; ज्यांनी शास्त्राचा अर्थ मळत्याच रीतीने केलेला असतो, ज्यांनी दुर्मार्गण केलेले
 असते आणि वेद, देव, द्विज व गुरु ह्यांची निंदा ज्यांनी केलेली असते ४४ त्यांच्या
 वारंवार जिभा, तितके संवत्सरपर्यंत हे वज्रमुखी आति दाहण पक्षी हरण
 करीत रहातात ४५. मित्र, पिता, पुत्र, स्वजन, यजमान व उपाध्याय, माता व तिथ्या
 अनुरोधाने वागणारे अपत्य ४६ आणि स्त्रीपुरुष ह्यांमध्ये भेद पाडणारे ते हे नराधम,
 हे राजा, पहा करवताने फाडिले जात आहेत ४७. परपीडक, दुसऱ्यांचा आनंद कमी
 करणारे, पंखा, हवाशीर जागा, चंदन व वाळा हरण करणारे ४८ आणि सज्जनांना
 प्राणांतिक दुःख देणारे ते हे अधम पापी चिखलांत व वाहून स्तलेले आहेत ४९.

मसद्वाग्भिर्निकृन्तति । तमिमे तुरमानास्तु तगास्तिवन्त्यवारिताः ॥ ५१ ॥ यः कर्मेति च येष्ट-
म्यमन्यवागम्यथा मतिः । पाठयते द्विद्विषा मिद्धा तत्प्रेरथं निशितैः धुरैः ॥ ५२ ॥ मातापि-
त्रोर्गुरुणां च येऽवहां च युरुद्धताः । त इमे पूयविष्णुमूषगतं मन्त्रमन्यपोमुखाः ॥ ५३ ॥ देवता-
तिथिभूतेषु भूतेश्चभ्यागतेषु च । अमुष्यवरप येऽभन्ति तद्वत्पित्रप्रियपिषु ॥ ५४ ॥ दुष्टास्ते
पूयनिर्यासमुजः सृष्टीमुत्तास्तु ते । जायन्ते गिरिवर्ष्माणः पश्यैते यादृशां नराः ॥ ५५ ॥ एक-
पंक्त्या तु ये विप्रमपवेतस्वर्णमम् । विष्णुं भोजयन्तीह विद्भुजस्त इमे यथा ॥ ५६ ॥ एकमा-
पंप्रयातं ये मिःस्वमर्षार्थिनं नरम् । अपास्य स्वाभमभन्ति त इमे श्वेत्पमोजिनः ॥ ५७ ॥ गो-
ब्राह्मणाग्रयः सृष्ट्या यैरुच्छिष्टैर्नरेभर । तेषामेतेऽग्निपुण्ड्रेषु प्रज्जलत्स्वादिताः कराः ॥ ५८ ॥
सर्वेऽन्दुतारका दृष्टा यैरुच्छिष्टैस्तु कामतः । तेषां याम्येनैर्नैर्नैर्न्यस्तो यतिः भमिष्यते ॥ ५९ ॥
गवोऽग्निर्जननी त्रिप्रो ज्येष्ठभाता पित्रो स्वप्ता । जामयो गुरवो ऋद्धा यैः सृष्ट्यास्तु पदा भूमिः ॥
६० ॥ यदाग्रयस्ते निगदैर्लोहैरेप्रिप्रतापितैः । अंगारराशिभ्यस्तद्वास्तिष्ठन्त्यामानुदादिभः ॥ ६१ ॥
पापसं कृसरं छागं देवाभानि च यानिवै । मुक्तानि यैरसंस्तूय तेषां नेत्राणि पापिनाम् ॥ ६२ ॥
निपातितानां भृष्टेषु बृहत्ताक्षिनिरीक्षताम् । संदंशैः मश्य कृष्यन्ते नरैर्याम्यैर्मुखास्ततः ॥ ६३ ॥

एकां केलेले 'आमंत्रण' टीकून जो दुसऱ्याचे घरां देवस्थानीं अथवा पितृस्थानीं
श्राद्धाला वसतो त्याला दोन्ही वाजूनीं पक्षी ओढीत असतात ॥ ५० ॥ अयोग्य शब्दांनीं
साधूंच्या मर्मावर जो प्रहार करितो त्याला हे अनिवार पक्षी तोडीत आहेत ॥ ५१ ॥
मनांत एक वं योलण्यांत एक असें धागून जो दुष्टपणा करित असतो त्याच्या
जिभेचे तीक्ष्ण वस्तूंच्यांनीं असें दोन तुकडे केले जातोत ॥ ५२ ॥ मोतापितर व गुरुं
द्यांची अवज्ञा करणारे जे उद्धट ते हे अधोमुख होऊन पृष्ठ विष्टा व मूत्र द्यांनीं
भरलेल्या खड्यांत बुडत आहेत ॥ ५३ ॥ देव, अतिथि, भूत, मृत्यु, अभ्यागत, पितर,
अग्नि व पक्षी द्यांना अन्नदान न करितां जे भोजन करितात ॥ ५४ ॥ ते दुष्ट सूचीमुख
होऊन व्रणांतून बाहेर पडणारा पृष्ठांत असतात । आणि त्यांचीं शरीरे अचल होत
असतात ॥ ५५ ॥ एकाच पंक्तीमध्ये जे ब्राह्मणाला अथवा इतराला भिन्न अन्न वाढितात
ते हे विष्टाभक्षक होते ॥ ५६ ॥ एका टोळीत निघालेल्या दारिद्री व धनार्थी पुरुषाला
सोडून जे अन्न सेवन करितात ते हे कफाचे वेडके खात रहातात ॥ ५७ ॥ उच्छिष्ट
असतांना धेनु, ब्राह्मण व अग्नि द्यांना स्पर्श करणाऱ्यांचे हात हे राजा, प्रज्वलित
अग्निकुंडांमध्ये जळत ठेविलेले आहेत ॥ ५८ ॥ सूर्य, चंद्र व नक्षत्रे जाणूनबुजून
उच्छिष्ट असतांना अवलोकन करणाऱ्यांच्या डोळ्यांवर अग्नि ठेवून यमदूत पेट-
वीत असतात ॥ ५९ ॥ धेनु, अग्नि, माता, विप्र, ज्येष्ठ भ्राता, पिता, भ्रातृनी, सून, गुरु
व बृहद् द्यांना पाय लावणाऱ्यांच्या ६० पायांत अग्निर्तप्त होखंडी बिड्या घातलेल्या
असतात व गुडध्यापर्यंत असणाऱ्या निखार्यांच्या राशींमध्ये ते जळत रहात असतात
॥ ६१ ॥ खीर, खिचडी, सागुती व देवप्रिय अन्न संस्काराशिवाय भक्षण करणाऱ्या
पातक्यांना भृत्यावर पाहून ते डोळे फिरवीत असतांना त्यांचे नेत्र यमदूत

गुरुदेवादिजातीनां वेशनां च नराधमैः । निन्दा निशामिता यथापापानामभिनन्दताम् ६४
 तेषामयमयान्कीलानिप्रवणान्पुनः पुनः । कण्ठे पूरयन्त्यते याम्या विलपतामपि ६५ येः
 प्रपा देवविप्रौकोदेवालयसभाः शुभाः । मङ्कत्वा विध्वंसमानीताः शोचन्तीमानवतिमिः
 ६६ तेषामेतैः चितैः शब्दमुद्राविलपतां त्वचः । पृथक्कुर्वन्ति वै याम्याः शरीरादतिदारुणाः
 ६७ गोब्राह्मणार्जुनार्गाम्नु येऽवमेहन्ति मानवाः । तेषामेतानि कृष्यन्ते गुदेनान्त्राणि वायसैः
 ६८ दत्त्वा कन्यां य एकस्मिं द्वितीयाय प्रयच्छति । स त्वेवं नैकपा द्विजः क्षारनद्यां प्रवा-
 द्यते ६९ स्वपोषणपते यस्तु परित्यजति मानवः । पुत्रभृत्यकटत्रादिबन्धुवर्गमाकिंचनम्
 ७० दुर्मिष्टे संप्रभे वापि सोऽप्येवं यमकिंकरीः । उत्कृत्य दत्तानि मुखे स्वमासान्यश्नुते
 ७१ शरणागतान्यस्त्यजति लोभादुत्कोचजीविकः । सोऽप्येवं यन्त्रपीडाभिः पीडयते
 यमकिंकरीः ७२ द्रुतं ये प्रयच्छन्ति यावज्जन्मकृतं नराः । ते पिप्यन्ते शिलापरिपश्यते
 पापकर्मिणः ७३ न्यासापहारिणो बहाः सर्वगात्रेषु बन्धनैः । हृमिदृशिकाकोटिमुज्य-
 न्तेऽनिशं नराः ७४ धृत्वा मास्तदपतजिह्वाताडवो वेदनातुरः । शिवामधुनिनः पापाः पर-
 दारधुजय ये ७५ तेषु कण्टकैस्तोऽक्षेणायसैः पश्य शाल्मलिम् । आरोपिता विभिन्ना-

सांडसांनीं मुळापासून उपटून काढीत आहेत हे पहा ६२, ६३. गुरु, देव, द्विज व
 वेद-ह्यांची निन्दा श्रवण करून आनंद मानणाऱ्या प्राण्यांच्या ६४ कानांमध्ये हे
 यमदूत त्यांच्या विलापांचीही पर्वा न करितां अभिवर्ण केलेले दोखडी सिले वारंवार
 ठोकात असतात ६५. पाणपोया, देवालय, विप्रगृह व सभामंडप अशा चांगल्या
 इमारतीं क्रोधाने अथवा लोभाने मोडून नाहीशा करणाऱ्यांच्या ६६ विलापांचीही
 पर्वा न करितां अतिभयंकर यमदूत ह्या तीक्ष्ण शस्त्रांनीं त्यांची आंतडी वारंवार
 त्यांच्या शरीरापासून सोलून काढीत असतात ६७. धेनु, ब्राह्मण व मूय ह्यांच्या
 समोर मुतणाऱ्या मानवांचीही आंतडी कावळे गुदद्वारातून ओढीत असतात ६८.
 एकाळा कन्या दिल्यानंतर तीच दुसऱ्याला देणाऱ्याचे ह्याप्रमाणे अनेक तुकडे केले
 जातात आणि तो क्षारनदीमध्ये वहात जात असतो ६९. स्वतःच्याच पोषणाचे
 मागे लागून जो मनुष्य दुर्मिष्टसमयी अथवा संकटसमयी पुत्र, भृत्य, पत्नी व दरिद्री
 बंधुवर्ग ह्यांचा त्याग करितो तोही ह्याप्रमाणे यमदूतांनीं तोडून तोडांत कोविलेले
 स्वतःचे मांस क्षुधेमुळे खात असतो ७०, ७१. लोभाने त्यांचे खाऊन शरणागतांचा
 जो त्याग करितो त्यालाही यमदूत ह्याप्रमाणे खोल्यात अडेकडून पीडा देत असतात
 ७२. जन्मभर केलेले पुण्य जे मानव दुसऱ्याला देतात ते ह्या पापकर्मीं पुरुषांप्रमाणे
 दगडावर वाटले जातात ७३. टेथी बुडविणाऱ्यांचे सर्व अवयव पाशांनीं बांधिले
 जातात आणि कोटक, बिच्च व संप त्यांना रात्रंदिवस दसत असतात ७४. जे दिवसा
 खासमागम करितात व जे परस्त्रीसेवन करितात ते पातकां क्षुधेने कुशा व वेदनांनीं
 व्याकुळ होतात; तसेच त्यांची जीम व ताळु शुष्क होऊन जाते ७५ आणि त्याच-
 प्रमाणे कांटेदोवरींच्या शाखावर ते बांधिले जातात आणि लोहसुत तीक्ष्ण कांद्यांनीं

हृगाः प्रभूतासृक्सवाविष्टाः ७६ मृषायामपि पश्येतान्ध्यायमानान्यमाह्वये । पुरैः पुरः
प्रप्याथ पुररावमर्शिनः ७७ उपाध्यायमथः कृत्वा स्तम्भो योऽभ्ययनं नरः । पृष्ठाति शिल्पः
मथवा सोऽप्येवं शिरसा गिलाम् ७८ विघट्टेयमवाप्नोति । जनमागोऽतिपीडितः । श्रुत्वा-
मोऽहर्निशं भारपीडाभ्यपितमस्तकः ७९ मूत्रश्लेष्मपुरीषाणि यैस्तसृष्टानि वारिणि । तस्मै
श्लेष्मविष्मूत्रदुर्गन्धं नरकं गताः ८० परस्परं च मांसानि मथयन्ति क्षुपान्विताः । मुखं
नातिप्यविधिना पूर्वमेभिः परस्परम् ८१ अपविदास्तु यैर्वेदा वक्ष्यथाहिताग्निभिः । तस्मै
शैल्यङ्गाघातात्पात्यन्तेऽथः पुनः पुनः ८२ पुनर्भूयंतो ये च कामतापवशाद्दृगाः । इमे
कुमित्वमापन्ना मथयन्तेऽत्र पिपीलिकैः ८३ नीचप्रतिग्रहादानायाजनाश्रित्यसंयनाह ।
पाषाणमध्यकीटत्वं नरः सततमभुते ८४ पश्यतो भृत्यवर्गस्य मित्रस्याप्यतिथेस्तथा । एको
मिष्टान्नभुङ्क्ते ज्वलद्गारसंचयम् ८५ एकैर्भयंकरैः पृष्ठं नित्यमस्थोपमुज्यते । पृष्ठमांसं वृषैः
तेन यतो लोकस्य भक्षितम् ८६ अन्योऽथ बहिरो मूको ब्राम्हणेऽत्र क्षुधातुरः । अकृतमोऽध्वमः
पुंसामुपकारिषु वर्तते ८७ अयं कृतघ्नो मित्राणामपकारी घटुर्मतिः । तप्तकुम्भे निपतितो
विलपन्त्याति शोषणम् ८८ क्रूरम्भवालुकां तस्मात्ततो यन्त्रावपीडनम् । असिपत्रवन् तस्मा-
त्क्रूरपत्रेण पाटनम् ८९ कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्रयं यातनाः । प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात्

शरीरं फाटून गेल्यामुळे प्रचंड रक्तप्रवाहाने ते भरून जातात ७६. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या
परस्त्रीसमागम करणाऱ्यांना, पहा हे यमदूत मुर्शात घालून आटीत आहेत ७७. गुरूंची
पर्वा न करितां जो गर्विष्ठ वेद अथवा शिल्पकला शिकतो तो ह्याप्रमाणे अतिशय पीडित
होऊन हमरस्त्यामध्यं डोक्यावर घोंडा घेऊन हेश भोगीत असतो व क्षुधेनें कडा होऊन
रात्रंदिवस त्याच्या मस्तकाला पाशाणाच्या भाराने वेदना होत असते ७८, ७९. उदका-
मध्ये ज्यांनी मूत्र, विष्टा व खाकरे टाकिलेले असतात ते हे खाकरे, विष्टा व मूत्र ह्यांनीं
दुर्गंधयुक्त झालेल्या नरकात-पडलेले आहेत ८०. हे क्षुधित होऊन परस्परांचें मांस
खात आहेत. कारण, ह्यांनीं पूर्वी अतिथीचा सत्कार करून भोजन केलेलें नाहीं ८१.
वेद व अग्नि ह्यांची पर्वा करणारे हे अग्निहोत्री पर्वतशिखरापासून वारंवार खालीं
लेटले जात असतात ८२. विषयाधीन होऊन जे लोक विवाहित स्त्रीशी पुनः विवाह
करितात ते हे कुमि झाले असून त्यांना मुंग्या खातात, ८३. नीचाचा प्रतिग्रह, यजन
व नित्यसमागम ह्यांमुळे मनुष्य सर्वदा पाषाणांतील कीटक होतो ८४. भृत्यवर्ग, मित्र
व अतिथी ह्यांची पर्वा न करितां एकटा मिष्टान्न भक्षण करणारा रखरखीत निखा-
ऱ्यांची रास खात असतो ८५, आणि हे राजा, ज्यामधी ह्याने लोकांचें, पृष्ठमांस
भक्षिलेले असतें त्यामधीं भयंकर लांडगे ह्याच्या पाठीचे लचके नित्य तोडीत अस-
तात ८६. उपकारकर्त्यांविषयी कृतघ्न होणारा नराधम, अध, बाधिर, मूक व क्षुधित
होऊन येथें भटकत असतो ८७. मित्रांना अपकार करणारा हा अति दुष्ट कृतघ्न तप्त-
कुंभनरकांत पडलेला आहे आणि विलाप करीत करीत हा शुष्क होत आहे ८८,
ह्यानंतर ह्याला चिखल व वाटू, नंतर चरकांतून निघणें, नंतर असिपत्रवन, नंतर

वेद्यि कथमेव्येति ९० आद्ये संगतिनो विप्राः समुपेत्य परस्परम् । दुष्टादिनिःसृतं फेनं सर्वा-
मेभ्यः पिबन्ति वै ९१ सुवर्णस्तेयी विप्रः सुरापो गुरुतल्पगः । अपशोर्ध्वं च दीताग्री दम्-
मानाः समन्ततः ९२ तिष्ठन्त्यद्दसहस्राणि सुबहूनि ततः पुनः । जायन्ते मानवाः कुटश्चरो-
गादिचिकित्ताः ९३ मृताः पुनश्च नरकं पुनर्जाताश्च तादृशम् । व्याधिमृच्छन्ति कम्पान्तपरि-
माणं नराधिप ९४ गोप्ता न्यूनतरं याति नरकेऽप्यत्रिजन्मनि । तपोपपातकानां स सर्वेषा-
मिति निश्चयः ९५ नरकप्रच्युता यान्ति यैर्विहितपातकैः । प्रयान्ति योनिजातानि तन्मे-
निगदतः शृणु ९६ (१०१७) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे यमकिंकरसंवादे
स्वकृतकर्ममुच्छिक्तधनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

यमकिंकर उवाच । पतितान् प्रतिगृह्याय खरयोनिं व्रजेद्दिवः । नरकात्प्रतिमुक्षुस्तु कृमिः
पतितयाजकः १ उपाध्यायव्यतीकं तु कृत्वा आ भवति द्विजः । तत्रायां मनसा वाचा तद्व्यं
वापि कामयेत् २ गर्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः । मातापितरावाकुक्ष्य सारिका
संप्रजायते ३ भ्रातुः परस्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते । तावेव पीडयित्वा तु कच्छपत्वं प्रप-
द्यते ४ भर्तृपिण्डमुपाग्रन्त्यस्नदिष्टं न निषेवते । सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृगः ५
न्यासापहतां नरकाद्भिमुखो जायते कृमिः । अमृकथ नरकांश्चको भवति राक्षसः ६ विष्वा-

करवतीने कोपणे ८९. नंतरं कालसूत्र नरकांत तुकडे होणे ह्या व दुसऱ्या अनेक
यांतर्ना द्याली भोगाच्या लागतील व त्यांपासून हा कसा सुटेल हे मलाही समजत नाही
९०. आद्यदिवशां ह्यासमागम करणारे विप्र एकत्र जुळून दुष्ट सर्पाच्या अंगापासून
निवालेला फेंस पीत असतात ९१. सुवर्णापहार, ब्रह्महत्या, सुरापान व मातृगमन ह्यां
महाराष्ट्रांत करणारे प्रदीप्त अग्नीमये खाली वर हजारों वर्षे जळत रहातात; नंतर कुष्ठ,
क्षयरोग इत्यादि चिन्हांसह ते मानव जन्मास येतात ९२, ९३, मेल्यावर पुनरपि नर-
कांत पडतात, आणि जन्मल्यावर पुनरपि, हे राजा, कल्पांत हेर्दुपर्यंत तशाच प्रका-
रच्या व्याधाने ते प्रसन्न असतात ९४. गोहत्या करणारा क्षणजे महापातकांपेक्षा किंचित्
कमी असें उपपातक करणारा तीन जन्म नरकांत पडतो आणि हीच शिक्षा सर्व उप-
पातकांना असल्याचें सिद्ध आहे ९५. आतां नरक भोगिल्यानंतर कोणत्या पातकां-
मुळे कोणती योनि प्राप्त होते हे आपण माझ्यापासून ऐका ९६. (१०१७) ह्याप्र-
माणे मार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादांतील यमदूतसंवादसंबंधी स्वकर्मभोगकथन-
नामक चवदावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १४ ॥

यमदूत क्षणतोः—पतितानां प्रतिग्रह घेणारा द्विज नरकानंतर गर्दभ होतो, पति-
तांचे याजन करणारा कृमि होतो १; उपाध्यायाला दुःख देणारा आणि मनाने अथवा
वाणीने त्याच्या स्त्रीचा किंवा द्रव्याचा अभिलाष धरणारा द्विज श्वान होतो २; माता-
पितरांचा अवमान करणारा गर्दभ होतो व त्यांना शिष्या देणारा सारिका होतो ३;
भ्राता व पत्नी ह्यांचा अवमान करणारा कबूतर होतो आणि त्यांना पीडा देणारा
कांस्य होतो ४. मालकाचें अन्न खाऊन त्याचे मोहने कल्याण न करणारा मरणानंतर

महन्ता च तरो मीनयोर्नौ प्रजायते । धान्यं यदाग्नितप्तमांसांश्चान्द्रधान्यसंघं प्रजायते ॥
 काश्याण्यन्तमान्मुद्गान्गोधूमजतसंस्तथा । सस्यान्यन्यानि वा दृष्ट्या मोहाकृतपुरेणः ॥
 संजायते महायको मूषिको यक्षतमिषः । परदारामिमांसां कृको घोरोऽभिजायते ॥ १ ॥
 मृगाद्यो यको वृधो व्यालः कलुन्तथा क्रमात् । आहृषायां च दुर्गुद्विषो परमंति, पापकृत् ॥ २ ॥
 मुंस्कोऽकिलत्वमामेति स चापि वरकाश्नुतः । मक्षिभायो ह्यरोमायो घनभायो च प्रापकृत् ॥ ३ ॥
 ११ प्रघर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः । यक्षदानविवाहानां विप्रकर्ता भवेत्कृमिः ॥ ४ ॥
 पुनर्दाता तु कन्यायाः कृमिरेवोपजायते । देवतापितृप्राणां मदस्या योऽन्नमभुते ॥ ५ ॥ प्रमुको
 नरकात्सोऽपि वायसः संप्रजायते । ज्येष्ठं पितृघ्नं चापि भातरं योऽन्नमभुते ॥ ६ ॥ नरकात्सोऽपि
 विभट्टः क्रौञ्चयोर्नौ प्रजायते । शुद्धं ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोर्नौ प्रजायते ॥ ७ ॥ तस्याप्युत्पन्नं दद्यात्
 क्राशान्तः कीटको भवेत् । सुकरः कृमिको मदुक्ष्णदायकः प्रजायते ॥ ८ ॥ अहृतोऽयमः पुंस्तं
 विसृज्यो नरकात्तरः । कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥ ९ ॥ मत्स्यस्तु वायसः कृमिः
 पुंस्तो जायते ततः । अनाद्यं पुरुषं हत्वा नरः संजायते सरः । कृमिः श्रीविकर्ता च बाह्वृता
 च जायते ॥ १० ॥ भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । तत्राप्यस्ति विशेषो मे भोजनस्य
 ऋणस्य च ॥ ११ ॥ हत्वा दुग्धं तु माजरो जायते नरकाश्नुतः । तिलपिण्याकंसमिश्रमयं
 हत्वा तु मूषकः ॥ १२ ॥ घृतं हत्वा तु नकुलः काको मरुजामिषम् । मत्स्यमांसापहृत्काकः
 श्वेनो मेयामिषापहृत् ॥ १३ ॥ चिरीवाकेस्त्वपहृते लवणे वधि वा कृमिः । चोरयित्वा पयभापि
 धानरं होतो ॥ १४ ॥ छेत्र चोरणारा नरकानंतरं कृमि होतो; मत्सरं करणारा राक्षस होतो ॥ १५ ॥
 व विश्वास्तघातकी मासा होतो. धान्यं, यव, तीळ, उडीद, हुलगे, मोहन्या, चणे ७,
 वाटाणे, साळी, भूग, गहू, जवस व इतर धान्ये मोहामुळे चोरणारा अविचारी मनुष्य
 ८. घूस होतो. परस्त्रीसेवन करणाऱ्याला भयंकर लांडगा ९, स्वान, कोव्हा, बगळा,
 गिघाड, सर्प व कंक ह्या योनि अनुक्रमे प्रसू होतात. आतृपत्नीशीं समागम करणारा दुष्ट
 पापी १० नरकानंतर कोकिल होतो. मित्र, गुरु व नृप ह्यांच्या स्त्रीचा उपभोग घेणारा
 पापी ११ मर्दाध सूकर होतो. यज्ञ, दान व विवाह ह्यांना विघ्न करणारा कृमि होतो १२;
 वकन्येचें दुस्न्यांदा दान करणारा कृमि होतो. देव, पितर व विप्र ह्यांना न देतां अन्न
 सेवन करणारा १३ कावळा होतो; पितृतुल्य ज्येष्ठ आत्याचा अवमान करणारा १४ नरक
 भोगिल्यानंतरं क्रौंच पक्षी होतो. ब्राह्मणीशीं रत होणारा शूद्र कृमि होतो १५; आणि
 तिचे टिकाणीं अपत्य उत्पन्न करणाऱ्याला काष्ठांतील कीटक, सूकर, कृमि, कारंडव व
 चंडाल ज्हावं लागते १६. उपकार न जाणणारा कृतघ्न नराधम कृमि, कीटक, पतंग,
 विंचू १७, मत्स्य, काक, कासव व चंडाल होतो. निःशस्त्र पुरुषाचा वध करणारा गर्दभ
 होतो आणि स्त्रीहत्या व बालहत्या करणारा कृमि होतो १८. अन्न चोरणारा मक्षिका होतो.
 आतां ह्यांतही कांहीं विशेष प्रकार आहेत तो श्रवण कर १९. दूध चोरणारा मांजर होतो;
 तीळ व पेड ह्यांसह अन्न चोरणारा उंदीर होतो २०. तूप चोरणारा मुंगूस, अजामांस
 चोरणारा कावळा व कोरंडव पक्षी, मत्स्यमांस चोरणारा काक व मेल्याचें मांस चोर-

बलाकी संप्रजायते २२ यस्तु चोरयते तैल तैलपायी सं जायते । मधु हत्वा नरो देशोऽप्यं हत्वा पिपीठिका २३ चोरयित्वा हविष्यान्नं जायते गृहगोषिका । आसवं चोरयित्वा तु तिसिरित्वमवाप्नुयात् २४ अथो हत्वा तु पांपात्मा वायसः संप्रजायते । पात्रे कांस्येपि हारीतः कपोतो रौप्यभाजने २५ हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते । कौशेयं चोरयित्वा तु चक्रवाकत्वमृच्छति २६ कोशकार्थं कौशेये । हते यत्नेभिर्जायते । दुग्धे शोङ्गकः पापो हते चैवांशुकं शुक्रः २७ क्रव्यैवाविकं हत्वा वधं धौमं च जायते । कार्पासिके हते क्रौञ्चो बहेहतां वक्रः सरः २८ मयूरो वर्णकान्दत्त्वा । पत्रशाकं च जायते । जीवन्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापह्वरः २९ छुच्छुन्दरी शुभानान्धान्वास्तो हत्वा शशो भवेत् । स्रजः पलाढहरणे काष्ठदधुणकीटकः ३० पुष्पापहरदिस्तु पंगुयानांपह्वरः । शाकहतां च हारीतस्तोयहतां च चातकः ३१ भूमिह्वरकान्गत्वा रौरवादिनृन्दारुणान् । वृणुस्मृतावष्टीत्वकुसारतरतां क्रमात् ३२ प्राप्य क्षणाल्पपापस्तु नरो भवति वैततः । वृषस्य वृषणौष्ठित्वो पण्डित्वं प्राप्नुयाधरः ३३ परिहृत्य तथा मूयो जन्मनमेकविंशतिः । कृमिः कीटः पतंगो वा पक्षी तोयचरो मृगः ३४ गोत्वं च प्राप्य चाण्डालपुत्सदि जुगुप्सितम् । पंग्वन्पो वपिरः कुन्दी यस्मिणा च प्रपीडितः ३५ सुखरोगाक्षिरोगैश्च मुदरोगैश्च बाध्यते । अपस्मारी च भवति शदत्वं च स गच्छति ३६ एष एव क्रमो दृष्टो गोक्षवर्णादिहारिणाम् ।

णाराससाणा होतो २१. मीठ चोरणारा चिरीवाक, दर्ही चोरणारां कृमि व दूध चोरः
णारा बगळा होतो २२. तेल चोरणारा तैलपायी होतो; मध चोरणारा मधुमाक्षिका होतो;
अपूप चोरणारा मुंगी होतो २३; हविष्यान्न चोरणारा पाल होतो; आसव चोरणारा
तिसिरि होतो २४; लोखंड चोरणारा कावळा होतो; कांस्यपात्र चोरणारा हारीत
पक्षी होतो; रौप्यपात्र चोरणारा कवृतर होतो २५; सुवर्णपात्र चोरणारा कृमि
होतो; रेशीम चोरणारा चक्रवाक होतो २६; रेशमी वस्त्र चोरणारा रेशमाचा किडा
होतो; पैठणी चोरणारा शार्ङ्ग पक्षी होतो; कपडा चोरणारा राघू होतो २७; लोक-
रीचें अथवा रेशमी वस्त्र चोरणारा अस्वल होतो; कापसाचें वस्त्र चोरणारा क्रौंच
होतो; धागि चोरणारा बगळा व गर्दभ होतो २८; रंग व पालेभाजी चोरणारा मयूर
होतो; रंगीत वस्त्र चोरणारा जिवन्जीवक होतो २९; सुगंध चोरणारा चिचुंदरी होतो;
वस्त्र चोरणारा ससा होतो; कोंडा चोरणारा खंजपक्षी होतो; काष्ठ चोरणारा काष्ठ-
कीटक होतो ३०; फुलें चोरणारा दरिद्री होतो; वाहन चोरणारा पांगळा होतो व
शाकहारी हारीत पक्षी होतो. उदक चोरणारा चातकपक्षी होतो ३१. भूमीचा अप-
हार करणारा पुरुष रौरवादि नरक भोगिल्यानंतर वृणु, गुल्म, उता, बली व कदली
अनृक्रमें होऊन ३२ पाप नाहींसें झालें असतां मनुष्य होतो. पैलांचे आंड काप-
णारा पुरुष पंड होतो ३३; वैल चोरणारा एकवीस जंग पंड बनतो आणि नंतर कृमि,
कीटक; पतंग, पक्षी, जलचर प्राणी ३४ व वैल होऊन चंडाळ, पुत्स इत्यादि निच
मोनित तो जन्मास येऊन पंगु, अंध, वाधिर, कुटी व क्षयरोगी होतो ३५. एकाच-

विद्यापहारिणां चैव निष्क्रयधंधिनां गुरोः ३७ जायामन्यस्य पारक्यां पुरुषः प्रतिपाद-
येत् । प्राप्नोति पण्डतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ३८ यः करोति मृतो होममममिहे
हृताशने । सोजीर्णघनदुःखातो मन्दाग्निरभिजायते ३९ परनिन्दा कृतघ्नत्वं परममोपवह-
नम् । नैष्ठुर्यं निर्घृणत्वं च परदारोपसेवनम् ४० परस्वहरणाश च देवतानां च हस्तनम् ।
निकृत्या वध्ननाम्नणां कार्पण्यं च नृणां वधः ४१ यानि च प्रतिपिद्धानि तद्वृत्तिं च प्रशं-
सताम् । अपलक्षणानि जानीयान्मुक्तानां नरकादह ४२ दयाभूतेषु सद्वादः परलोकं प्रति-
क्रिया । सत्या भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ४३ गुरुदेवर्षिसिद्धर्षिपूजनं साधुसंगमः ।
सत्क्रियाम्यसनं मैत्री चैतदुद्येत पण्डितः ४४ अन्यानि चैव सद्धर्मक्रियाभूतानि पानि
च । स्वर्गच्युतानां क्षिणानि पुरुषाणामपापिनाम् ४५ एतद्गुरुस्तो राजन्भवतः कपितं मया
स्वकर्मफलभोक्तृणां पुण्यानां पापिनां तथा ४६ तदेष्टव्यं गच्छामो वृष्टं सर्वं त्वयाधुना ।
त्वया च वृष्टो नरकस्तदेष्टव्यं गम्यताम् ४७ पुत्र उवाच । ततस्तमप्रतः कृत्वा स राजा
गन्तुमुद्यतः । ततश्च सर्वैरुत्तुष्टं यातनास्थाभिर्नृभिः ४८ प्रसादं कुरु भूपेति तिष्ठ तावन्मु-
हूर्तकम् । त्वदंगसंगां पवनो मनो ह्लादयते हि नः ४९ परितापं च गात्रेषु पीडां बाधां च
कृत्स्नशः । अपहन्ति नरव्याघ्र कृपां कुरु महीपते ५० एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां तं याम्यं पुरुषं ततः ।

प्रमाणे, मुखरोग, नेत्ररोग व गुदरोग त्याला होतात. फेपरें येऊं लागतें व नंतर
शूद्र योनि प्राप्त होते ३६. धेनु, सुवर्ण इत्यादिकांचा अपहार करणाऱ्यांना, विद्या
चोरणारांना व गुरूला दक्षिणा न देणाऱ्यांना अशीच शिक्षा होत असते ३७.
परस्त्रीसेवन करणारा मूढ यातना भोगिल्यानंतर पंड होतो ३८. ज्वाळारहित
अग्नीमध्ये होम करणारा अजीर्णदुःखानें व अग्निर्माचानें पीडित होतो ३९. परनिन्दा,
कृतघ्नता, दुसन्याचें मर्म उघडकीस आणणें, निष्ठुरता, निर्दयपणा, परस्त्रीसेवन ४०,
परद्रव्याभिलाष, देवनिन्दा, कपटानें लोकांची फसवणूक, कृपणता, मनुष्यबंध ४१
वं इतरही निपिद्ध कर्म करणाऱ्या किंवा तीं कर्म करणाऱ्यांची प्रशंसा करणाऱ्या
पुरुषांना नरकानंतर ह्याप्रमाणें जन्म येऊन दुःख प्राप्त होत असतें असें समजावें
४२. भूतदया, सद्बचन, पारलौकिककर्म, सत्य व लोकाहितावह भाषण, वेदप्रामाण्यदर्-
शन ४३, गुरु, देव, ऋषि, सिद्ध व मुनि ह्यांचें पूजन, साधुसमागम, सत्कर्माभ्यास व मैत्री
ही स्वर्गभ्रष्ट निष्पाप पुरुषांचीं चिन्हें विचारी पुरुषानें जाणावीं ४४; आणि सद्धर्मकर्म-
विषयक इतरही चिन्हें त्यानें समजावीं ४५. हे राजा, स्वकर्मफल भोगणाऱ्या पुण्य-
वान् व पापी पुरुषांचें हें वृत्त मीं तुला कथन केलें आहे ४६. तूं सर्व पाहिलें
आहेस; आतां दुसरीकडे जाऊं. तूं नरक पाहिला आहेस. तस्मात् इकडे ये; दुसरीकडे
जाऊं ४७. पुत्र क्षणतोः—तदनंतर त्या दूताला पुढें करून तो राजा निघाला असतो
यातना भोगणारे सर्व मानव ओरडून क्षणाले ४८ “हे राजा, कृपा करून क्षणभर
थांब. तुझ्या शरीरावरून येणारा घारा आमच्या मनाला आल्हाद देत आहे ४९;
आणि आमच्या शरीराचा दाह, पीडा व बाधा सर्वस्वीं नष्ट करीत आहे. द्यास्तव,

पप्रच्छ कथमेतेषामाह्लादो मयि तिष्ठति । ५१ किं मया कर्म तत्पुण्यं मर्त्यलोके महत्कृतम् ।
 आह्लाददायिनी व्युष्टिर्यस्येयं तदुदीर्य ५२ याम्य उवाच ॥ पितृदेवातिथिप्रेम्यगिष्टेन जैनं ते
 ततः । पुष्टिमम्यागता यस्मात्तद्वृत्तं च मनो यतः ५३ ततस्त्वद्रात्रसंसर्गा पवनो ह्लाददायकः ।
 पापकर्मकृता राजन्यातना न प्रवाचने ५४ अश्वमेधादयो यस्तास्त्वयेष्टा विधिवन्तः । तत-
 स्त्वग्शेनायांम्या यन्त्रशलाघ्रिवायसाः ५५ पीडनच्छेददाहादिमहादुःस्वस्य हेतवः । सुदुस्त्व-
 मागता राजंस्तेजसोपहतास्तव ५६ राजोवाच ॥ न स्वर्गे ब्रह्मलोके वा तत्स्वयं प्राप्स्यते नरैः ।
 यदार्त्तजन्तुनिर्वाणदानोत्थमिति मे मतिः ५७ यदि मत्सन्निधावेतान्यातना न प्रवाचते । ततो
 मदस्रस्वात्राहं स्यास्ये स्थाणुरिवांचलः ५८ यमपुरुष उवाच ॥ एहि राजेन्द्र गच्छामि निज-
 पुण्यसमार्जितान् । सुंश्च भोगांस्तु भुज्यन्तु यातनाः पापकर्मिणः ५९ राजोवाच ॥ तस्मात्
 तावथास्यामि यावदेते सुदुःखिताः । मत्सन्निधानास्संखिनो भवन्ति नरकौकसः ६० धिक्स्व
 जीवितं पुंसः शरणार्थिनमागतम् । यो नात्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ६१ यत्नदानतेपां-
 स्तीह परत्र च न मृतये । भवन्ति तस्य यस्यात्तपरित्राणे न मानसम् ६२ नरस्य यंस्व कठिनं
 मनो बालातुरादिषु । वृद्धेषु च न ते मन्ये मानुषं राघवो हि सः ६३ एषां मत्सन्निकर्षांतु

हे पुरुषश्रेष्ठ राजा, कृपा कर ॥ ५०. हे त्यांचे मापण ऐकून राजा त्या यमदूताला
 ह्मणाला “मी येथे असल्याने यांना सुख कसे होत आहे? ५१ ज्याचे हे आल्हादकारक
 फल आहे असे मर्त्यलोकीं मी कोणते मोठे पुण्य केले होते ते सांग ५२. यमदूत ह्मणतो
 “पितर, देव, अतिथि व दास ह्यांना देऊन अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नाने ज्याअर्थी
 तुझे शरीर पुष्ट झाले आहे व ज्याअर्थी तुझे मन त्यांच्याकडे असे ५३ त्याअर्थी तुझ्या
 शरीरावरून जाणारा वारा, हे राजा, प्राण्यांना सुखदायक होत आहे व त्याने त्यांना
 यातना होत नाहीत ५४. तू ज्याअर्थी यथाविधि अश्वमेधादि याग केले आहेस त्याअर्थी
 तुझ्या दर्शनामुळे पीडा, छेद, दाह इत्यादि महादुःखाला कारणीभूत होणारे यमलोकां-
 तील पक्षी, यंत्रे, शस्त्रे व अग्नि मृदू झाले आहेत. कारण; हे राजा, तुझ्या तेजाने त्यांचे
 सामर्थ्य कमी झाले आहे ५५, ५६. राजा ह्मणतो:—दुःखित प्राण्याला दुःखमुक्त कर-
 प्याने प्राप्त होणारे सुख स्वर्गात अथवा ब्रह्मलोकींही पुरुषाला मिळत नाही असे मला
 वाटते ५७. हे मद्रमुखा, माझे संनिध जर ह्यांना पीडा होत नाही तर मी त्याप्रमाणे
 येथेच अचल राहीन ५८. यमदूत ह्मणतो:—हे राजेन्द्रा, चळ, मी निघालो; स्वपुण्याने
 मिळविलेल्या भोगांचा तू उपभोग घे; व ह्या पाण्यांना यातना भोगू दे ५९. राजा
 ह्मणतो:—हे नरकवासी अतिदुःखी प्राणी माझ्या सान्निध्याने सुखी होत आहेत तोपर्यंत
 मी जाणार नाही ६०. शत्रुपक्षाकडीलही आर्त होऊन शरण आलेल्यावर जो अनुग्रह
 करित नाही त्या पुरुषाच्या जीविताला निःसंशय धिक्कार असो ६१. अंतर्त्राणाकडे
 ज्याचे मन नाही त्याला यज्ञ, दान व तप इहलोकीं अथवा परलोकीं कल्याणकारक
 होत नाही ६२. बाल, वृद्ध, आतुर इत्यादिकांविषयी ज्याचे मन कठिण राहते त्याला
 मी मनुष्य समजत नाही; तो राक्षस होय ६३. हे मद्रमुखा, माझ्या सान्निध्यामुळे अग्नि-

त्रिदशविप । मुच्यन्ते तेन नरकात्पापिनो यातना गताः ७७ इन्द्र इवाच । एवमूर्ध्वतरं स्पर्शं
 त्वया प्राप्तं महीपते । एतांस्तु नरकात्पुन्य विमुक्तान्पापकर्मिणः ७८ पुत्र इवाच । ततोऽपत-
 त्पुष्पवृष्टिस्तस्योपरि, महीपते । विमानं अपिरोष्यैनं स्वर्गकर्मनयद्विः ७९ अहं चान्ये च
 ये तत्र यातनाभ्यः परिच्युताः । स्वकर्मफलनिर्दिष्टं ततो योन्यन्तरं गताः ८० एवमेते समा-
 ह्व्यतां नरका द्विगच्छन्तम् । येन येन च मापेन यां प्रां योनिषुपैति वै ८१ तत्तत्सर्वं समाख्यातं
 प्रथा दृष्टं मया पुरा । पुरातनवज्रं ज्ञानमवाप्य कथितं तव । अतः परं महाभाग किमन्यत्क-
 थयामि ते ८२ (१-९९) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नरकस्थोद्धारवर्णनं नाम
 प्रचदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पिता इवाच ॥ कथितं मे त्वया वत्स संसारस्य व्यवस्थितम् । स्वरूपमपि द्वेदस्य बदी-
 यंत्रवदव्ययम् । तदेवमेतदस्मिन्, ममावगतमीदृशम् । किं मया वद, कर्तव्यमेवमस्मिन्त्य-
 ग्रस्थिते, पुत्र इवाच । यदि मद्बचनं तात, आद्यास्यविशंक्रितः । तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यं
 ज्ञानप्रस्थमना भव ३ तमवधाय विषिवद्विहायाप्रिपरिग्रहम् । आत्मन्यात्मानमापाय निद्वन्द्वो
 निष्परिग्रहः ४ एकान्तशीलो वश्यात्मा भव मिशुरतन्द्रितः । तत्र योगपरो भूत्वा बाह्यस्य-
 शिविवर्जितः ५ ततः प्राप्स्यसि तं योगं दुःखसंयोगभेषजम् । शुद्धितुमनौपम्यमनाख्ये-

समामाज्जी इच्छा तरी कशी होईल ? ७६. तस्मात्, हे स्वर्गाधिपते, माझे जे पुष्प
 असले त्याच्या योगाने यातना भोगीत असलेले हे प्राणी नरकांतून मुक्त होऊं देत ७७.
 इंद्र क्षणतोः—हे भूपते, ह्याप्रमाणे तुला अधिक उच्च स्थान प्राप्त झाले आहे, नरकां-
 तून सुटलेल्या ह्या पाप्यांना पहा ७८. पुत्र क्षणतोः—नंतर ज्या भूपतीवर पुष्पवृष्टि
 झाली आणि त्याला विमानांत बसवून इंद्राने स्वर्गात नेले ७९. मी व यातनांपासून
 सुटलेले जे इतर तेथे होते ते निर्दिष्ट केलेल्या स्वकर्माप्रमाणे इतर योनिंमध्ये गेले ८०.
 हे द्विजश्रेष्ठ, ह्याप्रमाणे हे नरक कथन केले आणि कोणत्या पापाने कोणती योनि
 प्राप्त होते ८१ हेही सर्व मी पूर्वी अनुभाविल्याप्रमाणे सांगितले. सारांश, पूर्वानुभवजन्य
 ज्ञान मिळाल्यामुळे मी तुला कथन केले आहे. हे महाशय, आतां मी आपणांला
 काय कथन करूं ? ८२. (१-९९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसं-
 वादांतले नरकस्थोद्धारवर्णननामक पंधरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १६ ॥

पिता क्षणतोः—हे वत्सा, तू मला संसाराचे व रहाटगाडग्याप्रमाणे अक्षय्य
 असलेले देहाचे व्यवस्थित स्वरूप कथन केले आहेस ? ह्यामुळे अशा प्रकारचे हे
 सर्व मला अवगत झाले आहे. आतां अशी स्थिति असतांना मी काय करू ते सांग २.
 पुत्र क्षणतोः—हे तात, माझ्या सांगण्यावर तुझा निःसंशय विश्वास असल्यास गार्हस्थ्य
 सोडून वानप्रस्थ होण्याचे मनांत आण ३. त्याचे अवलंबन करून विधीनि अग्नित्याग
 कर आणि आत्म्याचेच ठिकाणी चित्त ठेवून शीतोष्णादि द्वेधांची पथी न करितां व
 कसल्याही स्वीकार न करितां ४. एकांतशील, जितेंद्रिय व दक्ष असा मिश्र हो व त्या
 आश्रमांत योगनिष्ठ होऊन शब्दादि बाह्य विषयांचा त्याग कर ५. क्षणजे दुःखाचे

यद्यपिपरितोषजम् । तयोपगन्धंजं वापि दुःखं नरकसंभवम् ६४ युत्पिपामोद्व्यं दुःखं यत्
 मूर्च्छाप्रदं महत् । विनाशमेति तद्भद्र मन्ये स्वर्गसुखात्परम् ६५ प्राप्स्यन्ते ते यदि पुण्यं यद्व्यो
 द्रुक्षिते मयि । किं वाप्राप्तं मया न स्यात्तस्मात्त्वं यद मा चिरम् ६६ याम्य उवाच । एष धर्मश्च
 शत्रुश्च त्वां नेतुं सक्षपागतौ । अवश्यमस्माद्रन्तव्यं तस्मात्पाथिय गम्यताम् ६७ धर्म उवाच ।
 नयामि त्वामहं स्वर्गं त्वया सम्यगुपासितः । विमानमेतदाह्वय मा विलम्बस्व गम्यताम् ६८
 राजोवाच ॥ नरके मानवा धर्मं पीडयमानाः सहस्रशः । ब्राह्मिणी च क्रन्दन्ति मामतो न
 प्रजान्महम् ६९ इन्द्र उवाच ॥ कर्मणा नरकप्राप्तिरेषां पापिष्ठकर्मणाम् । स्वर्गस्त्वेयमपि
 गन्तव्यो नृप पुण्येन कर्मणा ७० राजोवाच ॥ यदि जानासि धर्मं त्वं त्वं वा देव शतक्रतो ।
 मम यावत्प्रमाणं तु श्रुमं तद्वक्तुमर्हस्य ७१ धर्म उवाच ॥ अग्निन्दवो यथाम्मोषौ यथा वा
 विवि तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा गंगायां सिकता यथा ७२ असंख्येया महाराजश्राना-
 योनिषु जन्तवः । तथा तवापि पुण्यस्य संख्या नैवोपपद्यते ७३ अतुकम्पामिमामयं नरके-
 ष्विह कुर्यात् । तदेव शतसाहस्रसंख्यानीतं त्वया नृप ७४ तद्रूपं त्वं नृपश्रेष्ठ तद्भोक्तुममरा-
 यम् । एते तु नरके पापं क्षपयन्तु स्वकर्मजम् ७५ राजोवाच ॥ कथं स्पृहां करिष्यन्ति मत्सं-
 काय मानवाः । यदि मत्संनिधायेपाशुत्कर्षो नोपपद्यते ७६ तस्माद्यत्सकृतं किञ्चिन्ममास्ति

दाहः, उग्र गंधः, नरकः, क्षुधा वतृपा ह्यापासून उत्पन्न होणारे दुःख आणि त्याचप्रमाणे
 मूर्च्छा आणिणारे मोठे दुःख, जर ह्यांचे नष्ट होत आहे तर स्वर्गसुखपिक्षांही येथे राहणे
 मला उत्कृष्ट वाटत आहे ६४, ६५. मी एक दुःखी असतांना, जर त्या पुष्कळांना सुख
 होत आहे तर मला काय बरे मिळाले नाही हे तूं सत्वर सांग ६६. यमदूत, क्षणतोः-
 हा धर्म व इंद्र असे तुला नेण्यास आले आहेत. ह्यास्तव, येथून अवश्य गेले पाहिजे.
 तस्मात्, हे राजा, तूं चल ६७. धर्म क्षणतोः- मी तुला स्वर्गास नेतो. कारण, चांगल्या
 रीतीने तूं तो संपादन केला आहेस. ह्यास्तव, ह्या विमानांत बसून सत्वर चल ६८.
 राजा क्षणतोः- हे धर्मा, नरकामध्ये हे हजारों दुःख भोगणारे प्राणी मला उद्देशून
 “ब्राहि ब्राहि” असे ओरडत आहेत. ह्यास्तव, मी येत नाही ६९. इंद्र क्षणतोः-
 हे राजा, ह्या अत्यंत दुष्कर्मी लोकांना त्यांच्या कर्मानेच नरकप्राप्ति झाली असून
 तुला पुण्यकर्मांमुळे स्वर्गास जावयाचे आहे ७०. राजा क्षणतोः- हे धर्मा, जर
 तुला समजत असेल, अथवा हे देवेंद्रा, जर तूं जाणत असशील तर माझे पुण्य-किती
 आहे हे तुला सांग ७१. धर्म क्षणतोः- समुद्रांतील उदके विंदु, आकाशांतील तारका,
 पर्जन्याच्या धारा, गंगांतील वाळुकाकण ७२, अथवा अनेक योनींतील प्राणी. ह्यांची
 गणना ज्याप्रमाणे अशक्य आहे त्याचप्रमाणे, हे महाराज, तुझ्या पुण्याची गणना
 शक्य नाही ७३. शिवाय, हे राजा, आज नरकवासी प्राण्यांवर तूं ही कृपा करीत अस-
 त्यामुळे तेच पुण्य तूं लक्षपट वाढविले आहेस ७४. तस्मात्, हे नृपश्रेष्ठ, स्वर्गोपभो-
 गार्थं तूं चल; ह्यांना नरकामध्ये आपल्या कर्मजन्य पापफळाचा उपभोग घेऊं दे ७५.
 राजा क्षणतोः- माझे संनिध जर ह्यांचा उत्कर्ष होणे शक्य नसेल तर लोकांना माझ्या

त्रिदशाधिप । मुच्यन्ते तेन नरकात्पापिनो यातना गताः ७७ इन्द्र इवाच । एवमुच्चतरं स्यात्
त्वया प्राप्तं महीपते । एतांस्तु नरकात्पुनर्य विमुक्त्यान्पापकर्मिणः ७८ पुत्र इवाच । ततोऽपत-
न्पुनरुत्थितस्त्रोपरि महीपते । विमानं चाधिरोष्यैनं स्वर्गकर्मनयद्वरिः ७९ अहं चान्ये च
ये तु योतनाभ्यः परिप्लुताः । स्वकर्मफलनिर्दिष्टं ततो योऽपन्तरं गताः ८० एवमेतं समा-
ख्याता नरका द्विजसप्तम् । येन येन च पापेन यां यां मोक्षिष्येति वै ८१ तत्तत्सर्वं समाख्यातं
प्रथा दृष्टं मया पूर्णम् । पुरातनव्रजं ज्ञानमवाप्य कथितं तव । अतः परं महामाग किमन्यत्क-
थयामि ते ८२ (१०९९) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नरकस्थोद्धारवर्णनं त्राय-
प्रचदंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पिता इवाच ॥ कथितं मे त्वया वत्स संसारस्य व्यवस्थितम् । स्वरूपमपि देहस्य बदी-
शृङ्खलद्वयम् १ । तदेवमेतदस्मिन् ममावगतमीदृशम् । किं मया वद । कर्तव्यमेवमस्मिन्त्य-
वस्थिते २ पुत्र इवाच । यदि मद्बचनं तात, अस्मात्प्रविशिक्रितः । तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यं
ज्ञानप्रत्यमना भव ३ तमवस्थां विधिर्विद्वापाग्निपरिप्लवम् । आत्मन्यात्मानमापापनिर्द्धन्द्वो
निष्परिग्रहः ४ एकांतशीलो वदयात्मा भव मिथुरतन्त्रितः । तत्र योगपरो भूत्वा बाह्यस्य-
शिविवर्जितः ५ ततः प्राप्स्यसि तं योगं दुःखसंयोगभेषजम् । शुद्धितुमनोपम्यमनाह्वये-

समगमाची इच्छा तरी कशी होईल ? ७६. तस्मात्, हे स्वर्गाधिपते, माझे जे पुण्य
असेल त्याच्या योगाने यातना भोगित असलेले हे प्राणी नरकांतून मुक्त होऊं देत ७७.
इंद्र क्षणतोः—हे भूपते, क्षाप्रमाणे तुला अधिक उच्च स्थान प्राप्त झाले आहे. नरकां-
तून सुटलेल्या ह्या पाप्यांना महा ७८. पुत्र क्षणतोः—नंतर ज्या भूपतीवर पुण्यवृष्टि
झाली आणि त्याला विमानांत बसवून इंद्राने स्वर्गात नेले ७९. मी व यातनांपासून
सुटलेले जे इतर तेथे होते ते निर्दिष्ट केलेल्या स्वकर्मप्रमाणे इतर योर्नामिथ्ये गेले ८०.
हे द्विजश्रेष्ठ, क्षाप्रमाणे हे नरक कथन केले आणि कोणत्या पापाने कोणती योनि
प्राप्त होते ८१ हेही सर्व मी पूर्वी अनुभावित्याप्रमाणे सांगितले. सारांश, पूर्वानुभवजन्य
ज्ञान मिळाल्यामुळे मी तुला कथन केले आहे. हे महाशय, आतां मी आपणांला
काय कथन करू ? ८२. (१०९९) क्षाप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसं-
वादांतोळ नरकस्थोद्धारवर्णनानाक पंधरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १६ ॥

पिता क्षणतोः—हे वत्सा, तू मला संसाराचे व रहाटगाढ्याप्रमाणे अक्षय्य
असलेले देहाचे व्यवस्थित स्वरूप कथन केले आहेस १. क्षामुळे अशा प्रकारचे हे
सर्व मला अवगत झाले आहे. आतां अशी स्थिति असतांना मी काय करू ते सांग २.
पुत्र क्षणतोः—हे तात, माझ्या सांगण्यावर तुला निःसंशय विश्वास असल्यास गार्हस्थ्य
सोडून वानप्रस्थ होण्याचे मनांत आण ३. त्याचे अवलंबन करून विधीने अग्निभाग
कर आणि आत्म्याचेच ठिकाणी चित्त ठेवून शीतोष्णादि इंद्रांची पत्नी न करितां व
कसदाही स्वीकार न करितां ४. एकांतशील, जितेंद्रिय व दक्ष असा मिथु हो व त्या
आश्रमांत योगनिष्ठ होऊन शब्दादि बाह्य विषयांचा त्याग कर ५. क्षणजे दुःखाचे

यमसंज्ञितम् १ तत्संयोगात् ते योगो भूयो भूतैर्भविष्यति । पितोपाच ॥ यत्नं योगं ममा-
 चक्ष्व श्रुतिदेवमतः परम् ७ येन भूतैः पुनर्भूतो नैदृग्दुःखमवाप्नुयाम् । यत्राग्निरपरस्परान्ना
 मम संसारबंधनैः ८ नेति योगमयोगोपि तं योगमपुना वद । संगारादित्यतोपार्तिशुद्धि-
 ह्मानसम् ९ ब्रह्मज्ञानान्बुद्धीतेन सिद्धं मां वाक्ययारिणा । अविद्याकृच्छ्रसर्पेण दष्टं तद्वि-
 पीडितम् १० स्ववाक्यामृतदानेन मां जीवय पुनर्भूतम् । पुत्रदारगृहक्षेत्रममस्वनिगर्हादितम्
 ११ मां भोक्ष्येष्टसद्भावविज्ञानोद्गाढमैश्वरम् । पुत्र उवाच ॥ शृणु तात यथा योगो दत्तात्रेयेण
 धीमता १२ अलर्काय पुरा प्रोक्तः सम्पक्वपृष्ठेन विस्तरात् । पितोवाच ॥ दत्तात्रेयः घृतः कस्य
 कथं वा योगशुक्तवान् १३ कथालर्को महामागो यो योगं परिपृष्टवान् । पुत्र उवाच ॥ कौशिको
 ब्राह्मणः कथितप्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे १४ सौम्यजन्मकृतैः पपैः कुष्ठरोगादुरोऽभवत् । तं तथा
 व्याधितं भार्या पतिं देवमिवाचरेत् १५ पादाम्बुगंगासंवाहजानाच्छादनभोजनैः । श्लेष्म-
 त्रपुरीषासूक्ष्मवाहपाडनेन च १६ रहस्येवोपचारेण प्रियसंभाषणेन च । मत्तनं पूज्यमानोपि
 तयातीव विधीकृत्या १७ अतितीव्रकोपत्वाग्निर्भस्मयति दाहणः । तथापि प्रणता साध्वी

औपधं व मुक्तीचं कारणं असा अनुपम, अनिर्वचनीयं व संज्ञारहितं योगं तुलां प्राप्त
 होईल ६; व तो प्राप्त झाल्यावर तुला पुनरपि पंचमहामूलात्मक देह प्राप्त होणार
 नाही. पिता ह्णतोः—हे वत्सा ह्यानंतर मुक्तिदायक योगं तूं मला सांग ७. ह्णजे
 भूतांच्या योगाने पुनरपि जन्मास येऊन मला असे दुःख होणार नाही. ज्याविषयी
 तत्पर राहिल्याने माझ्या आत्म्याला संसारबंधने ८ प्राप्त होणार नाहीत तो योग सोप्रत
 तूं मला सांग. तो वस्तुतः अयोग्य आहे. संसारसूर्याच्या तापाने ज्याचे शरीर व मन
 दग्ध होत आहे ९; अशा मला ब्रह्मज्ञानरूप उदकाने थंड झालेल्या उपदेशरूप-
 ज्वालने स्नान घाल. अज्ञानरूप भयंकर सर्पाचा दंश होऊन त्याच्या विषाने पीडित
 झाल्यामुळे १० मरून पडलेल्या मला तूं स्वोपदेशरूप अमृत देऊन जिवंत कर.
 सारांश, पुत्र, स्त्री, गृह व क्षेत्र एतद्विषयक गमत्वरूप शृंगखलेने चिरकाल पीडित
 झालेल्या मला आत्मज्ञानदायक वाक्याने मुक्त कर. पुत्र ह्णतोः—हे तात; विवेकी
 दत्तात्रेयाने ज्याप्रमाणे योग ११; १२, अलर्काला, त्याचा पूर्वी प्रश्न झाल्यामुळे सविस्तर
 कथन केला त्याप्रमाणे तूं ऐक. पिता ह्णतोः—दत्तात्रेय हा कोणाचा मुलगा ? त्याला
 ह्याने योग कसा सांगितला ? १३ आणि योग विचारणारा महाशय अलर्क कोण ? पुत्र
 ह्णतोः—प्रतिष्ठान नगरांत कोणीएक कौशिक ब्राह्मण होता १४. तो पूर्वजन्मज्ञित
 पापांमुळे कुष्ठरोगाने पीडित झाला होता. परंतु, त्याप्रमाणे त्या व्याधिप्रस्त झालेल्या
 पतीचे अर्चन त्याची भार्या देवाप्रमाणे करीत असे १५. पायाला तूप लावणे, आंग
 चेपणे, स्नान घालणे, वस्त्र नेसविणे, अन्न वाढणे, कफाचे बडके, मूत्र, विष्टा व रक्त
 हांचा स्त्राव धुवून काढणे १६, एकांतांतील सेवा करणे व प्रिय भाषण करणे हांच्या
 योगाने ती नम्र भार्या जरी त्याला सतत संतुष्ट ठेवण्याचा यत्न करीत असे १७ तरी
 तो भयंकर ब्राह्मण कोप अतिशयच असल्यामुळे तिची निर्भत्सना करीत असे.

तममन्यत दैवतम् १८ तं तथाप्यतिरीभत्सं सर्वभ्रममन्यत । अचक्रमण्योपि स कदा-
 चिद्विजोत्तमः १९ प्राह भार्यः नमस्वेति त्वं मां तस्या निवेदनम् । या सा वेद्या मया दृष्टा
 राजमार्गे गृहे सता २० तां मे प्रापय धर्मज्ञे सैव मे द्विदिवर्तते । दृष्टा सूर्योदये बाला रात्रि-
 श्रेयस्त्रयागता २१ दर्शनानन्तरं सा मे हृदयाप्रापसर्पति । यदि सा चारसर्वांगी पीनश्रोणि-
 पयोधरा २२ नोपगृह्णाति तन्वंगी तन्मां द्रव्यति वै मृतम् । वामः कामो मनुष्याणां बहुभिः
 प्राप्य चेतसः २३ समाश्रित्य गमने संकुलं प्रतिभाति मे । तत्तदा वचनं श्रुत्वा मर्तुः कामा-
 तुदस्य सा २४ तत्पत्नी त्याकुला ज्ञाता महाभागा पतिव्रता । गाढं परिकरं बद्ध्वा शुल्क-
 मादाय चाधिकम् २५ स्कन्धे भर्तारमारोप्य जगाम मृदुगामिनी । निधि मेघावृते व्योम्नि
 चन्द्रद्विगुणं दृश्यते २६ राजमार्गे प्रियं भर्तुं शकीर्यती द्विजांगना पथि शूढे तदा प्रोतमचोरं
 चोरसंक्रया २७ माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्धकारे च स द्विजः । पत्नीस्कन्यसमाहृष्टशालयामास
 कौशिकः २८ वामांगेनाथ संकुलो माण्डव्यस्तमुवाच ह । येनाहमेवमस्यार्थं दुःखितशालितो
 वृषा २९ इत्थं क्रष्टमनुप्राप्तः स पापात्मा नरापमः । सूर्योदयेज्वलः प्रापैर्वियोक्ष्यति न
 संशयः ३० आस्करालोक्नादेव स विनाशमवाप्स्यति । तस्य भार्या ततः श्रुत्वा तं शपम-

तथापि ती नम्र साखी त्याला देवमानीत असे १८ आणि तो जरी अति बीभत्स
 होता तरी त्याला ती सर्वांत श्रेष्ठ समजत असे. 'चालतांही नयेणारा तो द्विजश्रेष्ठ
 एकदां १९ भार्येला क्षणाला " तूं मला तिच्या घरीं ने. मी घरांत असतांना राज-
 मार्गामध्ये जी वेद्या मी पाहिली २० तिच्याकडे, हे धर्मज्ञे, तूं मला घेऊन जा. तीच
 माझ्या मनांत खेळून राहिली आहे. सूर्योदयसमयी ती बाला माझ्या दृष्टी पडली
 आहे व आतां रात्र झाली आहे २१. दृष्टी पडल्यापासून ती माझ्या मनांतून जातच
 नाही. फार कशाला ! स्थूल श्रोणितट व स्तन ह्यांनी युक्त असलेली ती सर्वांग-
 सुंदरी २२ कुशोदरी जर मला आलिंगन न देईल तर तूं मला मृत पाहशील.
 मनुष्याच्या मनामध्ये अनेक कारणांनी उत्पन्न झालेली विषयवातना अनिवार असते
 २३; आणि मला तर चालतां येत नाही. ह्यास्तव, हे संकटच मला ओढवलेलें
 वाटत आहे. " हे कामातुर पतीचें भाषण ऐकून ती २४ ह्याची महाभाग्यवती
 पतिव्रता पत्नी हळहळली. परंतु, घट काढ्या आवडून तिनें वरेंचसें द्रव्य घरोवर
 घेतलें २५ आणि पतीला खांद्यावर बसवून ती हळू चालणारी ब्राह्मणस्त्री भर्त्याची
 मर्जा राखण्याकरितां राजमार्गांनं रात्री निघाली. त्या वेळीं आकाश मेघाच्छादित
 झालें असून गीज चमकत होती, चोर झणून मार्गावरच चोर नसलेल्या नांटव्य
 मुनीला मुळावर चढविलें असतांना त्या अतिदुःखाकुल मुनीला पत्नीच्या खांद्या-
 वर बसलेल्या त्या कौशिक ब्राह्मणाच्या टाव्या अंगाचा धक्का लागला. तेव्हां
 मांडव्य अति क्रुद्ध होऊन क्षणाला " अति दुःखी असलेल्या मला विनाकारण
 हलवून ज्यानें २६, २७, २८, २९ ह्याप्रमाणे कष्ट दिले तो पापी नराधम
 सूर्योदय होतंक्षणीं निरुपत्य होऊन निःसंशय मरेल ३०. सारांश, सूर्यदर्शनादरोबर

तिशारुणम् ३१ प्रोवाच व्यथिताभ्यां मैवोदयमुपेयाति । ततः सूर्योदयाम्बावाद्भवत्संतता
 निशा ३२ घट्टन्यहःप्रमाणानि ततो देवा भयं ययुः । निःस्वाध्यायवपट्कारं स्वधास्वाहा-
 विवर्जितम् ३३ कथं तु खल्विदं सर्वं न गच्छेत्संशयं जगत् । अहोरात्रव्यवस्थाया विना मास-
 तुसंक्षयः ३४ तत्संक्षयात् त्वयने ज्ञायते दक्षिणोत्तरे ३५ विना धायनविज्ञानं कालः संवत्सरः
 कुतः । पतिव्रताया वचनात्प्रोच्छति दिवाकरः ३६ सूर्योदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः
 क्रियाः । अग्नेर्विहरणं चैव ऋत्वभावश्च लक्ष्यते ३७ न कालेन विना चेष्टितं च यज्ञादिकाः
 क्रियाः । भक्षयन्ति सर्वभूतानि तमोभूते चराचरे ३८ नैवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते
 वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः ३९ वृष्ट्यादिनामुष्ट्रीमो मर्त्यान्सस्याभिददरे ।
 निष्पादितास्वौषधीषु मर्या यैर्यैर्जन्ति नः ४० एवं वयं प्रयच्छामः कामान्यज्ञादिपूजिताः ।
 अधो हि वर्षामवयं मर्त्याश्चोर्ध्वं प्रवर्षिणः ४१ तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेणमानवाः । येस्माकं
 न प्रयच्छन्ति नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ४२ क्रतुमार्गं दुरात्मानः स्वयं वाभन्ति लोलुपाः ।
 विनाशाय, वयं तेषां तोयसूर्याग्निमारुतान् ४३ क्षितिं च संदूषयामः पापानामपकारिणाश्च
 दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकर्मणाम् ४४ उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय छुदाहणाः । ये

त्याचा नाश होईल ” तो अंतिभयंकर शाप ऐकून त्याची भार्या ३१ दुःखित झाली
 आणि “ सूर्योदय होणारच नाही ” असे ह्मणाली. तदनंतर सूर्योदय न झाल्यामुळे
 रात्रच एकसारखी ३२, पुष्कळ दिवसांचा काल छोटोपर्वत सुरू राहिली. असतां
 देव भ्यायले आणि ह्मणाले “ वेदाध्ययन, वपटकार, स्वधा व स्वाहा ह्यांनीं रहित
 झालेले ३३ हे सर्व जगत कसे बरे नष्ट होणार नाही ! अहोरात्रव्यवस्था नसेल तर
 मास व ऋतु ह्यांचा क्षय होईल ३४; त्याच्या क्षयामुळे दक्षिणोत्तर अयनें समजणार
 नाहीत ३५. आयनज्ञानाशिवाय संवत्सररूप काल कळणार कसा ? पतिव्रतेच्या
 वचनाने सूर्योदय होत नाही ३६. सूर्योदयाशिवाय ज्ञानदानादि कर्मे, अग्नि-
 होत्र व ऋतु होत नाहीत ३७. कालाशिवाय इष्टि व यज्ञादि कर्मे संभवनीय
 नाहीत व अशा रीतीने चराचर अंधकाराने व्याप्त झाल्यास प्राणी जगणें शक्य
 नाही ३८. होमाशिवाय आमची तृप्ति होणार नाही; मनुष्यांनीं यथोचित यज्ञ-
 भागांनीं आह्मांला तृप्त केले असतां ३९ धान्य वाढावे एतदर्थ आह्मी वृष्टि-
 प्रभृतीच्या द्वाराने मनुष्यांवर अनुग्रह करित असतो व धान्य निष्पन्न झाल्यावर
 मानव आह्मांला उद्देशून यज्ञ करित असतात ४०. ह्याप्रमाणे यज्ञादिकांनीं आमचे
 पूजन झाले असतां आह्मी मनुष्यांचे मनोरथ परिपूर्ण करितो. आह्मी उदकाच्या
 द्वाराने अधोभागीं वृष्टि करणारे असून मानव हवीच्या द्वाराने ऊर्ध्वभागीं वृष्टि कर-
 णारे आहेत ४१, ४२. जे आह्मांला उद्देशून नित्यनैमित्तिक कर्मे करित नाहीत; अथवा
 जे दुरात्मे स्वतःच लुब्ध होऊन यज्ञभाग स्वतः भक्षण करित असतात त्या अपकारी
 पाप्यांच्या नाशाकरितां आह्मी, उदक, सूर्यकिरणें, अग्नि, वायु व पृथ्वी दूषित करित
 असतो; दुष्टजलादि दोषांमुळे त्या पाप्यांना ४३, ४४ मरण देण्याकरितां भयंकर

स्वस्मान्प्रीणयित्वा तु मुञ्चन्ते शेषनात्मना ४६ तेषां पुण्यतमं द्विकाम्बितरामो महात्म-
नाम् । तत्रास्ति सर्वमेतद्धि न चोपायश्च वा स्थितम् ४६ कथं तु दिनसंगः स्वादन्योन्यमव-
दन्तुराः । तेषामेव समेतानां यज्ञयुच्छिनिर्गकिनाम् ४७ देवानां वचनं श्रुत्वा प्राह देवः
प्रजापतिः । तेजः परं तेजसैव तपसा च तपस्तया ४८ प्रशान्यन्त्यमरास्तस्माच्छुश्रूष्व
वचनं मम । पतिव्रताया माहात्म्याश्रोदुच्छनि दिवाकरः ४९ तस्य चातुर्दशादीनिमर्त्यानां
भवतां यथा । तस्मात्पतिव्रतामवेरनम्यां तपस्विनीम् ५० प्रसादयन् वै पत्नीं भानोरु-
दपकाम्यया । पुत्र उवाच ॥ नैः सा प्रमादिता गत्वा प्राद्वेष्टं विप्रतानिति ५१ अयाचन्त दिनं
देवा भवत्विति यथा पुत्र । अनम्योवाच ॥ पतिव्रताया माहात्म्यं न हर्षेन कथं त्विति
५२ संमान्यतां तथा साध्वीं तथा प्रेष्याम्यहं सुराः । यथा पुनरदोरावसंस्थाननुपजायते
५३ यथा च तस्याः स पतिर्न शापावागमेभ्यति । पुत्र उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरास्तं स्या
गत्वा सा मन्दिरं शुभा ५४ उवाच कुण्डं पृष्टा घर्षं मनुस्तयात्मनः । कश्चिन्नदसि कल्याणि
स्वमतुः सुवदायिनी ५५ कश्चिन्नासि लदेवेभ्यो मन्यसे कथिकं पतिम् । मतुः शुभूपणादेव
मया प्राप्तं महत्कल्म ५६ सर्वकामफलवाप्तिः पत्युः शुभूपणात्त्रियाः । पञ्चवर्गानि मतु-
प्येग साध्वि देयानि सर्वदा ५७ तपात्मवर्णधर्मेण कर्मभ्यो धनसंचयः । प्रातर्वाप्यन्तया

उपद्रव सुरूं होतात. परंतु, जे आळांढा तून करून अवशिष्ट अन्न स्वतः भक्षण करीत
असतात ४६ त्या महात्म्यांना अत्यंत पुण्यस्थानें आही देतो. सारांश, हे आतां
कांहीं एक चालणार नाही व ह्याला कांहीं उपायही नाही ४६. आतां दिवस रग-
वणार कसा ? ” ह्याप्रमाणें देव परस्पर बोलूं लागले तेव्हां एकत्र जुटून यज्ञीवेष्टे-
दाची शंका घेणाऱ्या ४७ देवांचें माथण ऐकून ब्रह्मदेव ह्मणाला “तेजानें उत्कृष्ट तेज व
तपानें तप ४८ शांत होत असतें. तस्मात्, हे देवहो, तुझी माझे ह्मणगे ऐका. पति-
व्रतेच्या सामर्थ्यामुळे सूर्य रगवत नाही ४९; व तो न रगवल्यामुळे मनवांची व
तुमची हानि होत आहे. ह्यास्तव, अत्रिपत्नी जी तपस्विनी पतिव्रता अननूया तिला
सूर्यदेवाकरितां तुझी प्रसन्न करून घ्या. पुत्र ह्मणतो:— त्या देवांनीं जाऊन तिला
प्रसन्न केलें असतां “ इष्ट वर मागा ” ह्मणून ती ह्मणाली ५०, ५१. तेव्हां देवांनीं
पूर्वप्रमाणें हो हो ह्मणून दिवसाविषयीं याचना केली. तेव्हां अननूया ह्मणाली “कांहीं
केलें तरी पतिव्रतेचें माहात्म्य कमी होणार नाही ५२. त्या साध्वीला मान देऊन,
हे देवहो, तिचा पति शापानें नाश न पावतां पुनरपि अदोराव व्यवस्था सुरूं होईल
असा मी यत्न करितं. पुत्र ह्मणतो:— ह्याप्रमाणें देवांना सांगून ती कल्याणी त्या
ब्राह्मणांच्या घरी गेली ५३, ५४ आणि भर्त्याविषयीं व स्वतःविषयीं कुशल प्रश्न ह्यास्या-
वर तो ह्मणाली “हे कल्याणि, स्वपतीला मुख देणारी तूं आनंदांत आहेसना ५५; सर्व
देवांपेक्षां तूं पति अधीक मानीत असतेसनां पतिसेवेनें च मला मेलें फल प्राप्त झालें ५६.
स्त्रीचें सर्व मनोरथ पतिसेवेनें च शेंवटास जातात. हे साध्वि, मनुष्यानें पांच ऋगे
सर्वदा दिली पाहिजेत ५७. त्याचप्रमाणें आपल्या वर्गधर्मानें त्यानें धनसंचय करावा;

पात्रे विनियोज्यो विधानतः ५८ सत्याजं वतपोदानदयायुक्तो भवेत्सदा । क्रिया च शास्त्र-
निर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिता ५९ कर्तव्याहरहः श्रद्धापुरस्कारेण शक्तितः । स्वजातिविहिता-
नेवं लोकान्प्राप्नोति मानवः ६० क्लेशेन महतः साध्वि प्राजापत्यादिकान्क्रमाम् । प्रियश्चैवं
रुमस्तस्य नरैर्दुःखार्जितस्य वै ६१ पुण्यस्याहोपहारिण्यः पतिशुश्रूपयैव हि । नास्ति
जीर्णां पृथग्यज्ञो न आहं नाप्युपोषितम् ६२ भर्तुः शुश्रूपयैवैता लोकानिष्टाक्षयन्ति हि ।
तस्मात्साध्वि महाभागे पतिशुश्रूषणं प्रति । स्वयामतिः सदा कार्या यतो भर्ता परगतिः
६३ यदेवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च । तस्यार्चः त्रैलोक्यलान्घ-
चिता नारी मुंक्ते भर्तृशुश्रूपयैव ६४ पुत्र उवाच ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपज्य तदा-
दरात् । प्रत्युवाचात्रिपत्नी तामनसूयामिदं वचः ६५ धन्यास्म्यङ्गुदीतास्मि दैवस्याप्यव-
लोकतः । यन्मे प्रकृतिकल्याणि श्रद्धां वर्धयसे पुनः ६६ जानाम्येतन्न नारीणां कश्चित्पति-
समागतिः । तत्प्रीतिशोपकाराय इहलोके परत्र च ६७ पतिप्रसादादिह च प्रेक्ष्य चैव यश्च-
स्विनी । नारी सखमवाप्नोति नारां भर्ता हि दैवतम् ६८ सा त्वं ब्रूहि महाभागे प्राप्ताया मम
मन्दिरम् । आयायाः किं नु कर्तव्यं भवार्थेणापि वा शुभे ६९ अनसूयावाच ॥ एते देवाः
सहैन्द्रेण भासुपागम्य दुःखिताः । त्वद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननकरूपिणाः ७० याचन्ते-

५ मिळालेल्या द्रव्याचा यथाविधि सत्पार्त्रा विनियोग करावा ५८. सत्य, सूर्य-
पणा, तप, दान व दया ह्यांचे अवलंबून सर्वदां करावे; शास्त्रविहित कर्म रागद्वेष-
हित व श्रद्धापुरःसर यथाविधि प्रत्यर्हां करावे. क्षणजे मानवाला स्वजातिविहित
प्राजापत्यादि लोक मोठ्या कष्टाने अनुक्रमे प्राप्त होतात. पुरुषांनीं दुःखाने मिळवि-
लेल्या सर्व पुण्याचा अर्धा अंश स्त्रिया पतिसेवेनेच घेत असतात, स्त्रियांना वेगळा
यज्ञ, श्राद्ध अथवा उपोषण नाही ५९, ६०, ६१, ६२. पतिसेवेनेच त्यांना इष्ट
लोक प्राप्त होतात. तस्मात्, हे महाभागवती साध्वी, भर्ताचे मुख्य गति असल्यामुळे
भर्तृसेवेकडेच तुझे सर्वदा लक्ष्य असूदे ६३. देवांना व पितरादिकांना लदेशून
पतीने केलेले सत्कर्म व पूजन त्याचे अर्थफल केवळ पतिसेवेनेच पतीशिवाय दुस-
ऱ्याकडे लक्ष्य न देणाऱ्या स्त्रीला प्राप्त होत असते ६४. पुत्र क्षणतोः— तिचे तें
भाषण ऐकून व आदराने त्याला मान देऊन त्या अत्रिपत्नी अनसूयेला ती ब्राह्मणी
झणाली ६५ “हे कल्याणि, ज्याअशी तूं माझी श्रद्धा वृद्धिंगत करीत आहेस त्या-
अशी मी धन्य असून सर्वसाक्षी देवाचा माझ्यावर अनुग्रहच झाला आहे-६६.
स्त्रियांना पतितुल्य आश्रय कोणताच नाही; व त्याचे टिकणी प्रेम हेंच ऐहिक व
पारलौकिक कल्याणाचें कारण आहे हें मी जाणून आहे ६७. पतीच्या प्रसादामुळे स्त्री
इहलोकीं व परलोकीं यशस्विनी होऊन सुखी होते. कारण, भर्ता हेंच स्त्राचें दैवत
होय ६८. हे महाभागवती, हे कल्याणि, माझ्या घरां आलेल्या आपले मी अथवा
त्यांनीं घाय कार्य करावे हें आपण मन्नासागा ६९. अनसूया क्षणतोः— तुझ्या
वचनमुळे उपांची सत्कर्म व अहोरात्रगणना दांचा अभाव झाला आहे असे हे

निर्दिशस्यतां व्यावृद्धविचित्रिताम् । अहं तदर्थमग्यातामृष्टं चैतद्वचो मम ७१-दिनामा-
वात्समस्तानामभावो यागकर्मणाम् । तदभावात्सुराः पुष्टिं नोपयान्ति तपस्विनि ७२-अह-
श्चैव राक्षसेन्द्रादुच्छेदः सर्वकर्मणाम् । तदुच्छेदादनादृष्ट्या जगदुच्छेदमेप्स्यति ७३-तत्त्वमि-
च्छसि घैर्येण जगदुत्तुमापदः । प्रसीद साध्वि लोकानां पूर्ववद्भुक्तां रविः ७४-ब्राह्मण्यु-
वाच ॥ माण्डव्येन महाभागे शत्रो भर्ता ममेश्वरः । सूर्योदये विनाशं त्वं प्राप्यसन्निवृत्तिमन्युनां
७५-अनसूयोवाच । यदि ते रोचते भद्रे ततस्तद्वचनादहम् । करोमि पूर्ववद्देहं भर्तारं वचना-
त्तव ७६-मयापि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनि । पतिव्रतानामाराधयामि संमानयामि ते
७७-पुत्र उवाच ॥ तथेत्युक्ते तथा सूर्यमांजुहाव तपस्विनी । अनसूयाध्यंभुयन्य अपराधे तदा
निशि ७८-ततो विवस्वान्भगवान्कुण्डपधारणाकृतिः । शैलाधिराजमुदयमारोरोहोऽभ्युदयः
७९-समनन्तरमेवास्या भर्ता प्राणैर्व्ययुज्यत । पपात च महीपृष्ठे पतन्तं जगद्देव सा ८०-अन-
सूयोवाच “ न विदास्त्वया भद्रे कर्तव्यः पश्य मे बलम् । पतिश्रुपयावाप्तं तपसः किं क्षिरेण
मे ८१-यथा भर्तृसमं नान्यमपश्यं पुरुषं क्वचिद् । रूपतः शीलतो बुद्ध्या बाह्मांधुर्यादि-
भूषणैः ८२-तेन सत्येन विप्रोयं व्याधिमुक्तः पुनर्बुधा । प्राप्तोऽहं जीवितं मायांसहायः शरदां
शतम् ८३-यथा भर्तृसमं नान्यमहं पश्यामि दैवतम् । तेन सत्येन विप्रोयं पुनर्जी-

इंदास्तह दुःखितदेव माझ्याकडे येऊन ७० पूर्वीप्रमाणे अखंडित अहोरोत्र व्यवस्थे-
विषयी याचना करित आहेत व मी त्याकरितां आले आहे. माझे हे क्षणणें एक ७१.
दिवस नसल्यामुळे सर्व यागकर्म बंद झालें आहेत व त्यामुळे, हे तपस्विनि, देवांचें
पोषण होत नाही ७२. दिवसाच्याच उच्छेदामुळे सर्व कर्मांचा उच्छेद होऊन त्यामुळे
अनादृष्टीनं जगतें उच्छिन्न हीणार आहे ७३. ह्यास्तव, संकटांतून धैर्यानें जर्गताचा
उद्धार करण्याची तुझी इच्छा असल्यास, हे साध्वि, लोकांवर कृपा कर आणि सूर्य पूर्वी-
प्रमाणें उगवूं दे ७४. ब्राह्मणी क्षणतेः—हे महामांग्यवति, “सूर्योदर्या तूं मरशील”
क्षणून अति रागीट मांडव्यानें माझ्या प्राणाधिपतिं मर्त्याला शोष दिला आहे ७५.
अनसूया क्षणतेः—हे कल्याणि, तुला पेटेल तर तुझ्या सांगण्यावरून मी तुझा
भर्ता पूर्वीप्रमाणें जिवंत करीन ७६. हे श्रेष्ठ स्त्रिये, पतिव्रता स्त्रियांच्या सामर्थ्याला
मीही सर्वस्वी मान दिला पाहिजे; क्षणून मी तुला मानीत आहे ७७. पुत्र क्षणतोः—
शावर ‘ठीक आहे’ असें क्षणून तपस्विनी अनसूयेनें अर्थ घेऊन रात्रीं सूर्याला आवा-
हन केले ७८. नंतर प्रफुटित रक्त कमलाकार व विंस्तीर्ण मंडलांनी युक्त असा भगवान्
सूर्य उदयाचलावर आरूढ झाला ७९; तत्क्षणीं तिचा भर्ता मरून भूमीवर पडला
व पडतां गडतां तो तिनें धरिला ८०. अनसूया क्षणतेः—हे कल्याणि, तूं खेद करूं
नकोस. पतिसेवेनें प्राप्त झालेले माझे बल तूं पहा! मला उशीर कशाळा? ८१. ज्या-
अर्था रूप, शील, बुद्धि व बाह्मांधुर्यादि भूषणें ह्यांनीं पतीची बरोबरी करणारा जर
दुसरा कोणताही पुरुष मी मानिला नसेल तर ८२ त्या संत्याच्या योगानें होविप्रपुनरपि
व्याधिमुक्त व तरुण होऊन मायेसह शंभर वर्षे जगेन ८३. भर्तृतुल्य दुसरे दैवत मी

वरयमोमपः ८४ वरमेणा मनसा वाचा मर्तुंगमयनं प्रति । यथा ममोचमो निरर्त
तथायं जीवतां द्विजः ८५ पुत्र उवाच ॥ ततो विप्रः समुत्तरुषौ व्याधिमुक्तः पुनरुवा । स्वभा-
मिमांसयन्नेवम् । छन्दारक इवाजरः ८६ ततोऽप्यतस्त्पुष्पट्टिर्देववापानि मस्यतुः । तेषां
च मुदं देवा अनसूयामधामुवन ८७ देवा ऊचुः । वरं कृणीष्व कल्याणि देवकार्यं महत्कृतम् ।
आदित्योदयसद्रावाद्भरं वरय छमते ८८ एषा यस्मात्ततो देवा वरदास्ते तपस्विनि । अर-
सूयोवाच ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे पितामहपुरोगमाः ८९ वरदा वरयोग्या च ययं भव-
तां मता । तद्यान्तु मम पुत्रत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ९० योगं च प्राप्तुयां भर्तृमहिता श्रेष्ठ-
कये ॥ पुत्र उवाच ॥ एवमस्त्विति देवास्तां ब्रह्मविष्णुशिवाश्च ९१ उक्त्वा जगमुर्ध्वान्याप-
मनुमान्य तपस्विनीम् । ततः काले बहुतिथे द्वितीयो ब्रह्मणः सुतः ९२ स्वभायी भगवान-
त्रिरनसूयामपश्यत । ऋतुघातां सुचार्वगीं लोभनीयतमाकृतिम् ९३ सज्जामो मनसा धेने
स मुनिस्तामनिन्दिताम् । तस्यामिपश्यतस्तां तु विकारो योभ्यजायत ९४ तमपोवाप-
वनस्तीर्षणं च वेगवान् । ब्रह्मरूपं च शुक्लं पतमानं समन्ततः ९५ सोमरूपं रजोरूपं
दिग्दत्तं जगद्गुदं च । स सोमो मानसो जज्ञे तस्यामत्रेः प्रजापतेः ९६ पुत्रः । समस्ततवा-
नामायुरायार एव च । तथेन विष्णुना जज्ञे दत्तात्रेयो महात्मना ९७ स्वशरीरात्समस्तपत्रः

जाणति नार्ही हे जर खरें, असेल तर हा विप्र रोगमुक्त होऊन उठो ८४; कायेनें, वाचेनें व मनानें जर मी पतिसेवनाविपर्यां सवर्दीं उद्युक्त राहिलें असेन तर हा द्विज जिवंत होवो ८५; पुत्र क्षणतोः—तदनंतर तो विप्रं व्याधिमुक्त व पुनरपि तरुण होऊन उठला आणि जरारहित देवाप्रमाणें तो स्वप्रकाशानें तें स्थल प्रकाशित करूं लागला ८६; तेव्हां पुष्पवृष्टि झाली; देववायें वाजूं लागलीं; आणि देव आनंदित होऊन अनसूयेला क्षणाले ८७ “हे कल्याणि, हे सुव्रते, वर माग. सूर्योदय झाल्यामुळे तूं मोठें देव-कार्य केलें आहेस; वर माग ८८. हे तपस्विनि, तूं ज्याअर्थां देवांना संकटांतून मुक्त केलें आहेस त्याअर्थां ते तुला वर देण्यास उद्युक्त झाले आहेत.” अनसूया क्षणतः—जर पितामहप्रमृति देव मजवर प्रसन्न झाले असतील ८९; आणि मी वरप्रद वर देण्यास योग्य आहे असें जर तुलांस वाटत असेल तर ब्रह्मा, विष्णु व शिव ह्यांनीं माझे पुत्रत्व स्वीकारवें ९०; आणि पतीसह मला केशमुक्तीकरितां योगप्राप्ति व्हावी. पुत्र क्षणतोः—ह्यावर “ठीक आहे” क्षणून देव तिळा क्षणाले आणि ब्रह्मा; विष्णु, शिव इत्यादि देव तिची यथान्याय अनुज्ञा घेऊन निघून गेले. नंतर वराच काल लोटल्यावर द्वितीय ब्रह्मपुत्र भगवान् अत्रिमुनि अत्यंत मोहक; सुंदर व ऋतुस्नात झालेल्या आपल्या भायेंकडे पाहूं लागले आणि त्या सकाम मुनींनीं त्या निर्दोष स्त्रीचा मनानें उपभोग घेतला. त्या स्त्रीकडे पहातां पहातां त्या मुनींपासून जें तेन पडलें ९१, ९२, ९३, ९४ तें वेगवान् वायूनें अडवें उभें उडविलें. तें शुक्लवर्ण ब्रह्मतेज चोहोंकडे पडूं लागलें असतां ९५ दहा दिशांनीं तें आकर्षण करून घेतलें; ते रजोगुणी सोमरूप होतें. तो प्रजाधिपति अत्रिमुनींचा सोम क्षणून मानसपुत्र

सखोदिको द्विजोत्तमः । दत्तात्रेय इति ख्यातः सोऽनसूयास्तनं पपौ १८ विष्णुरेवावती-
णोऽसौ द्वितोयोक्तेः स्रोतो भवत् । सप्ताहात्प्रच्युतो मातुरुदरात्कुपितो यतः १९ हैहयेन्द्रमु-
पावृत्तमपराध्यन्तमुद्धतम् । दृष्ट्वात्रौ कुपितः सद्यो दग्धुकामः स हैहयस् १०० गर्भवास-
महायासदुःखमर्षसमन्वितः । दुर्वासास्तमसा युक्तो रुद्रांशः सोऽभ्यजायत १ इति पुत्रत्रयं
तस्या जज्ञे ब्रह्मेशवैष्णवम् । सोमो ब्रह्माभवद्विष्णुर्दत्तात्रेयोभ्यजायत २ दुर्वासाः शंकरो जज्ञे
वरदानारिवौकसाम् । सोमः स्वरश्मिभिः शीतैर्वीरुदौषधिमानवान् ३ आप्याययन्सदा स्वर्गे
वर्तते स प्रजापतिः । दत्तात्रेयः प्रजाः पाति दुष्टदैत्यनिबर्हणात् ४ शिष्टानुग्रहयोगी ज्ञेय-
श्रांशः स वैष्णवः । निर्दहत्यवमन्तारं दुर्वासा भगवानजः ५ रौद्रभावं समाश्रित्य दृढम-
नोवाग्मिरुद्धतः । सोमत्वं भगवानग्निः पुनश्चक्रे प्रजापतिः ६ दत्तात्रेयोपि विषयान्योगस्यो
ददृशे हरिः । दुर्वासाः पितरं त्यक्त्वा मातरं शोचतमं व्रतम् ७ उन्मत्ताख्यं समाश्रित्य परि-
व्रजाम मेदिनीम् । मुनिपुत्रवृत्तो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसंगिताम् ८ अमीप्समानः सरसि निम-

उत्पन्नं झाला ९६; तो सर्व प्राण्यांच्या आयुष्याचा आधार होय. नंतर महात्मा विष्णु
संतुष्ट झाल्यामुळे दत्तात्रेय जन्मला ९७. स्वशरीरापासून जो सत्त्वगुणो द्विजत्रेष्ट उत्पन्न
झाला तो दत्तात्रेय झणून उत्पन्न झाला आणि तो अनसूयेचे स्तनपान करू लागला
९८. अवतीर्ण झालेला विष्णुच अत्रीचा द्वितीय पुत्र होय. हैहयाधिपति मत्त झाल्यामुळे
कुमार्गाला लागून अत्रिमुर्नाचा अपमान करीत आहे असे दृष्टी पडताक्षणी जो कुपित
होऊन हैहयाधिपतीला दग्ध करण्याकरिता सात दिवसांनीच मातेच्या उदरापासून
च्युत झाला ९९; १००; व गर्भवाससंबंधी होणाऱ्या आयासामुळे व दुःखामुळे जो संतप्त
झालेला होता तो दुर्वास झणून तमोगुणी रुद्रांश उत्पन्न झाला १. द्याप्रमाणे ब्रह्मा, विष्णु
व महेश्वर द्याच्या अंशाने त्या अनसूयेला तीन पुत्र झाले. ब्रह्मदेव सोम झाला; विष्णु
दत्तात्रेय झाला २; आणि देवांच्या वरप्रदानामुळे शंकर दुर्वास झाला. आपल्या शीत
किरणानीं लता, ओपधि व मानव द्याची अभिवृद्धि करणारा प्रजाधिपति सोम सर्वदा
अंतरिक्षामध्ये असतो आणि दुष्ट व दैत्य द्याचा नाश करून दत्तात्रेय प्रजेचे रक्षण
करीत असतो ३, ४. तो योगी असून सज्जनांवर अनुग्रह करणारा असा विष्णूचा
अंश आहे. भगवान् जन्मरहित दुर्वास रौद्ररूप धारण करून अवमान करणाऱ्याला
दग्ध करीत असतो आणि त्याची दृष्टि, मन व वाणी द्याचे ठिकाणी सौम्यपणा नसतो.
भगवान् प्रजाधिपति अत्रिमुर्नांनी सोमाचे स्वरूप उत्पन्न केले ५, ६; दत्तात्रेयरूप
हरि योगाचे अवलंबन करून विषयालोचन करू लागला आणि मातापितरांच
त्याग करून व उत्कृष्ट उन्मत्तवृत्ति स्वीकारून दुर्वास पृथ्वीवर हिंडू लागला.
मुनिपुत्रांनीं परिवेष्टित असलेला योगी व समर्थ दत्तात्रेयही संग नसावा एतदर्थ सरो-
वरामध्ये पुष्कळ वेळपर्यंत बुडून राहिला. तथापि, सरोवराचे तीरी वसून राहिलेल्या
त्या ऋषिपुत्रांनीं त्या अत्यंत प्रियदर्शन महात्म्याचा त्याग केला नाही. शंभर दिव्य वर्षे
पूर्ण झाली असताही त्याच्या प्रेमांमुळे जेव्हा सर्व मुनिकुमार ते सरोवराचे तीर

मम धिरं विभुः । तथापि तं महात्मानमतीव प्रियदर्शनम् १ । तस्य मुखं ह्यमारास्ते सरस-
स्तीरसंभवाः । दिव्ये वर्षंयते पूर्णे यदा ते न त्यजन्ति तम् २१० । तस्मीत्या सरस-
स्तीरं सर्वे मुनिकुमारिकाः । ततो दिव्याम्बरधरां चरुपां धनितम्बिनीम् २१ । मारीमाराय
कल्याणीमुत्ततार ञ्जाम्मुनिः । स्त्रीसंनिवर्षिणं ह्येते परित्यज्यन्ति मामिति २२ मुनिपुत्रा
स्ततो योगे स्यास्यन्तीति विचिन्तयन् । तथापि ते मुनिवृत्ता न त्यजन्ति यदा मुनिम् २३
ततः सह तथा वायो मयपानमथाकरोत् । सुरापानरतं तेन सभायं तस्यजुस्ततः २४
गीतवाचादिवनिताभोगसंसर्गदूषितम् । मग्नमाना महात्मानं तथा सह बहिष्कृत्यम् २५
मायापदोषं भोगीशो वाङ्मणी स विव्रजपि । अन्तावसायिवेशमान्तर्मातरिमा स्पृष्टविव २६
धरां विवन्सपत्नीवस्तपस्तेषु स योगवित् । योगीश्वरभिन्यमानो योगिभिर्मुक्तिकर्षिभिः
२७ कल्पचिरवथ काळस्य कर्तव्योर्जुनो बली । कृतवीर्यं दिवं याते मन्त्रिभिः सपुरोहितैः २८
पौरैश्चास्माभिषेकाय समाहूतोऽग्नीरिदम् । माहं राज्यं करिष्यामि मन्त्रिणो नरकोत्तरम् २९
यदर्थं गृह्यते शूलकं तदनिष्पादयन्वृथा । पण्यानां द्वादशं भागं भूपाढाय वणिग्जनः ३०
दत्त्वास्मरिषिभिर्मोगं रक्षितो याति दस्युतः । गोपाश्च धृततक्रादेः पद्भ्यां च कृषीवलाः ३१
दत्त्वाप्यद्रुभुजैर्दस्युपदिभागं ततोपिकम् । पण्यादीनामधेपाणां वणिजो गृह्यतस्ततः ३२

सोढीनात तेव्हा दिव्य वस्त्रे व मनोहर नितंब ह्यांनी युक्त असलेली एक मुरूप ७, ८,
९, १०, ११ व शुभ स्त्री घेऊन दत्तात्रेयमुनि उदकांतून बाहेर निघाले. स्त्रीचे
ठिकाणी मी आसक्त असल्याचे पाहून तरी हे मुनिकुमार मला सोडून योगाचे अवलंबून
करतांल असे त्या मुनीला वाटले होते. परंतु, ते मुनिकुमार त्याला सोडोनात १२,
१३. तेव्हा त्या स्त्रीसह तो मद्यपान करूं लागला. भायेंसह तो सुरापानाविषयां
आसक्त झाल्यामुळे त्यांनी त्याचा त्याग केला १४. गायन, वाद्ये व स्त्रीसंभोग ह्यांच्या
संसर्गाने तो महात्मा दूषित आहे आणि झणूनच तिच्यासह बहिष्कृत आहे असे ते
मातूं लागले, १५. तो जरी मद्यपान करीत असे तरी योगीश्वर असल्यामुळे अत्यंत
गृहीत प्रवेश करणाऱ्या वायुप्रमाणे द्रोपाने लिप्त झाला तार्ही १६. तो योगवेत्ता व
योगीश्वर सुरापान करीत असूनही पत्नीसह तपश्चर्या करीत असे आणि मुमुक्षु
योगी त्याचे चिंतन करीत असत. १७, कृतवीर्य परलोकी रोल्यानंतर वलाढ्य कर्त-
विर्याजुनाला अभिषेक करण्याकरिता, मंत्री, पुरोहित व पौरजन ह्यांनी बोला-
विले, असता तो झगाला. "हे मंत्रिजनहो, नरकरूप फळ देणारे राज्य मी
करणाऱ्नाहो, १८, १९. कारण, ज्याकरितां कर घ्यावयाचा ते कार्य न कर-
णाऱ्या राजाचे जीवित व्यर्थ होय. माळचा वारावा हिस्सा राजाला देऊन त्यापारी
लोक मार्गामध्ये सुरक्षित जात असतात २०. कारण, रक्षक लोक तारांपासून त्यांचे
रक्षण करीत असतात. गोप हे द्याचकरिता तूप, ताक इत्यादिकांचा द्वादशांश जकात
राजाला देत असतात. शेतकरी पंधांश २१ राजाला देऊन अवशिष्ट राहिलेल्याचा
उपभोग घेत असतात व बाणीही द्वादशांश राजाला देऊन सर्व माळचा उपभोग घेत

अग्निहोत्रं । तपः सत्यं वेदानां चैव साधनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते २३
 प्राप्तीकृतपतङ्गागानि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमर्थभ्यः पूर्तमित्यभिधीयते २४ इष्टा-
 पूर्तविनाशाय तदाक्षधौरकार्मिणः । शत्रून् यैः प्रान्यते लोकस्तद्दृश्यन्तरसंश्रितः २५ गृहतो
 बाह्येऽप्युपमां नृपतेर्नरको भुवम् । निरूपितमिदं राज्ञः पूर्वैरक्षणेन तनम् २६ अरक्षं धीरतः
 धीरस्तत्तद्वनं नृपतेर्भवेत् । तस्मादादिः तपस्त्वा प्राप्नो योगित्वमीप्सितम् २७ भुवः पालन-
 स्तुमर्थाय शक्रः कोऽमीपतिः । पृथिव्या मरुभूवासाप्यहमेव हि संयुतः २८ ततो भविष्ये
 नात्मानं करिष्ये पापमागिनम् । तस्य तं निश्चयं सात्वा मन्त्रिमन्थरिथतोऽब्रवीत् २९ गगौ
 नाम महाबुद्धिर्मुनिर्भूषयः । अकुर्यात्तु हृदयाविष्टरतं तोषयितुमर्हति ३० यथैवं
 कर्तुं कामस्त्वं राज्ञं स भद्रं प्रज्ञासि तुम् । ततः शृणुष्व मे वाक्यं कुरुष्व च नृपारमज ३१
 इत्तात्रेयं महात्मानं सक्तदोषीकृताश्रमम् । तमाश्रय भूपाळ, प्राति यो भुवनत्रयम् ३२
 योगयुक्तं महात्मानं सर्वत्र समदर्शनम् । विष्णोरंशं जगदातुरवतीर्णं धरातले ३३ यमा-
 राध्य सहस्राक्षः प्राप्तवान् परमात्मनः । हतं दुरात्मभिर्देवैर्जघान च द्वितेः सुतान् ३४ अर्जुन

असतोत् २२. अग्निहोत्र, तप, सत्य, वेद ध्येयं, अंत्यसिद्धकार आणि वैश्वदेवं ह्यानि
 इष्ट क्षणतात् २३. वापी, कूप तडाग, देवालये बाधणे आणि याचकांना अन्नदान
 करणे ह्याला पूर्त असे क्षणतात् २४. चौकमी राजाचें तें कारद्वय इष्ट व पूर्त ह्यांच्या
 नाशाला कारण होत असतें. रक्षणाकरिता जर लोकांना कांहीं दुसरी व्यवस्था करणे
 भोग पडले क्षणजे घद्याश कर राजाला देणे हे जे रक्षणाचें मुख्य साधन तें व्यर्थ
 होऊन जर इतर साधनांनी लोकांचें रक्षण होऊं लागले २५ तर प्रद्यांश कर घेणाऱ्या
 राजाला नरकप्राप्ति निःसंशय होईलच. कारण, पद्यांश कर हें प्रजा रक्षणाकरितां
 राजाचें धेतन होय, असे प्राचीन लोकांनी निरूपण केले आहे २६. कराचा वनि-
 योग । प्रजेच्या रक्षणाकडे न करणाऱा राजा चोरोपेक्षाही चोर होय आणि
 त्याच्यापाशी असलेले तें द्रव्य चोरीचें द्रव्य होय. ह्यास्तव, तपश्चर्या करून
 जर मला इष्ट योगसिद्धि प्राप्त झाली २७ तर पृथ्वीपालनाला अवश्य असलेले जे
 सामर्थ्य तें मला प्राप्त होऊन मी या भूतलावर धरुयुक्त असा अद्वितीय राजा होईन.
 परंतु, तशी सिद्धि अद्यापि मला प्राप्त झाली नाही २८. तशी सिद्धि प्राप्त झाल्याने-
 तर मी राजा होईन; परंतु, तोपर्यंत मी पापमागी होणार नाही. ” हा त्याचा निश्चय
 जाणून मध्यामध्ये स्थित असलेले, महाज्ञानी व राजोपेक्षां वयोवृद्ध गर्गमुनि राजाच्या
 भक्तीने दयार्द्र होऊन त्याला संतुष्ट करण्याकरितां हंगाले २९, ३० “ हे राज-
 पुत्रा, जर ह्याप्रमाणे उत्कृष्ट रीतीने राज्य चालविण्याची तुझी इच्छा असेल तर
 माझ्या क्षणव्याप्रमाणे वाग ३१. महात्मा त्रैलोक्यपालक दत्तात्रेय दशार्द्राच्या खोल्यांत
 राहिलेला आहे. त्यांचें आराधन, हे भूपाळा तूं कर. ३२. सर्वत्र समदृष्टि ठेव-
 णारा तो महात्मा योगी जगापालक विष्णूचाच अंश भूतलावर अवतीर्ण झालेला आहे
 ३३; आणि दृष्ट दैत्यांनीं हरण केलेले स्वकीय पद, त्याचीच आराधना करून इदानीं

उवाच ॥ कथमाराधितो दैवैदत्तात्रेयः प्रसापवान् । कथं वापहतं दैत्यैरिन्द्रत्यं प्राप वासवः
 ३६ गर्ग उवाच ॥ दैत्यानां देवतानां च युद्धमासीत्सुदारणम् । दैत्यानामीश्वरे जंभे देवानां
 च शचीपती ३६ तेषां तु पुण्यमानानां दिव्यः संयत्सगो गतः । ततो देवाः पराभूता दैत्या
 विजयिनोऽभवन् ३७ विप्रचित्तिमुदैदेवा दानयैस्ते पराजिताः । पलायनकृतोत्साहानिरु-
 त्साहा द्विपञ्चये ३८ बृहस्पतिमुपागम्य दैत्यसैन्यवपेप्सवः । अमन्त्रयन्त सहिता वाह-
 रित्यैः सहर्षिभिः ३९ बृहस्पतिरुवाच ॥ दत्तात्रेयं महाभागमन्त्रेः पुत्रं तपोपनम् । विहं-
 ताचरणं भक्त्या संतोषयितुमर्हथ १४० स वो दैत्यविनाशाय वरदो दास्यते वरम् । ततो
 हनिष्यथ सुराः सहितान्दैत्यदानवान् ४१ गर्ग उवाच ॥ हन्तुं शक्याम संदेहो दत्तात्रेयप्रसा-
 दतः । इत्युक्तास्ते तदा जग्मुर्दत्तात्रेयाश्रमं सुराः ४२ ददृशुश्च महात्मानं यान्तं पृथ्वा सम-
 न्वितम् । उद्रीयमानं गन्धर्वैः सुरापानरतं मुनिम् ४३ ते तस्य गत्वा प्रणतिं चक्षुः सर्वा-
 र्थसाधनीम् । भक्त्या तस्योपजहृशु मद्यपस्य सुरादिकम् ४४ तिष्ठन्तमवतिष्ठन्ति यान्तं
 यान्ति दिवौकसः । आराधयामासुरथः स्थितास्तिष्ठन्तमासने ४५ स प्राह दिवान्प्रणतान्द-
 त्तात्रेयः किमिष्यते । मत्तो भवद्विष्येनेयं श्रूया क्रियते मम ४६ देवा ऊचुः । दानवैर्मुनिशा-
 दैल जम्भायैर्भूर्भुवादिकम् । हतं त्रैलोक्यमाक्रम्य कतुभागांश्च कृत्स्नशः ४७ तद्वधे कुरु शुदि

मिळविले आहे व दैत्यांचा वध केला आहे ” ३४. अर्जुन ह्मणतोः—प्रतापी दत्तात्रेयाचे
 आराधन देवांनीं कसे केले व दैत्यांनीं हरण केलेले इंद्रपद इंद्राला कसे प्राप्त झाले ? ३५
 गर्ग ह्मणतातः—जंभ व इंद्र अनुक्रमेण देवदैत्यांचे अधिपति असतांना त्यांमध्ये अति
 भयंकर युद्ध झाले ३६. ते युद्ध करीत असतांना एक दिव्य वर्ष लोटल्यावर देव परा-
 जित व दैत्य विजयी झाले ३७. विप्रचित्तिप्रभृति दानवांमुळे पराजित झालेले देव
 शत्रूंना जिंकण्याविषयी निरुत्साह होऊन पळण्यासच तयार झाले ३८. तथापि, दैत्य-
 सेनेचा वध व्हावा ह्या उद्देशाने बृहस्पतीकडे जाऊन बालखिल्यकर्षासह ते विचार
 करूं लागले असतां ३९ बृहस्पति ह्मणाले “ निषिद्ध आचरण करणाऱ्या महाभा-
 गवान् व तपस्वी अत्रिपुत्र दत्तात्रेयाला तुझी भक्तीनं संतुष्ट करा १४०. देवहो, तो
 वरप्रद दैत्यनाशार्थ तुझाला वर देईल आणि नंतर तुझी दैत्यदानवांचा एकदम
 वध कराल ४१. ” ह्यावर गर्गमुनींनींही “ दत्तात्रेयकृपेने तुझी निःसंशय वध करण्यास
 समर्थ व्हाल ” असे सांगितले असतां ते देव दत्तात्रेयाच्या आश्रमाला गेले ४२. तो
 श्रीयुक्त, क्षमाशील व महात्मा मुनि मद्यपानासक्त असून गंधर्व त्याचे स्तवन करीत
 आहेत असे त्यांनीं अवलोकन केले ४३. त्यांच्याकडे जाऊन त्यांनीं त्याला सर्वार्थसा-
 धक प्रणाम केला आणि त्या मद्यपानासक्त मुनीला त्यांनीं भक्तीने मद्य वगैरे अर्पण
 केले ४४. तो उभाराहिला असतां देव उभे रहात, चालूं लागला असतां चालत
 आणि आसनावर असतांना खाली उभे राहून त्याला मान देत ४५. तो दत्तात्रेय नम्र
 झालेल्या देवाना “ माझ्यापासून काय प्राप्त होण्याच्या उद्देशाने तुझी ही माझी सेवा
 करीत आहा ? ” असे ह्मणाला असतां ४६ देव ह्मणाले “ हे मुनिश्रेष्ठ, भूमि, अंतरिक्ष

स्वं परित्राणाय नोजय । त्वत्प्रसादादमीप्साम् पुनः प्राप्तं त्रिविष्टपम् ४८ दत्तात्रेय उवाच ॥
 मयासक्तो हमुच्छिद्यो न चैवाहं जितेन्द्रियः । कथमिच्छत मतोपि देवाः शत्रुपराभवम् ४९
 देवा ऊचुः ॥ अनपस्त्वं जगन्नाथ न टेपस्तव वियते । विद्याधादन्यद्दान्तर्निविष्टमानदीप्तिते
 १५० दत्तात्रेय उवाच ॥ सत्यमेतत्सुरा विद्या ममास्ति समदर्शिनः । अस्यास्तु योषितः
 संगोदहृष्टाच्छिद्यतां गतः ५१ श्रीसंभोगोत्तिदुःखाय सातत्येनोपसेवितः । एवमुक्त्वास्ततो
 देवाः पुनर्वचनमनुबन् ५२ देवा ऊचुः ॥ अनपेयं मुनिश्रेष्ठ जगन्माता न दुष्यति । या सा विद्या
 तत्र विमो सर्वज्ञस्य हृदि स्थिता ५३ यथांशुमाला सूर्यस्य द्विजचण्डालसंगिनी । न दुष्यति
 जगन्नाथ तपेयं वरवर्णिनी ५४ गर्ग उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्दत्तात्रेयोऽब्रवीदिदम् । प्रहस्य
 विद्वान्सर्वान्ययेतद्रवतां मतम् ५५ तदा हृवायसुरान्सर्वान्युद्धाय सुरसत्तमाः । इहानयत
 मरुटिगोचरं मा विलम्ब्यताम् ५६ मरुटिपातद्रुतमुक्प्रक्षीणव्रततेजसः । येन नाशमशेषास्ते
 प्रयान्ति ममदर्शनात् ५७ गर्ग उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवैर्दया महाबलाः । आहवाय
 समाहूता जग्मुर्देवगणाश्चमम् ५८ ते हन्यमाना दैतेपदेवाः सर्वे भयातुराः । दत्तात्रेयाश्रमं
 जग्मुः समस्ताः शरणार्थिनः ५९ तमेव त्रिविष्टपस्यैः कालयन्ते दिवौकसः । इदृशस्तं महा-
 त्मानं दत्तात्रेयं मदादसम् १६० वामपार्श्वस्थितामिदामशेनजगतः शुभाम् । भार्या चास्य

इत्यादि लोक जंमादि दैत्यानीं हरण केलें आणि त्रैलोक्य जिंकून सर्व यज्ञमांग घेतले
 ४७. हे निष्पाप, आमच्या रक्षणाकरितां आपण त्यांच्या वधाचा वेत करा. आपल्या
 प्रसादानें स्वर्ग पुनः प्राप्त होण्याची आह्वांला आशा आहे ४८. दत्तात्रेय क्षणतातः—
 देवहो, मी मयासक्त व उच्छिष्ट असून जितेंद्रिय नाहीं. तस्मात्, माझ्यानें शत्रुपराभव
 तुझी कसा इच्छितां ? ४९. देव क्षणतातः—हे जगन्नाथा, तूं निष्पाप व निर्लेप
 आहेस; व विद्यारूप उदकानें धुऊन गेलेल्या तुझ्या शुद्ध अंतःकरणांत ज्ञानकिरणें
 कायम झालेलीं आहेत १५०. दत्तात्रेय क्षणतातः—देवहो, हें सत्य आहे. मज समष्टीचे
 ठिकाणीं विद्या आहे; परंतु, मी ह्या स्त्रीच्या संगामुल्लें उच्छिष्ट झालों आहे ५१. श्रीसं-
 भोग सतत घडल्यानें अति दुःख होतें. ह्यावर देव पुनः क्षणाले ५२ “हे मुनिश्रेष्ठ,
 हे प्रमो, ही निष्पाप जगन्माता तुज सर्वज्ञाच्या हृदयांत असलेल्या विद्येप्रमाणें दूषित होत
 नाहीं ५३. द्विज व चंडाल ह्यांचा संग करणाऱ्या सूर्याच्या किरणमालेप्रमाणें, हे जग-
 नाथ, ही श्रेष्ठ स्त्री दूषित होणारी नाहीं ” ५४. गर्गमुनि क्षणतातः—देवांच्या ह्या
 क्षणप्यावर दत्तात्रेय हंसून सर्व देवांना क्षणाले “तुझांला हें संमत असल्यास ५५
 सर्व असुरांना युद्धाला बोलावून, हे सुरश्रेष्ठहो, माझ्यासमोर येथें सत्वर आणा ५६.
 क्षणजे माझ्या दृष्टिरूप अग्नीनें त्यांचे यत्न व तेज क्षीण होईल आणि माझ्या दर्श-
 नानें ते सर्व नाश पावतील ५७. गर्ग क्षणतातः—ते त्यांचे मापण ऐकून
 देवांनीं महाबलाव्य दैत्य युद्धाला बोलाविले व ते देवगणांच्या आश्रमाला गेले ५८. पुढें
 दैत्य माहे लागले असतां सर्व देव भयभीत होऊन आश्रयाकरितां दत्तात्रेयाश्रमाला गेले
 ५९. व दैत्यही देवांचा पाठलाग करीत ह्या आश्रमांत प्रविष्ट झाले असतां मग्न होऊन

शुचावर्गां लक्ष्मीमिन्दुनिभाननाम् ६१ मीमांसालाभनयनां पीनशोणितपोभराम् । मृदुस्त्री
मधुराभायां सर्वयोगिदृष्टैर्युगाम् ६२ दृष्ट्वा यतस्तदा दैत्याः साभिलापमनोमयाः । न मेकुरन्त्य
दैत्या मनसा वोदुमातुराः ६३ त्यक्त्वा देवान्निर्जय तां तु दत्तुकामा इतो नमः । प्रेरितास्तेन
पापेन णासक्तास्ते ततो भुवन् ६४ स्त्रीरत्नमेतपैलोक्यसारं चेद्विदितं भवेत् । कृतव्यासुतवः
सर्वे इति नो भावितं मनः ६५ तस्मात्सर्वे समुत्क्षिप्य शिविकायां सरारंभाः । आरोप्य स्वम-
विधानं भवाम इति निधिताः ६६ गर्ग उवाच ॥ सादृश्यास्ततस्तेन तु मुनेरन्तिकमागमन् ।
तस्य तां योषितं साध्वीं समुत्क्षिप्य स्मरातुराः ६७ शिविकायां समारोप्य सहिता दैत्यदा-
नवाः । शिरः संशिविकां कृत्वा स्वस्थानाभिमुखा ययुः ६८ दत्तात्रेयस्तथा देवान्विहस्ये-
दमथावधीत् । दिष्ट्वा च हन्त दैत्यानामेवा लक्ष्मीः शिरोगता । सप्तस्थानान्यतिद्रव्यं द्रव्य-
मन्यमुपेप्यति ६९ देवा ऊचुः ॥ कथयस्व जगन्नाथ केन स्थानेष्ववस्थिता ॥ पुरुषस्य फले
किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति १०० दत्तात्रेय उवाच ॥ नृणां पादस्थिताः लक्ष्मीर्निष्ठयं संप्र-
च्छति । सक्प्रसूत संस्थिता वलं रत्नं नानाविधं वसु ७१ कलत्रदा गुणसंस्थाः कोटस्थाः
त्यदायिनी । मनोस्थान्पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ७२ लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कर्णस्था
कण्ठभूषणम् । अभीष्टवन्धुदारेभ्य तथा श्रेयं प्रवासीभिः ७३ मृष्टार्कवाक्यलावण्यमाश्रम-
वितथां तथा । सुखस्थिता कवित्वं च यच्छत्युदधिसंभवा ७४ शिरोगता संत्यजति ततोऽन्यं

शालेला महात्मा दत्तात्रेय त्याच्या दृष्टी पडला १६०. नंतर सर्व विश्वाला इष्ट, कल्याणी,
चंद्रतुल्य मुख व मनोहर अवयव ह्यांनी युक्त, कमलाक्षी, पुष्ट श्रोणी व पुष्ट स्तन,
उच्छिष्ट दांत, मधुर भाषण आणि सर्व स्त्रीगुण ह्यांनी संपन्न अशी त्याची भार्या लक्ष्मी
ह्यांच्या वाजूला असेलेली १६१, १६२ दृष्टी पडतांक्षणीं दैत्य मदनाने व्याकुल झाले
आणि कामुक व मत्त झालेल्या त्या दैत्यांचे मन अनावर झाले १६३. तेव्हा देवाची
प्रेरणा झाल्यामुळे गपासक्त व निःस्वैज झालेले ते दैत्य देवांना सोडून ती स्त्री हरण
करण्याच्या उद्देशाने ह्मणाले १६४ “त्रैलोक्याचे सार असलेले हे स्त्रीरत्न, मिळाल्यास
आपण सर्व कृतकृत्य होऊ, असे आम्हांला वाटत आहे १६५. ह्यास्तव, हे दैत्यहो, सर्वांनी
मिळून हिला उचलून पालखांत ठेवावे आणि स्वस्थानी न्यावे, असा आमचा निश्चय
झाला आहे” १६६. गर्ग ह्मणतातः—नंतर ते कामातुर दैत्य मुनीजवळ आले आणि
त्याची ती पतिव्रता स्त्री पालखांत उचलून ठेवून व पालखी डोक्यावर घेऊन स्वस्था-
नाकडे निघाले १६७, १६८. तेव्हा दत्तात्रेय हंसून देवांना ह्मणाले “ही लक्ष्मी दैत्य-
मस्तकीं चढली हे फारच उत्तम होय; सात स्थाने सोडून ही आतां अन्य ठिकाणीं
जाईल १६९. देव ह्मणतातः—हे जगन्नाथ, लक्ष्मी पुरुषाच्या कोणत्या स्थानीं असली
ह्मणजे कोणते फल देते व कोठे गेली ह्मणजे नाहीशी होते हे आपण सांगा १७०.
दत्तात्रेय ह्मणतातः—लक्ष्मी पुरुषाच्या पायावर असल्यास घर, मांड्यांवर असल्यास
वस्त्रे, रत्ने व नानाप्रकारचे द्रव्य ७१, गुहास्थानीं स्त्री, संजमप्यभागी अपत्य, हृदया-
वर मनोरथ ७२, कंठावर कंठभूषण आणि इष्टबंधु, मित्रा व प्रवासी ह्यांची भेट ७३

याति चाभयम् । सैष शिरोगता दैत्यान्परित्यजति सांप्रतम् ॥ ७९ ॥ प्रपृष्ठास्त्राणि वध्यन्तां
तस्मादेते सुरारयः । न भेतव्यं मृतं त्वेते मया निस्तेजसः कृताः ॥ ८० ॥ परदारवमर्शाश्च दग्धपु-
ण्या इतौजसः । तस्मादेतेभिर्हन्त्यन्तां भवद्विराविशंकितैः ॥ ८१ ॥ गमं वधाच ॥ ततस्ते विविधै-
रैवैर्ह्यमानाः सुरारयः । शिरः सुलक्ष्म्याप्याक्रान्ता विनेशुरिति न । अतम् ॥ ८२ ॥ लक्ष्मीशोत्पत्य
संप्राप्ता दत्तात्रेयं महामुनिम् । स्तूयमाना सुरैः सैन्द्रे दैत्यनाशान्मुदाम्बितैः ॥ ८३ ॥ प्रणिपत्य ततो
देवा दत्तात्रेयः महामुनिम् । जप कृष्ण जगन्नाथ दैत्यान्तक हर प्रभो ॥ ८४ ॥ नारायणाच्यु-
तानन्तवासुदेवाश्च याजर । त्वत्प्रसादात्सुखं लक्ष्मी राज्यं संपन्ननादन ॥ ८५ ॥ शार्ङ्गधन्वंशश्च प्राणे
मक्तानां नित्यवत्सल । इति स्तुत्वा नाक्षपुषं ययापूर्वं गताः सुराः ॥ ८६ ॥ तथा स्वमपि राजेन्द्र
यदिच्छसि यथेप्सितम् । प्राप्तमैश्वर्यमुत्तुलं तूर्णमाराययस्व तम् ॥ ८७ ॥ [१२८२] इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयमाहात्म्यवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पुत्र ध्वाच ॥ इत्युपैवंचनं श्रुत्वा कार्त्तवीर्यो नरेभ्यः । दत्तात्रेयाग्रमं गत्वा तं मक्त्या सम-
पूजयत् १ पादसंवाहनायेन अध्यांशोहरणेन च । स्रक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च
२ तथा कसाधनैस्तस्य वच्छिद्यपोहनेन च । परितुष्टो मुनिर्मुपैतमुवाच तथैव सः १ यथै-

आणि मुखावर असल्यास उत्कृष्ट अन्न, मनोहर भाषण, सफल आज्ञा व कवित्व देते ७४
आणि मस्तकी असल्यास ज्याच्या मस्तकी असेल त्यांचा त्याग करून दुसऱ्या स्थानी
जाते. ती ही लक्ष्मी मस्तकी गेल्यामुळे सांप्रत दैत्यांचा त्याग करील ७५. हास्तव, अस्त्रे
वेळून ह्या देवशस्त्रांचा तुह्मी वध कर, भिऊ नका, मी हे अगदी निस्तेज केले आहेत ७६.
परस्त्रीस्पर्शामुळे ह्यांचे पुण्य व तेज नष्ट झाले आहे. तस्मात्, तुह्मी निःशंकपणे ह्यांचा
वध करा ७७. गर्ग ह्मणतातः—नंतस्नानाप्रकारच्या अस्त्रांनी वध होऊन लागल्या-
मुळे व लक्ष्मी ही मस्तकावर चढल्यामुळे दैत्य नष्ट झाल्याचे आमच्या ऐकण्यांत आहे
७८. तदनंतर दैत्यांनाशामुळे इंद्रासह आनंदित झालेले देव स्तवन करीत असतांना
लक्ष्मी उद्गारण करून महर्षि दत्तात्रेयाकडे आली ७९. तेव्हा देवांनी दत्तात्रेय मह-
र्षींना प्रणिपात केला आणि “हे प्रभो, हे दैत्यनाशक, हे हर, हे जगन्नाथ, हे कृष्ण,
तुम्हा विजय असो १८०. हे नारायणा, तू भक्तांवर निज प्रेम करणारा आहेस आणि
हे जनार्दना, हे जगप्रदित अश्वत्थ वासुदेवा, हे अच्युता, हे अनंता, हे चक्रधरा, शांति-
धर्तुरा, तुम्हा प्रसादाने सुख, लक्ष्मी, राज्य व संपत्ति प्राप्त होत असते” असे
स्तवन करून देव पूर्वाप्रमाणे स्वर्गलोकी गेले ८१, ८२. त्याचप्रमाणे हे राजेंद्रा,
तुम्हा इष्ट मनोरथ पूर्ण होऊन अतुलःप्रेमार्थ प्राप्त होण्याची इच्छा असल्यास तुम्ही
सत्वरः त्याचे आराधन कर-१८३ (१२८२) याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील
दत्तात्रेयमाहात्म्यवर्णननाम षोडशा अध्याय समाप्त झाला ॥ १६ ॥

पुत्र ह्मणतोः—हे ऋषिवचन ऐकून कार्त्तवीर्यराजा दत्तात्रेयानुनीच्या आग्रमांत
गेला आणि त्याने त्यांचे भक्तीने पूजन केले १. पाप चेपणे, अर्थ, माळा, चंदनादि
सुगंधित द्रव्ये, सदक व फळे इत्यादि आणणे २, अन्नसामग्री तयार करणे व उष्टे

घोषाः पुरा देवा मथमोज्यादिकुस्तनम् । स्त्री चैवं मम पार्श्वेऽस्थेतद्रोगावृत्तमितः ॥ मरी-
चाहं न मामेवमुपरोद्धुं स्वमहंसि । अशक्तमुपकाराय शक्तमारापयन्व मोः ॥ पुत्र उवाच ॥
तेनैवमुक्तो मुनिना स्पृत्वा गर्गवचश्च तत् । प्ररघुवाच प्रणम्यैनं कार्तवीर्यस्ततोर्जुन ॥ अर्जु-
न उवाच ॥ देवस्त्वं हि पुराणो यः स्वां मायां समुपाश्रितः । अनयस्त्वं तपैवेयं देवी सर्व-
भवारोणिः ७ इत्युक्तः प्रीतिमान्देवो भूयस्तं प्ररघुवाच ह । कार्तवीर्यं महावीर्यं यशीकृतम-
हीतलम् ८ वरं वृणीष्व गुह्यं मे त्वया नाम यदीरितम् । तेन तुष्टिः परा जाता । स्वप्यय-
मम पार्थिव ९ ये च मां पूजयिष्यन्ति गन्धमात्यादियनिर्नराः । मांसमयोपहारैश्च मृष्टात्रै-
श्चात्मसंमतैः १० लक्ष्म्या समेतं गीतैश्च ब्राह्मणानां तथा चर्चनैः । वाचैर्मनोरमैर्वीणावेणुशंखा-
दिभिस्तथा ११ तेषामहं परां पुष्टिं पुत्रदारयनादिकीम् । प्रदास्याम्यवभूतश्च हनिष्याम्यव-
मन्यताम् १२ स त्वं वरय भद्रे मे वरं यं मनसेच्छसि । प्रसादद्युल्लसतेहं गुह्यनामप्रकीर्त-
नात् १३ कार्तवीर्यं उवाच ॥ यदि देवप्रसन्नस्त्वं तत्प्रयच्छद्दिदृक्षुमाम् । यथा प्रसां पाळेपे
मन्वाधर्ममवाप्नुयाम् १४ परानुस्मरणं ज्ञानमप्रतिद्वन्द्वतां रणे । सहस्रमासुमिच्छामि बाहूनां
लघुतागुणम् १५ असंगागतयः सन्तु बौलाकाशंभूमिषु । पातालेषु च सर्वेषु वषथाप्य-
धिकानरात् १६ तथा मार्गप्रवृत्तस्य सन्तु सन्मार्गदेशिकाः । सन्तु मेऽतिथयः श्लाघ्या

काढणें ह्यांच्यायोगानें तो मुनि संतुष्ट होऊन त्या भूपाला क्षणाला ३ “उयाप्रमाणें मी पूर्वी
देवांना सांगितलें होतें त्याचप्रमाणें मी तुलाही सांगतों. माझे आचरण मद्यसेवनानदि-
कांनीं निंद्य असून ही स्त्री माझ्याजवळ असते. ह्या भोगामुळें मी सर्वदां निंद्य ठर-
लेला आहे ४. ह्यास्तव, उपकार करण्यास समर्थ नसलेल्या मला तूं पंचांयर्तांत पाहूं
नकोस; तूं समर्थाला भज ५. पुत्र क्षणतोः—ह्याप्रमाणें मुनीनें सांगितलें असतां तें
गर्गवचन स्मरून कार्तवीर्य अर्जुन प्रणामपूर्वक त्याला क्षणाला ६ “स्वकीय मायेचें
अवलंबन करणारा तूं पुरातन देव निष्पाप आहेस व सर्व प्राण्यांची माता असलेली ही
देवी तशीच आहे” ७. ह्यावर देव प्रसन्न होऊन त्या जगद्विजयी व महावीर्यवान् कार्तवी-
र्याला क्षणाला ८ “वर माग, तूं जें माझे गुह्य उच्चारिलें आहेस त्याच्या योगानें, हे राजा,
आज मी तुझ्यावर अति संतुष्ट झालों आहे ९. गंध, पुष्पादिक, मांस, मद्य, स्वेतःला
प्रिय असलेलीं मिष्टान्न, गीतें, ब्राह्मणपूजनें आणि वीणा, अल्लुज, शंख इत्यादि मनोहर
वाद्यें ह्यांच्यायोगानें जे नर लक्ष्मीसह माझे पूजन करितां १०, ११ त्यांना पुत्र, स्त्री,
धन इत्यादिविषयक मी अवधूत परम पुष्टि देईन आणि अवमानकर्त्यांना मारीन १२.
तस्मात्, तूं जो कल्याणप्रद वर तुझ्या मनांत असेल तो मागून घे. तूं माझे गुह्य नाम
उच्चारिल्यामुळें मी तुजवर प्रसन्न झालों आहे १३. कार्तवीर्य क्षणतोः—हे देवा, तूं
प्रसन्न असशील तर मला उत्कृष्ट समृद्धि दे; क्षणजे पाप न लागतां माझ्या हातून प्रजा-
पालन होईल १४. परमात्म्याचें स्मरण, ज्ञान, संप्रामांत प्रतिपक्षराहित्य आणि लाघव
ह्या गुणांनीं युक्त असे हजार बाहु प्राप्त होण्याची मला इच्छा आहे १५. पर्वत, आकाश,
चंद्रक, भूमि व सर्व पाताले ह्यांच्या ठिकाणीं माझी गति अकुंठित असो. श्रेष्ठ मानवापा-

वितं वान्यत्तपाद्यम् १७ अनष्टद्रव्यता राष्ट्रे ममाहस्मरणेन च । त्वयि भक्तिश्च देवास्तु
नित्यमव्यभिचारिणी १८ दत्तात्रेय उवाच ॥ य एते कीर्तिताः सर्वे तान्वत्स संमवाप्स्यसि ।
मत्प्रसादात्प्रभविता चक्रवर्तित्वमैश्वरम् १९ पुत्र उवाच ॥ प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय
सौज्जनः । आनीयं प्रकृतीः सम्यगभिपेक्षमगृह्णत २० आगताश्चापि गन्धर्वास्तपैवान्तरसं
गणाः । ऋषयश्च वसिष्ठाद्या मेवायाः पर्वतास्तथा २१ गंगायाः सरितः सर्वाः समुद्रा रत्नसं-
भवाः । शृङ्गाणाश्च तथा वृक्षा देवा वै वासवादयः २२ वायुर्ह्यप्रमुखा नागा अभिषेकार्य-
मागताः । ताक्षणायाः पश्चिण्णैश्च पौरा जानपदास्तदा २३ संभाराः संभृताः सर्वे दत्तात्रेय-
प्रसादतः । अथ संज्वाल्य तैर्वह्निं देवैर्ब्रह्मादिभिः सह २४ नारायणेनाभिषिक्तो दत्तात्रेयस्वरू-
पिणा । समुद्रैश्च नदीभिश्च ऋषिभिश्चाभिषेचितः २५ आघोषयामास तदा स्थितो राज्ये
स देहयः । दत्तात्रेयात्परांश्चिदमवाप्यातिबलान्वितः २६ अथप्रभृति यः शब्दं मामृतेन्यो
प्रदीप्यति । इन्तव्यः स मया दस्युः पराहिसारतोपि वा २७ इत्याहनेन तद्राज्ये कश्चिदायुष-
भृत्तरः । तस्मै पुरुषव्याघ्रं बभूवोरुपराक्रमम् २८ स एव श्यामपादोमृत्युशृणालः स एव च ।
धेनुपालः स एवासीद्वितीयो न च रक्षिता २९ तपस्विनां पालयिता सार्यपालश्च सोऽग्रमवत् ।
इत्युप्यालाप्रिश्चारिमयेष्वर्ण्या निमज्जताम् ३० अन्यासु चैवमग्रानामापस्तु परवीरहा ।

सूनू माझा वध होवो १६. मार्गानें वागणान्या मला सन्मार्ग दर्शविणारे मिळेत; ह्याच्य
अतिथि मला मिळेत; माझे द्रव्य अक्षय्य असो १७; राष्ट्रांमध्ये माझ्या स्मरणानें कोण-
तीही वस्तु नष्ट न होवो आणि, हे देवा, तुझे ठिकाणीं माझी भक्ति सर्वदा अचल असो
१८. दत्तात्रेय कृणतातः— हे वत्सा, तूं निर्दिष्ट केलेले हे सर्व गुण तुला प्राप्त होतील
आणि माझ्या प्रसादानें सर्वभौम ऐश्वर्य तुला प्राप्त होईल १९. पुत्र कणतोः—
तदनंतर त्या अर्जुनानें त्या दत्तात्रेयाला प्रणाम करून व प्रजाजनांना बोलावून
अभिषेकाचा यथाविधि स्वीकार केला २०. गंधर्व, अप्सरांचे समुदाय, वसि-
ष्ठादि ऋषि, मेरुप्रभृति पर्वत २१, गंगादि सर्व नद्या, रत्नखनिरूप समुद्र, शृङ्गादि
वृक्ष, इंद्रादि देव २२, वायुकिप्रभृति नाग, गरुडादि पक्षी आणि नगरांतील व
देशांतील लोक अभिषेकाकरितां आले होते २३; व दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें सर्व सामग्री
जुळ्ळी होती. नंतर अग्नि प्रज्वलन करून ब्रह्मादि देवांसह २४ दत्तात्रेयस्वरूप
नारायणानें व ऋषींनीं समुद्र व नद्या ह्यांच्या उदकानें त्याला अभिषेक केला २५.
तदनंतर राज्याखंड झाल्यावर दत्तात्रेयाच्या कृपेमुळें त्या अतिबलाळ राजाला परा-
क्रांतेचें तेज प्राप्त झालें; आणि “ अज्ञपासून माझ्याशिवाय जो शस्त्र घेईल त्या
चोराचा व दुसऱ्याला दुःख देणाऱ्याचा मी वध करीन ” अशी त्यानें दंवडी दिली
२६, २७. अशी आज्ञा झाल्यापासून त्याच्या राज्यांत त्या पुरुषश्रेष्ठ महापराक्रमी
राजाशिवाय कोणीही शस्त्रधर पुरुष राहिला नाहीं २८. गांवांचें, पशूंचें व शेतांचें रक्षण
त्याच्याशिवाय कोणीही करित नसे २९. तपस्वी व व्यापारी ह्यांचा रक्षक तोच
असून चोर, सर्प, अग्नि, शस्त्र व शत्रु ह्यांच्या भयापासून प्रजेचें रक्षण करणारा तोच

स एव संस्मृतः प्रियः समुद्रतोऽमववृणाम् ॥ ३१ ॥ अनष्टद्वयता । आसीत्स्मिन्मिथ्यामति
 पार्थिवे । तेनेष्टं बहुमिप्यैः समाप्तवदधिपैः ॥ ३२ ॥ तपश्च तप्युं समुद्रतः प्रामं धातिचेष्टितम् ।
 तत्सर्वमिहमानं च दृष्ट्वा प्रादांगिरा सुनिः ॥ ३३ ॥ न नूनं कालं वीर्यस्य गतिं यास्यति पार्थिव ।
 यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा संप्राप्ते त्वातिचेष्टितैः ॥ ३४ ॥ दत्तात्रेयारिणे यस्मिन्संप्राप्ताद्दैनरेभ्यः । तस्मिन्
 स्तस्मिन्दिने त्यागं दत्तात्रेयस्य शोऽकरात् ॥ ३५ ॥ तथैव च प्रजाः सत्यास्तस्मिन्महनि भूयते । तस्य
 हि परमादृष्ट्वा यामां चक्रुः समापिना ॥ ३६ ॥ इत्येतत्तस्य माहात्म्यं दत्तात्रेयस्य धीमतः । विष्णो-
 र्वरात्परगुरोर्जन्तस्य महारमणः ॥ ३७ ॥ प्रादुर्भावः पुराणेषु कथ्यते शास्त्रं यन्वनः । अनन्तरा-
 प्रमेयस्य शंखध्वजगदाभूतः ॥ ३८ ॥ एतस्य परमं कर्म यश्चिन्तयति मानवः । स सुखी स च संसा-
 रात्समुत्तीर्णोऽचिराद्भवेत् ॥ ३९ ॥ सदैव वैष्णवानां च भक्त्याहं सुलभोऽस्मि भोः । पत्रपुष्पपटेनानं
 पूजितो मोक्षदोऽस्मि वै ॥ ४० ॥ इत्येवं तस्य वै वाचस्तं कथं भाभ्येजनः । अपमस्य विनाशाय
 चमोपारोपमेव च ॥ ४१ ॥ अनादिनिघनो देवः करोति स्थितिपालमम् । तथैव जन्म चारुयात्
 मालकं कथयामि ते ॥ ४२ ॥ यथा च योगः कथितो दत्तात्रेयेण तस्य वै । पितृभक्तस्य राजर्षेर-
 कस्य महारमणः ॥ ४३ ॥ [१३२६] इति श्रीमाकण्डेयपुराणे दत्तात्रेयोपाख्यानां नवमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

असे. समुद्रांत बुडणाऱ्या ३० व इतरही विपसीत सापिडणाऱ्या लोकांचा उद्धार तोच
 राक्षसक्षीयधीरनाशकराजा स्मरण श्रोताक्षणी करित असे ॥ ३१ ॥ त्या राजाचे कार-
 कीर्दीत वस्तु हरवत नेसे. त्याने विपुल गाई. दाक्षिणार्थ देऊन अनेक यज्ञ केले ॥ ३२ ॥
 आणि संप्रामांत अतिशय पराक्रम गाजवून मोठे तपही केले. त्याचे मोठे ऐश्वर्य पाहून
 अंगिरासुनि क्षणाले ॥ ३३ ॥ खरोखर राजांना यज्ञ, दान, तप्ये संप्रामांतील परा-
 क्रम. ह्यांपैकी कोणत्याही बाबतीत कार्त्तिकीर्त्याची बरोबरी करितो येणार नाही ॥ ३४ ॥
 ज्या ज्या दिवशी दत्तात्रेयापासून त्याला ऐश्वर्य प्राप्त झाले होते त्या त्या दिवशी
 तो दत्तात्रेयाला उद्देशून याग करित असे ॥ ३५ ॥ त्याचप्रमाणे हे राजा, त्याचे
 उत्कृष्ट ऐश्वर्य पाहून प्रजाजन त्या दिवशी मनापासून याग करित असत ॥ ३६ ॥
 महात्मांचरित्ररुरुज्जो अनंत विष्णु तोच ज्ञानवान् दत्तात्रेय असून त्याचे माहात्म्य
 हे होय ॥ ३७ ॥ शार्ङ्गधनुष्य धारण करणाऱ्या अतर्क्य अनंत आणि शंख, चक्र व गदा
 धारण करणाऱ्या विष्णूचा हा अवतार पुराणांमध्ये सांगितलेला आहे ॥ ३८ ॥ जो मा-
 नव. ह्याच्या उत्कृष्ट रूपाचे ध्यान करील तो लवकरच संसारसागरांतून तरून सुखी
 होईल ॥ ३९ ॥ अतोऽप्या योगाने मी विष्णुभक्तांना सर्वदांच सुलभ आहे आणि पत्र,
 पुष्प व फल ह्यांनी पूजन झाले असता मी मोक्ष देणारा आहे ॥ ४० ॥ असे ज्याचे
 मज्जन आहे त्याचा आश्रय लोक कां करणार नाहीत ? अर्धमाथ्या न्नाशकरिता व
 धर्माच्या रक्षणाकरिता ॥ ४१ ॥ अनादि व अनंत असलेला हा देव अवतीर्ण होत असून
 आचाराचे परिपालन करित असतो. आतां मी तुला अलर्क कथन करितो ॥ ४२ ॥
 आणि महारम्या पितृभक्त अलर्क राजर्षीला दत्तात्रेयाने योग कसा कथन केला हेही

॥ पुत्र इवात्र ॥ प्राग्बभूव महावीर्यः शत्रुजिताम पार्थिवः । ततोप यस्य यज्ञेऽ सोमावाप्त्या
 पुरन्दरः ॥ १ ॥ तस्यात्मजो महावीर्यो वभूवारिविदारणः । नात्रा कृतध्वजः ख्यातः सर्वलक्षण-
 संयुतः ॥ २ ॥ बुद्धिविक्रमलावण्यैर्गुरुशुक्राभिर्ना समः । स समानवयोबुद्धिसत्त्वविक्रमज्ज्योतिः ॥ ३ ॥
 नृपपुत्रो नृपसुतौर्नित्यमास्ते समावृतः । कदाचिच्छात्रसद्भावविवेककृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ कदाचि-
 त्काव्यसंस्मरणगीतनाटकसंभवैः । तथैवाध्विनोदैश्च शस्त्राध्विनयेषु च ॥ ५ ॥ योग्यो निग्रहनागा-
 न्मृगहन्मान्यस्तत्पराः ॥ ६ ॥ ते नृपेन्द्रपुत्रोऽसौ नरेन्द्रतनयैर्दत्तैः ॥ ७ ॥ तथैव हि दिवा तद्दद्यान्वापि
 घरा मुतः । तेषां तु क्रीडतां तत्र द्विजभूपविशां सुताः ॥ ८ ॥ समानवयसः प्रीत्या रन्तुमापान्त्पने-
 कश्च ॥ कस्यचिच्छत्र काटस्य नागलोकान्महीतलम् ॥ ९ ॥ कुमारवांगतौ नागौ पुत्रावश्वतरस्य
 तु । वज्ररूपप्रतिपल्लौ तरुणौ प्रियदर्शनौ ॥ १० ॥ तैर्नृपसुतैः साहं तथैवान्यैर्द्विजात्मजैः । विनो-
 दैर्विविधैस्तत्र तस्थतः प्रीतिसंयुतौ ॥ ११ ॥ सर्वे च ते नृपसुतास्ते च त्रयविशां सुताः । नागराजा-
 त्मजौ तौ च ज्ञानसंवाहनादिकाम ॥ १२ ॥ वज्रगन्धर्वसंयुक्तां च कुमोगभुनक्तिग्राम् ॥ १३ ॥ अह-
 न्यहन्युप्राप्ते तौ च नागकुमारकौ । आजग्मतुर्धृदा शुक्रौ प्रीत्या स्त्रोर्महीपतेः ॥ १४ ॥ स च
 ताभ्यां नृपसुतः परं निर्वाणमाप्तवान् । विनोदैर्विविधैर्हास्यसंलापादिभिरेव च ॥ १५ ॥ विना

सांगतो ४३. (१३२९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कंडेयपुराणांतील दत्तात्रेयोपाख्यान-
 नामक सतरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १७ ॥

पुत्र ह्मणतोः—पूर्वी शत्रुजित् ह्मणून एक महावीर्यवान् राजा होता व त्याच्या
 यज्ञांत सोमपानाने इंद्र संतुष्ट झाला होता १. कृतध्वज ह्मणून एक सर्वलक्षणसंपन्न,
 महावीर्यवान् व शत्रुघातक पुत्र त्याला होता २; व तो बुद्धि, पराक्रम आणि सौंदर्य
 ह्यांनी अनुक्रमे गुरु, शुक्र व अश्विनीकुमार ह्यांची बरोबरी करणारा होता. वय, बुद्धि,
 धैर्य, पराक्रम व उद्योग ह्यांनी समान असलेल्या राजकुमारांसह तो राजपुत्र सर्वदा
 असे. कधी कधी शास्त्रजन्यविवेकाने तो निर्णय करित असे ३, ४; कधी कधी
 काव्य, गीत, नाटक, अक्षयूत व विनोद ह्यांच्या योगाने तो आपला काल घालवीत
 असे; कधी कधी शस्त्रास्त्रशिक्षणांत तो दंग होत असे ५; आणि कधी कधी युद्ध,
 गजारोहण, अश्वारोहण व रथारोहण ह्यांच्या अभ्यासाविषयी तो राजपुत्र इतरराज-
 कुमारांसह रममाण होत असे ६. दियसां व रात्री तो आनंदांत खेळत असे व त्यांचा
 खेळ चालला असतांना ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांची समानवयस्क अनेक मुळे
 प्रेमाने खेळण्यास येत असत ७. एकदां अश्वतर नागाचे पुत्र नागलोकांतून मृतलावर
 विप्ररूपाने आले. ते तरुण असून सुंदर होते ८, ९. राजपुत्र व इतरही द्विजपुत्र
 ह्यांसह ते नानाप्रकारचे विनोद करून प्रेमाने तेथे राहिले १०. ते सर्व राजपुत्र, ब्राह्मण
 व वैश्य ह्यांचे पुत्र आणि ते नागराजाचे पुत्र खान, संवाहन, वज्रपरिधान, गंधसेवन
 आणि अन्नसेवन बरोबर करून लागले. ते नागकुमार प्रत्यक्षां त्या राजकुमाराच्या प्रेमा-
 करितां तेथे आनंदाने येत असत व तो राजपुत्र त्यांच्यासह अत्यंत सुखी होत असे
 ११, १२, १३. नानाप्रकारचे विनोद, हस्य, संभाषण इत्यादिकांच्या योगाने सुखी

ताभ्यां न लुप्यते न सञ्जो न पयो मधु । न हेमे च न जग्राह शस्त्राण्यात्मगुणद्वये १५ रसातले
 च तौ रात्रिं विना तेन महात्मना । निःश्वसपरमो नीत्वा जग्मतुस्तं दिने दिने १६ मर्त्यलोके
 परा प्रीतिर्भवतोः केन पुत्रकौ । सदेति च प्रलपितौ तादृभौ नागदासकौ १७ दृष्टयोरत्र पाताले
 बहूनि दिवसानि मे । दिवा रजन्यामेवोभौ पदयामि प्रियदर्शनौ १८ जड स्वाच ॥ इति पित्रा
 स्वयं पृष्टौ प्रणिपत्य कृताञ्जली । प्रत्युचतुर्महाभागावुरगाधिपतेः पतौ १९ पुत्रावृषतुः ॥ पुत्रः
 शत्रुजितस्तात नाशाय तत्तत्त्वजः । रूपवानाजं वीर्यवान् शरो मानी प्रियंवदः २० अनाह-
 तकथो वाग्मी विद्वान्मैत्रो गुणाकरः । मान्यमानयिता धीमान्हीमान्विनयभूषणः २१ तस्यो-
 पचारसंप्रीतिसंभोगापहतं मनः । नागलोकेऽन्यलोके वा न रतिं विन्दते पितः २२ तद्विषो-
 गेन नौ तात निशा पातालशीतला । परितापाय तत्संगशस्त्रादाय रविर्दिवा २३ पितोवाच ॥
 पुत्रः पुण्यवतो धन्यः स यस्यैवं भवद्विधैः । परोक्षस्यापि गुणिभिः क्रियते गुणकीर्तनम् २४
 सन्ति शास्त्रविदोऽशीलाः सन्ति मूर्खाः सुशीलिनः । शास्त्रशीले समं मन्ये यस्मिन्पन्यतरं
 तु तम् २५ यस्य मित्रगुणान्मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् । कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवा-
 स्तेन वै पिता २६ तस्योपकारिणः कचिद्भवद्भ्यामभिवान्छितम् । किञ्चिन्निष्पादितं वस्तौ

होत असलेला तो राजकुमार भोजन, स्नान, पान, क्रीडा व आपल्या अंगचे
 गुण वृद्धिंगत होण्याकरिता त्याच्याशिवाय शस्त्रग्रहणही करित नसे. त्या महात्म्याचा
 वियोग होत असल्यामुळे रसातलांत ते रात्र १४, १५ मोठ्या दुःखाने काढून प्रत्यही
 त्याच्याकडे जात असत. एकदा त्यांना बापाने “ मर्त्यलोकां तुमचें अति प्रेम कां ?
 तुह्मांला पातालांत दिवसां पाहून मला फार दिवस झाले. तुह्मी रात्री मात्र माझ्यां दृष्टी
 पडता ” असे विचारिलें असतां ते नागराजाचे पुत्र प्रणिपात करून व हात जोडून
 त्याला ह्मणाले “ हे तात, ऋतुवज ह्मणून एक शत्रुजिताचा पुत्र आहे १६, १७, १८
 १९. तो रूपवान, सरळ, शूर, अभिमानी, प्रिय भाषण करणारा, मनाचा मोकळा,
 यत्ता, विद्वान्, मैत्र, गुणांची खाण २०, मान्यांना मान देणारा, बुद्धिमान्, विनयी
 व निश्चकर्माची लाज वाळगणारा आहे. त्याच्या वर्तनानें व प्रेमार्ने आमचें मन आकृष्ट
 झाल्यामुळे २१, हे तात, नागलोकां अथवा इतर लोकां आह्मांला चैन पडत नाहीं.
 हे तात, पातालांतील थंड रात्र त्याच्या वियोगामुळे २२ आमच्या संतापाला व त्याच्या
 समागमामुळे दिवसां सूर्य आमच्या आनंदाला कारण होत असतो ” . पिता ह्मणतोः—
 तुह्मांसारखे गुणी लोक ज्याची मागें अशी स्तुति करित आहेत तो ज्या पुण्यवानाचा
 पुत्र असेल तो धन्य होय. शास्त्रवेत्ते दुराचरणी आणि मूर्ख लोक सुशील असा
 प्रकार कोठें कोठें दृष्टी पडतो २३, २४; परंतु, शास्त्र व शील हीं दोन्ही ज्याच्या
 टिकणीं आहेत त्याला मी अधिक धन्य समजत आहे. ज्याच्या गुणांचें व परा-
 क्रमाचें वर्णन सज्जनांमध्ये मित्र व शत्रु सर्वदां करित असतात त्याच्याच योगानें पिता
 खरा खरा पुत्रवान् होय. पुत्रहो, त्याच्या मनाला संतोष होण्याकरितां तुमच्या हातून
 त्या उपकार करणाऱ्याचा काहीं मनोरथ शेवटासगेला आहे काय ? ज्याच्यापासून

परितोषाय चेतसः २७ स धन्यो जीवितं तस्य तस्य जन्मस्य जन्मनः । यस्यार्थिनो न विमुखा मित्रार्थे न च दुर्बलः २८ मद्रूहे यत्सुवर्णादि रत्नं वाहनमासनम् । यद्दान्यत्प्रीतये तस्य तदेयमविशंकया २९ विकृतस्य जीवितं पुंसो मित्राणामपकारिणः । प्रतिरूपमकुर्वन्त्यो जीवामीत्यवगच्छति ३० उपकारं सुहृद्गोष्पकारं च शत्रुषु । नृमेधो वर्षति प्राज्ञास्तस्येच्छन्ति सद्गतिम् ३१ पुत्रावृचतुः ॥ किं तस्य कृत कृत्यस्य कर्तुं शक्येत केनचित् । यस्य सवार्थिनो गेहे सर्वकामैः सदाचिताः ३२ यानि रत्नानि सद्गेहे पाताले तानि नः कृतः । वाहनासनयानानि भूषणान्यम्बराणि च ३३ विज्ञानं यच्च तत्रास्ति तदन्यत्र न विद्यते । प्राज्ञानामप्यसौ तात सर्वसंदेहहृततमः ३४ एकं तस्यास्ति कर्तव्यमसाध्यं तच्च नो मतम् । हिरण्यगर्भगोविन्दशर्वादीनां वरादृते ३५ पितोवाच ॥ तथापि श्रोतुमिच्छामि तस्य यत्कार्यं भूततमम् । असाध्यमथवा साध्यं किं चासाध्यं विपश्चिताम् ३६ देवत्वममरेशत्वं तत्पूज्यत्वं च मानवाः । प्रयान्ति वाञ्छितं चान्यदृद्धं ये व्यवसायिनः ३७ नाविज्ञातं न धागम्यं नाप्राप्यं दिवि चेह वा । वयतानां मनुष्याणां यतचित्तेन्द्रियात्मनाम् ३८ योजनानां सहस्राणि याति गच्छन्निपीडिका । अगच्छन्वैनतेयोपि पदमेकं न गच्छति ३९ क भूतलं क च प्रौढ्यं स्थानं यत्प्राप्तवान्ध्रुवः ॥ उत्तानपादनृपतेः पुत्रः सद्रूमिगोचरः

याचक विमुख जात नाहीत व मित्रांकरितां जो कधीही खिन्न होत नाही तो धन्य असून त्याचेंच जीवित व जन्म सफल होय. माझ्या घरांत जें सुवर्ण, रत्न, वाहन; आसन २९, २६, २७, २८ अथवा इतर कांहीं त्याला आवडणारे असेल तें तुंही त्याला खुशाल द्या. मित्रांना अपकार करणाऱ्या आणि त्यांच्यावर प्रत्युपकार न करितां स्वतःला जिवंत मानणाऱ्या पुरुषाच्या जीविताला धिक्कार असो. मित्रवर्गावर उपकाराची आणि शत्रूंवर अपकाराची वृष्टि जो नररूप मेघ करीत असतो त्याची उन्नति प्राज्ञजन सर्वदा इच्छित असतात. पुत्र क्षणतातः—त्या कृतकृत्य पुरुषाचें कोणाच्या हातून कायवरें होणें शक्य आहे? २९, ३०, ३१. ज्याच्या घरीं सर्व याचकांच्या सर्व इच्छा सर्वदा पूर्ण होत असतात त्याच्या घरांत जीं रत्ने आहेत तीं पातालांत असणार कोठून? ३२. वाहनें, आसनें, यानें, भूषणें, वस्त्रें व ज्ञान जें तेंथें आहे तें इतर ठिकाणीं नाही ३३. हे तात, तो ज्ञानवानांचा सर्व संशय नाहीसा करणारा आहे. त्याच्या संबंधानें एक कर्तव्य आहे; परंतु, तें ब्रह्मविष्णुमहेश्वरांच्या कृपेशिवाय असाव्य आहे असें आझाला वाटतें ३४, ३५. पिता क्षणतोः—तथापि त्याचें उत्कृष्ट कार्य ऐकण्याची माझी इच्छा आहे मग तें साध्य असो किंवा असाध्य असो. विद्वानाला असाव्य काय आहे? देवत्व, देवाधिपतित्व, देवपूज्यत्व व इतरही, मनोरथः दीर्घायोमी मानव पूर्णकरीत असतात ३६, ३७. मनोनिग्रही, जितेंद्रिय व उद्योगी मनुष्यांना जाणण्यास, जाण्यास अथवा मिळण्यास, येथें अथवा स्वर्गांत कांहीं एक अशक्य नाही ३८. मुंगी चालत राहिल्यास हजारों योजनें जाते; परंतु, स्वस्थ वसणारा गरुड एक पाऊलही पुढें जात नाही ३९. भूतल कोठें व ध्रुवाचें स्थान कोठें? परंतु, उत्तानपाद राजाच्या

४० तत्संप्रप्यतां महाभागौ कार्यवान्येन पुत्रकौ । न भूपालस्तः साधुर्येनानृत्यं लभेत्तं वा
 ४१ पुत्रायूचतुः ॥ तेनाख्यातमिदं तात पूर्वदत्तं महारमना । कौमारंके यथा तस्य एतं सङ्गं
 संशोडितं ४२ तस्य शंभुजितं तातं पूर्वं कथिद्विजोत्तमः । गोलवोऽप्यागमदीमाम्पृष्टीस्ता
 तुंगोत्तमम् ४३ प्रत्युवाच च राजानं सभुपेन्याश्रमं मम । कोपिं दैव्याधमो राजन्निर्वर्ण-
 सयति पापिहृत् ४४ तत्तद्वपं समास्थाय सिद्धेमयनचारिणाम् । अन्येनां चातिकापात्राम-
 निशमकांरणात् ४५ समाधिध्यानशक्तस्य मौनप्रसरतस्य च । तथा करोति विघ्नानि तपा
 नेच्छेत्तमि पापिध्वं ४६ दग्धं कोपाग्रिना सद्यः संमर्षोस्तं वयं न तु । दुःखाग्रितस्य तपनो
 म्ययमिच्छामि पापिध्वं ४७ एषदानु मया राजप्रतिनिर्विण्णचेतरा । तत्त्वैचित्तेन निःश्वसो
 निरीश्वराम्बरसुजितः ४८ ततोम्बरतलात्सद्यः पतितोयं तुंगरामः । वास्वाशरीरिणी प्राद
 मंजोऽप्येष्टेष्व तत् ४९ अश्नन्तः सकलं भूयैवेत्यं तुंगोत्तमः । समर्षः कान्तुमक्रेण तत्तदं
 प्रतिपदितः ५० पातालांस्वरतोयेषु नास्य प्रतिहता गतिः । समस्तदिक्षु प्रजतो नर्ततः पर्व-
 तेषु च ५१ यतो भुवलयं सर्वमश्रान्तोयं धरिष्यति । ततः कुवलयो मात्राख्याति लोके
 योऽस्यति ५२ किमोत्थर्हनिशं पापो यथ स्यां दानवाधमः । तमप्येनं समाच्छं द्विजश्रेष्ठ इति-
 प्यति ५३ शत्रुजिहाम भूपालस्तस्य पुत्र प्रतध्वजः । प्राप्यैतद्वरं च ख्यातिमेतेन यास्यति

भूमीधरील ध्रुवं पुत्राला तें स्थान प्राप्त झालें ४०. ह्यास्तव, हे महाभाग्यवान् पुत्रहो;
 त्यां सज्जन राजपुत्राला काय हवें आहें तें सांगा. ह्मणजे तुझी त्याच्या ज्ञातातून मुक्त
 व्हाल ४१. पुत्र क्षणतः— लहानपणीं घडलेली स्वतःची हकीकत; हे त्रात, त्या
 महात्म्या सज्जनानेही आझाला कथन केली आहे ४२. त्याच्या शत्रुजित पित्याकडे
 पूर्वी कोणी गालवें ह्मणून बुद्धिमान् ब्राह्मण एक उत्कृष्ट अश्व घेऊन आला ४३ आणि
 त्याला ह्मणाला “हे राजा, कोणी अधम व पापी दैत्य समीप येऊन आणि सिंह, गंज,
 वनेचर व इतरही अति प्रचंड प्राणी ह्यांचें रूप धारण करून विनाकारण रात्रिदिवस
 माझ्या आश्रमाचा विध्वंस करीत असतो ४४, ४५. समाधि, ध्यान व मौन व्रत ह्या-
 विषयी मी तत्पर असतांना, हे राजा, अनिष्ट विघ्ने तो मळा करीत असतो ४६. क्रोधा-
 ग्रोने त्याला सत्वर दग्ध करण्यास आधी समर्थ आहो; परंतु, हे राजा, कधीनें संप-
 दनें केलेलें तेंप खर्ची घालण्याची माझी इच्छा नाहीं ४७. हे राजा, एकदां स्थानें केश
 दिव्यामुलें मी अति खिन्न झालों व आकाशाकडे पाहून सुस्कारां लांकिल ४८; तो
 आकाशोतून हा घोडा पडला आणि आकाशावाणी झाली, ती, हे राजा; तूं श्रवण कर
 ४९. हा अश्व न श्रमतां सर्व भूमंडळ चालून जाण्यास समर्थ आहे व सूर्यानें हा तुला
 दिल्या आहे ५०. पाताल, आकाश व उदक ह्यांमध्यें ह्याची गति अकुंठित आहे; चाल-
 ताना कोणत्याही दिशेस अथवा पर्वतावर हा कुंठित होत नाहीं. ५१. ज्याअधी हा न
 श्रमतां सर्व भूमंडळ चालेल त्याअधी कुवलय ह्मणून हा लोकांत, प्रसिद्ध होईल ५२.
 हे द्विजश्रेष्ठ, जो अधम व पापी दानव तुला रात्रिदिवस केश देत आहे त्याचाही अश्व तूं
 ह्याच्यावर आरुढ होऊन फरशील ५३. शत्रुजित ह्मणून एक राजा आहे. व अत-

५४ सीई स्वामस्तुप्रस्तुतस्तपसो विप्रकारिणम् । तं निवारय भूपाल भागमाह्वयतिर्यतः ५५
 तदेतद्वृत्तं ते मया भूप निवेदितम् । पुत्रमाज्ञापय तथा यया धर्मो न ह्यन्यते ५६ स तस्य
 वचनाद्राज्ञा तं वै पुत्रमृतध्वजम् । तद्वृत्तमापेक्ष्य कृतकौतुकमंगलम् ५७ अत्रैव यत
 चमत्तया गालवेन क्षेमं तदा । स्वमाश्रमपदं सोपि तमादाय ययौ मुनिः ५८ [१३८३] इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे मद्रालसोपाख्यानं कुवल्याभीष्टेष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 नितोवाच ॥ गालवेन क्षेमं गत्वा नृपपुत्रेण तेन यत् । कृतं तत्कथ्यतां पुत्रो विचित्रासुययो-
 विना १ पुत्रावधुतः ॥ स गालवाश्रमे रम्ये तिष्ठन्भूपाटनन्दनः । सर्वविप्रोपगमनं चकार
 ब्रह्मवादिनाम् २ वीरः कुवल्याश्रमं तं वमन्तं गालवाश्रमे । मद्रावलेपोपहतो नाजानाईनवा-
 यमः ३ तनस्तं गालवं विप्रं सन्ध्योपासनतत्परम् । सौकरं रूपमास्थाय प्रचर्चयितुनागमम् ४
 क्षुनिशिष्यैरयोरुद्वे सीधमारुह्य तं हयम् । अन्वयावद्वराहं तं नृपपुत्रः चरासनी ५ आश्र-
 मान् च बापेन चन्द्रार्माकारवर्चसा । आहूय्य बल्यं चापं चारवित्रोपयोमितम् ६ चारा-
 याम्भितः सीधमास्त्रनापपरो मृगः । गिरिपादपसंवाधो तोलकामन्महाद्वयम् ७ तमन्वे-
 षावदेगेन सुरगोप्सौ मनोजवः । चोदितो घञ्जपुत्रेण विदुरादेवकारिणा ८ अतिहृन्म्याप

ध्वज ह्मणूंन त्याचां एक पुत्र आहे. हे अश्वरत्न मिळाल्याने त्याची प्रतिदि होईल ५४.
 सराश; तो मी तुझ्याकडे आलो आहे. ह्यान्तवे, हे भूपाल, त्या तपोविप्रकारक दान-
 वाचे निवारण कर. कारण, राजा आमच्या तपोचा विमानो आहे ५५. हे राजा, हे
 अश्वरत्न मी तुला दिले आहे. आतां पुत्राला आज्ञा कर; क्षमजे धर्मलेप होणार नाही”
 ५६. त्याच्या वचनानवरून त्या राजाने त्या श्रुतध्वज पुत्राला त्या उच्छृष्ट ज्ञान-
 वर मंगल करून बसविले ५७ आणि त्या धर्मात्म्याने गाडवास्तह त्याला पाठविले.
 तेव्हां मुनिही त्याला घेऊन आपल्या आश्रमांत गेला ५८. (१३८३) ह्याप्रमाणे
 श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादांतील मद्रालसोपाख्यानसंबंधी कुवल्याश्रम-
 विषयी अठरावा अध्याय समप्त झाला ॥ १८ ॥

पिता हजगतीः— हे पुत्रहो, गालवावरोवर जाऊन विचित्र आसुषांनी सुद्ध कर-
 णान्या त्या राजपुत्राने काय केले हे सांगा १. सुत्र हजगतांतः— तो वीर राजपुत्र रम्ये
 गालवाश्रमांत राहून ब्रह्मवेत्त्यांची सर्ष विप्रे दूर करू लागला; परंतु, गालवाश्रमांत
 राहिलान्या त्या कुवल्याश्रमविषयी तो मत्तं दानवांधम बोक्कार असे २, ३. एकदां तो
 विप्र गाडव संध्या करीत असतांना सूकराचे रूप घेऊन दानव त्याला तप्त देव्या-
 कथितां आला ४. तेव्हां मुनिशिष्यांनी आक्रोश केल्या असतां तो धनुर्धर राजपुत्र त्या
 अश्वर आखड होऊन त्या सूकराच्या मागे लागला ५ आणि सुंदर चित्रांनी सुशो-
 भित केलेले प्रचंड धनुष्य ओढून अर्धचंद्र बागाने त्याला त्याने प्रहार केल्या ६. बाण-
 प्रहार होतांशुर्वा स्वसंरक्षणविषयी तत्पर असलेला तो पशु पर्वत व दृष्ट ह्यांनी मज-
 बबडेत्या मोठ्या अरण्यांत शिरला ७. त्याच्या मनोनना पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे पात-
 पात्या राजपुत्राने इशारा केलेला तो मनोवेगवान् अश्वरी वेगाने धांवला ८. वेगाने

वेगेन योजनानि सहस्रशः । धरण्यां विवृते गते निपपात लघुक्रमः ९ तस्यानन्तरमेवाप-
 स चाभी नृपतेः सुतः । निपपात महागते तिमिरौघसमावृते १० ततो नादृश्यत सृगः स
 तस्मिन्नाजसृजुना । प्रकाशं च स पातालमपश्यतत्र चार्चिषा ११ ततोऽपश्यत्स सौवर्णं
 प्रासादशतसंकुलम् । पुरन्दरपुरप्रख्यं पुरं प्राकारसोभितम् १२ तत्प्रविश्य स नापश्य-
 तत्र कंचिन्नरं पुरे । भ्रमता च ततो दृष्टा तत्र योषित्वरान्विता १३ सा दृष्टा तेन तन्वंगी
 प्रस्थिता केति कस्य वा । भोवाच किंचित्प्रासादमारोह च भामिनी १४ सोऽप्यभ्यमेकतो
 बद्ध्वा तामेवाहससार वै । विस्मयोत्फुल्लनयनो निःशङ्को नृपतेः सुतः १५ ततोऽपश्यत्सवि-
 स्तीर्णं पर्यङ्के सर्वकाञ्चने । निषण्णां कन्यकामेकां कामयुक्तां रतिं यथा १६ विस्पन्दे-
 न्मुखीं सुभ्रूं पीनश्रोणिपयोधराम् । विन्वाधरौघीं तन्वंगीं नीलोत्पलविलोचनाम् १७ रत्न-
 झङ्गनघां श्यामां मुद्रताम्रकरांप्रिकाम् । करभोहं सुदर्शनां भीलसूक्ष्मस्थिरालकाम् १८ तां
 दृष्ट्वा चाकसत्राङ्गीमनंगांगलतामिव । सोऽन्यत्पार्थिवसुतस्तां रसातलदेवताम् १९ सा
 च दृष्ट्वैव तं बाला नीलकुञ्जितमूर्धजम् । पीनोरःस्कन्धबाहुं तममस्त मदनं शुभा २० वत-
 स्यौ च शुभाचारा चित्तधोभमवाप सा । लज्जाविस्मयदैर्घ्यानां सद्यस्तन्वी वशं गता २१
 कोऽयं देवोऽयं यश्चो नु गन्धर्वो वोरगोपि वा । विद्याधरो वा संप्राप्तः कृतश्रुण्यापतिर्नरः २२

हजारो योजने गेल्यानंतर गति कमी झालेला तो सूकर भूर्मीतील एका उघड्या
 खड्यांत पडला असतां ९ तो अश्वारूढ राजपुत्रही अंधकाराने, व्याप्त झालेल्या
 त्या मोठ्या खड्यांत त्याच्या मागोमाग पडला १०. तेव्हां तेथे तो पशु, दिसेनासा
 होऊन प्रकाशयुक्त पाताळ त्याला दिसले ११. तेथे शेंकडो इमारतींनी भरलेले, व
 प्राकारांनी सुशोभित झालेले एक अमरावतीप्रमाणे सुवर्णाचे नगर त्याच्या दृष्टी पडले
 १२. त्या नगरांत शिरल्यावर कोणीही पुरुष दृष्टी न पडतां हिंडतां हिंडतां लगबगीत
 असलेली एक स्त्री त्याच्या दृष्टी पडली १३. त्याने “तू कोणाची, व कोठे जात
 आहेस ?” असे विचारिले असतां कांहीएक न बोलतां ती स्त्री वाड्यामध्ये गेली १४.
 तेव्हां तोही राजपुत्र घोडा एकीकडे बांधून विस्मयचकित झाला आणि निःशङ्कपणे
 तिच्या मागोमाग गेला १५. तेव्हां सुवर्णमय विस्तीर्ण मंचकावर मदनयुक्त रतीप्रमाणे
 असलेली एक कन्या त्याने पाहिली १६. तिचे मुख निर्मल ज्ञेदाप्रमाणे असून भिवया
 उत्कृष्ट होत्या, श्रोणी व स्तन पुष्ट होते, अधरोष्ठ पिकलेल्या तोडल्याप्रमाणे ठाळ होता,
 दोळे नीळ कमलाप्रमाणे होते, त्या कुशोदरीचीं १७ नखे ठाळ व उन्नत होती, वर्ण
 श्याम असून हातापायांचे तळवे मृदु व ठाळ होते, मांढ्या हत्तीच्या सेंडेप्रमाणे असून
 दांत मनोहर होते आणि केस कृष्णवर्ण, बारीक व स्थिर होते १८. मदनभाषी
 रतिच कीं काय अशी ती सर्वांगसुंदर स्त्री दृष्टी पडतांक्षणीं ही रसातलदेवता आहे
 असे त्या राजपुत्राला वाटले १९. कृष्णवर्ण व कुंचित केश आणि विशाल वक्षःस्थल,
 स्फंध व बाहु द्यानीं युक्त असलेल्या त्याला पहातांक्षणीं ती सुंदरी बाला मदन समजून
 लागली २०. ती सदतीनी सुंदरी-उज्जा, विस्मय व दैन्य दाख्या. अधीन होऊन

एवं विचिन्त्य बहुधा निःशस्य च महीतटे । उपविश्य तदा मेजे सा मुच्छंमिन्दिरक्षणार्थं २३
 सोऽपि कामशरावातमवाप्य नृपतेः सुतः । तां समाश्रयामास न भेतप्यमिति प्रवृत् २४
 सा च स्त्री या तदा दृष्टा पूर्वं तेन महात्मना । तादृशान्तमुपादाय पर्यवीज्यदाहृता २५
 समाश्वस्ता तदा पुष्टा तेन सा मोहकारणम् । किंचिद्विज्ञान्विता बाढा तस्यै सहस्यै न्यवेद-
 यत् २६ सा चार्थं कथयामास नृपपुत्राय विस्तरात् । मोहस्य कारणं सर्वं तत्रयं सप्र-
 वृत् २७ यथा तथा समाख्यातं तद्वृत्तान्तं च भामिनी । सहस्युवाच ॥ विशावद्वारिति ख्यातो
 दिवि गन्धर्वराट् प्रमो २८ तस्यैयमात्मजा सुभूर्नाम्ना ख्याता मदाहसा । वज्रकेतोः सुतभोगो
 दानवोऽरिविदारणः २९ पातालकेतुर्विख्यातः पातालान्तरसंश्रयः । तेनेयमुपानगता कृत्वा
 मायां तमोमयीम् ३० अपहृत्य समानीता बाढेयं दुष्टबुद्धिना । आगामिन्यां त्रयोदश्या-
 मुद्रक्षति किञ्चिद्वरः ३१ स तु नाहति चार्वर्णी शूद्रो वेदश्रुति यया । अर्तते च रिने
 बाढां आत्मव्यापारनोयताम् ३२ सुरभिः प्राह मायं त्वां प्राप्स्यते दानवापमः । मर्त्य-
 लोकमतप्राप्तं य एनं भेतस्यते शूरैः ३३ स ते मतां महामागे अचिरेण भविष्यति । अहं
 त्वस्याः सखी नाम्ना कुण्डलेति मनस्विनी ३४ सुता विन्ध्यवतः पत्नी वीरपुष्करमादिनः । इते

उठली असतां तिचें चित्त क्षुब्ध झालें २१ आणि “ मीं पुण्य केल्यामुळें हा कोणी देव,
 यक्ष, गंधर्व, उरग, विद्याधर अथवा मनुष्य पतिच प्राप्त झाला आहे की काय ? ”
 २२ असा अनेक प्रकारांनी विचार करून व सुस्कारा टाकून ती कमलाक्षी भूतलां-
 वर वसली असतां मुच्छित झाली २३. तेव्हां मदनबाणांचे प्रहार प्राप्त झाल्यामुळें ती
 राजपुत्रही भिळून नको असें क्षणत क्षणत तिला धीर देऊं लागली २४. त्या महत्सम्यानें
 पूर्वी पाहिलेली स्त्री विज्ञोणा घेऊन लग्नवर्गानें तिला वारा घालूं लागली २५. त्यानें धीर
 देऊन मुच्छेंचें कारण विचारिलें असतां, उज्जित होऊन त्या बाढेनें त्या सखीला
 निवेदन केलें २६; तिनें त्या राजपुत्राला त्याच्याच दर्शनामुळें उद्भवलेले सर्वही
 मोहकारणं सविस्तर कथन केलें २७ आणि तिच्या सांगण्याप्रमाणें तिचा वृत्तांतही
 तिनें सांगितला. सखी क्षणतः— हे प्रमो, स्वर्गांत विशावसु झणून गंधर्वराज आहे
 २८; त्याची ही सुंदर कन्या मदाहसा होय. वज्रकेतूचा पुत्र एक उग्र दानव असून
 शत्रूंचा नाश करणारा आहे २९. तो पातालांत रहात असून पातालकेतु ह्या नांवानें
 विख्यात आहे. ही बाढा वागेत असतांना तमोमयी माया निर्माण करून त्या दुष्ट-
 बुद्धि दानवानें हरण करून येथें आणिली आहे आणि येत्या त्रयोदशीला हा
 तिच्याशीं विवाह करणार आहे ३०, ३१. परंतु, शूद्र ज्याप्रमाणें वेदश्रवणासही पात्र
 नाहीं त्याप्रमाणें हा त्या सुंदरीला पात्र नाहीं. काल ही बाढा आत्मघात कर-
 प्यास्त उद्युक्त झाली असतां ३२ सुरभि तिला क्षणाली “ ह्या अंधं दान-
 वालां मूं मिळणार नाहींस. मर्त्यलोकां प्राप्त झालेल्या झाला जो बाणांनीं प्रहार
 करील ३३ तो, हे महामायावति, उबकरच तू मतां होईल. मी कुंडला झणून हिची
 विचारी सखी ३४; विन्ध्यवनाची कन्या आणि पुष्करमाटी वीराची पत्नी आहे.

मर्तरि शुभेन तीर्थातीर्थमनुप्रता ३६ चरामि दिव्यया गत्या परलोकाधिपमुच्यता। पातालेके
 तदुदात्ता वाराहं वपुरास्थितः ३६ केनापि विद्वो बाणेन मुनीनां प्राणकारणे। तयाम्
 तत्त्वतोऽन्विष्य स्वरिताहमिहागता ३७ सत्यमेव स केनापि ताडितो दौष्ट्यमाचरत्।
 इयं च मूर्च्छा मगमयेन तत्कारणं शृणु ३८ त्वमि प्रीतिमयी बाण इहोनादेव मानद। हेव-
 पुत्रोपमे ज्ञास्व स्वयम्भूमादिशालिनि ३९ आयां त्वान्यस्य विद्विषा मेन विद्वः स दानवः।
 एतस्मात्कारणानमोहं सद्गान्त्रिमियमागता ४० प्रावज्जीवं त्वं सन्वंगी दुःसमेवोपमेवस्यति।
 त्वत्प्रसया इदं रागि भूतां त्वान्योऽभिविष्यति ४१ प्रावज्जीवमतो दुःखं चरन्त्या मान्यया
 त्वचः। अहं स्वस्याः प्रभो प्रीत्या दुःखितात्र समागता ४२ एतो विशेषो नैवास्ति स्वस-
 र्नीनिषदेहोः। यत्रेप्राभिमतं वीर प्रतिमाप्रोति शोभना ४३ ततस्त्वहं तपः कुर्या तित्वं
 शीकेन वेतसा। त्वं तु को वा किमर्थं वा संप्राप्तोऽत्र महामते ४४ देवो देव्यो हृगन्तव्यः
 प्रथमः किन्नरोपि वा। न श्रव सादपगतितं चेदृहमावपी गतिः ४५ तत्त्वमाख्याहि कोसि
 त्वं यथैवावितथं मया। कुवलयाय वृत्तच ॥ यन्मां पूज्यसि धर्मसे कस्त्वं किं वा समागता
 ४६ तत्पृथग्मां मत्प्रसे कथयाम्यादितस्तव। राज्ञः अनुजितः पुत्रः पित्रा संप्रियतः शुभे ४७
 मुनिरक्षणमुदिश्य गाढवाभममागतः। कुर्वतो मम रथां च मुनीनां यमचारिणाम् ४८
 विप्रार्थमागतः कोपि शौकरं वपुरास्थितः। मया स विद्वो बाणेन चन्द्रार्द्राकारवर्चसा ४९

शुभाने पतीचावध केल्यापासून मी पतिव्रता राहून दिव्यगतीने तीर्थाटन करीत आहे
 ३६ आणि परलोकाधिपया मी उद्युक्त झाले आहे. सूकररूप घेतलेल्या दुष्ट पातालेके-
 तूला ३६. मुनींसुख रक्षणार्थ कोणी बाणाने त्वेध केला आहे आणि क्षणून मी तत्त्वतः
 शोध करीत करीत येथे आले आहे ३७: दुष्टपणा करणाऱ्या त्या दानवाला खरोखरच
 कोणी ताडण केले आहे. हिला मूर्च्छा येण्याचे कारण आतां ऐक ३८. हे माण्य, मतो-
 हर भाषण, रूप इत्यादि गुणांनी संपन्न असलेल्या देवकुमारतुल्य तुझ्यावर हिचे प्रेम,
 दर्शन होतां क्षणीच वसले आहे ३९. परंतु, ज्याने त्या दानवाला वेध केला आहे
 त्या दुसऱ्याची ही आर्या होण्याचे ठरले आहे. ह्या कारणांमुळे हिला मोठी मूर्च्छा
 आली ४०. कारण, हिचे चित्त तुझ्या टिकाणीं अनुरक्त असून हिचा भर्ता कल्प
 होणारा असल्यामुळे जन्मभर ही सुंदरी दुःखच भोगणार ४१. परंतु,
 सखाचा देह व आपला देह ह्यांत भेद नाही. हे वीर, ह्या कल्याणीला अभिमत प्रति
 प्राप्त होईल तर ४२, ४३ मी निर्मल मनाने तप करीन. हे महामते, तूं कोण व किमर्थ
 येथे आला आहेस? ४४ देव, देव्य, मंधर्य, पद्मग किंवा किन्नर तूं आहेस किंवा
 काय? येथे मानवांची गति नाही व मानवांची गति अशी नाही ४५. शास्त्र, माह्या-
 प्रमाणे ह्मी कोण आहेस हे खरे सांग. कुवलयाय वृत्ततोः— हे धर्मज्ञे, कोण व
 पारास्वरीता आला आहेस असे जर तूं मला विचारीत आहेस ४६ तर, हे शुद्धचित्त,
 प्रथम कर. मी प्रथमपासून तूला सांगतो. राजा अनुजिताचा मी पुत्र आहे व हे
 कल्याण, पित्ताने मला मष्टाईत असून ४७ मुनिरक्षणार्थ मी गाढवाद्यमांत आलो

अपक्रोशोतिवैरोन तमस्व्युगतो हयी । पपात सहसो गते संक्रोशोऽथ मामकः ५० सोऽ-
हमर्थं समाकृष्टस्तमस्यैकः परिधमेन् । प्रकाशमांसादितवान्दृष्टा च भवती मया ५१ पृष्टा
च मे च मे किंचिद्भवत्वा दत्तमुत्तरम् । त्वां चैवानु प्रविद्योदमिमं प्राप्तादशुत्तमम् ५२ इत्ये-
तत्किंप्रति सत्यं न देवो न दानवः । न पन्नगो न गन्धर्वः किन्नरो वा शुचिस्मिते ५३
समस्ताः पूज्यपक्षा वै देवाद्या मम कुण्डले । मनुष्योऽस्मि विशंका ते न कर्तव्यात्र कंहि-
चित्रे ५४ पुत्रोवृचतुः ॥ ततः प्रहृष्टा सा कन्या सखीनन्दनमुत्तमम् । उज्जाजहं वीक्षमाणा
किञ्चिन्नोवाथ भामिनी ५५ तत्सखी पुनरप्येतां प्रहृष्टा प्रत्युवाच ह । यथावत्कथितं
तेन सुरभ्या वचनामुगम् ५६ कुण्डलोवाच ॥ वीरे सत्यमसंदिग्धं भवताभिहितं वचः ।
नान्येन हृदयं शस्यो दृष्ट्वा स्थैर्यं प्रयास्यति ५७ चन्द्रमेवाधिको कान्तिः सधुपैति
रविं प्रभा । भूतिर्यन्यं धृतिर्यरिं क्षान्तिरभ्येति चोत्तमम् ५८ त्वयैव विदोऽसंदिग्धं स
पापो दानवाधमः । सुरभिः सा गवां मातां कथं मिथ्या वदिष्यति ५९ सहन्यैयं सभाग्या
च स्वतंत्रवन्धमवेत्य वै । कुरुवं वीरे यत्कार्यं विधिनैव समाहितम् ६० पुत्रोवृचतुः ॥ पर-
वानहमित्याह राजपुत्रः सदा पितुः । सा च तं चिन्तयामास तुम्बुरुं तत्कुले गुरम् ६१

आहे. धर्मनिष्ठ मुनींचे मी रक्षण करीत असतांना ४८ सुकरदेह धारण करून
विघ्ने करण्याकरिता जो कोणी आला होता त्याला अर्धचंद्राकार वाणाने मी वेध केला
४९; तेव्हा तो आति वेगाने पळाला असतां मी अश्वारूढ होऊन त्याच्या मांगोमांग
गेळो तो एकाएकी मी व माझा शुद्ध अश्व असे खड्यांत पडलो ५०. तो मी अश्वारूढ
होऊन अंधकारामध्ये एकेठा हिंडत असतांना प्रकाशांत आलो व तुझे मला दर्शन
शाले ५१. परंतु, मी विचारिले असतां जेव्हा तू कांहीच उचर दिले नाहीस, तेव्हा
तुझ्याच मांगोमांग मी ह्या उरकृष्ट राजवाड्यांत आलो ५२. हे सुहास्यवदने, हे मी
सत्य कथन केले आहे. मी देव, दानव, पन्नग, गंधर्व व किन्नर ह्यांपैकी कोणीही
नाही ५३. हे कुंडले, देवादि सर्व मला पूज्य आहेत व मी मनुष्य आहे. तू ह्याविषयी
कसलीही शंका धरू नको ५४. पुत्र क्षणतातः—तदनंतर ती कन्या आनंदित
शाली आणि लजेमुळे कांहीएक न बोलतां हळूच सखींचे उरकृष्ट वदन पाहू
लागली ५५. तेव्हा तिची सखी पुनरपि आनंदित होऊन तिला क्षणाली 'सुर-
भीच्या वचनाप्रमाणे ह्याने सर्व कांही कथन केले आहे' ५६. कुंडला क्षणतेः—
हे वीरा, आपले भाषण निःसंशय सत्य आहे. आपले दर्शन शाल्यापासून
दिचे चित्त दुसरीकडे स्थिर होणार नाही ५७. उरकृष्ट कांति चंद्राला, प्रभा सूर्याला,
ऐश्वर्य धन्याला, धैर्य धीराला व क्षमा उत्तमांलाच माळ घालीत असते ५८. निःसं-
शय त्यांपापी दानवाधमांला तूच वेध केला आहेस; ती गोमाता सुरभि असत्य बोलेल
कशी! ५९. तस्मात्, तुम्हा सभागम शाल्यामुळे ही धन्य व भाग्यवती आहे. आतां
हे वीरा, जे कांही कर्तव्य आहे ते विधात्यानेच सांगितले आहे ६०. पुत्र क्षण-
तातः—मी सर्वदा पिताच्या अधीन आहे असे राजकुमाराने सांगितले असतां तिने

प्राप्तोपि चाप्यो मनुजैरानीतोपि निजं गृहम् ७४ क्षयमेति विना भार्यां कुमारांसंप्रहेपि वा ।
 कामस्तु तस्य नैवास्ति प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते ७५ दम्पत्योः सहचरेण त्रयीपङ्गमवाप्नुयात् ।
 पुत्राणां योनिरन्या वै नान्यतो भार्यया विना । पितृन्पुत्रैस्तथैवात्रसाधनैरतिथीनिपि ७६
 पूजाभिरमरास्तद्वत्सार्धं भार्यां नरोऽवति । विद्यायापि विना भर्त्रा धर्मकामार्थसतन्तिः
 ७७ नैव तस्माद्विवागोऽयं दाम्पत्यमधिगच्छति । एतन्नयेत्कं पुत्रयोगमिच्छामि यथेष्टिततन् ७८
 यथं त्वमनया सादं धनपुत्रसुखायुषा । पुत्राभूचतुः॥ इत्युक्त्वा संपरिषज्य स्वसखीं तं नमस्य
 च ७९ जगाम दिव्यया गत्या यथाभिप्रेतमात्मनः । सोऽपि शत्रुजितः पुत्रस्तामारोप्य तुरंगमम्
 ८० निगन्तुकामः पातालाद्विजातो दनुसंभवैः । ततस्तैः सहमोत्कुण्ठं द्विपते द्विपते त्विति ८१
 कन्यारत्नं यदानीतं दिवः पातालकेतुना । ततः परिवनिर्विशगदाशूलभारायुधम् ८२ दान-
 वानां बलं प्राप्तं सह पातालकेतुना । तिष्ठतिष्ठेति जल्पन्तस्ते तदा दानवोत्तमाः ८३ शरयैस्तथा
 शूलैर्वनुं पनन्दनम् । स तु शत्रुजितः पुत्रस्ततस्तान्प्रतिवीर्यान् ८४ चिच्छेद शरजालेन
 प्रहसन्निव लीडया । क्षणेन पातालतलमसिञ्चकृत्पृष्टिसायकैः ८५ छिन्नैः संलग्नमत्यर्पमृतपञ्च-
 जशरोत्करैः । ततोऽहं त्वाहूमादाय चिच्छेप प्रतिदानवान् ८६ तेन ते दानवाः रात्रौ सदापातः

शक्य नाही. मनुष्यांनीं द्रव्य मिळवून जरी घरांत आणिलें तरी ७४ भार्या नसल्यास
 अथवा ती वाईट असल्यास तें नष्ट होतें; आणि कामतर त्याचा परिपूर्ण होत नाही हें
 प्रत्यक्षच दिसत आहे ७५. तात्पर्य, स्त्रीपुरुष उभयतां मिळून धर्मानें कामू लागले असतां
 वेदप्रतिपाद्य धर्माचें फल प्राप्त होत असतें. पुत्रोत्पत्तीचें स्थान भार्येशिवाय दुसऱ्या
 ठिकाणीं नाही. पुरुष पुत्रांच्या योगानें पितरांचें अथवा अन्नसाधनांच्या योगानें अति-
 र्थीचें ज्याप्रमाणे संतर्पण करीत असतो ७६ किंवा पूजनामुळे ज्याप्रमाणे तो देवांचें
 रक्षण करीत असतो त्याचप्रमाणे साखी स्त्रीचेंही तो रक्षण करीत असतो. स्त्रीलाही
 मर्त्याशिवाय धर्म, अर्थ अथवा काम प्राप्त होत नाही. तस्मात् हा त्रिवर्ग दांपत्या-
 वर अवलंबून आहे, हें मी तुझाला सांगितलें. आतां मी यथेष्ट गमन करितें ७७, ७८.
 हिच्यासह आपणाला धन, पुत्र, सुख व आयुष्य ह्यांची विपुलता प्राप्त होवो. पुत्र
 झणतातः—असें बोलून ती कुंडला सखीला भेटली आणि त्या राजपुत्राला नमस्कार
 करून ७९ दिव्यगतीनें यथेष्ट मिळून गेली. नंतर तोही शत्रुजिताचा पुत्र तिला
 घोड्यावर बसवून ८० पातालांतून निघाला असतां दानवांना बातमी लागली. तेव्हां,
 पातालकेतूनें स्वर्गीपासून आणिलें कन्यारत्न हरण झालें, हरण झालें, अशा एकदम
 दानवांनीं आरोळी टोकिली असतां परिघ, खड्ग, गदा, शूल व धनुष्य घेऊन ८१, ८२
 दानवसैन्य पातालकेतूसह प्राप्त झालें. नंतर थांब थांब असें झणत झणत त्या श्रेष्ठ दान-
 वांनीं ८३ बाण व शूल ह्यांची त्या राजकुमारावर वृष्टि केली; परंतु, त्या शत्रुजिताच्या
 वीर्यानें पुत्रानें ८४ हंसत हंसत सहजच बाणसमुदायानें ती छेदून टाकिली. तेव्हां
 छिन्नभिन्न तरवारी, शक्ति, ऋष्टि व बाण ह्यांच्यायोगानें व ऋतचवजाच्या शरसमुदायांनीं
 पाताळतळ अत्यंत आच्छादित होऊन गेलें. तदनंतर त्याच अस्त्र घेऊन त्यानें दानवां-

केतुना । ज्वालाशालातितीयेण सङ्घट्टस्थिचयास्तदा ८० निदंश्याः कपिले तेजः सम्प्राप्ये
 सागराः । ततः स राजपुत्रोऽपी निहत्यासुरसत्तमान् ८८ स्त्रीरत्नेन सयं तेन समताम्यद्विजः
 पुरम् । प्रणिपत्य च तत्सर्वं स तु पित्रे न्यवेदयत् ८९ पातालगमनं चैव कृपद्विप्राप्तं दशनम् ।
 तद्वन्महाशलाप्राप्तिं दानवैश्चापि संग्रहम् ९० वृषभं तेपामुत्तरेण पुनरागमनं तथा । इति श्रुत्वा
 पिता तस्य चरितं चारुचेनसः ९१ प्रीतिमानुत्तरेणैव परिद्वन्द्वयाङ्गं चात्मजम् । सत्पुत्रेण
 त्वया पुत्र तारितोऽहं महात्मना ९२ भयंभ्यो मुनयस्ताता येन सद्धर्मचारिणा । सत्पूर्वः कृपा-
 तिमान्नीतिं मया विस्तारितं पुनः ९३ पराक्रमवतावीर त्वया तद्विद्वद्विद्वत् । यदुपात्तं यः
 पित्रा पुनं वीर्यमथापि वा ९४ तत्र द्वापयते यस्तु स तरो मध्यमः स्मृतः । तद्वीर्यादधिकं यस्तु
 पुनरन्वस्त्वशक्तितः ९५ निष्पादयति तं प्राज्ञा तदन्ति नरमुत्तमम् । यः पित्रा सस्यपातापानि
 धनवीर्ययशसि वै ९६ न्यूनतरं नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाश्चमम् । तन्मया ब्राह्मणराजं कृत-
 मासीद्यथा त्वया ९७ पातालगमनं यच्च यच्चासुरविनाशनम् । एतदभ्यधिकं वत्स तेन त्वं पुत्रो-
 त्तमः ९८ तद्विद्वोऽन्यथ वान् तत्तमहमेव गुणाधिकः । त्वां पुत्रमीदृशं प्राप्य श्लाघ्यं पुण्यवता-
 मपि ९९ न सत्पुत्रकृतां प्रीतिमन्यः प्राप्नोति मानवः । पुत्रेण नातिशयितो यः प्रज्ञादानविक्रमः
 १०० धिक्कृतस्य जन्म यः पित्रा लोके विज्ञायते नरः । यत्पुत्रात्स्वपातिमभ्येति तस्य जन्म हज-

वर टाकिले ८९, ८९. ज्वालांच्या समुदायाने अति तीव्र शालेच्या त्या अस्त्राच्या योगाने
 पातालकेतुसह त्या सर्व दानवांचीं हाडे फुटून लागलीं ८७ आणि, कपिलतेजाची गांठ
 पडतांक्षणीं दग्ध होऊन जाणाऱ्या सगरपुत्रांप्रमाणे ते दग्ध झाले, ह्याप्रमाणे त्या अस्त्रा-
 रुद्ध राजपुत्राने मोठे मोठे दैत्य मारिले ८८; त्या स्त्रीरत्नावरोत्तर तो पित्याच्या तग-
 रामध्ये गेला आणि प्रणिपातपूर्वक त्याने ते सर्व पित्याला निवेदन केले ८९. प्राता-
 लांत गमन, कुंडलेचे दर्शन, मदालसेची प्राप्ति, दानवांशीं संग्राम ९०; अज्ञाने
 त्यांचा वध व पुनरागमन असे त्या महाशय पुत्राचे चरित्र श्रवण करितांक्षणीं पिता
 ९१ संतुष्ट झाला आणि त्या पुत्राला कबटालून क्षणाळा “हे पुत्रा, तुज महात्म्या सत्पु-
 त्रामुळे माझा उद्धार झाला आहे ९२. कारण, तूं सद्धर्मने वागून मुनींचे भगवाणून
 रक्षण केले आहेस. माझ्या पूर्वजांनीं गाजविलेले व मी विस्तारिलेले यश ९३, हे वीर्य,
 तूं पराक्रम करून अश्वत्थ केले आहेस. पित्याने मिळविलेले यश, धन, अथवा वीर्य
 ९४ जो नाहींसे करित नाहीं तो मध्यम पुरुष होय; पित्याच्या वीर्यपेक्षा अधिक
 असलेल्या आपल्या शक्तीने ९५ जो पुत्र अधिक पराक्रम करित असतो त्याला प्राज्ञ-
 जन उद्घुष्ट पुरुष क्षणतात. पित्याने मिळविलेले धन, वीर्य अथवा यश ९६ जो कमी
 करितो त्याला प्राज्ञ पुरुष नराधम क्षणतात. तुझ्याप्रमाणे मी ब्राह्मणांचे रक्षण केले आहे
 ९७; परंतु, हे वत्सा, पातालगमन व असुरवध हे तुझे अधिक असल्याने तूं उत्तम पुरुष
 आहेस ९८. तस्मात् मी धन्य आहे. अथवा मीच तुझापेक्षा गुणांनी अधिक आहे.
 कारण, पुण्यवानांच्याही स्तुतीस पात्र असा तूं माझा पुत्र आहेस ९९. सत्पुत्रामुळे
 सामान्य मनुष्याला आनंद प्राप्त होत नाहीं. बुद्धि, दान व पराक्रम यांत ज्याला

मनः १०१ आत्मज्ञानी यतो धन्यो मध्यः पितृपितृमहैः । मातृपक्षेण मात्रा च ख्यातिं याति
 वराहम् १३ तत्पुत्रधनवीर्यैस्त्वं विवर्धस्व सुखेन च । गन्धर्वतनया स्वयं मा विमुञ्चतु वै त्वया
 ३ इति पित्रा बहुविधं प्रियमुक्त्वा पुनः पुनः । प्रतिपन्न्य स्वमात्रासं सभार्यः स विवर्जितः ४
 स तया भार्या सार्ये रेमे तत्र पितुः पुरे । अन्येषु च तत्प्रोचानवनपर्वतसातपु ५ अश्रुधरयोः
 पादौ प्रणिपत्य च साश्रुभा । प्रातः प्रातस्ततस्तेन प्रणिपत्य सुमध्यमा ३०६ (१४८९)
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुबलयाश्वीये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
 । पुत्रावचतुः ॥ ततः काळे बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् । प्राह गच्छाद्य विप्राणां प्राणाय
 प्तर मेदिनीम् १ अश्वमेतं समारुह्य प्रातः प्रातर्दिने दिने । आवाधा द्विजसुख्यानामन्वेष्ट्या
 सदैव हि २ दुष्टताः सन्ति शतशो दानवाः पापबुद्धयः । तेभ्यो न स्यादथा आधा मुनीनां त्वं
 तथा कुरु ३ स तर्पेतस्तदा पित्रा तथा चक्रे नृपात्मजः । सरिखम्य महौ कृतज्ञां ववन्दे चरणौ
 पितुः ४ अङ्गन्यहनि संप्राप्ते पूर्वाह्ने नृपनन्दनः । ततश्च शेरं दिवसं तया रेमे सुमध्यया ५ एकदा
 स चरत्सोप ददर्श यमुनातटे । पातालकेतोरनुजं तालकेतुं कृताधमम् ६ मायावी दानवः
 सोप मुनिरूपं समाश्रितः । स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमतस्मरन् ७ राजपुत्र वशीसि त्वां

पुत्राने मागे टाकिले नाहीं १०० त्याच्या जन्माला धिक्कार असो; आणि जो वापाच्या
 नांवाने विकला जातो त्याच्याही जन्मास धिक्कार असो. पुत्रांमुळे जो प्रसिद्धीला येतो
 त्याचा जन्म सफल होय १. आत्मज्ञानी पुरुष धन्य होय. वापअजांमुळे प्रसिद्धीस येणारा
 मध्यम होय, आणि अजोळामुळे व मातेमुळे माहित होणारा अधम होय २. ह्यास्तव,
 पुत्र, धन, वीर्य व सुख ह्यांची तुला समृद्धि होवो आणि ही गंधर्वकन्या तुझ्यापासून
 विमुक्त न होवो ३. ह्याप्रमाणे पित्याने अनेक प्रकारचे वारंवार प्रिय भाषण करून व
 त्याला आलिंगन देऊन भायेंसह स्वगृह पाठविले असतां ४ ह्या भायेंसह तो पित्याच्या
 नगरांत आणि इतर उपवनें, वने व पर्वतशिखरे ह्यांचे ठिकाणीं रममाण होऊ लागला
 ५. ती कल्याणी गंधर्वकन्या प्रत्यहो प्रातः कालीं सासूसासऱ्यांच्या चरणीं बंदन करूं
 लागली; व बंदन केल्यानंतर ती सुंदरी आपतीसह क्रीडा करूं लागली १०६
 (१४८९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मढालसोपाख्यानसंबंधी एकोणिसावा
 अध्याय समाप्त झाला ॥ १९ ॥

पुत्र क्षणतातः—नंतर वराच काळ लोटल्यानर राजा पुनरपि पुत्राला क्षणाला
 १ सत्वर जा आणि विप्ररक्षणार्थ पृथ्वीवर संचार कर १. ह्या अश्वावर बसून प्रत्यहो
 प्रातः कालीं तूं ब्राह्मणांना काय पीडा होत आहे हें सर्वदा हुडकीत जा २. पापबुद्धि
 दुष्ट दानव शेकडो आहेत. तेव्हां त्यांच्यापासून मुर्तीना पीडा न होईल असें तूं कर ३.
 ३. असे पित्याने सांगितले असतां त्या राजपुत्राने सर्व पृथ्वीवर संचार करून पितृ-
 चरणांना बंदन केले ४. प्रत्यहो प्रातः कालीं तो राजपुत्र पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे द्विंदत
 असे आणि नंतर अवशिष्ट दिवस त्या सुंदरीसह क्रीडा करण्यांत तो घालवीत असे ५.
 ५ एकदां यमुनातीरे संचार करीत असतांना पातालकेतूचा कानिष्ठ भ्राता तालकेतु

तत्कुरुष्व यदीच्छसि । न च ते प्रार्थनामंगः कार्यः सत्यप्रतिश्रव ८ यक्षे यज्ञेन धर्माय
कलंग्याश्च मयेष्टयः । चिन्तये तत्र कलंग्या नास्ति मे दक्षिणा यतः ९ ततः प्रयच्छ मे वीर
दक्षिणार्थे स्वभूषणम् । यदेतत्कण्ठलप्रं ते रक्ष चेमं ममाश्रमम् १० यावदन्तर्जले देवं वरुणं
यादसां पतिम् । वैदिकैर्वारुणैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ११ अभिदूष त्वरायुक्तः समम्प्रेमीति
वादिनम् । तं प्रणम्य ततः प्रादत्स तस्मै कण्ठभूषणम् १२ प्राह चैनं भवान्यातु निष्पलाकेन
चेतसा । स्थास्यामि तावदत्रैव तत्राश्रमसमीपतः १३ तत्रादेशान्महाभाग यावदागमनं तत्र ।
न तेन कश्चिदावाचां करिष्यति मयि स्थिते १४ विश्रव्यस्त्वं मुनिश्रेष्ठ कुरुष्व च मनोगतम् ।
एतदुक्तस्ततस्तेन स ममज्ज नदीजले १५ अरश्मसोऽपि तस्यैव मायाविहितमाश्रमम् । गत्वा
जलाशयात्तस्मात्तालकेतुश्च तत्पुरम् १६ मदालसायाः प्रत्यक्षमन्येषां चैतदुक्तवान् । वीरः
कुवलयपाशोऽसौ ममाश्रमसमीपतः १७ केनापि दुष्टदैत्येन कुर्वन् रक्षां तपस्थिताम् । युध्यमानो
यथाशक्ति निग्रन्त्रद्विभो युधि १८ मायामाश्रित्य पापेन भिन्नः शलेन वधसि । त्रियमाणेन
जेनेदं दत्तं मे कण्ठभूषणम् १९ प्रापितश्चाग्रिसंयोगं तरुवेदमसुतापसैः । कृतातं देवाश्चन्द्रो वै
व्रतः साधुविद्योचनः २० नीतः सोऽश्वश्च तेनैव दानवेन दुरात्मना । एतन्मया नृशंसेन दृष्टं

तेथें राहिल्याचें त्यानें पाहिलें ६. तो मायावी दानव मुनिरूप घेऊन व पूर्वीचें वैर
आठवून त्या राजपुत्राला ह्मणाला ७ “हे राजपुत्रा, इच्छा असल्यास माझे बोलणें
ऐक. हे सत्यप्रतिज्ञ, तूं माझ्या प्रार्थनेचा अग्व्हेर करूं नकोस ८. मला धर्माकरितां
यज्ञ व इष्टि करावयाच्या आहेत; परंतु, त्यांत अवश्य असलेली दक्षिणा माझ्यापार्शी
नाहीं व त्या काळजींत मी आहे ९. ह्यास्तव, हे वीरा, तुझ्या गळ्यांत असलेलें हें
भूषण दक्षिणेकरितां मला देऊन मी उदकांमध्ये जलचराधिपति वरुणाचें प्रजापुष्टिका-
रक व वरुणविषयक वैदिक मंत्रांनीं स्तवन करून सत्वर येईपर्यंत ह्या माझ्या आश्रमाचें
रक्षण कर ” १०, ११. असें बोलणाऱ्या त्या दानवाला प्रणाम करून त्यानें त्याला
कंठभूषण दिलें १२ आणि त्यालातो ह्मणाला “आपण निःशंकमनानें जा. हे महाशय;
आपण येईपर्यंत आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी आपल्या आश्रमासमीप येथेंच राहीन १३;
मी असतांना येथें कोणीही आपणांला पीडा करणार नाहीं १४. हे मुनिश्रेष्ठ, तूं माझ्या-
वर विश्वास ठेवून मनांत आलेलें उरकून घे. ” असें राजपुत्रानें सांगितलें असतां
त्यानें नदीच्या उदकांत बुडी मारिली १५ व तोही मायेनें निर्माण केलेला त्याचा आश्रम
राखीत राहिला. त्या उदकांतून तो तालकेतु त्या नगरांत गेला १६ आणि मदालसेसमक्ष
व इतरांचे समक्ष ह्मणाला “हा वीर कुवलयपाश माझ्या आश्रमासमीप १७ तपोनिष्ठाचें
रक्षण करण्याकरितां यथाशक्ति संग्रामामध्ये ब्रह्मदेष्टव्यांचा वध करित असतांना कोणी
दुष्ट व पापी दैत्यानें युद्ध करितां करितां १८ त्याच्या वक्षस्थलावर शूलाचा प्रहार केला;
तेव्हां वक्षस्थल विदीर्ण होऊन मरतां मरतां त्यानें हें कंठभूषण मला दिलें आहे १९.
त्याचे दहन इतर तापसांनीं केलें. नंतर तो अश्व नेत्रांत अश्रु आणून खिंकाळत अस-
तांना २० त्या दुरात्म्या दानवानें त्यालाही हरण केलें. हे मज दुष्ट पाप्याच्या दृष्टीस पडलें

दृष्टकृतकारिणा २१. यद्वानन्तरं कृत्यं कुरुष्वोत्तरकाटिकम् । इदयाशासनं चैतद्दृष्टतां
कण्ठभूषणम् २२ नास्माकं हि सुवर्णेन कृत्यमस्ति तपस्विनाम् । इत्युक्तवोत्सृज्य तद्रूपौ स
जगाम यथा गतम् २३ निपपात जनः सोध शोकात्तो मूर्च्छयातुरः । धनेन चेतनां प्राप्य
सर्वास्ता नृपयेपितः २४ राजपत्न्यश्च राजा च विलेपुरतिदुःखिताः । मदादसा तु तदृष्ट्वा
तदीयं कण्ठभूषणम् २५ तस्याजं हृप्रियान्प्राणाञ्छ्रुत्वा विनिहतं प्रियम् । ततः पुरे महाक्रन्दः
पौराणां भवनेष्वमृत २६ यथैव तस्य नृपतेः स्वगृहे समवर्तत । राजा च तां मृतां दृष्ट्वा
विना भर्त्रा मदादसाम् २७ प्रत्युवाच जनं सर्वं विमृश्य स्वस्थमानसः । न रोदितव्यं पश्यामि
भवतामात्मनस्तथा २८ सर्वेषामिव संचिन्त्य संबन्धानामनित्यताम् । किं तु शोचामि तनयं
किं तु शोचाम्यहं क्षुषाम् २९ विमृश्य कृतकृत्यत्वान्मन्ये शोच्यावुभावपि । मच्छुभ्रुपुमद्रक्ष-
नाद्विजरक्षणसत्परः ३० प्राप्तो मेऽथ सुतो मृत्युं कथं शोच्यः स धीमताम् । अवश्यं याति
येहं तद्विजानां कृते यदि ३१ मम पुत्रेण संत्यक्तं नन्वभ्युदयकारि तत् । इयं च सत्कुलोत्पन्ना
भर्तार्येवमवृत्ता ३२ कथं तु शोच्या नारीणां भर्तुरन्यत्र दैवतम् । अस्माकं बान्धवानां च तथा-
न्येषां दयावताम् ३३ शोच्या स्तेषां भवेदेवं यदि भर्त्रा वियोगिनी । या तु भर्तुर्वधं श्रुत्वा तत्क्ष-
णादेव भामिनी ३४ भर्तारमनुयातेयं न शोच्याऽतो विपश्चिताम् । ताः शोच्या या वियोगिन्यः

२१. आतां पुढें काय करावयाचें तें कर आणि मनाला खात्री पटण्याकरितां हें कंठ-
भूषण घे २२. आह्मां तपोनिष्ठानां सुवर्णांशीं कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. ” असें बोलून
तें कंठभूषण त्यानें तेथें भूमीवर टाकून आल्या मार्गानें गमन केलें २३. इतक्यांत
तेथें असलेले लोक शोकाकुल व दुःखित होऊन मूर्च्छित झाले. कांहीं वेळाने सावध
शास्त्रावर त्या सर्व राजस्त्रिया २४ व राजपत्न्या राजासह अतिदुःखित होऊन विलाप
करूं लागल्या. तें कंठभूषण पाहून २५ व प्रियाचा वध झाल्याचें ऐकून मदालसेनें तर
अत्यंत प्रिय असलेल्या प्राणांचाच त्याग केला. तेव्हां त्या नगरांत लोकांच्या घरांतून
मोठा आक्रोश राजवाड्याप्रमाणेच सुरू झाला. मदालसापतिरहित व मृत झाल्याचें
पाहून राजा २६, २७ स्वस्थ मनानें विचार करून सर्वांना झणाला “ रद्दुनंका,
तुमची व माझी स्थिति पाहिली असतां २८ सर्व संबंध मला अनित्य दिसत आहेत.
तेव्हां पुत्राकरितां अथवा स्नुषेकरितां मी कां बरें शोक करावा २९ ? विचार करून
पाहिलें असतां कृतकृत्य झाल्यामुळे ते दोघेही शोच्य नाहींत. माझी शुश्रूषा कर-
णारा व माझ्या आज्ञेप्रमाणे द्विजरक्षणाविपर्यां दक्ष असलेला ३० माझा पुत्र जर आज
मृत झाला आहे तर विवेकी लोकांनीं शोक करण्याचें प्रयोजन काय ? अवश्य नष्ट
होणाऱ्या देहाचा ब्राह्मणांकरितां जर ३१ माझ्या पुत्रानें त्याग केला आहे तर हें कृत्य
सरोखर अभ्युदयकारक होय. ही कुलीन मदालसा जरी ब्राह्मणें पतिव्रता होती
३२ तरी स्त्रियांनीं तिच्याबद्दल शोक कशाकरितां करावयाचा ? भर्त्याहून इतर दैवत
व्हीला नाहीं. ही जर पतीच्या मार्गे राहिली असती तर आह्मां बांधवांच्या व इतरही
दयावानांच्या ३३ शोकास ही पात्र झाली असती. जी स्त्री पतिवध ऐकतां क्षणां ३४

सहभर्ता कुलाहनाः ३६ कष्टभान्त्या न गच्छन्ति कष्टदाः स्युः कुलान्मनोः । भर्तुर्वियोगस्तु
 न्याभातभूतः कृतकया ३६ दातारं सर्वसौख्यानामिह चाभुव शोभयोः । शोकयोः का हि
 भर्तारं नारी मन्येत, मातृपम् ३७ न स शोच्यो न चैवेयं नाहं, तज्जननी न च । त्यक्ता
 ब्राह्मणायां प्राणान्सर्वे स्मृताः ३८ विप्राणां मम, पमस्य गतः स तु महामतिः ।
 आनृण्यमदंष्ट्रम्य त्यागारहस्यं मे घृतः ३९ मातुः सतीत्यं मदं शैमन्यं । शौर्यमात्मनः ।
 संप्रामे संत्यजन्प्राणान्तोऽविन्दद्विजरक्षणात् ४० ततः कुवट्याभस्य माता भर्तुरगर्भ-
 रम् । श्रुत्वा पुत्रवधं तादृक्प्राह दृष्टा तु तं पतिम् ४१ न मे मात्रा न मे स्वप्ना प्राप्ता
 प्रीतिर्वृषेदृशी । श्रुत्वा मुनिपरित्राणे इतं पुत्रं यथा भया ४२ शोधतां ब्राह्मणानां ये निःस्व-
 मेनातिदुःखिताः । श्रियन्ते व्याधिना द्विष्टास्तेषां माता दृष्टाप्राजा ४३ संप्रामे पुण्यमार्गं
 येऽमिता गोद्विजरक्षणे । क्षुण्णाः शर्षेर्विपश्यन्ते त एव मुनि मानवाः ४४ अर्धेनां मित्रवर्गस्य
 विद्विषां च पराङ्मुखः । यो न याति पिता तेन पुत्री माता च वीरसूः ४५ गर्भक्षेत्रः शिषी
 मन्ये साफल्यं भजते तदा । यदारिविजयी वा स्यात्संप्रामे वा इतः सुतः ४६ पुत्रावधुः ॥
 ततः स राजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलम्भयत् । निर्गम्य च बहिः आतो ददौ पुत्राय चोदकम् ४७
 तालकेतुं धनिर्गम्य तथैव यमुनाजलात् । राजपुत्रमुवाचेदं प्रणयान्मपुर्ववचः ४८ गच्छ

त्याच्या मागेमाग गेली तिच्याबद्दल शिवेकी लोकानीं शोक करण्याचे कारण नाही ३६:
 दुःखभ्रमाने ज्या कुलस्त्रियाः पतीच्या मागे रहात असतील त्या स्वतःच्या व कुलाला
 दुःखप्रद असल्यामुळे शोच्य होते। ह्या कृतज्ञ स्त्रीला पतिवियोगदुःखं झाले नाही ३६:
 इहलोकी व परलोकी सर्व प्रकारचे सौख्य देणाऱ्या भर्त्याला कोण वरं स्त्री मनुष्य सम-
 जेल ? ३७: सारांश, तो, ही, मी व त्याची माता ही मुळीच शोच्यं नाहीत. कारण,
 ब्राह्मणांकरिता प्राण सोडणाऱ्याने आह्मां सर्वांचा लट्कार केला आहे ३८: अर्धवट
 भोगिलेल्या देहाचा त्याग करून माझा महाविचारी पुत्र विप्राच्या व धर्मीच्या ऋणांतून
 मुक्त झाला आहे ३९: द्विजरक्षणार्थ संप्रामांत प्राण सोडणाऱ्या त्या माझ्या पुत्राने
 मातेचे सतीत्व, माझ्या वंशाची निर्मलता व आपले शौर्य ह्यांचे रक्षण केले आहे
 ४०: ह्या भर्त्याच्या भाषणानंतर कुवल्याश्व्याची माता तसा पुत्रवध श्रवण करून
 आनंदाने त्या पतीला ह्मणाली ४१: “ मुनिरक्षणार्थ पुत्र मेल्याचे ऐकून जसा मला
 आनंद झाला आहे तसा, माझ्या मातेला अथवा भगिनीला आनंद झाला नाही ४२:
 शोक करणाऱ्या विप्रांच्या स्वरांने अतिदुःखित होऊन किंवा व्याधिग्रस्त होऊन जे मर-
 तात त्यांची जी माता तिचे संतान इत्यर्थ होय ४३: गोब्राह्मणरक्षणार्थ निर्भयपणे संप्रा-
 मांत युद्ध करितां करितां, जे शस्त्रांनीं विदीर्ण होऊन मरतात तेच पृथ्वीवर खरोखर
 मानव होत ४४: याचक; मित्रवर्ग व शत्रु ह्यांच्यापासून जो विमुख होत नाही त्याच्याच
 योगाने पिता पुत्रवान् व माता वीरसू होते ४५: पुत्र जेव्हां शत्रुविजयी होतो किंवा
 संप्रामांत वध पावतो तेव्हाच स्त्रीच्या गर्भारपणाचे क्लेश सफल होतात असे मी सम-
 जते ४६: पुत्र क्षणतातः — नंतर त्या राजाने स्तुपेचा अभिसंस्कार केला आणि स्नान

मृपाळपुत्रं त्वं कृतापाहं कृतस्त्वया । वाञ्छितं तु कृतं कार्यं त्वय्यत्राविचरं स्थितं ४९ वांछणं
यज्ञकार्यं च जलशय्यं महारमनः । तन्मया साधितं सर्वं यन्ममासीदमीप्सितम् ५० प्रणिपत्य
स तं प्रागादाजपुत्रः पुरं पिबुः । समादद्य तमेवाचं घृणणीनिष्ठविक्रमम् ५१ (१६४०)
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुवल्याक्षये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

पुत्रावचतुः ॥ स राजपुत्रः संप्राप्य वेगादात्मपुरं ततः । पित्रावैवन्दिपुः पादौ दिदृक्षुश्च
मदालं साम १ स ददशं तदुद्विप्रमप्रहृष्टमुखं पुरम् । पुनश्च विस्मिताकारं प्रहृष्टवदनं पुनः २ अन्य-
मुखं हनयन् दिदृशौ दिदृशेति वादिनम् । परिष्वजन्तमन्योन्यमतिकृतहृलान्वितम् ३ स
राजपुत्रो मित्रं तु वत्सुहृदयनं शुभम् । आलिलिङ्गं तदा काळे सौहृदेन परेण च ४ ततः पौरा-
स्तदालंक्ष्य दिदृशौ दिदृशेति वादिनः । चिरंजीवौ कल्याणहतास्तं परिपान्धिनः ५ पित्रोः
प्रह्लादयं मनस्तथास्माकमकण्टकः । इत्थैववादिभिः पौरैः पुरं पृष्ठे च संवृतः ६ तत्क्षणप्रम-
वानन्दः प्रविवेश पितृगृहम् । पिता च तं परिष्वज्य माता चान्ये च बान्धवाः ७ चिरंजीवो-
कल्याणं ददौ धास्मै तदारिषः । प्रणिपत्य ततः सोऽयं किमेतदिति विस्मितः ८ प्रप्रच्छ पितरं

करून बाहेर-निघाल्यावर त्याने पुत्राला उद्देशून उदक दिलें ४७. इकडे तालकेतु
तसांचं यमुनाजलांतून बाहेर पडून विनयपूर्वकं मधुरं शब्दांनीं त्या राजपुत्राला
झणाली ४८ "हे राजपुत्रा, तूं जा; तूं मलां कृतार्थं केले आहेस. तूं येथें निश्चल राहि-
ल्यामुळे मीं मनोति आणिलेले कार्य शक्यास नेले ४९. महात्म्या जलाधिपतीला उद्दे-
शून जे वांछणं यज्ञकार्य मीं योजिले होते तें सर्व मीं शेवटास नेले ५०. ह्यावर त्याला
प्रणामं करून आणि वेगामध्ये गुरूडाची व वायूची बरोबरी करणाऱ्या त्याच अश्वा-
वर आरूढ होऊन तो राजपुत्र पित्याच्या नगराला गेला ५१. [१६४०] ह्याप्रमाणें
मार्कण्डेयपुराणांतिले विसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २० ॥

पुत्रं झणतोतः—नंतर पितृचरणांना वंदन करण्याविषयी व 'मदालंसेला' पाह-
ण्याविषयी उत्सुक होऊन तो राजपुत्र वेगानें आपल्या नगरांत आला असतां १ उद्विप्र
व आनंदरहित नगरं त्यांच्या दृष्टी पडले व पुनरपि तें विस्मयचकित व आनंदितही
त्याने पाहिलें २. प्रफुल्लित नेत्रकमलांनीं युक्त व भाग्य भाग्य असें झणत झणत जो तो
अति उत्सुकतेने परस्परालां आलिंगन देत आहे असेही त्याने पाहिलें ३. त्या राजपु-
त्रानें त्यावेळीं प्रफुल्लित नेत्रकमलांनीं युक्त असलेल्या आपल्या शुभ मित्राला मोठ्या
प्रेमानें आलिंगन दिलें ४. तदनंतर तें पाहून पौरजन उत्तम उत्तम असे उद्गार काढीत
काढीत त्याला झणाले "हे महाकल्याणरूप, तूं चिरकाळ रहा; दृष्टे शत्रु नष्ट होवोत
५; मातापितरांच्या व आमच्यां मनोलां तूं निष्कपट राहून आनंद दे. " ह्याप्रमाणें
बोलत असलेल्या नागरिकांनीं पुढून व मागून परिवेष्टिलेला तो राजपुत्र ६ तत्क्षणां
आनंदित होऊन पितृगृहांत प्रविष्ट झाला असतां मातापितर व इतर बांधव ह्यांनीं
आलिंगन देऊन त्याला ७ "हे महाकल्याणसंपन्न, तूं चिरकाळ रहा" असे आशीर्वाद
दिले. नंतर हे कार्य झेपून विस्मित झालेला तो राजपुत्र प्रणाम करून ८ पित्याला

चाप सोऽस्मै सर्वं तदुक्तवान् । न भार्या तां मृतां भुत्वा दृश्येष्टां मरुदस्ताम् ९ पितरौ च
 पुरो दृष्ट्वा एजाशोकविमध्यगः । चिन्तयामास सा बाला मां भुत्वा निघनं गतम् १० तस्याव
 जीवितं साध्वी धिर्मां निधुरमानसम् । नृशंसोऽहमनायोंहि विना तां मृगद्योचनम् ११ मत्कृते
 निघनं प्राप्तां यजीवाम्यतिनिर्घृणः । पुनः स चिन्तयामास परिसंस्तभ्य मानसम् १२ मोहो-
 दूममपास्यैवं निःश्वस्योच्छ्वस्य चातुरः । मृतेति स्मा मग्निमित्तं त्यजामि यदि जीवितम् १३ किं
 मयोपकृतं तस्याः श्लाघ्यमेतत्तु योषिताम् । यदि रोरिमि वा रीनं हा प्रियेति वदन्मृदुः १४
 तथाप्यश्लाघ्यमेतन्नो वयं हि पुरुषाः किल । अथ शोकजदो रीनोऽमृजाहीनो बलान्वितः १५
 विपक्षस्य भविष्यामि ततः परिभवास्पदम् । मयारिशातनात्कार्यं राक्षःशुभ्रवर्णं पितुः १६
 जीवितं तस्य चायत्तं संत्याज्यं तत्कथं मया । किं त्यत्र मेऽन्यत्कर्तव्यं त्यागो भोगस्य योषितः
 १७ स चापि नोपकाराय तन्वंन्याः किं तु सर्वथा । मयानृशंस्यं कर्तव्यं नापकायं पकारि वा
 १८ या मर्त्येऽत्यजत्प्राणांस्तदर्थेऽस्मिदं मम । पुत्राय चतुः ॥ इति कृत्वा मार्तिं सोप निष्पाणौ-
 दक्षदा निकम् १९ क्रियाधानन्तरं कृत्वा प्रत्युपाद्य कृतध्वजः । यदि सा मम तन्वंगी न स्या-
 द्भार्या मरुदस्ता २० अस्मिन्नन्मनि नान्या मे भवित्री सहचारिणी । तामृते मृगयावार्त्ती

विचारुं लागला असतां पित्यानें सर्वं वृत्तांत त्याला कथन केला. मनाला प्रिय अस-
 लेली ती भार्या मरुदस्ता मृत शाल्याचें ऐकून ९ व पुढें मातापितर पाहून तो शोका-
 कुल व लज्जित झाला आणि मनांत झणाला “ ती साध्वी बाला, मी मृत शाल्याचें
 श्रवण करितांक्षणीं, परलोकीं गेली. तस्मात् निधुरमानेन युक्त असलेल्या मला धिक्कार
 असो. माझ्याकरितां मेलेल्या सा मृगनयनेवांचून ज्याअर्थी मी जिवंत राहिलों आहे
 त्याअर्थी मी आति निर्दय, दुष्ट व अनार्य आहे.” नंतर मन आवरून धरून, मोह दूर
 करून व श्वासोच्छ्वास सोडून व्याकुल झालेला तो राजपुत्र पुनरपि मनांत झणाला
 “ माझ्याकरितां ती मेलेली झणून जर मी जीव दिला १०, ११, १२, १३ तर तिच्यावर
 उपकार तो माझ्या हातून काय होणार आहे ? हें करणें स्त्रियांना योग्य आहे. हे
 प्रिये, असें दीनबाणीनें वारंवार झणत झणत जर मी रडूं लागलों १४ तर तें आझाला
 योग्य नव्हे. आही पुरुष आहों. मी बलाढ्य असतांना शोकाकुल व दीन होऊन जर
 रक्तहीन झालों १५ तर शत्रु माझा पराजय करतील. शत्रुनाश करून मला प्रजाधि-
 पति पित्याची शुश्रूषा केली पाहिजे १६. माझे जीवित जर त्याच्या अधीन आहे तर
 तें मी टाकावें कसे ? आतां खीसंभोगाचा त्याग हें एक माझे कर्तव्य आहे १७. त्या-
 मुळें जरी माझ्या सुंदरीला काहीं उपयोग होणार नाही तरी हें करणें अपकारक असो
 किंवा उपकारक असो, मला तिच्यासंबंधानें सरलपणानें वागलें पाहिजे १८. कारण,
 जिनें माझ्याकरितां प्राणत्याग केला तिच्याकरितां मी असें वागणें हें अगदीं अल्प
 आहे. पुत्र झणतातः—असा विचार करून, तिला उदक देऊन १९ व नंतर क्रिया
 करून ऋतध्वज झणाला “ ती सुंदरी मरुदस्ता माझी भार्या जर आतां नाहीशी
 झाली आहे २० तर ह्या जन्मांत माझी सहचारिणी दुसरी होणार नाही. त्या मृगलो-

गन्धर्वतनयामहम् २१ न भोक्ष्ये योषितं कांचिदिति सत्यं मयोदितम् । स धर्मचारिणीं पत्नीं
तां मुक्त्वा गजगामिनीम् २२ कांचिन्नान्यां करिष्यामि तेन सत्यं मयोदितम् । एवं सर्वा-
न्यरित्यज्य श्रीभोगांस्तात सर्वदा २३ क्रीडिन्नास्ते समं तुल्यैर्वयस्यैः शीलसंपदा । एतत्तस्य
परं कार्यं तात तत्केन साध्यते २४ कर्तुमत्यन्तदुष्प्राप्यमीश्वरैः किमुतेतरीः । जड
उवाच ॥ इति वाक्यं तयोः श्रुत्वा विमर्शमगमरिपिता २५ विमृश्य चाह तौ पुत्रौ नागराट्
प्रहसन्निव । यदशक्यमिति श्रुत्वा न करिष्यान्ति मानवाः २६ कर्मण्युद्यममुद्योगदान्या हा-
निस्ततः परम् । आरभेत नरः कर्म स्वपौरुषमहापयन् २७ निष्पत्तिः कर्मणां देवै पौरुषे
ष्वप्यवस्थिता । तस्मादहं तथा यत्नं करिष्ये पुत्रकार्यतः २८ तपश्चर्यां समात्थाय यथैत-
त्साध्यतेऽचिरात् । पुत्र उवाच । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रः पृथावतरणं गिरेः २९ तीर्थं हिमवतो
गत्वा तपस्तेपे सुदुश्चरम् । तुष्टाव वाग्भिरीष्टाभिस्तत्र देवीं सरस्वतीम् ३० तन्मना निय-
ताहारो भूत्वा त्रिपवणाधृतः । अश्वतर उवाच । जगदात्रीमहं देवीमारिरापयितुः शुभाम्
३१ स्तोत्रे प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् । सदसदेवि यत्किञ्चिन्मोक्षवन्धनार्थवत्प-
दम् ३२ तत्सर्वं त्वप्यसंयोगं योगवदेवि संस्थितम् । त्वमधरं परं देवि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्
३३ अक्षरं परमं ब्रह्म जगद्यैतत्क्षरात्मकम् । दारुण्यवस्थितो वक्षिभौमाश्च परमाणवः ३४

चना गंधर्वकन्येशिवाय मी २१ कोणत्याही स्त्रीचा उपभोग घेणार नाहीं हे मी सत्य
सांगितों. ती गजगामिनी सहधर्मचारिणी पत्नी सोडून २२ मी दुसरी भार्या करणार
नाहीं हे मी सत्य सांगितलें आहे.” हे तात, ह्याप्रमाणे सर्व स्त्रीभोग सोडून देऊन २३
तो बरोबरीच्या मित्रांशीं सुशीलपणाने क्रीडा करूं लागला. हे तात, हे त्यांचे मोठे कार्य
आहे; परंतु, हे घडणार कसे ? २४. ईश्वरांनाही हे अति दुर्घट आहे, मग इतरांची काय
कथा ! जड क्षणतोः—हे त्यांचे भाषण ऐकून पिता विचार करूं लागला २५ आणि
विचार करून तो नागराज हंसत हंसत त्या पुत्रांना क्षणाला “अशक्य असें समजून जर
मानव २६ कार्याविषयी उद्योग सोडून देतील तर उद्योग नाहींसा होऊन मोठीच हानि
होईल. पुरुषाने उद्योग न सोडितां कार्याला आरंभ करावा २७. कार्यसिद्धि देवावर व
उद्योगावर अवलंबून आहे. तस्मात्, मी तपश्चर्येचें अवलंबन करून पुत्रकार्याकरितां तसा
यत्न करीन. क्षणजे हे लवकरच घडून येईल.” पुत्र क्षणतोः—असें बोलून तो नाग-
राज हिमालय पर्वताच्या पृक्षावतरणनामक तीर्थाला जाऊन दुर्घट तप करूं लागला
आणि त्रिकाल स्नान करून व नियमित आहार करून सरस्वती देवीचे इष्ट शब्दांनीं
मनापासून स्तवन करूं लागला. अश्वतर क्षणतोः—जगद्रक्षक शुभदेवीचें आराधन
करण्याकरितां ब्रह्मकुमारी सरस्वतीला मस्तकाने प्रणाम करून मी तिचें स्तवन
करीत आहे. हे देवि, मोक्ष व बंध दर्शविणारं जें काहीं बरें अथवा वाईट पद आहे
२८, २९, ३०, ३१, ३२ तें जरी संयोगरहित आहे तरी, हे देवि, तुझ्या ठिकाणीं
तें सर्व युक्त आहे. हे देवि, सर्व जगताला आधारभूत असलेले अविनाशी तत्त्व तूच
आहेस ३३. परब्रह्म अविनाशी असून हे जगत् नश्वर आहे. ज्याप्रमाणे काष्ठामध्ये अग्नि

ये च मूर्त्तमात्र मूर्त्तमात्राः ये वा भूमौ येन्तरिक्षेऽन्यतो वा तेषां सत्यं स्वत एवोपलब्धिः ४७ मूर्त्त-
मूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं यद्वा मूर्त्तं चैकमेकं च किंचिदायदिष्येति धर्मातले देख्यतो वा तत्संबन्धे
स्वस्वैरप्यजनैश्च ४८ जड उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा संस्वती । प्रत्युवाच
महात्मानं नागमश्वतरं ततः ४९ सरस्वत्युवाच ॥ चरं ते कंबलभातः प्रयच्छाम्युरगाधिप ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्तते ५० अश्वतर उवाच ॥ साहाय्यं देवि देहि त्वं पूर्वं कन्व-
लमेव च । समस्तस्वरसंबद्धमुमयोः संप्रयच्छ च ५१ सरस्वत्युवाच ॥ सप्त स्वरा ग्रामरागाः
सप्त पत्रगसत्तम । गीतकानि च सप्तैव तावत्यथापि मूर्च्छनाः ५२ तानाथैकोनपञ्चाशत्तथा
ग्रामत्रयं च यत् । एतत्सर्वं भवान्वेत्ता कंबलश्चैव तेऽनघ ५३ आस्यते मत्प्रसादेन भुजगेन्द्र परं
तथा ॥ चतुर्विधं परं तातं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ५४ गतित्रयं तथा तातं मया दत्तं चतुर्विधम् ।
एतद्भवत्प्रसादात्पत्रगेन्द्रापरं च यत् ५५ आस्यान्तर्गतमायतं स्वरप्यजनयोश्च यत् । तद-
र्धेन मया दत्तं भवतः कंबलस्य च ५६ यथा नान्यस्य मूढोक्ते पाताले वापि पत्रगे । प्रणे-
साथौ प्रवन्तौ च सर्वस्याप्यभविष्यतः ५७ पाताले देवलोके च मूढोक्ते चैव पत्रगौ । जिह-
वया च ५८ इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती ५९ अगामादधर्शनं सयो नागस्य कम-
देवणा । तयोश्च तस्यावृत्तं भावोः सर्वमजायत ५९ विज्ञानमुमयोरस्यं पदतालस्वरारि-

आहेत आणि भूमौत, अंतरिक्षांत व इतर ठिकाणी ज्या आहेत त्यांचा प्रत्यय खरो-
खर तुझ्यामुळेच येत असतो ४७. अमूर्त व मूर्त असे सर्व जे कांहीं आहे, भूतांचे
ठिकाणी जे कांहीं, एकरूप व अनेकरूप आहे, स्वर्ग, भूतल व अंतरिक्ष ह्यांत व
इतर ठिकाणी जे आहे ते तुझ्याशी संबद्ध असून त्वद्रूपस्वरांनी व व्यंजनांनी
ते निर्दिष्ट होत आहे ४८. जड क्षणतोः—ह्याप्रमाणे स्तवन केलें असतां
विष्णुजिह्वा सरस्वतीदेवी महात्म्या अश्वतरनामाला क्षणाटी ४९ “हे कंबलबंधो
नागराजा, तुला मी काय वर देऊं ? तुझ्या मनांत जें असेल तें माग; क्षणजे तें मी
तुला देतें” ५०, अश्वतर क्षणतोः—हे देवि, प्रथमतः तूं मला साहाय्यकर्ता कंबल दे;
आणि आझां उभयतांना संपूर्ण स्वरांनी संबद्ध अशी गायनाविद्या दे ५१. सरस्वती
क्षणतोः—हे श्रेष्ठ नागा, स्वर, ग्राम, राग, गीत व मूर्च्छना हीं सात सातच आहेत
५२. हीं, एकुणपन्नास तान व तीन ग्राम हे सर्व, हे निष्पापा, तुला व कंबलाला अव-
गत होईल ५३. माझ्या प्रसादानें तुला दुसरेही विदित होईल. चार प्रकारचे ताल,
तीन तीन प्रकारचे तीन लय ५४, तीन गति व चतुर्विध ताल हीं मी तुला दिलीं
आहेत. हे नागराजा, माझ्या प्रसादामुळे हे व इतर तुला विदित होईल ५५. स्वर व
व्यंजने ह्यांवर अवलंबून असलेले असे जे कांहीं माझ्या मुखांत आहे ते सर्व मी तुला
व कंबलाला दिले आहे ५६. हे भुजंगा, मूढोक्ती अथवा पातालांतल्ये मी हे दुसऱ्या
कोणाला दिलेले नाहीं. हे भुजंगहो, स्वर्ग, मृत्यु व पाताल ह्यांत आज ह्या सर्वचि प्रणेतें
तुझीच न्हाळ. जड क्षणतोः—ती विष्णुजिह्वा सरस्वती देवी असें बोलली ५७,
५८ आणि लगेच ती कमलनयना नागाला दिसनाशी झाली. नंतर देवीने सांगित-

कम् । ततः कैलासशैलेन्द्रशिवरास्थितमीश्वरम् ६० गीतकैः सप्तभिर्नागौ तन्त्रीलयसम्-
न्वितैः । आरितावपिपू देवमर्नगांगहरं हरम् ६१ प्रचक्रतुः परं यत्नश्रमौ संहतवाङ्मनौ ।
प्रातर्निभायां मध्याह्ने सन्ध्ययोश्चापि तत्परौ ६२ ततः काठेन महता स्तूपमनो
वृषध्वजः । तुतोप गीतकैस्तौ च प्राह संगृह्यतां वरः ६३ ततः प्रणम्याश्वतरः कंबडेन समं
तदा । विज्ञापयन्महादेवं शितिकण्ठमुमापतिम् ६४ यदि नौ भगवन्प्रीतो देवदेव त्रिलोचना
ततो यथाभिलषितं वरमेनं प्रयच्छ नौ ६५ मृता कुवलययाश्वस्य पत्नी देव मदालसा । तैव
वयसा सद्यो दुहितृत्वं प्रयातु मे ६६ जातिस्मरा यथापूर्वं तद्वत्प्रान्तिसमन्विता । योगिनी
योगमाता च जायतां वचनात्तव ६७ ईश्वर ववाच ॥ यथोक्तं पक्षगंधैः सर्वमेतद्भविष्यति ।
मत्प्रसादादसंदिग्धं शृणु चेदं भुजंगम् ६८ आह्लावसाने प्राप्तीषा मध्यमं पिण्डमात्मना ।
कामं चेमामदध्यापयन्कुरु त्वं पितृपूजनम् ६९ तत्प्रणादेव सा स्रधूमेवतो मध्यमात्फणाद् ।
सञ्चरत्यस्यति कल्याणी तथारूपा यथा मृता ७० स्वयमेवोपभुञ्जस्व ततः सर्वं भविष्यति ।
अत्यस्त्यते ततः सा तु सत्यं वै मध्यमात्फणात् ७१ पतन्नुत्वा ततस्तौ तु प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
रसातलमवप्राप्तौ परितोषसमन्वितौ ७२ तथा च कृतवाङ्मना दे स नागः कम्बलानुजः । पिण्ड-

ल्याप्रमाणे त्या आत्यांना पदे, ताल, स्वर इत्यादिविषयक सर्व श्रेष्ठ ज्ञान प्राप्त झाले.
तदनंतर कैलासपर्वताच्या शिखरावर असलेल्या मदनारि शंकराचे आराधन करण्या-
विषयी ते उभयतां नाग उत्सुक झाले आणि तंत्रीलययुक्त अशा सात प्रकारच्या
गीतांनी ईश्वराला संतुष्ट करण्याचा त्यांनी मोठा प्रयत्न केला. ते नाग प्रातःकाली, रात्री,
मध्याह्नसमयी व संधिकालीही तत्पर राहून बरोबर गायन करू लागले ६९, ६०,
६१, ६२. तदनंतर शंकराचे स्तवन होतां होतां बराच काळ लोटला असता तो वृष-
ध्वज गायनांनी संतुष्ट होऊन त्यांना "वर मागा" असे झणाला ६३. तेव्हां कंब-
लासह, उमापति शितिकंठ महादेवाला प्रणाम करून अश्वतर झणालाः ६४. "हे भग-
वंन, हे देवाधिदेव, हे त्रिलोचन, आपण आह्लावर प्रसन्न असल्यास आह्लाळा आमच्या
मनांत असलेला वर आपण द्या ६५. कुवल्याश्वाची पत्नी मदालसा, हे देवा, मृत
झाली आहे; ती आतांच्या आतांच तितक्याच वयाची माझी कन्या होवो ६६. तिला
पूर्वीप्रमाणे पूर्वजन्माचे स्मरण राहो व तिचे ठिकाणी क्षमाही तशाच असो; इतकेच
नव्हे परंतु, ती आपल्या वचनाने योगिनी व योगमाता होवो" ६७. ईश्वर झणतोः-हे
श्रेष्ठ भुजंगा, माझ्या प्रसादाने हे सर्व तुझ्या झणण्याप्रमाणे निःसंशय होईल. हे भुजंगा,
हे ऐकून घे ६८. श्राद्धसमाप्तिसमयी तूं मधला पिंड भक्षण कर आणि ही कामना
मनांत आणून तूं पितरांचे पूजन कर ६९. झणजे ती सुंदरी कल्याणी तत्क्षणीं मरण-
समयी जशी होती तशीच तुझ्या मधल्या फणापासून उत्पन्न होईल ७०. तूं स्वतःच
पिंड सेवन कर; झणजे सर्व कांही होईल आणि ती खरोखर मधल्या फणापासून
उत्पन्न होईल ७१. हे ऐकून त्यांनी महेश्वराला प्रणिपात केला व आनंदाने ते रसात-
लाला गेले ७२. त्याप्रमाणे त्या अश्वतर नागाने श्राद्ध केले आणि मधला पिंड त्याप्र-

अथ मध्यमं तद्वर्णयावदुपसृक्तवान् ७३ उपमुक्ते ततः पिण्डे तस्य सा तदुपमया । जज्ञे
 निःशततः सशतद्रूपा मध्यमात्फणात् ७४ न चापि कथयामास कस्यचित्सि । मुजंगमः ।
 अन्तर्गृहे तां सुदतीं श्रीमिर्गुप्तामधारयत् ७५ तौ धात्रिदिनमागत्य पुत्रौ नागपतेः सस्रम् ।
 ऋतध्वजेन सहितौ चिक्रीडातेऽमराविव ७६ एकदा तु स तौ प्राह स नागोऽनतरो ह्यरा ।
 तन्मया पूर्वमुक्तं तु क्रियते किं नु तत्तया ७७ स राजपुत्रो युवयोरुपकारी ममान्तिकम् ।
 किं तु नानीयते वत्सादुपकाराय मानदः ७८ एवमुक्तौ पुनस्तेन पुत्रौ ज्ञेयवता तु तौ । गत्वा
 तस्य पुरं सख्युः रेमाते तेन धीमता ७९ ततः कुवलयार्थं तं कृत्वा किञ्चित्कथान्तरम् ।
 अमृतां प्रणिपातेन स्वगृहागमनं प्रति ८० तावाह नृपपुत्रोसौ । मन्विरे भवतोर्गृहम् । घन-
 वाहनवज्रादि यन्मदीयं तरेव वाम् ८१ यस्य वां वाञ्छितं दातुं घनं रत्नमथापि वा । तस्मि-
 न्तां द्विजसुतौ यदि वां प्रणयो मयि ८२ एतावताहं देवेन वञ्चितोऽस्मि दुरात्मना । यद्र-
 वद्रूपां ममत्वं नो मदीये क्रियतां गृहे ८३ यदि वां मे प्रियं कार्यमनुपाद्योऽस्मि वां । यदि
 तदने मम गेहे च ममत्वमतुकल्प्यताम् ८४ युवयोर्यन्मदीयं । तन्मामकं युवयोः स्वयम् ।
 एतत्सर्वं विजानीय सत्ता प्राणो बहिधरः ८५ पुनर्नैवं विभिन्नार्थं वक्तव्यं द्विजसत्तमौ ।
 मत्प्रसारपरौ प्रीत्या शापितौ हृदयेन मे ८६ ततः ज्ञेयवद्वनौ तावभौ नागनन्दनौ । उच्य-
 तर्नृपतेः पुत्रं किञ्चित्प्रणयकोपितम् ८७ ऋतध्वज न सरिहो यथैवाह भवानिदम् । तथैव

माणे यथाविधि भक्षणं केली ७३. तो पिंड खातांक्षणीं ती कृशोदरी त्याच. रूपाने
 मध्यम फणापासून निःश्वासाबरोबर उत्पन्न झाली ७४; परंतु, त्या मुजंगाने कोणा-
 लाही न सांगतां त्या सुंदरीला स्त्रियांच्या योगाने घरांत गुप्त ठेविली ७५. इकडे ते
 नागराजाचे पुत्र प्रत्यही येऊन ऋतध्वजासह देवांप्रमाणे सुखाने क्रीडा करीत असत/
 ७६. एकदां तो अश्वतर नाग आनंदाने त्यांना झगला. “मी पूर्वी सांगितलेले कां बरे
 करूं नये ? ७७. वत्सहो, तुझावर उपकार करणाऱ्या त्या राजपुत्राला प्रत्युपकारार्थ
 तुझी माझ्याजवळ कां आणीत नाही ? ” ७८. असे त्याने प्रेमाने सांगितले असतां
 ते पुत्र त्या मित्राच्या नगरांत जाऊन त्या बुद्धिमानासह रममाण झाले ७९. तेन्हां
 माषणामध्ये घोडेसे विषयांतर करून स्वगृह येण्याविषयी त्यांनी प्रणिपातपूर्वक त्या
 कुवल्याच्या प्रार्थना केली असतां ८० त्यांना तो राजपुत्र झगला “ खरोखर हें
 तुमचें घर आहे. धन, वाहन, वस्त्र इत्यादि जें माझे तेंच तुमचें ८१. हे द्विजपुत्र हो,
 माझ्यावर तुमचें प्रेम असेल तर तुझापैकीं ज्याला धन, अथवा रत्न देण्याची इच्छा
 असेल त्यानें तें द्यावें. तुझी माझ्या गृहाचे ठिकाणीं ममत्व करीत नाहीं हे माझे दुर्दैव
 होय ८२, ८३. तुझाला जर माझे प्रिय कर्तव्य असेल, आणि जर माझ्यावर अनुग्रह करा-
 वयाचा असेल तर माझे घर व धन तुझी आपले समजा ८४. जें तुमचें तें माझे व
 जें माझे तें तुमचें हें सर्व समजून देवा. मित्र हा बाह्य प्राण आहे ८५. हे द्विजश्रेष्ठ, पुन-
 रपि तुझी असें तुटक माषण करूं नका. प्रेमानें तुझी माझी मजीं राखण्याविषयीं दक्ष
 असल्यामुळे मी तुझाला गळ्याची शपथ घालून हें सांगत आहे. ” ८६. नंतर प्रेमाश्रुंनी

चात्मन्मनसि नात्र चिन्त्यमतोऽन्यथा ८८ किं त्वावयोः समं पित्रा प्रोक्तमेतन्महात्मना । इह
 कुवलयार्थं तमिच्छामीति पुनः पुनः ८९ ततः कुवलयाश्चोऽथ सञ्जयाय वरासनम् । यथा
 तातेति वदन्प्रणाममकरोदुवि ९० कुवलयार्थं ववाच ॥ अन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोन्योस्ति संतुष्टो
 मया । यत्तातो मामभिद्रुं करोति प्रवणं मनः ९१ तदुत्तिष्ठत गच्छाम ताता त्रां धेनमप्यहम् ।
 नातिक्लान्तमिदं च्छामि पद्मपां तस्य शपाम्यहम् ९२ जह ववाच ॥ एवंमुक्त्वा ययो सोऽथ तत्र
 ताभ्यां नृपात्मजः । प्राप्तश्च गौतमीं पुण्यां निर्गम्य नगराद्वहिः ९३ तन्मध्येन ययुस्ते वै नागेन
 नृपनन्दनाः । येन च राजपुत्रोऽसौ पारे तस्यास्तयोर्दृष्टम् ९४ ततश्चाकृष्य पातालं ताम्यनीतो
 नृपात्मजः । पाताले ददूचे चोभौ स पद्मकुमारकौ ९५ फणामणि कुतोऽधोतौ म्यत्ते स्वस्ति
 कटपणौ । दिशोऽथ तौ धरूपंगौ विस्मयोत्कण्ठलोचनः ९६ विहस्य चाश्वदीप्रेष्णां स्थापुभ्यो
 द्विजसप्तमौ । कथयामास तस्तौ तु पितरं पद्मगेभरम् ९७ शान्तमन्तरं नार्गं माननीयं विवो
 कसाम् । रमणीयं ततोऽपश्यत्पातालं स नृपात्मजः ९८ कुमारैस्तद्वेणुदैर्हरैरुपशोभितम् ।
 तथैव नागकन्याभिः श्रीरत्नीभिरितस्ततः ९९ चारुकुण्डलद्वारमिस्तारमिर्गंगनं यथा ।
 गीतं च दैस्तपान्यत्र वीणावेशुस्वराद्वैः १०० सृङ्गपणवातो यद्द्वारं वैष्मशताकुलम् । वीच-

भर्द्देवदने झालेले ते उभयतां नागकुमार प्रेमाने कुद्ध झालेल्या राजपुत्रांचा झणाळे
 ८७ "हे ऋतुध्वज, हे तुझ्या झणण्याप्रमाणेच निःसंशय आमच्या मनांत आहे; द्यामि-
 पर्यां तुं भलती कल्पना करून नकोस ८८. परंतु, - कुवलयेश्वाच्या दर्शनाची मला
 इच्छा आहे - असे वारंवार महात्म्या पित्याने आक्षापाशी सांगितले आहे!" ८९ नंतर
 कुवलयेश्वर श्रेष्ठ आसनावरून उठला आणि "बाबा झणतात त्याप्रमाणे" असे
 झणत झणत त्याने भूमीवर प्रणाम केला ९०. कुवलयेश्वर झणतो: - ज्याअर्धी ताताने
 मला पाहण्याचे मनांत आणिले आहे त्याअर्धी माझ्यासारखा दुसरा कोण धन्य व
 पुण्यवान् आहे? ९१. तस्मात्, उठा; क्षणभर देखील ताताची आज्ञा लांबणीवर
 टाकण्याची माझी इच्छा नाही, हे त्याच्या पायांशपथ मी तुझाला सांगित आहे ९२.
 जह झणतो: - असे सांगून तो राजपुत्र त्यांच्या बरोबर निघाला आणि नगराबोहर
 पडून तो पवित्र गोदावरिवर प्राप्त झाला असतां ९३ तिच्यांतून ते नागकुमार व
 राजकुमार चालले. तिच्या परतीरीं त्यांचे घर आहे असे त्या राजपुत्रांचा वाटले
 ९४. नंतर त्यांनी राजपुत्रांला तेथून पातालांत नेले असतां ते उभयतां नागकुमार ९५
 फणांतीळ मणीने प्रकाश पाडणारे व स्पष्ट स्वस्तिक चिन्हाने युक्त असे त्याने अव-
 लोकन केले. त्यांना सुरूप अवलोकन करून राजपुत्रांचे नेत्र विस्मयाने प्रफुल्लित
 झाले ९६; आणि तो प्रेमाने हसून झणाला "हे द्विजश्रेष्ठ; उत्तम." त्यांनी पित्या
 नगराजाला ९७ झणजे देवमान्य व शांत अश्वतर नागांला ते सांगितल्यावर रम-
 णीय पाताळ ह्या राजपुत्रांने अवलोकन केले ९८. कुमार, तरुण व ९९ गुजंगांनी व
 शुकटे तिकटे श्रीश करणाऱ्या नागकन्यांनी ते मुशोभित झालेले होते ९९. तातांच्या
 प्रेमाने भूषित झालेल्या गंगेप्रमाणे ते, मनोहर कुंडले व द्वार धारण करणाऱ्या

माणः स पातालं ययौ शत्रुजितः सुतः १ सह ताभ्यामभीष्टाभ्यां पन्नगाभ्यामरिन्दमः । ततः प्रविश्य ते सर्वे नागराजनिवेशनम् २ ददृशुस्तं महात्मानमुदगाधिपतिं स्थितम् । दिव्यमाल्याम्बरपरं मणिकुण्डलभूषणम् ३ स्वच्छमुक्ताफलताहारिहारोपकोभिदम् । केयूरिणं महाभागमासने सर्वकाञ्चने ४ मणिविद्रुमवैह्वयजालान्तरितरुपरेः । स ताभ्यां दधितस्तस्य तातोऽस्माकमसाविति ५ वीरः कुवलयशोभं पित्रे चासौ निवेदितः । ततो नमाम चरणौ नागेन्द्रस्य ऋतुध्वजः ६ समुत्थाप्य बलाद्वाटं स नागः परिपस्वजे । मूर्ध्नि चैवमुपाधाय चिरं जीवेत्पुत्राच्च ७ निहतामित्रवर्गंश्च पित्रोः शुभूषणं कुरु । वत्स धन्यस्य कथ्यन्ते परोक्षस्यापि ते गुणाः ८ भवतो मम पुत्राभ्यामाभ्यां ये मे निवेदिताः । तदेतैरेव बद्धे धा मनोवाक्पायचेष्टितैः ९ जीवितं गुणिनः श्लाघ्यं जीवन्नपि मृतोऽगुणी । गुणवाभिर्वृतिं पित्रोः शत्रूणां हृदये ज्वरम् १० करोत्यात्मा तं कुर्वन्विश्वासं च महाजने ११ देवताः पितरो विप्रा मित्रार्थविभवाश्च । बान्धवाश्च तथेच्छन्ति जीवितं गुणिनश्चिरम् १२ परवादिनिवृत्तानां दुर्गतेषु दयावताम् । गुणिनां सफलं जन्म संश्रितानां विपद्रुतैः १३ पुत्र उवाच ॥ एवमुक्त्वा स तं वीरं पुत्राविदमथाप्रवीत् । पूजां कुवलयशस्य कर्तुंकामो भुजंगमः १४ जानादिकक्रमं कृत्वा सर्वमेव यथाक्रमम् । मयु-

गकन्यानीं भूषितं झालेलें होतें. वीणा वं धातुगुज ह्यांच्या ध्वनीनीं झुलंणान्यां गीत-
शब्दानां १०० व्यागि गृदंग, पणव व आतेष्य ह्या वाद्यन्या ध्वनीनीं तें श्रितवेधवा
असून शेकडों घरांनीं गजवजलेलें होतें. तो शत्रुजिताचा पुत्र शत्रुजयं ऋतुध्वज पा-
ताळ पहात पहात त्या प्रिय नागांलह चालला असतां ते सर्व नागराजाच्या गृहांत
शिरले १, २. तेथें हिरे, पोवळी व वैडूर्यमणि ह्यांच्या जाळ्या असल्यामुळे झांकून
गेलेल्या सुवर्णमय सिंहासनावर—दिव्यमाला, वळे, रानकुंडले, भूषणे, स्वच्छ मोऱ्याचा
मनोहर हार व बाहुभूषणे ह्यांनीं सुक्त असा—महेशय व महात्मा नागराज स्थित
असल्याने त्यांनीं अवलोकन केलें; हा आमचा तात हणून त्यांनीं त्याला
सांगितले ३, ४, ५ व हा वीर कुवलयश हणून त्यांनीं पित्यालाही ऋतुविलें
असता ऋतुध्वजाने नागराजाच्या चरणाना वंदन केलें ६. तेन्हां बलाने त्याला
उठवून नागराज कडकडून भेटला आणि मस्तक हुंगून हणाला “ दीर्घायु हो ७;
शत्रुवर्ग नष्ट होऊन तूं मातापितराची सेवा कर. हे वत्सा, तूं धन्य असल्यामुळे
तुझ्या गुणांची प्रशंसा तुझ्या मार्गेही होत असते ८. माझ्या ह्या पुत्रांनीं जे तुझे गुण
मला सांगितले आहेत त्याच मानसिक, वाचिक व शारीरिक गुणांनीं तूं शृङ्खलित
हो ९. गुणवानाचेंच जीवित श्लाघ्य आहे आणि निर्गुणी पुरुष जिवंत शनूनही मळे-
लच आहे. गुणवान पुत्र मातापितरांना सुख, शत्रूच्या चित्तांत भय आणि अहम-
हित वारण्याकरितां मोठ्या लोकांच्या ठिकाणीं विश्वास उत्पन्न करित असता १०, ११.
देव, पितर, मित्र, मित्र, याचक, सुमुशु, व बांधव गुणी पुरुषाला दीर्घायुच्य मितित
असतात १२. परनिंदेपसून निवृत्त, दुःखितावर दया करणाऱ्या आणि विपत्तींमध्ये
सांपडलेल्यांना आश्रय देणाऱ्या गुणी पुरुषांचाच जन्म सकल होय ” १३. पुत्र

कथं याच्य्यां मम, जिह्वा करिष्याति १ यैर्न चिन्त्यं धनं किं चिन्मम गेहेस्ति नास्ति वा । पितृबाहुतरुच्छायां संश्रिताः सुखिनो हि ते १० ये तु बाल्यात्प्रभृत्येव विना पित्रा कुटुम्बिनः । ते सुखास्वादविभंगशान्मन्ये धान्त्रैव वञ्चिताः ११ तद्वयं तत्प्रसादेन वनरजादिसंचयम् । पितृभक्ताः प्रयच्छामः कामतो नित्यमर्थिनाम् १२ तत्सर्वमिह संप्राप्तं शरंभियुगलं तव । मच्चूडामणिना घृष्टं यथांगः परमः तत्राङ्ग १३ पुत्र उवाच । इत्थं श्रुत्वा प्रभितं वाक्यमुक्तः पत्रगसत्तमः । प्राह राजसुतं प्रीत्या पुत्रयोरुपकारिणम् १४ यदि रत्नध्वजादि भक्तोऽवाप्तुं न ते मनः । यदन्यन्मनसाः प्रीत्यै श्रुहि तत्ते ददाम्यहम् १५ कुवल-
याश्च उवाच । भगवंस्त्वत्प्रसादेन प्रार्थितस्त्य गृहे मम । सर्वमस्ति विशेषेण संप्राप्तं तव दर्श-
नात् १६ कृतकृत्योऽस्मि चैतेन सफलं जीवितं मम । यदंगसंस्कारमितस्तव देवस्य मातुषः
१७ मनोत्तमांगे त्वत्पादरजसा यदिहास्पदम् । कृतं तेनैव न प्राप्तं किं मया पत्रगेश्वर १८
यदि त्ववश्यं दातव्यो वरो मे मनसेप्सितः । तत्पुण्यकर्मसंस्कारो हृदयान्मा व्यपंतु मे १९
ध्वजगणभिरत्नादि वाहनं गृहमासनम् । त्रियोऽन्नपानं पुत्राश्च चारुमास्त्यागुलेपनम् २० एते
च विविधा भोगा गीतवाद्यादिकं च यत् । सर्वमेतन्मम मतं फल पुण्यवनस्पतः २१ तस्मा-

मेलो आहे ७, ८. द्रव्य नसेल तर पुरुषांचें मन याचनाभिमुख होतें; परंतु, सर्व कांहीं
असतांना माझी जिह्वा याचना करील कशी ? ९. पितृबाहुरूपवृक्षच्छायेचा आश्रय
असल्यामुळे “माझ्या घरांत कांहीं धन आहे किंवा नाही” ह्याविषयी ज्यांना मुर्छाच
काळजी नसते तेच सुखी होत १०? आणि पित्याचा वियोग झाल्यामुळे बाल्यावस्थे-
पासूनच जे कुटुंबाची काळजी करीत असतात ते सुखास्वादापासून भ्रष्ट झाल्यामुळे
विधात्यानेच फसविले आहेत असें मी समजतो ११. आझी पितृभक्त त्याच्या कृपेनें
घनरत्नादिकांचा संचय याचकांना यथेष्ट नित्य अर्पण करीत असतो १२. माझ्या
मस्तकांतील चूडामणीनें आपलें चरणसंपुट घासलें व आपल्या शरीराचा स्पर्श
मला प्राप्त झाला ह्यांत सर्वच कांहीं मला मिळालें १३. पुत्र क्षणतोः—असें नम्र
भाषण राजपुत्रानें केल्यावर तो नागराज पुत्रांवर उपकार करणाऱ्या त्या राज-
पुत्राला क्षणाला १४ “रत्न, सुवर्ण इत्यादि माझ्यापासून घेण्याची तुझी इच्छा नस-
ल्यास तुझ्या मनाला जें कांहीं दुसरें आवडत असेल तें सांग; मीतें तुला देईन ” १५.
कुवलयाश्च क्षणतोः—हे भगवन्, आपण जरी मला मागण्याविषयी आज्ञा केली आहे
तरी आपल्या कृपेनें माझ्या घरां सर्व आहे आणि विशेषतः आपल्या दर्शनानें सर्व
कांहीं प्राप्त झालें आहे १६. तुज देवाच्या आर्लिगनानें मी मानव कृतकृत्य झालों आहे
आणि एवढ्यानें माझे जीवित सफल झालें आहे १७. हे नागराज, माझ्या मस्तकावर
आपल्या चरणांची धूळ झडली एवढ्यानें मला काय वरें मिळाले नाही ? १८ मनाप्र-
माणें मला वर देणेंच असेल तर माझ्या चित्तांतून पुण्यकर्मसंस्कार नष्ट होऊं नये
१९. सुवर्ण, हिरे, रत्नें, वाहन, गृह, आसन, स्त्रिया, अन्न, पान, पुत्र, मनोहर पुष्पे,
व उटी हे नानाप्रकारचे भोग आणि गीतवाद्य यंगेरे हे सर्व कांहीं पुण्यवृक्षाचें फळ

त्रेण तन्मूललेके यत्नः कृतात्मना । कर्तव्यः पुण्यास्तु न किंचिदुचि दुष्टं मम २३ अथ-
 तर उवाच ॥ एवं भविष्यति प्राज्ञ च धर्माश्रिता मतिः । मृत्यं चैतद्वृत्तं तदं धर्मस्योर्ध्वं
 रथा त्वया २३ तथाप्यवश्यं मद्देहमागतेन त्वयाधुना । प्राज्ञं यन्मातुषे लोके दुष्प्राप्तं मयौ-
 मतम् २४ पुत्र उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स तदा वृषनन्तः । शुभावलोक्तं यत्र पणो-
 भरपुत्रयोः २५ ततस्तौ प्रणिपत्योभौ राजपुत्रस्य यन्मतम् । तत्पितुः सकृद्वीरौ कथया-
 मासतुः स्फुटम् २६ तातास्य पत्नी दयिता श्रुत्वेमं विनिर्वातितम् । अन्यत्रयितान्प्राणा-
 न्विप्रलब्ध्वा दुरात्मना २७ केनापि कृतधैरेण दामयेन दुष्टदिना । गान्धर्वराजस्य । नाना-
 ख्याता मदालसा २८ कृतज्ञायं ततस्तात प्रतिज्ञां कृतवानि माम् । नान्या भार्या भविषी मे
 वर्जयित्वा मदालसाम् २९ श्रुत्वा तां चारुसर्धांगीमयं वीरो क्रतुध्वजः । तात वाञ्छति दयित-
 क्रियते तत्कृतं भवेत् ३० अथतर उवाच ॥ भूतैर्वियोगिनो योगस्तु शैरेव मातुः । कथमे-
 तद्धिना स्वप्नं मायां वा शंबरोदिताम् ३१ पुत्र उवाच ॥ प्रणिपत्य भुजैर्मयां पुत्रः शत्रुजितस्ततः ।
 प्रत्युवाच महात्मानं प्रेमलज्जासन्निवितः ३२ मायामयीमप्यधुना मम तातो मदालसाम् ।
 यदि दर्शयते गन्धे परं कृतमनुग्रहम् ३३ अथतर उवाच ॥ तस्मात्पश्येह वत्स स्वं मायां बे-
 हुमिच्छसि । अनुग्राह्यो भवान्गोहं बाढोप्यभ्यागतो गुरुः ३४ पुत्र उवाच ॥ आनयामास

होय असे मला वाटतें २०, २१. तस्मात्, जितेद्रिय पुरुषाने त्या वृक्षाच्या मुळाशीं
 पाणी घालण्याचा यत्न केला पाहिजे. कारण, पुण्यासक्त पुरुषांना जगतामध्यें काहीं-
 एक दुर्लेभ नाही २२. अथतर ह्मणतोः—हे प्राज्ञ, ह्याप्रमाणे तुझी मति धर्माकडेच राहिल.
 तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें खरोखर हें सर्व धर्माचेंच फळ आहे २३. तथापि सांप्रत माझ्या
 घरी ज्याअर्धी तूं आला आहेस त्याअर्धी मनुष्यलोकीं जे काहीं तुला दुर्मिळ वाटत
 असेल ते तूं माझ्यापासून घे २४. पुत्र ह्मणतोः—तें ऐकून राजपुत्रानें नागराजपुत्रांच्या
 मुखाकडे पाहिलें असतां २५ त्या उभयतां वीरपुत्रांनीं प्रणाम करून राजपुत्राला
 संमत असलेलें सर्व कांहीं स्पष्टपणें पित्याला कथन केलें २६. (ते ह्मणाले) “हे तात,
 ह्याचा वध ऐकून ह्याची प्रिय पत्नी मृत झाली. कोणी वीरी दुरात्म्या व दुष्टबुद्धि दान-
 वाने तिला फांवलें. ती गंधर्वराजकन्या मदालसा होय २७, २८. हे तात, त्यामुळें
 —मदालसेशिवाय माझी दुसरी भार्या होणार नाही— अशी ह्या कृतज्ञाने प्रतिज्ञा
 केली आहे २९ व वीर क्रतुध्वज त्या सर्वांसुंदरीला पाहूं इच्छित आहे. तेव्हां हे तात,
 असें झाल्यास त्याच्या मनाप्रमाणें होईल” ३०. अथतर ह्मणतोः—ज्या भूतांचा
 वियोग झालेला आहे त्याच भूतांचा तशाच प्रकारचा संयोग होणें ही गोष्ट स्वप्नाशि-
 वाय अथवा शंबरविहित मावेशिवाय शक्य कशी ? ३१ पुत्र ह्मणतोः—नंतर प्रेम व
 लज्जा ह्यांनीं युक्त असलेला शत्रुजिताचा पुत्र महात्म्या नागराजाला प्रणाम करून
 ह्मणाला ३२ “वाड्यांनीं सांप्रत जरी मायामयी मदालसा मला दर्शविली तरी मी
 मोठा अनुग्रह समजेन” ३३. अथतर ह्मणतोः—तस्मात्, हे वत्सा, मायाच पाह-
 ण्याची इच्छा असल्यास पहा; घरी आलेल्या तुझ्यावर अनुग्रह करणें भाग आहे.

गणेशो गृहे गुमां मदालसा । दर्शयामास च तदा राजपुत्राय तां शुभाम् ३६ तेषां संमो-
 हमार्याप जजल्प च ततः स्फुटम् । सेयं न वेति ते भार्या राजपुत्र मदालसा ३६ जट उवाच ॥
 स दृष्ट्वा तां तदा तन्वीं तत्क्षणादिगतवपः । प्रियेति तामभिमुखं ययौ वाचमुदीरयन् ३७
 निवारयामास च तं नागः सोऽन्तरस्त्वरन् । अश्वतर उवाच ॥ मायेयं पुत्र मा स्याद्भीः प्रागेव
 कथितं तव ३८ अन्तर्द्वानुपैत्याश्रमाया संस्वर्गनादिभिः । ततः पश्चात् मेदिन्यां स तु मूर्खोऽ-
 रिष्टुतः ३९ हा प्रियेति वदन्तोऽप्य चिन्तयामास भामिनीम् । मोहो ममायं नो वेति नालं प्रत्य-
 पवान् ४० अहो ममेत्यहं चेति बलं प्रत्ययोनं इह । येनाहं पातनोऽरीणां विना शत्रुं निपा-
 तितः ४१ ममेति दर्शितानेन मिथ्यामायेति विस्फुटम् । वाय्वम्भुतेजसां भूमेराकाशस्य च
 गेहया ४२ पुत्र उवाच ॥ ततः कुवलयार्थं स सनाथास्य रुजंगमः । कथयामास तत्सर्वं
 गुप्तसंजीवनादिकम् ४३ ततः प्रहृष्टः प्रतिष्ठम्य कान्तां प्रणम्य नागं निजमाजगान । संस्तु-
 पमानः स्वपुरं तमश्चमारुह्य संचिन्तितमम्भुपेतम् ४४ शत्रुयाद्रक्षिपूर्वं यो नैरन्तर्येण मान-
 सः । वेदघोषकलंतेन प्राप्तं वै भुवि दुर्लभम् ४२ संप्राप्नोति सुखं नित्यं सर्वकामसमन्वितः ।
 लोके च दुर्लभं तस्य नास्ति किञ्चित्त्रि विद्यते ४६ [१७०४] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदा-
 लसापाख्याने पुनर्मदालसां प्राप्य पातालादिर्गमो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कारण, अभ्यागत बाल असला तरी गुरु होय ३४. पुत्र हणतोः—नागराजाने घरा-
 मध्ये गुप्त ठेविलेली ती कल्याणी मदालसा आणवून राजपुत्राला दर्शविली ३५ आणि
 त्याला मोह पाडण्याकरिता “हे राजपुत्रा, तीही तुझी भार्या मदालसा आहे किंवा नाही?”
 असे त्याने स्पष्ट विचारिले ३६. पुत्र हणतोः—त्या सुंदरीला पाहतांक्षणीं लाज बाजूला
 ठेवून प्रिये, असे हणत हणत तो तिच्याकडे जाऊं लागला असतां ३७ त्या अश्वतरः
 नागाने त्याचे सत्वर निवारण केले. अश्वतर हणतोः—हे पुत्रा, स्पर्श करूं नको; ही माया
 हणून तुला पूर्वी सांगितले आहे ३८. स्पर्श वगैरे करितांक्षणीं माया गुप्त होत असते.
 हे ऐकून तो राजपुत्र, हे प्रिये, असे हणत हणत मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला आणि
 खोचे चिंतन करीत हणाला “मला हा मोह आहे किंवा नाही हे बरोबर समजत
 नाही ३९, ४०. अहो, हे माझे हा मी ह्या समजुतीचे सामर्थ्य फार मोठे आहे व त्याच्याच
 योगाने शत्रूंचा वध करणारा मी शस्त्रावांचून हाणून पडलों आहे ४१. पृथ्वी, उदक, तेज,
 वायु आणि आकाश ह्यांच्या हालचालीने हे माझे अशी मिथ्या माया ह्या सामर्थ्याने दर्श-
 विली आहे ” ४२. पुत्र हणतोः—नंतर त्या नागाने कुवलयाम्हाला धोर देऊन ते मृत-
 संजीवन वगैरे सर्वे कांहीं कथन केले ४३. नंतर खी परत मिळाल्यामुळे तो राजपुत्र
 आनंदित झाला आणि मनांत आणितांक्षणीं प्राप्त झालेल्या त्या अश्वतरावरून होऊन
 लोक स्तुति करीत असतांना नागाला प्रणाम करून तो आपल्या नगरांत गेला ४४.
 जो मानव हे आख्यान निरंतर श्रवण करील त्याला भूमीवर दुर्लभ असलेले वेदघोष-
 फळ प्राप्त होईल ४५; सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन त्याला प्रत्यहो सुख होईल आणि
 जगतांत त्याला कांहीं एक दुर्लभ रहाणार नाही ४६. ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत.

पुत्र इवाच ॥ आगम्य स्वपुत्रं सोप विप्रोः सयमं श्रेयतः । कथयामास तन्वंगीः यथा
प्राप्ता पुनर्मृता १ ननाम सापि चरणौ शश्वजशरयोः शुभा । स्वजनं च यथापूर्वं वन्दना-
म्बेष्टणादिभिः २ पूजयामास तन्वंगी यथान्यायं यथा वयः । ततो महोत्सवो जने पौराणां
तत्र वै पुरे ३ ऋतध्वजश्च छत्तिरं तथा रेभे सुमध्यया । निर्मरेषु च बौलानां निग्रागापुलिनेषु च
४ काननेषु च रम्येषु वनेषुपवनेषु च । पुण्यक्षयं बाढमाना सापि कामोपभोगतः ५ सह
तेनातिकान्तासु रेभे रम्यासु भूमिषु । ततः कालेन महता शत्रुजित्स नराधिपः ६ सम्यक्प्र-
शास्य वसुधां कालपर्मशुपेयिवान् । ततः पौरा महात्मानं पुत्रं तस्य ऋतध्वजम् ७ अम्य-
विश्रन्त राजानसुदाराचारवेष्टितम् । सम्यक्पालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानिवोरसान् ८ मंदा-
लसायाः संजने पुत्रः प्रथमजस्ततः ९ तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमत्तः १० ततः
पुस्तोम वै भृत्या जहास च मदालसा । सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम् ११ उद्धा-
पनच्छलेनाह रुदमानमविस्वस्म् १२ शुद्धोऽसि रेतात न तेऽस्ति नाम कृतं च तं कल्पनया-
शुनैव । पञ्चात्मकं देहमिदं न तेऽस्ति नैवास्य स्वं रोदिषि कस्य हेतोः १३ न वा भवान् रो-
रिति वै स्वजन्मा शुद्धोऽयमासाच महासमूहम् । विकल्प्यमानो विविधैर्गुणार्थैर्गुणाश्च भौताः

मदालसोपाख्यानोत्तोल पुनरपि मदलसा प्राप्त होऊन पातालांतून बाहेर पडण्याविषयी
बाविसावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ २२ ॥

पुत्र क्षणतोः—आपल्या नगरांत येऊन त्याने मृत झालेली सुंदरी परत कशी
मिळाली हे सर्व आईबापांना सांगितले १. त्या कल्याणीनेही सासूसासऱ्यांच्या चरणीं
वंदन केले आणि इतरांचीही पूजेच्या पद्धतीप्रमाणे वंदन, आर्चन इत्यादिकांच्या
योगाने भेट घेतली २. त्या सुंदरीने वयाप्रमाणे ज्याचा त्याचा यथान्याय संस्कार केल्या-
नंतर त्या नगरांत लोकांमध्ये मोठा उत्सव झाला ३. ऋतध्वज त्या सुंदरीसह नद्यांची
वाळवंटे, पर्वतावरील शिखरे, रम्य अरण्ये, वने व उपवने ह्या ठिकाणी चिरं-
काल क्रीडा करू लागला; व तीही कामोपभोगाने पुण्यक्षय करण्याकरिता ४, ५
त्याच्या बरोबर अतिमनोहर व रम्य प्रदेशांत क्रीडा करू लागली. नंतर वराच काल
छोटल्यावर तो शत्रुजित राजा ६ उत्तम रीतीने पृथ्वीचे राज्य करून परलोकी गेला
असतां पौरजनांनी त्याच्या उदार आचरण व चेष्टित ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या
महात्म्या ऋतध्वजसंज्ञक पुत्राला राज्याभिषेक केला. औरस पुत्रांप्रमाणे तो प्रजांचे
पालन करीत असतांना ७, ८ मदालसेला पहिला पुत्र झाला व त्या बुद्धिमान पुत्राचे
नांव पियाने विक्रांत असे ठेविले ९. त्याच्या योगाने मदालसेला हर्ष होऊन सेवक-
जनही आनंदित झाले. एकदां तो लहान मुलगा उताणा पडून उच्च स्वराने रडत अस-
तांना त्यांची समजूत घालण्याचे पियाने मदालसा त्याला क्षणाली १०, ११ “बाबरे,
तू शुद्ध आहेस; तुला नांव नसून कल्पनेनेच मांप्रत सें ठेविले आहे. हे पंचभूतात्मक
शरीर तुझे नाही व तूही त्याचा नाहीस. मग कां रडतोस ? १२. पृथ्वीवर येऊन तू
रहू नकोस. तुला हा जन्म शुद्ध आहे. नानाप्रकारच्या गुणांनी हा देह निर्माण झाले-

सकलेन्द्रियेषु ११ मृतानि मृतैः परिदुर्बलानि वृद्धिं समायाति यथेह पुंसः । अशाम्बुपानारि-
त्रिरेव कस्य न तस्ति वृद्धिर्न च तस्ति हानिः १४ त्वं कंडुकं शीर्षमाणे निजेस्मिस्तस्मिन्स्वदेहो
मूढतां मा व्रजेयाः । शुभाशुभैः कर्मभिर्देहमेतन्महादिमूढैः कंडुकस्ते पितृद्वयः १५ तातेति
किंचित्तनयेति किंचिदंबेति किंचिदपितेति किंचित्ताममेति किंचिन्न ममेति किंचिद्रौतं-संधं
बटुषा मा लपेयाः १६ दुःस्वानि दुःस्वोपगमाय भोगान्मुखाय जानाति विमूढचेताः १७ तान्येव
दुःस्वानि पुनः सुस्वानि जानाति विद्वानविमूढचेताः १८ हामोस्तिर्दशनमविशुद्धमस्तु-
ज्वरं यत्कण्डुं वसायाः । इच्छादिपीनं पिशितं धनं तत्स्थानं रतेः किं नरको न-येष्यन्
१९ यानं त्रितौ यानगतश्च देहो देहेषु चान्यः पुरुषो निविष्टः । ममत्वमुच्यते न तया
यथा स्वे देहेतिमात्रं च विमूढतैषा १९ सज्ज यममधर्मं च ज्ञेयः सत्यावृते स्पर्श ।
यमे सत्यावृते त्यक्त्वा येन सज्जति तत्त्वज २० वर्षमानं द्युतं सा तु राजपत्नी दिने
दिने । तदुद्भाषादिना शोपमनयप्रमंलात्मकम् २१ यथा यथा बलं तेन यथा-लेभे मतिं पितुः ।
तथा तयात्मबोधं च सोवापन्मातृभाषितः २२ इत्थं तया च तनयो जन्मप्रभृति बोधितः ।

लेलां आहे; सर्वे इन्द्रियांचे ठिकाणी भौतिक गुण आहेत १३. मृतांच्याच योगाने
दुर्बल मूले वृद्धिगत होत असतात आणि कोणत्याही पुरुषाचे ठिकाणी अत्रोदकादि
सर्वमाने मूलेच वृद्धिगत होतात. वास्तविक तुला वृद्धिही नाही व हानिही नाही १४. हे
आपले आंगडे फाटू लागले असतां तूं त्या स्वशरीराचे ठिकाणी मोहित होऊन जाऊ
नको. हे शरीर शुभाशुभ कर्मांनी प्राप्त झालेले आहे आणि मर्यादासंग्रहित आहे
मूढांनी तुला आंगडे घातले आहे १५. हास्तव, पंचमृतांच्या समुदायांपैकीच कोणाला
सोत, कोणाला पुत्र, कोणाला माता, कोणाला भार्या, कोणाला आपले व कोणाला परके
असे तूं अनेक प्रकारचे मागण व्यर्थ करूं नकोस १६. परिणामी भोग दुःखदायक
असल्यामुळे वास्तविक दुःखरूपच असतांना मूढ पुरुष त्यांच्या योगाने सुख होईल
असे समजत असतो; परंतु, मोहरहित ज्ञानी पुरुष त्या दुःखांना सुख मानित असतो १७.
हास्य हणजे हाडके दर्शविणे, अतितेजस्वी डोळे हणजे वसेचे कडुपित स्नान आणि
स्तनादि पुष्ट अवयव हणजे घट्ट मांस. तस्मात्, शरीरामध्ये क्रीडेचे स्थान आहे तरी
कोणते? 'स्त्री नरक नंदे काय' १८. मूर्खाने वाहन असून त्यांत देह व देहांत
दुसरा पुरुष बसलेला असतो. तस्मात्, मूर्खाच्या ठिकाणी जसें ममत्व योग्य नाही तसें
स्वेदेहाचे ठिकाणीही योग्य नाही. असे असूनही ममत्व असणे हा अतिशय मूढपणा
होय १९. 'धर्म व अधर्म सोडून सत्य व अतृप्त सोडून दे' आणि सम्यक्तां सत्यवृत्त
'सौंदर्यान्तर व्याख्या योगाने तूं सोडीत आहेस तेही सोड' २०. व्याप्रमाणे प्रत्येकी
वृद्धिगत होत असलेल्या त्या राजपुत्राला ती राजपत्नी त्याच्याशी बोलव्याच्या निधने
निर्मल बोध करूं लागली २१. हे ताल, जसा जसा तो बलपुक्त होऊं लागला व जशी
जशी त्याला मति प्राप्त होऊं लागली तसें तसें 'आत्मज्ञानही त्याला मज्जमायामुळे
होऊं लागले' २२. व्याप्रमाणे जन्मापासून तिने पुत्राला बोध केला असतां त्या मम-

यनेचराणाम् ६१ राज्यं कुर्वन्नुद्धदो नन्दयेथाः साधूषधंस्तात यज्ञैर्यज्ञेधाः । दुष्टाभिप्रन्वै-
रिण्वाजिमध्ये गोविप्राये वत्स सृष्टुं भजेथा ६२ [१७६६] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे प्र-
कृतिमार्गावशासनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पुत्रं ववाचा । एवमुक्त्वाप्यमानस्त स तु मात्रा दिने दिने । वष्टये वयसा बालो बुद्ध्या चालक-
संज्ञितः १ स कौमारकमासाय ऋतध्वजसुतस्तदा । कृतोपनयनः प्राप्तः प्रणिपत्याह मातरः ॥
१ मया यदम्ब कर्तव्यमैहिकाशुष्मिकाय वै । सुखाय वद तत्सर्वं प्रश्रयावनतस्य मे १ ममार्थं २ व
३ मर्थं प्रजानां चैव यद्विताम् । श्रेयसे यच्च तत्सर्वं प्रजारंजनमादितः ४ ममदालसोवाच ॥ वत्स
५ ज्याभिषिक्तेन प्रजारंजनमादितः ॥ कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मश्च महीभृताम् ६ व्यसनानि प-
७ त्यज्य मत्स्यमूलहराणि वै । आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रबिनिर्गमात् ८ दुष्टादुष्टं जानी-
९ मात्यानरिदोषतः । अष्टधा नाशमाप्नोति स्ववक्रास्त्यन्दनायथा ७ तथा राजाप्यसंदिग्धं
८ त्रविनिर्गमात् । चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ९ विश्वासो न तु कर्तव्यो राम्य
१० भ्रातृवन्धुषु । कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः १ स्थानदृष्टिद्ययसेन पादगुण्यविदिता-
११ त्मना । भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना १० प्रगात्मान्मित्रणश्चैव ततो भृत्या महीभृताः ।

आनंदित कर ६१. बाबोर, राज्य करीत असतांता मित्राना आनंद दे; साधूंचे रक्षण
होण्याकरितां यज्ञयाग कर; दुष्ट व वैरी ह्यांचा संप्रामांत वध कर; आणि, हे वत्स,
गोत्रासणांकरितां आयुष्य खर्ची घाल ६२. ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील प्रवृत्तिमा-
र्गोपदेशाविषयी तेविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २३ ॥

पुत्र हणतोः—ह्याप्रमाणे माता प्रत्यहो त्याच्याशीं बोलू लागली असतांना तो बाल-
क अलर्क वयाने व बुद्धीने मोठा होऊं लागला १. कौमारावस्था प्राप्त होऊन उपनयन
झाल्यावर तो ऋतध्वजाचा प्राप्त पुत्र मातेला प्रणाम करून हणाला २ “हे माते, ऐह-
क व पारलौकिक सुखाकरितां जे मला कर्तव्य असेल ते सर्व विनयाने नम्र झालेल्या
मला तूं सांग ३. माझ्याकरितां, धर्माकरितां, प्रजाजनांच्या हिताकरितां, कल्याणा-
करितां, आणि प्रजारंजनाकरितां जे कांहीं कर्तव्य असेल ते मला तूं आरंभापासून
कथन कर ४. ममदालसा हणतोः—हे वत्स, राज्याभिषिक्त पुरुषाने प्रथम इतर राजांशीं
विरोध न होईल अशा रीतीने प्रजारंजन प्रथम करून स्वधर्मावलंबन करावे ५. सत्य-
रूप मूल नष्ट करणारी व्यसने सोडून देऊन व मसलत बाहेर न फुटण्याची खबरदारी
घेऊन शत्रूपासून आपले रक्षण करावे ६. अष्टप्रधानामध्ये टुष्ट कोणत व अटुष्ट कोणते
हे जाणावे. कारण, वक्र रथांमुळे ज्याप्रमाणे नाश होतो त्याचप्रमाणे अमात्यांचे
लिकाणी आपल्याविषयीं शत्रुबुद्धि असल्यास ममलत बाहेर फुटून राजाचा निःसंशय
नाश होतो ७. हेरांच्या योगाने शत्रूंचे हेर हुडकून काढावे. राजाने प्रसंगविशेषी मित्र,
भ्रातृ, बांधव ह्यांच्यावरही विश्वास ठेवितां उपयोगी नाही. व प्रसंगविशेषी शत्रूंचेही
विश्वास ठेवणे माग आहे ८, ९. राजाने कधीही कामार्थीन डोतां उपयोगी नाही. सहा
गुण झाल्यावर असो आणि राष्ट्र अभ्युदयास्थितता किंवा न्हासस्थितता आहे हे

जेपाभाजन्तरं पौरा विरुध्यत ततोऽग्निरभिः ११ यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते । से-
जितोत्तमाजितामात्यः शत्रुयोण बाध्यत १२ तस्मात्कामादयः पूर्वं जेपाः पुत्रमहीपुत्रा ।
तज्ये हि जयो राजो राजा नश्यति तैर्जितः १३ कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्यैव
च । हर्षश्च शत्रवो ज्ञेते भोगाय कुमहोभृताम् १४ कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपाति-
तम् । निर्वैतपेक्षया क्रोधादनुन्हादं हतारमजम् १५ हतमलं तथा लोभान्मदाद्वनं द्विजैरुतम् ।
मानोदनापुषः पुत्रं हतं हर्षात्पुरुषजयम् १६ अभिजितैर्जितं सर्वं भरतेन महात्मना । स्मृत्वा
विवर्जयेदन्त्यहोपांश्च महीपतिः १७ काककोकिलभृगाणां वक्रव्यालशिसण्डिनाम् । ईश-
कुसुमलोहानां शिषेत चरितं नृपः १८ कौशिकस्य शिषो कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः । चेष्टा विरी-
लिकानां च कौले भूरः प्रदर्शयन् १९ जेयमिविस्कुलिगानां बीजचेष्टा च शाल्मलेः । चक्र-
सुरैस्वरूपे च नीत्यर्थे पृथिवीक्षिता २० वन्यकी पप्रशरभशूलिकापुर्वेणस्तिनात् । एवं
साम्राज्यं भेदेन प्रदानेन च पापिव २१ दण्डेन च प्रहृषीत नीत्यर्थं पृथिवीक्षिता । प्रजा
नृपेण वेदेया तथा चण्डालयोधितः २२ शकारंयमसोमानां तद्वद्वायोमहीपतिः । रूपा-
णि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि २३ यथेन्द्रश्चतुरो मासास्वायोधेयैव भूतउम् । अष्टाध्यायः

असौ १०. राजाने प्रथमतः आपले मंत्री, नंतर सेवक आणी नंतर प्रजाजन पास-
खुने नंतर शत्रूशी विरोध करावा ११. ह्यांना आपलेसे करून घेतल्याशिवाय जो
शत्रु जिंकण्याचे मनांत आणितो त्या अजितेद्रिय व स्वाधीन नसलेल्या अमात्यांनी
युक्त असलेल्या राजाला शत्रुवर्गापासून पीडा होते १२. तस्मात्, हे पुत्रा, राजाने पूर्वी
कामादिशत्रु जिकावे. कारण, ते जिंकिले गेल्यास राजाचा जय होतो; परंतु, राजाला
ह्यांनी जिंकिल्यास त्याचा नाश होतो १३. काम, क्रोध, लोभ, मद, मान व हर्ष हे
शत्रु राजाच्या नाशाला कारण होतात १४. पांडु कामासेक्त झाल्यामुळे मेल्याचे स्मरण
करून राजाने कामापासून निवृत्त व्हावे; क्रोधाने अनुन्हाद निपुत्रिक झाला हे लक्ष्यति
आणून क्रोधाचा त्याग करावा १५; लोभाने ऐल राजाला मृत्यु आल्याचे मनांत
आणून लोभ सोडावा; वैन राजाला मदामुळे ब्राह्मणांच्या हातून मृत्यु आला ही गोष्ट
लक्ष्यांत ठेवून मदापासून पराङ्मुख व्हावे; मानामुळे अनायुपाचा पुत्र मेल्याचे मनांत
वागवून निरभिमानी असो आणि हर्षामुळे पुरंजयाचा वध झाल्याचे अंतःकर्णांत
वागवून पुरुष ने हर्ष होऊं देऊं नये १६. ह्यांचा पराजय झाल्यामुळे महात्म्या मर-
त्ताने सर्व कांक्षी जिंकिते. ह्यास्तव, ही आठवण ठेवून भूषतीने हे सहा दोष वर्ज्य करावे
१७. काक, कोकिल, भृंग, वक्र, व्याल, मयूर, हंस, कुक्कुट व लोह ह्यांचे अनुक-
रण राजाने करावे १८. शत्रूशी उलूकपक्षांप्रमाणे वर्तन करावे; व प्रसंगवितोषी
भृंगीप्रमाणेही राजाने वागावे १९. राजाने नीतीकरितां ठिणग्यां, सांवरीचे बीं व च-
द्रसूर्यांचे स्वरूप जाणावे २०. हे राजा, वेद्या, कमल, शरभ, शूलिका, आणि गं-
भिणीस्तन लक्ष्यांत घेऊन राजाने साम, दान, भेद व दंड हे चार उपाय नीतीकरितां
पोंजावे आणि चंडालस्त्रीपासूनही राजाने बुद्धिग्रहण करावी २१, २२. इंद्र, सूर्य, यम, चंद्र

यस्मात्तथा लोकांस्परिचरिष्ये महीपतिः २४ मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । मूर्ध्नेनै-
 वाभ्युपायेन तथा शुल्कादिना मृतः २५ यथा यमः प्रियद्वेष्या प्राप्ते काळे निश्चलति । तथा
 त्रिपात्रिषे राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् २६ पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाज्ञायते नरः । एवं
 ब्रह्म प्रजाः सर्वा निवृत्तास्तच्छाधिपतम् २७ मारुतः सर्वभूतषु निगूढश्चरते यथा । एवं चरे-
 त् नृपशरैः यौरामात्पारिवन्धुषु २८ न लोभार्थेन कामार्थेनापार्थक्यस्य मानसम् । पदार्थैः
 कृष्यते धर्मास्त राजा स्वर्गमृच्छति २९ वत्पथग्राहिणो मृदान्स्वधर्मांश्चातिताग्रान् । यः
 करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ३० वर्णधर्मान् सीदन्ति यस्य राष्ट्रे तथाश्रमाः ।
 राक्षसान्य सुखं तात परब्रेह च शाश्वतम् ३१ एतज्ज्ञः परं कृत्यं तथैतद्वाट्टिकारणम् । स्व-
 धर्मे स्थापनं नृणां चान्यते न कुबुद्धिभिः ३२ पाठनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
 सम्यक्पालयिता भागं धर्मस्वाप्नोति वै यतः ३३ एवमाचरते राजा चानुवर्ण्यस्य रक्षणम् ।
 स सुखी विहरत्येष शक्रस्यैति सलोकताम् ३४ [१८००] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे महा-
 वृत्तोपाख्यानं चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैधायुं ह्याचीं स्वरूपे पृथ्वीचे परिपालन करीत असतांना राजाने धारण करावी २३. ज्याप्रमाणे इंद्र चार महिने पर्जन्य वृष्टि करून भूतल तृप्त करितो त्याप्रमाणे भूपतीनं प्रजाजन आपल्या कर्मांनी तृप्त करावे २४. आठ महिनेपर्यंत ज्याप्रमाणे किरणांच्या योगाने सूर्य उदक हरण करीत असतो व पुनरपि वृष्टीच्या रूपाने परत देतो त्याचप्रमाणे राजाने सूक्ष्म कर वगैरेच्या रूपाने प्रजेपासून द्रव्य हरण करावे व त्याच्या अभ्युदयाकरितो खर्च करावे २५. ज्याप्रमाणे वेळ आली असतां प्रिय आणि शत्रु ह्या दोहोंचाही निग्रह यम करितो त्याचप्रमाणे राजाने सज्जन व दुर्जन ह्या दोहोंशीही सारखे असवे २६. पूर्णचंद्र पाहून प्रसन्न होणाऱ्या पुरुषाप्रमाणे राजाला पाहून सर्व प्रजामुखी होणे हे चंद्रव्रत होय २७. ज्याप्रमाणे वायु सर्व भूतांचे ठिकाणी गुप्त संचार करितो त्याचप्रमाणे हेरांच्या योगाने नागरिक जन, अमात्य, शत्रु व बंधु ह्यांच्या ठिकाणी राजाने गुप्त संचार करावा २८. ज्याचे मन धर्मापासून लोभमूलक, काममूलक अथवा अर्थमूलक गोष्टींनी ओढिले जात नाही त्या राजाला स्वर्ग प्राप्त होतो २९. स्वधर्मस्युत होऊन भलत्या मार्गाला लागलेल्या मूढ जनांना जो स्वधर्माबद्दल प्रवृत्त करितो तो राजा स्वर्गाला जातो ३०. वावारे, ज्याच्या राष्ट्रांत वर्णाश्रमधर्माचा न्हास होत नाही त्या राजाला ऐहिक व पारलौकिक सुख अक्षय्य प्राप्त होते ३१. प्रजाजनांची प्रवृत्ति स्वधर्माकडे करून देणारा लोकांच्या योगाने त्यांना स्वधर्मश्रेष्ठ न होऊ देणे हे राजाचे अभ्युदयकारक श्रेष्ठ कर्म होय ३२. उत्तम रीतीने परिपालन करणाऱ्या राजाला त्याअधी प्रजेच्या पुण्यांचा विभाग मिळतो त्याअधी तिचे परिपालन करूनच स्वतःला राजाने हताश्रय मानावे ३३. ह्याप्रमाणे जो राजा चारवर्णांचे रक्षण करितो तो मुक्ती होऊन इंद्रलोकी जातो ३४. ह्याप्रमाणे श्रीमर्कण्डेयपुराणांतर्गत महावृत्तोपाख्यानासंबंधी चौविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४ ॥

अनुज्ञातो वरां दत्त्वा दक्षिणां गुरवे ततः १४ गृहस्थाश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममावसेत् ।
 वानप्रस्थाश्रमं वापि चतुर्थं वेच्छयात्मनः १५ तथैव वा गुरोर्गृहे द्विजो निशमयामुयात् ।
 गुरोरमावे तत्पुत्रे तच्छिष्ये तत्सुतं विना १६ शुश्रूषुर्निरभीमानो ब्रह्मचर्याश्रमं वसेत् । अपा-
 दत्तस्ततस्तस्माद्गृहस्थाश्रमकाम्यया १७ ततोऽसमानर्षिकृतां दुन्यां यायांमरोगिणीम् ।
 बृहदेयायतोऽप्यंगां गृहस्थाश्रमकारणात् १८ स्वकर्मणा चनं दृष्ट्वा पितृदेवातिथीस्तथा ।
 सम्यक्संप्रीणयेद्भक्त्या पोषयेच्चाभितांस्तथा १९ मृत्यात्मजाभ्रामयोप दीनार्थिपतितानपि ।
 यथाशक्त्येव नानेन वयांसि पश्यवस्तथा २० एष धर्मो गृहस्थस्य कृतावभिगमस्तथा । पञ्च-
 ऋषिपानं तु यथाशक्ति न हापयेत् २१ पितृदेवातिथिज्ञातिशुक्लशेषं स्वयं नरः । शुज्जीत च सप्त-
 मृत्यैर्यथाविभवमात्मनः २२ एष तूश्नतः प्रोक्तो गृहस्थस्याश्रमो मया वानप्रस्थस्य धर्मं ते
 कथयाम्यवधारयताम् २३ अपत्यसंततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चानतिम् । वानप्रस्थाश्रमं
 गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणात् २४ तत्रारण्योपमोगश्च तपोमिश्रात्मकपणम् । भूमौ च प्या-
 ब्रचर्यं पितृदेवातिथिक्रियाः २५ होमश्चिपवर्णं ध्यानं जटावत्कण्ठधारणम् । मौनारिकरणं चैव
 वन्यज्जेहनिषेवणम् २६ इत्येष पापशुद्धयर्थमात्मनश्चोपकारकः । वानप्रस्थाश्रमस्तस्माद्विजो-
 स्तु धर्मोऽपरः २७ चतुर्थस्य स्वरूपं तु श्रूयतामाश्रमस्य मत् । यश्च धर्मोऽस्य धर्मैः प्रोक्तस्त-

श्रेष्ठ दक्षिणा द्यावी आणि त्याची अनुज्ञा घेऊन १४ गृहस्थाश्रमाची इच्छा असल्यास तो
 आश्रम स्वीकारावा किंवा आपल्या इच्छेप्रमाणे वानप्रस्थाश्रम अथवा संन्यासाश्रम ग्रह-
 ण करावा १५ किंवा द्विजाने गुरुगृहाचे आयुष्य काढावे; आणि गुरु नसल्यास त्याच्या
 पुत्रापाशी व तोही नसल्यास शिष्यापाशी रहावे १६. अभिमानरहित होऊन व गुरुशु-
 श्रूषेविपर्या तत्पर राहून ब्रह्मचर्याश्रमाचे अवलंबन करावे. नंतर गृहस्थाश्रमाची इच्छा
 झाल्यास तो आश्रम संपन्न १७ गृहस्थाश्रमाकरिता भिक्षुगोत्रप्रवर्तावी, रोगराहित,
 अव्यंग व योग्यतेने बरोवरीची भार्या ग्यायतः करावी १८. स्वकर्माने द्रव्य मिळवून पि-
 तर, देव आणि अतिथि तृप्त करावे; भक्तीने आश्रितांचे पोषण करावे १९ आणि मृत्यु, पु-
 त्र, स्नुषा, दीन, याचक, पतित, पक्षी व पशु ह्यांचेही यथाशक्ति अन्नदानाने पोषण करावे
 २०. हा व ऋतुकार्त्ता स्त्रीसमागम हा गृहस्थाचा धर्म होय. पंचमहायज्ञ न टाकिते यथा-
 शक्ति करावे २१. पितर, देव, अतिथि व ज्ञाति ह्यांनी सेवन करून टरलेले अन्न आपल्या
 वैभवाप्रमाणे पोष्यवगृहीत सेवन करावे २२. हा गृहस्थाश्रम मी तुला संक्षेपतः सांगि-
 तला आहे. आता वानप्रस्थधर्म तुला सांगतो तो ऐक २३. अपत्य संतति व देहाची
 दुर्दलता पाहून आत्मशुद्धीकरिता विचारी पुरुषाने वानप्रस्थाश्रमधर्म स्वीकारावा २४.
 तेथे वन्य वस्तु सेवन करून तपश्चर्येने देह राखावा. भूमीवर शयन, ब्रह्मचर्य, पितर,
 देव व अतिथि ह्यांचे संतर्पण २५, होम, त्रिकालस्नान, जटाधारण, वत्कण्ठपरिधान,
 मौनादिसेवन आणि वन्य स्नेहाचा स्वीकार २६ हा पापशुद्धि नार्थ आत्मोपकारक वा-
 नप्रस्थाश्रम होय. ध्यानंतर भिक्षुचा हे वटला आश्रम होय २७. न्या चतुर्थाश्रमाचे स्वरूप
 म्हणजे, हे तात, महाम्या धर्मवैस्यांनी जो त्या आश्रमाचा धर्म सांगितला तो, माझ्या-

समहात्मभिः २८ सर्वसंगपरित्यागो ब्रह्मचर्यमक्रोपता । जितेन्द्रियत्वभावात् तैकस्मिन्क-
तिभिरम् २९ अनारम्भस्तथाहारे मिथ्या चक्रकालिकम् । आत्मज्ञानावबोधश्च तथा चारमा-
शोकनम् ३० यत्तुर्थं स्वाभमे धर्मो मयायं ते निवेदितः । सामान्यमन्यवर्णानामाधमाणां च
मेव ३१ तत्वं शौचमहिंसा च अनसूया तथा धर्मा आनृशंस्यमक्रोपण्यं संतोषमाहमोदुः
३२ एते संक्षेपतः प्रोक्ता धर्मा वर्णाश्रमेषु च । एतेषु नित्यधर्मेषु नित्यं तिष्ठे समन्ततः ३३
स याति ब्रह्मलोके हि यावदिन्द्राश्रमुदय ३४ यथोदेष्य स्वर्क धर्म स्ववर्णाधमसंज्ञितम् ।
नरोन्यथा प्रवर्तते स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ३५ ये च स्वधर्मं सत्यागात्पापं कुर्वन्ति पाव-
काः । उपेक्षस्तानृपतेरिष्टापूर्तं प्रयात्यधः ३६ तस्माद्वाग्नां प्रयत्नेन स्वैर् वर्णाः स्वधर्मतः ।
प्रवर्तन्तोऽन्यथा दण्ड्याः स्थाप्याधैव स्वकर्मसु ३७ (१८३७) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे
महालसाश्रमसर्गं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अलर्क उवाच ॥ यत्कार्यं पुरुषेणेदं गार्हस्थ्यमनुवर्तता । वन्यम स्यादकरणे । क्रियाकं
यस्य चोच्छ्रितः १ उपकाराय यत्पूणां यच्च वर्ज्यं गृहे सताम् । यथा च क्रियते तन्मे यथा
वर्तृच्छ्रुतो वद २ मदाहसोवाच ॥ वत्स गार्हस्थ्यमास्थाय नरः सर्वमिदं जगत् । पुण्यादि
तेन लोकांश्च स जयत्यभिवाञ्छितान् ३ पितरो दुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा । इमि-
कीटपतंगाश्च वयांसि पक्षोऽसुराः ४ गृहस्थमुपजीवन्ति तत्तत्तृप्तिं प्रयान्ति चाहं वास्य

पासून तूं ऐक ८. सर्वसंगपरित्याग, ब्रह्मचर्य, अक्रोध, जितेन्द्रियत्व, एके ठिकाणी चि-
रकाल वास्तव्य नसणे २९, भोजनार्थ अन्न तयार न करणे, एकवेळ भिक्षाज, आत्म-
ज्ञानोपदेश व आत्मचिंतन ३० हाचतुर्थीश्रमधर्म मीं तुला सांगितला आहे. आतां इतर
वर्णाश्रमांना साधारण असलेला धर्म तूं माझ्यापासून ऐक ३१. सत्य, शौच, अहिंसा,
अनसूया, क्षमा, आनृशंस्य, औदार्य व आठवा गुण संतोष ३२ हे संक्षेपतः (सर्वसाधारण)
वर्णाश्रमधर्म होत. हे नित्य धर्म सर्वदा आचरणारा ३३ चवदा इंद्र होईपर्यंत ब्रह्म-
लोकीं राहतो. ३४. परंतु, जो स्वकीय वर्णाश्रमधर्म सोडून अन्य मार्गाने वागतो तो
राजदंडास पात्र होतो ३५. कारण, धर्मत्यागाने जे मानव पाप करितात त्यांची उपेक्षा
करणान्या राजांचे इष्टापूर्तकर्म व्यर्थ होते ३६. तस्मात्, राजाने सर्व वर्णांची प्रयत्नाने
स्वधर्मकडे प्रवृत्ति करवावी आणि जे अशा मार्गाने वागणारे असतील त्यांना दंड करून
स्वधर्मनिष्ठ करावे ३७. ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतोळ महालसानुशासननामक
पंचविंसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५ ॥

अलर्क क्षणतोः—जे केल्याने अभ्युदय व न. केल्याने बंध प्राप्त होतो व जे
पुरुषांच्या कल्याणाळा कारण होते असे गृहस्थाश्रमी पुरुषाने येथे काय करावे ! कुसे
करावे ! आणि सज्जनानीं घरात काय वर्ज्य करावे ! हे तूं मला इथंभूत कथन कर १, २.
महालसा क्षणतोः—हे वत्सा, गृहस्थाश्रमी पुरुषः ह्या सर्व जगताचे पोषण करीत
असल्यामुळे इष्टलोक प्राप्त करून घेतो ३. पितर, मुनि, देव, भूत, मानव, क्रमि,
कीटक, पतंग, पक्षी, पशु व असुर ४ हे गृहस्थावर उपजीविका करीत असून गृह

निरीक्ष्यते अपि नो दास्यतीति वै ६ सर्वस्यापारभूतेयं वत्स धेनुभर्यामयी । यस्यां प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वेभ्यश्च या मता ६ ऋक्पृथगसौ यजुर्मध्या सामवक्त्रशिरोधरा । इष्टापूर्तविधाणां च साधुमुत्तमरुद्राऽशान्तिप्रुष्टिशृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता । आजीव्यमाना जगतां साऽध्या नापचीयते ८ स्वाहाकारः स्वधाकारो वपट्कारश्च पुत्रक । इन्तकारस्तथैवा यस्तस्या स्तनचतुष्टयम् ९ स्वाहाकारस्तनं देवाः पितरश्च स्वधामयन् । धुनयश्च वपट्कारं देवभूतसुरेतराः १० इन्तकारं मनुष्याश्च पिबन्ति सततं स्तनम् । एवमाप्यायत्येषा देवादीनसिंहाऽभ्यो ११ एतद्वत्सचतुष्कं तु मरस्तनचतुष्टये । न निपुञ्ज्यायथाकालं तेन स्पृस्ते विमानिताः १२ देवादीनसिंहान्येषु संतर्पयति मानवः । तेषामुच्छेदकर्ता यः पुरयोऽप्यन्तपापहृद् १३ स तमस्पृश्यामिक्षे तामिक्षे च निमज्जति । यस्त्वेतां मानवो धेनुं स्वैवैतसैरमरादिभिः १४ प्रापयत्युचिते काले स स्वर्गायोपपद्यते । तस्मात्पुत्र मनुष्येण देवादिपितृमानवाः १५ भूतानि चावदिवसं पोष्याणि स्वतुर्यथा । तस्मात्स्नातः श्वाचिर्भूत्वा देवादिपितृसंतर्पणम् १६ प्रजापतेस्तथैवाग्निः काले कुर्यात्समाहितः । शुमनोगन्धर्गुपैश्च देवानभ्यर्च्य मानवः १७ ततोऽग्रस्तर्पणं कुर्यात्प्रायश्चित्तमिदम् । ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वेदेवेभ्य एव च १८ पञ्चन्तारं रुद्रस्य प्रागुदीच्यां चित्ति धिपेत् । प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् १९ प्रतीच्यां वरुणायाय

होत असतात आणि “ आह्वांला देईल काय ! ” झणून त्याच्या मुखाकडे पहात असतात ९. हे वत्सा, ही वेदत्रयमय धेनु सर्व जगताचा आधार असून तिच्यावर जगत् राहिले आहे व तीच जगताचे कारण आहे ६. ऋक्, यजु व साम हे वेद अनुक्रमे तिचा पृष्ठभाग, मध्यभाग व मुखसहित मान असून इष्ट व पूर्त ही तिची शिंगे आहेत; उत्कृष्ट सूक्ते हे तिचे केंस आहेत ७; शांतिक व पौष्टिक कर्म हे अनुक्रमे गोनय व गोमूत्र होय; आणि ब्राह्मणादि वर्ण हे तिचे पाय होत. जगते तिच्यावर उपजीविका करीत आहेत तरी ती अक्षय्य धेनु न्हास पावत नाही ८. हे पुत्रा, स्वाहाकार, स्वधाकार, वपट्कार व इन्तकार हे तिचे चार स्तन होत ९. पहिल्याचे देव, दुसऱ्याचे पितर, तिसऱ्याचे मुनि, देव, भूते व असुर १० आणि चवथ्याचे मानव सर्वदा पान करीत असतात; आणि द्वाप्रमाणे ही वेदत्रयरूप धेनु सर्व देवादिकांचे पोषण करीत असते ११. ह्या चार वत्सांना चार स्तन वेळेवर पुरुषांनी न पाजि-
स्यामुळे त्यांचा अपमान होतो १२. ह्यास्तव, ह्या स्तनांच्या योगाने सर्व देवादिक मानवाने तृप्त करावे. त्यांचा उत्कृष्ट करणारा अशंत पापी पुरुष १३ तामिस्त्र व अंधतामिस्त्र नरकांत पडतो; आणि जो मानव ह्या धेनूला तिची देवादि वासरे योग्य वेळी पाजितो तो स्वर्गासाठी पात्र होतो. तस्मात्, हे पुत्रा, मनुष्याने, देव, ऋषि, पितर, मानव १४, १५ आणि भूते ह्यांचे प्रत्यही स्वदेहाप्रमाणे पोषण करावे. ह्यास्तव, स्नान करून शुचि व्हावे आणि देव, ऋषि, पितर व प्रजापति ह्यांचे उदकाने वेळेवर स्वस्वमनने संतर्पण करून गंध, पुष्पे, धूप इत्यादि उपचारांनी देवांचे पूजन करावे १६, १७; नंतर अग्नि नृत करून द्वाप्रमाणे बलिदान करावे. ब्रह्मा व विश्वेदेव ह्यांना गृह-

कदानेन येषां भक्तिः स स्वयम् । पूजयेत् नरः शक्त्या तेनैवातिथिमांदरात् ३४ इत्योवा-
हरदः आहमभायेनोदकेन च । पितृदुष्टिषु विप्रांश्च भोजेद्विप्रमेव वा ३५ अत्रत्योवां तदु-
दृष्ट्ये ब्राह्मणोपपादयेत् । भिक्षां च याचितां दद्यात्परित्राद्ब्रह्मचारिणाम् ३६ यासप्र-
माणं भिक्षां स्यादग्रं यासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्थं प्राहुर्दन्तकारं द्विजोत्तमः ३७ भोजनं
हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा । अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभयमात्मनः ३८ पूजयित्वा-
तिथीनिष्ठां शान्तिं च न्यस्तयार्थिनः । विकलान्वालवृद्धांश्च भोजयेचातुरांस्तथा ३९ वाञ्छते
कुत्परीतितां येषां न्योत्रमकिंचनम् । कुटुम्बिना भोजनीयः स्वसमं विभवे सति ४० श्रीमेन्तं
ज्ञातिमासेषां यो ज्ञातिरवसीदति । सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं सं समनुते ४१ सायं चैव
विधिः कार्यः पूर्वोक्तं तत्र शान्तिथिम् । पूजयेच्च यथाशक्ति शयनासेन भोजनैः ४२ एवमुद्द-
त्ततात् मार्हस्थ्यं पारमास्थितम् । स्नाने विधाता देवाश्च पितरश्च महर्षयः ४३ श्रेयोभि-
षणिः सर्वे भवेन्त्येतिथिवाञ्छवा ॥ पशुपक्षिमृगास्तृता ये चान्ये सूक्ष्मकौटकाः ४४ गाया-
श्चात्र महाभाग स्वयमत्रिरगायत । ताः शृणुष्व महाभाग गृहस्थाश्रमसंस्थिताः ४५ देवा-
न्पितृन्नातिथींश्च तद्वत्संपूज्य धान्यवान् । जामयश्च गुरुं चैव गृहस्थो विभवे सति ४६ श्रेयश्च
पचयेन्न्यश्च वषोन्न्यश्चावपेदुवि । वैश्वदेवं हि नामैतत्कुर्यात्सायं तथा दिने ४७ मांसमनं

निराशहोऊन ज्याच्या घरांतून अतिथि परत फिरतो त्याला आपले पातक देऊन व
त्याचे पुण्य घेऊन तो जातो-३३. पुरुष स्वतः जे सेवन करीत असेल तेच उदेंक व
शाक यथाशक्ति अतिथीला देऊन त्याचे आदराने पूजन करावे ३४. प्रत्येकी पित-
रांना उदेशून अन्नोदकाने श्राद्ध करावे आणि एक अथवा अनेक ब्राह्मण जेऊं घालवे
३५; किंवा अन्नाचे चार घास काढून ब्राह्मणाला द्यावे आणि संन्यासी व ब्रह्म-
चारी ह्यांना मागितल्यावर त्यांना अन्नभिक्षा घालावी ३६. एक घास हे भिक्षेचे
प्रमाण होय. चार घास क्षणजे एक अन्न आणि चार अंग्रे क्षणजे एक हंतकार असे द्विज-
श्रेष्ठांचे क्षणणे आहे ३७. भोजन, हंतकार, अन्न किंवा भिक्षा यथाशक्ति न देतां
भोजन करूं नये ३८. अतिथि व इष्ट ह्यांचे पूजन करून ज्ञाति, वंशु, याचक, पंगु,
बाळ, वृद्ध व आतुर ह्यांना भोजन घालावे ३९. क्षुधेने व्याकुळ झालेला जो कोणी
दुसराही जवळ कांही एक नसून अन्नाची इच्छा करीत असेल त्यालाही सामर्थ्य अस-
ल्यास कुटुंबी पुरुषाने आपल्याप्रमाणे भोजन घालावे ४०. नातिवाईक श्रीमान् अस-
तांना जो अन्नाला महोग झालेला असतो त्याने अन्नाकरितां केलेले पातक त्यां श्री-
मानालाही लागते ४१. सायंकाळीही हा विधि करावा आणि शयन, आसन व भोजन
ह्यांच्या योगाने यथाशक्ति अतिथीचा सत्कार करावा ४२. द्यावां, द्याप्रमाणे खांदावर
ठेविलेला मार्हस्थभार वाहणाऱ्या पुरुषाचे विधाता, देव, पितर व महर्षि- ४३ हे
सर्व अतिथिवांधव, पशु, पक्षी, मृग व इतरही तृप्त झालेले सूक्ष्म कौटक असे सर्व
कल्याण करीत असतात ४४. हे महाशय, गृहस्थाश्रमसंबंधाने स्वतः अग्निमुनींचे जे
क्षणं आहे ते तू ऐक ४५. देव, पितर, अतिथि, वांधव, स्तुता व गुरु हांचा आदर,

तथा शार्कं गृहे यषोपसापितम् । न च तस्त्वयमभीपाद्विधियज्ञ निर्वपेत् ४८ (१८८५)
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

मदालसोवाच ॥ नित्यं नैमित्तिकं चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्थस्य त्रिषां कर्म तत्रि-
शमपुत्रक १ पञ्चयज्ञाभितं नित्यं यदेतत्कथितं तव । नैमित्तिकं तथा चान्यत्पुत्रजन्म-
क्रियादिकम् २ नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैः । तत्र नैमित्तिकं वक्ष्ये श्राद्धमाभ्यु-
दयं तव ३ पुत्रजन्मनि यत्कार्यं जातकर्म समं नरैः । विवाहादौ च कर्तव्यं सर्वं सम्यक्प्रमो-
दितम् ४ पितरभ्यां संपूज्याः ख्याता नान्दीमुखास्तु ये । पिण्डांश्च दधिसंभिभान्दयापवस-
मन्वितान् ५ ददद्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समहितः । वैश्वदेवविहीनं तत्केचिदिच्छन्ति
मानवाः ६ युग्माभ्यां द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् । एतं नैमित्तिकं वृद्धौ तथान्यथौ-
र्ध्वदेहिकम् ७ मृताहनि तु कर्तव्यमग्नौ कुर्यात् ८ देवहीनं तथैकाग्र्यं तथैवैकपवित्रकम्
९ आवाहनं न कर्तव्यमग्नौ कुर्यात् १० अग्नौ विप्रविजर्जने १० अभिर-
म्यतामिति मूयाद्ब्रूयस्तेऽभिरताः स्म ह । प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सराभरैः ११ अथ संव-

सामर्थ्यं असत्यास, गृहस्थाने करून ४६ श्वान, चांडाल व पक्षी धांना भूमीवरं अन्नं
घालवे. हा वैश्वदेव सकाळसंध्याकाळ करावा ४७. मांस, अन्न अथवा शाक असे
जें कांहीं घरी तयार केलेलें असेल तें यथाविधि देवादिकांना अर्पण केल्याशिवाय स्वतः
सेवन करूं नये ४८. [१८८५] ह्याप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मदालसोपा-
ख्यानसंबंधी सव्विसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६ ॥

मदालसा हणते:— हे पुत्रा, गृहस्थाचें नित्य, नैमित्तिक व नित्यनैमित्तिक असें
त्रिविध कर्म ऐक १. हें तुला सांगितलेलें पंचमहायज्ञसंबंधी जें कर्म तें नित्य; पुत्रजन्म
संस्कारादिक हें नैमित्तिक २ आणि पर्वश्राद्ध वगैरे हें नित्यनैमित्तिक कर्म पण्डि-
तांनीं जाणावें. पैकीं मी तुला आभ्युदय नैमित्तिक श्राद्ध सांगतें ३. पुत्र जाल्यावर
जातकर्मसमयीं आणि विवाहादि भंगलसमयीं हें श्राद्ध करावें लागतें; तें सर्व क्रमानें
शास्त्रांत सांगितले आहे ४. नांदीमुखसंज्ञक पितरांचें ह्या श्राद्धांत पूजन करावें
लागतें. यजमानानें उत्तरेस किंवा पूर्वेस तोंड करून स्वस्थ मनानें यव व दधि
द्यांनीं युक्त असे पिंड ह्या श्राद्धांत द्यावे. हें श्राद्ध वैश्वदेवरहित कांहीं लोक करीत
असतात ५, ६. ह्या श्राद्धांत युग्म ब्राह्मण असावे व त्यांचें प्रदक्षिणिक पूजन करावें.
हें नैमित्तिक श्राद्ध वृद्धिप्रसंगीं करावें. और्ध्वदेहिक हणून दुसरें एक श्राद्ध आहे ७.
मृतदिवशां करावयाचें एकोद्विष्ट श्राद्ध तूं ऐक. ह्या श्राद्धांत देव नसून अर्घ्य व पवि-
त्रक एकेकच आहे ८. आवाहन व अग्नौकरण न करितां उच्छिष्टसंनिध प्रेताला
एक पिंड द्यावा ९ आणि त्याच्या नांवाचें स्मरण करून अपसव्यानें अमुकस्य अक्षय्यं
असें हणून त्या ठिकाणीं तिलोदक द्यावे. विप्रविजर्जनसमयीं १० “अभिरम्यताम्”
असें हणावें व त्या विप्रानींही “अभिरताः स्मः” असें हणावें. हें श्राद्ध संवत्सरहोई-

स्तरि पूर्णे यदा वा क्रियते नरैः । सपिण्डीकरणं कार्यं तस्यापि विधिश्च्यते १२ तत्रापि देवर-
हितमेकाग्र्यं कृपवित्रकम् । नैवाग्रौकरणं तत्र तत्रावाहनवर्जितम् १३ अपसव्यं च तत्रापि
भोजयेदपुत्रो द्विजान् । विशेषस्तत्र चान्योस्ति प्रतिभासं क्रियाधिकः १४ तं कथ्यमानमेकाग्रो
वदन्या मे निशामय । तिलगन्धोदकैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् १५ कुर्यात्पितृणां त्रितयमेकं
प्रेतस्य पुत्रक । पात्रत्रये प्रेतपात्रमव्यं चैव प्रसेचयेत् १६ ये समाना इति जपन्पूर्ववच्छेदमा-
खरेत् । आणामप्येवमवैतदेकोदितमुदाहृतम् १७ सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।
प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोदितं नरैः क्रियाः १८ मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिदोदितम् । पुत्रा-
भावे सपिण्डीस्तु तदभावे सहोदकाः १९ मातुः सपिण्डी ये च स्युर्यन्ये मातुः सहोदकाः । कुर्यु-
रेवंविधिं सम्यगपुत्रस्य सुतासुताः २० कुर्युर्मातामहायैव पुत्रिकास्तनयास्तथा । द्यामुष्याय-
णसंज्ञास्तु मातामहापितामहान् २१ पूजयेद्युष्यान्यायं श्राद्धेनैमित्तिकैरपि । सर्वाभावे क्रियाः
कुर्युः स्वमतृणाममन्त्रकम् २२ तदभावे च नृपातेः कारयेत्स्वकुटुम्बिना । तज्जातीयैर्नरैः
सम्यग्दाहायाः सकलाः क्रियाः २३ सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपातेयतः । एतास्ते कथिता
वत्स नित्या नैमित्तिकाः क्रियाः २४ क्रियां श्राद्धाभ्यामन्यां नित्येनैमित्तिकीं शृणु । दशस्तत्र
निमित्तं वै कालश्चन्द्रधयात्मकः । नित्यतां नियतः कालस्तस्य संक्षेपतय २५ [१११०]

पर्यंत प्रत्येक महिन्यास करावे ११. वर्षे संपल्यावर किंवा इतर वेळीं सपिंडीकरण
करावे. त्याचा विधिही सांगते १२. त्यालाही अर्घ्य व पवित्रक एकेकच असून देव,
अग्रौकरण व आवाहन हीं नाहींत १३. तेथेही अपसव्य ठेवून अयुग्म, ब्राह्मण, जेठू
घालावे. ह्या और्च्यदेहिकांत प्रत्येक महिन्याला जे विशेष कर्म आहे १४ ते माझ्या
मुखांतून तूं एकाप्र राहून ऐक. तिल, गंध व उदक ह्यांनीं युक्त अशीं चार पात्रे करावीं
१५; पितरांना तीन व, हे पुत्रा, प्रेताला एक, तीन पात्रांत प्रेतपात्र व अर्घ्य ओतावे
१६ आणि 'ये समानाः' ह्या मंत्राचा जप करून पूर्वाप्रमाणे अवशिष्ट विधि करावा.
स्त्रियांनाही असेच एकोदित विहित आहे १७. त्यांना पुत्र नसल्यास सपिंडी नाहीं.
प्रतिवर्षी मृतदिवशीं स्त्रीला उद्देशून पुरुषांनीं एकोदित श्राद्ध पुरुषांना येथे सांगि-
तल्याप्रमाणे यथाविधि करावे; आणि पुत्र नसल्यास पिंडांनीं व तेही नसल्यास
सोदकांनीं सपिंडीश्राद्ध करावे १८, १९. ते नसल्यास मातृसपिंडांनीं अथवा मातृ-
सोदकांनीं श्राद्ध करावे. निपुत्रिकाचें श्राद्ध दौहित्रांनही करावे २०. पुत्रिकापुत्रांनीं
द्याप्रमाणे मातामहाला उद्देशून श्राद्ध करावे. ह्यामुष्यायणांनीं मातामह व पितामह
द्यांना उद्देशून २१ यथाविधि नैमित्तिक श्राद्धेही करावी. श्राद्ध करणारा कोणीच
नसल्यास पतिश्राद्ध स्त्रियांनीं अमंत्रक करावे २२. परंतु, स्त्री नसल्यास राजाने कुटुंबी
पुरुषाकडून श्राद्ध करवावे. वारस नसल्यास राजाने तज्जातीय लोकांकडून दहनादि सर्व
क्रिया करवाव्या २३. कारण, राजा सर्व वर्णांचा बांधव होय. हे दस्ता, हीं तुला नित्य व
नैमित्तिक कर्मे कथन केळीं २४. अतां नित्यनैमित्तिक श्राद्ध तूं श्रवण कर. दर्श हे निमि-
त्त असून चंद्रक्षयात्मक काल आहे आणि हा नियत काल त्या श्राद्धाची नित्यता दर्शवीत

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भेदालसोपाख्यानेऽलकांतुगायने मार्कण्डेयपुराणे नैमित्तिकादिक-
श्रुतयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

मदालसोवाच ॥ निपिण्डीकरणान्तरं पितृयः प्रपितामहः । सुत उपभुजो यानि प्रदुर्ग-
पितृपिण्डकः १ तेषामेन्यभतुर्धो यः पुत्र उपभुजाग्रमुक् । सोऽपि संवन्धतोऽनिमुपमोर्गं प्रा-
यते २ पिता पितामहश्च तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंयन्त्रिनो ह्येते विभेदाः पुष्टयाश्च ३
उपसंबन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहाश्च । प्रभृत्युक्ताश्चयस्तेषां यजमानश्च गोममः ४ इत्ये-
व मुनिभिः प्रोक्तः 'संवन्धः साप्तपौरुषः । यजमानात्प्रमृत्पृथ्व्यमनुलेपभुजस्तथा ५ ततोऽन्ये
पूर्वजाः स्वर्गं यैश्चाप्ये नरकौकसः । ये च तिर्यग्भवमापन्ना ये च भूतादिस्तैस्तथा ६ तान्ये-
वाप्यजमानो वै श्राद्धं कुर्यात्पराधि । समाप्यापयते वत्स येन येन श्रुत्वा तत् ७ अंश-
प्रक्रिये 'यत्तु भूमिधैः क्रियते भुवि । तेन तृप्तिर्भुवायान्ति ये पिशाचैश्च योर्नातः ८ य-
न्भुजानवज्जैर्ये भूमौ पतन्ति पुत्रकास्तन ये तृता प्राप्तास्तैषां तृप्तिः प्रजयिष्येद्यस्तु गोत्रि-
न्मुक्तिकोः पतन्ति धरणीतले । ताभिराध्यापनं तेषां ये देवर्षे कुले गताः ९ तदृतेष्वेव
पिण्डेषु वाश्राजकणिकां मुनि । ताभिराध्यापनं तेषां ये तिर्यक्त्वं कुले गताः १० यैस्तै-
र्दोषाः कुले बाढाः क्रियायिष्या असंस्कृताः । विपश्चास्तेऽप्यधिकरसंगाजैर्नजलाघिनैः ११
मुक्त्वा चाचामतां यच्च जलं यवांप्रिशोचने । ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रययान्ति वै ।
पिशाचत्वमनुप्राप्ताः कृमिकीटत्वमेव ये १२ एवं यो यजमानस्य यथा तेषां द्विजन्मनाम् । कथि-

आहं १५ (१९१७) द्वाप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मदालसोपाख्यानांतील अलको-
पदेशसंबंधी नैमित्तिकादिश्राद्धकल्पनामक सत्ताविसावा अव्याय संमास झाला ॥ २७ ॥

मदालसाक्षयतेः— हे पुत्रा, सर्पिण्डीकरणानंतर पित्याचा जो पणजा तो पितृपिंड
लुप्त झाल्यामुळे लेपभाजांमध्ये जाऊन मिळतो १. हे पुत्रा, लेपभाजांपैकी जो चवथा
पूर्वज त्यालाही, संबध दूर झाल्यामुळे श्राद्धाचा उपभोग कमी मिळू लागतो २. बाप;
आजा व पणजा हे तीन पुरुष पिंडसंबंधी ३; निपणजापासूनचे तीन लेपसंबंधी;
आणि त्यांना उद्देशून श्राद्ध करणारा सातवा ४ हा साप्तपौरुषसंबंध मुनिप्रोक्त होय.
यजमानापासून वरचे अनुलेपभाज ५ व त्याहून इतर स्वर्गात आणि नरकांत रहाणारे,
तिर्यग्योर्नात गेलेले व भूतादि योर्नात प्राप्त झालेले पूर्वज ६ त्या सर्वांना, यथाविधि
श्राद्ध करणारा यजमान ज्याच्या ज्याच्या योगाने तृप्त करितो, ते तू, हे वत्सा, एक ७.
भूमीवर जे प्रक्रियान्न दिले जाते त्याने पिशाचयोर्नात गेलेले तृप्त होतात ८; हे पुत्रा,
स्नानाच्या वस्त्रांतून भूमीवर गळणाऱ्या उदकाने वृक्षयोर्नात गेलेले तृप्त होतात ९;
शरीरापासून भूतलावर पडणाऱ्या शितोड्यांनी देवयोर्नात गेलेले पितर तृप्त होतात
१०; पिंड उचलल्यावर भूमीवर पडणाऱ्या शितांनी तिर्यग्योर्नात गेलेले तृप्त होतात
११; कुळामध्ये उभा मृत बालकांचे दहन झालेले नसले व जे असंस्कृत असल्यामुळे
क्रियेला अपात्र असतात ते विक्रान्तावर दिलेले उदक सेवन करितात १२. भोज-
नानंतर आचवणाऱ्या ब्राह्मणांचे जे अशुद्ध उदक आणि जे त्यांच्या पादप्रक्षालनाचे

ब्रह्मविभूषः शुचिर्दृष्ट एव वः १५ तेन तेन कृते तत्र दत्तमन्यन्तरं गताः । प्रदान्याः
 प्यायुर्न वत्स सन्त्युक्तादध्यावताम् १६ अन्नायोपाजितैरर्थैर्यच्छादं क्रियते नरैः । तुभ्यन्ते
 तेन चाप्युक्तापुनस्तथास्य योनिः १७ एवमाप्यायुर्न वत्स बहूनामपि बान्धवैः । आदं कुर्व-
 त्तिराकाङ्क्षाकैरपि हि जायते १८ तस्माच्छादं नरो भक्ष्या शक्यैरपि यथाविधि । कुर्वति
 कुर्वतः आदं कृते कश्चित् सदाति १९ तस्य कायानहं वक्ष्ये नित्यनैमित्तिकात्मकान् । विधिना
 येन च नरैः क्रियते तद्विबोध मे २० कार्यं आदममावास्यां मासि मास्युदपक्षे । तथा-
 द्दक्षास्त्वय्यवश्यमिष्टकायानिबोध मे २१ विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने । विपुवद-
 वित्तव्याप्तिप्यतीपातेषु एवक २२ आदाहद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदग्धेन । जन्मर्धग्रहणीदास
 आदं कुर्वति चेच्छया २३ विशिष्टः श्रोत्रियो योगी वेदविज्येष्टसामगः २४ त्रिणाचिकेतः
 क्षिप्रभुञ्जिषर्पाः पदंगवित् । दौहित्र कृत्वि जामाता स्वर्क्षीयः श्वशुरस्तथा २५ पञ्चाष्टिकर्म-
 निष्ठश्च तपोनिष्ठोऽप्य मातुलः । मातापितृपराधैव शिष्यसंबन्धिवान्यथाः २६ एते द्विजोत्तमाः
 आदं समस्ताः कृत्तव्यमाः । अवकीर्णं तथा रोगी न्यूनगोस्त्वधिकगणकः २७ यौनम-
 वस्तपाकाणः कुण्डो गोदोऽथ पुत्रकः । मित्रभुक्तुखी कुप्री इयावदन्तो निराकृतिः २८ अभि-
 शस्तस्तथा स्तेयः पिशुनः सोमविकयी । वन्यादुपयिता वैयो गुरापित्रोस्तपोऽग्नकः २९ मृत-

उदक त्याच्या योगानें पिशाचयेनीत गेलेले आणि कृमी व कांटक वनलेले पितर तृप्त
 होतात १३. द्वाप्रमाणे यजमानाचें व त्या ब्राह्मणांचें जें कांहीं शुद्ध अंयग दृष्टिष्ट अक्षो-
 दक पडतें १४ त्याच्या योगानें भिन्न भिन्न योनीत गेलेले पितर तृप्त होतात. हे वत्सा,
 यथाविधि आदः करणाऱ्या लोकांची गोष्ट अशी आहे १५. अन्ययोपाजित वित्तानें बें
 आदः केलें जातें त्याच्या योगानें चांडाल, पुत्कस इत्यादि योनीत गेलेले पितर
 तृप्त होतात १६; हे वत्सा, द्वाप्रमाणे अन्न, उदक व शाकं एवढ्याच पदार्थांनींही आदः
 करणाऱ्या बांधवांमुळे असंख्य पितर तृप्त होतात १७. तस्मात्, पुरुषानें भक्तिपूर्वक
 शाकांनींही यथाविधि आदः करावें. आदः करणाऱ्याच्या कुल्यांत कोणाची कन्याबदला
 होत नाही १८. त्याचे नित्यनैमित्तिक काल मांसांगते; आणि क्षोणत्या द्विर्घानें लोक
 आदः करीत असतात तो तूं माझ्यापासून ऐक १९. प्रत्येक महिन्यास चंद्रक्षय असतांना
 अमावास्याला व त्याचप्रमाणे अष्टकांना अवश्य आदः करावें. इष्टकाल माझ्यापासून ऐक
 २०. हे पुत्रा, विशिष्ट ब्राह्मणप्राप्ति, चंद्रसूर्य ग्रहण, अयन, संक्रांति, व्यतिपात २१, आहो-
 पयोगी पदार्थांची प्राप्ति, दुःस्वप्न, जन्मनक्षत्र व ग्रहपांडा असल्यास व नाटेल तेव्हां आदः
 करावें २२. विशिष्ट श्रोत्रिय, योगी, वेदवेत्ता, ज्येष्ठसामग २३, तृणाक्षिप्रेता, त्रिमधु,
 त्रिभुषर्पा, पदंगवेत्ता, दौहित्र, कृत्विक्, जामाता, भगिनीपुत्र, श्वशुर २४, पंचाष्टि-
 कर्मनिष्ठ, तपोनिष्ठ, मातुलः, गृह्णापितृसेवक, शिष्यसंबन्धी व बांधव २५ हे सर्व
 ब्राह्मण आदात्या बोलवण्यास योग्य आहेत. ह्यस्तमागम घडलेला ब्रह्मचारी, न्यून
 भयूया अधिक अवयव असलेला २६, पुनर्विवाहित स्त्रीचा पुत्र, काण, मुंड, गोळक,
 मित्रदेही, कुनर्मी, कुप्री, कृष्णदंती, वेदाभ्ययनशून्य २७, अभिगस्त, चौर, चहा-

काश्यापको मित्रं परदुष्टापतिस्तथा । वेदोऽग्न्याग्निसंस्त्यागी दृष्टापत्यदूषितः २९ तथाप्ये
 च विकर्मस्था वज्याः पेश्येषु वै द्विजाः । निमन्त्रयेत् पूर्वेषुः पूर्वोक्तान्द्विजसत्तमान् ३० देवे
 नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत् । तैश्च संयमिभिर्भाष्यं यथं आहं करिष्यति ३१ आहं
 दत्त्वा च भुक्त्वा च यैषुर्न योऽनुगच्छति । पितरस्तु तयोर्भासं तस्मिन्नेतत्ति शेरते ३२ गत्वा
 च योपितं आदे यो भुंक्ते यस्तु गच्छति । रेतोमूत्रकृतादारास्तं मासं पितरस्तयोः ३३
 तस्मात्तु प्रथमं कार्यं प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणम् । अप्राप्तौ तरिने चापि वज्यां योषितप्रसंगिनः ३४
 मिथार्थमागतान्यापि काळे संयमिनो यतीन् । भोजयेत्प्राणिपातायैः प्रसाद्य यत्तमानसः ३५
 यथैव शुक्रपक्षाद्वै पितृणामसितः प्रियः । तथापराहः पूर्वाह्नात्पितृणामतिरिष्यते ३६
 संपूज्य स्वागतैर्नैतानभ्युपेतान्गृहे द्विजान् । पवित्रपाणि रात्र्यान्तानासनेपूषयेन्नेत् ३७ पि-
 तृणामयुजः कामं शुभान्देवै द्विजोत्तमान् । एकैकं वा पितृणां च देवानां च स्वशक्तितः ३८
 तथा मातामहानां च ह्यस्यं वा वैश्वदेविकम् । पृथक्तयोस्तथा चान्ये केचिद्विच्छन्ति मा-
 नवाः ३९ प्राह्मस्त्वान्देवसंकल्पात्पिथ्यान्कुशं दुहद्भुक्षान् । तथा मातामहानां च विधि-
 र्कृत्तुं मनीषिभिः ४० विष्टरार्थं कुशान्दत्त्वा संपूज्याध्यादिना ततः । पवित्रकाणि दत्त्वा वै

डखोर, सोम विकणारा, कन्यादूपक, धैद्य, गुरु व पिता क्षांचा त्याग करणारा २८;
 वेतन घेऊन वेद पढविणारा, मित्र, परोपभुक्त स्त्रीचा पति, वेद सोडणारा, अग्नित्यागी,
 शूद्रजातीय अपत्यानें दूषित झालेला २९ व इतरही निचकर्म करणारे ब्राह्मण आद्वाला
 वर्ज्य होत. पूर्वोक्त ब्राह्मणांना पूर्व दिवशी निमंत्रण करावें ३०; आणि देवस्थानी व पितृ-
 स्थानी त्यांना निमंत्रण केल्याप्रमाणेच बसवावे. त्यांनी व आह्वकर्त्यानें जितेंद्रिय रहावे
 ३१. जो आह्व करून अथवा आह्वी जेवून स्त्रीसमागम करितो त्याचे पितर एक
 महिनाभर त्याच्या रेंतांत डुबून राहतात ३२; आणि स्त्रीसमागम करून जो आह्व
 करितो अथवा जो आह्वाला बसतो त्याचे पितर एक महिनाभर त्याचें रेत व मूत्र सेवन
 करून राहतात ३३. तस्मात् प्राज्ञ पुरुषानें ब्राह्मणांना प्रथम निमंत्रण करावें; पूर्वदिवशी
 ब्राह्मण न मिळाल्यास आह्वदिवशी निमंत्रण करावें; परंतु, आह्वदिवशीच निमंत्रण
 करणें झाल्यास स्त्रीसक्त पुरुष वर्ज्य करावे ३४. वेळेवर भिक्षार्थ आलेल्या जितेंद्रिय
 यतींना प्राणिपातादिकांनीं प्रसन्न करून घेऊन शुद्ध मनानें भोजन घालावें ३५. पित-
 रांना ज्याप्रमाणे शुक्लपेक्षां कृष्णपक्ष प्रिय त्याचप्रमाणे त्यांनां पूर्वह्निपेक्षां अपराह्ण
 प्रिय ३६. घरी आलेल्या द्विजाचें स्वागतपूर्वक पूजन करावें आणि पवित्रकें धारण करून
 त्या आचमन केलेल्या ब्राह्मणांना आसनावर बसवावें ३७. आपल्या शक्तीप्रमाणें पित-
 रांकडे विषम व देवांकडे सम ब्राह्मण बसवावे; किंवा दोहोंकडे एकोक तरी बसवावा
 ३८. मातामहस्थानीही ब्राह्मणव्यवस्था अशीच समजावी; देवांचें पूजन एके ठिकाणीं
 करावें; किंवा दोन देव कोणीं पृथक्ही करीत असतात ३९. देवांकडील ब्राह्मण
 पूर्वाभिमुख व पितरांकडील आणि मातामहादिकांकडील ब्राह्मण उदङ्मुख बसवावे
 असा विधि विद्वानांनीं सांगितला आहे ४०. आसनांकरितां कुश देऊन अर्घ्यादि उप-

तन्मोऽवशमवाप्य ४१ । कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः । यवान्भोमि-
 ततभाष्यं दत्त्वा वै वैश्वदेविकम् ४२ । गन्धमात्यादिधूपं च दत्त्वा सम्यक्सदीपकम् ।
 अग्निसम्यं पितॄणां च सर्वमेवोपकल्पयेत् ४३ । दर्भाश्च द्विगुणान्दत्त्वा तेभ्योऽवशमवाप्य
 च । मन्त्रपूर्वं पितॄणां च कुर्यादावाहनं शुभ्रः ४४ । अपसव्यं तथैवाघ्नं यवाथं च तथा
 तिष्ठैः । निष्मादयेन्महाभाग पितॄणां प्रीणने रतः ४५ । अग्नौ कार्यमनुज्ञातः कुरुवेति ततो
 द्विजैः । जुहुयाद्यज्जनधारवर्जमर्जं यथाविधि ४६ । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतः ।
 सोमाय वै विश्वमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ४७ । यमाय प्रेतपतये स्वाहेति तृतीयाहुतिः । हुता-
 ग्रथिष्ठं दद्यात् । आजनेषु द्विजन्मनाम् ४८ । आजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि । यथा-
 सुखं क्षुपध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ४९ । भुज्जीरंश्च ततस्तेपि तक्षिता मौनिनः सुखम् ।
 कथं विष्टमं तेषां तत्तदन्नमसत्वरम् ५० । अकुप्यंश्च नरो दद्यात्संस्तवेन प्रष्टोभयेत् । रघो-
 ग्रांश्च अयेन्मन्त्रांस्तितैश्च विकिरेन्महीम् ५१ । सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं आदं हि प्रचुरच्छदम् ।
 गृहेऽस्तैश्च नृप्राः स्य नृप्राः स्मरति वादिभिः ५२ । अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं विकिरेदुवि सर्वतः ।
 तद्दद्याच्चमनार्थाय दद्यादन्नमः सकृत्सकृत् ५३ । अनुज्ञां च ततः प्राप्य यतवाकायमानसः । सति-
 ज्ञेन ततोऽज्ञेन पिण्डान्सर्वेण पुत्रक ५४ । पितृवृद्धिस्तु दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसंनिधौ । पितृतीर्थन

ज्वारांती । ब्राह्मणां चैव पूज्य करावे । नंतरं पवित्रकं देऊन त्यांच्या अनुज्ञेने ४१ विचारी
 द्विजावे देवांचे समंत्रक आवाहन करावे । नंतरं यवोदधाने विश्वेदेवांना अर्थ देऊन
 ४२ गंध, पुष्पे, धूप, दीप इत्यादि उपचार अर्पण करावे आणि अपसव्याने पितरांना
 सर्व अर्पण करवे ४३ । नंतरं जुहेरी दर्भ देऊन त्यांच्या अनुज्ञेने प्राज्ञपुरुषांना पित-
 रांचे समंत्रक आवाहन करावे ४४ । तदनंतर, हे महाशय, अपसव्याने अर्थ देऊन
 पितृतीर्थपर्यादक्ष असलेल्या पुरुषांना यवस्थानी तिलांची योजना करावी ४५ ।
 नंतरं कुरुष्व द्याणून ब्राह्मणांनी अनुज्ञा दिली असतां अग्नौकरण करावे आणि भाजा,
 कोशिविरी इत्यादि क्षारयुक्त पदार्थ वर्ज्य करून इतर अन्नाचे यथाविधि हवन करावे
 ४६ । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ही पहिली, सोमाय पितृमते स्वाहा ही दुसरी
 ४७ व यमाय प्रेतपतये स्वाहा ही तिसरी आहुति घालून हुतशेष अन्न ब्राह्मणांच्या
 पात्रांवर घालवे ४८ । तदनंतर पात्रस्पर्श करून यथाविधि अन्ननिवेदन करावे; यथा-
 सुखं क्षुपध्वं अशी नम्रपणाने प्रार्थना करावी ४९ व त्यांनीही त्वरा न करितां मौन
 धारण करून लक्ष्यपूर्वक जें जें अन्न अति प्रिय असेल तें तें सुखाने सेवन करावे ५० ।
 श्राद्धकर्त्या पुरुषांना क्रुद्ध न होतां ब्राह्मणांना प्रिय अन्न वाढावे; स्तुतीने ते स्वाकारण्या-
 विषयी त्यांचे मन बळवावे; रक्षोघ्न मंत्रांचा जप करावा आणि भूमीवर तिल व मोहण्या
 केकाव्याः फारण, श्राद्धांत विघ्नेकार असताना तृप्ताः स्य असा प्रश्न क्षात्यावर तृप्ताः
 स्मः असे क्षाणान्या ब्राह्मणांनी ५१, ५२ अनुज्ञा दिल्यानंतर भूमीवर विकिराज पावे ।
 आज्ञप्रमाणे आपोशनार्थ एकेकदां सदृक ब्राह्मणांना देऊन त्यांची अनुज्ञा झाली असतां
 वाणी, देह व मन ह्यांचे संयमन करून, हे पुत्रा, उष्ट्यांचे शेजारी तिलमिश्र सर्व अन्नाने

तोयं च दद्यात्तन्मयः समाहितः ५५ पितृन्संचित्य तद्भवत्या यजमानो नृपात्मजः ।
 ममात्माहानां च दद्यात्पिण्डान्यपायिषि ५६ गन्धमात्यादिसंयुक्तान्दद्यादायमनं तत् ।
 इवा च दक्षिणां भक्त्या सुस्वपास्त्विति तान्यदेत् ५७ तैश्च तृष्टस्तथेत्युक्त्वा वाचपदैः
 देविकान् । प्रीयन्तामिति भद्रं वो विश्वेदेवा इतीरयेत् ५८ तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनं
 यास्तदाधिपः । विसर्जयेत्प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तितः ५९ आह्वारमनुगच्छेत् आ
 च्छेद्यानुमोदितः । ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेत् तथातिथीन् ६० नित्यक्रियां पितृ
 च केचिद्विच्छन्ति मनमाः । न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ६१ पृथक्पाकेन खेदः
 केचित्पूर्वं च पूर्ववत् । ततस्तदन्नं मुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरैः ६२ एवं कुर्यात् पमंशः सा
 विभ्यं समाहितः । यथा वा द्विजमुख्यानां परितोषोऽभिजायते ६३ भीणि आदे एविशा
 दौहित्रं इतुपस्तितः । वज्यानि चाट्टविप्रैश्च कोपोऽध्वगमनं त्वरा ६४ राजतं च तथा पा
 शस्तं आद्रेषु पुत्रक । रजतस्य तथा कार्यं दर्शनं दानमेव वा ६५ राजते हि स्वपा दुःख
 पितृभिः श्रूयते मही । तस्मात्पितॄणां रजतमपीष्टं प्रीतिवर्धनम् ६६ (१९७६) इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽष्टकांठशासने आहकल्पो नामाष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पितॄणां उद्देशून दर्भोवर पिंडदान करावें; हे राजपुत्रा, यजमानांनीं पितॄंचिं चिंतें
 करावें आणि पितृभक्तीनें व पितृतीर्थीनें त्यांना स्वस्थांतःकरणपूर्वक उदक द्यावें. त्याच
 प्रमाणें माताभहानां गंधपुष्पादियुक्त पिंड यथाविधि द्यावे. नंतर आंचमन देऊन यण
 शक्ति दक्षिणा दिल्यावर सुस्वधास्तु असें त्या ब्राह्मणांना उद्देशून ह्मणावें ५३; ५४
 ५५. ५६. ५७. त्यांनीं संतुष्ट होऊन तथास्तु ह्मटल्यानंतर विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
 भवन्तो नुयन्तु अशी देवस्थानीं असलेल्या ब्राह्मणांचो प्रार्थना करावी. ५८ व त्यांना
 प्रीयन्तां विश्वेदेवाः असें ह्मटलें असतां त्यांचे आशीर्वाद मागावे. नंतर प्रियं बोलून
 भक्तिपूर्वक प्रणाम दाहून ब्राह्मणांचें विसर्जन करावें ५९ आणि द्वारापर्यंत त्यांना पांच
 ५. न जाऊन त्यांच्या अनुमोदनानें परत यावें. तदनंतर नित्यक्रिया करून आतिथीन
 भोजन घालावें ६०. काहीं सज्जन पितॄंना उद्देशून नित्यक्रिया करीत असतात; परंतु
 काहीं करीत नाहीत. असो. अवशिष्ट कर्म पूर्वीप्रमाणें करावें ६१. भिन्न पाकानें अव
 शिष्ट कर्म करावें असें काहीं ह्मणतात व वैश्वदेवकर्म पूर्वीच पूर्वीप्रमाणें करावें, असेंही
 काहींचे मत आहे. नंतर भृत्यादिकांसह कर्त्यानें तें अन्न सेवन करावें ६२. ह्माप्रमाणें धर्म
 वेत्या पुरुषाने स्वस्थ मन ठेवून ब्राह्मणांचा संतोष होईल अशारीतीनें पितृश्राद्ध करावें
 ६३. शीदित, कुटुपकाल व तिल त्या तीन गोष्टी श्राद्धांत एविव्र असून विप्रमताने-
 कोट, त्वरा व प्रवास-वर्ज्य आहे ६४. हे पुत्रा, त्याचप्रमाणें रौप्यपात्र श्राद्धांत प्रशस्त
 होय. श्राद्धसमयी रौप्यदर्शन व रौप्यदान करावें ६५. पितॄणां रौप्यपात्रांत पृथ्वीचें
 स्वधारूपधार काढिल्याचें श्रुत आहे व ह्मणूनच पितॄंना रौप्य अभीष्ट व संतोषका-
 रक आहे ६६. (१९७६) ह्माप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांगित अंलकौपदेशसंबंधी
 श्राद्धकल्पनामक अष्टाविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २८ ॥

महालसोवाच ॥ अतः परं शृणुष्वेमं पुत्र भक्त्या यदाहृतम् । पितॄणां प्रीत्यै यमाद्रज्यं
 प्रीतिकारकम् १ मांसं तृप्तिः पितॄणां च हविष्यान्नेन जायते । मांसद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्ति
 णि पितामहाः २ त्रीन्मासान्हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये । पुष्पाति चतुरो मासाञ्छ-
 स्य पशितं पितॄन् ३ शङ्खं पञ्च वै मासान्पण्णमासान्सूकरानियम् । छागलं सप्त वै
 तानैरण्यं चाष्टमासिकीम् ४ करोति तृप्तिं नन वै हरोर्नासं न संख्यः । गव्यस्यामिपं
 ति करोति दशमासिकीम् ५ तथैकादशमासांस्तु औरवं पितृदृष्टेदन् । गच्छत्सरं तथा
 प्यं पयः पापसमेव वा ६ वार्ध्वाणसामिपं ढोहं काळशार्दं तथा मधु । दौहित्रानिपमन्यथ
 तमात्मकुलोद्भवैः ७ अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरौस्तस्तथा । पितॄणां नान सन्ने
 याश्चाहं च पुत्रक ८ राजश्यामाकश्यामाकौ तद्वच्चैव प्रशातिका । नीगराः पौष्करा-
 न्यानि पितृतृप्तये ९ यवत्रीहिसगोधूमतिलखट्टाः सप्तर्षपाः । प्रियंगुतः कोदवान् निष्पा-
 णातिश्रोमनाः १० वज्यां मकटकाः आहो रोजमापास्तपाणवः । विप्रूपिका मसूराश्च
 गहकर्मणि गर्हिताः ११ लघुनं गृज्जनं चैव पलाण्डुः पिण्डनूतकम् । करम्भं यानि
 गान्यानि हिनानि रसवर्णतः १२ गान्धारिकमलावूनि लवणान्पुष्याणि च । आरुका
 । च निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च १३ वर्जयेतानि वै आहो यच्च वाचा न शस्यते ।
 षाण्डुत्कोचतः प्राप्तं पतितायदुपार्जितम् १४ अन्यायकन्यागुल्कोत्थं द्रव्यं चात्र विग-
 हितम् । दुर्गन्धि केनिलं चाम्बु तथैवाल्पतरुदकम् १५ न लभेयत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यथा-

महालसा ह्मणतेः—हे पुत्रा, पितरांना प्रिय, वर्ज्य व अप्रिय ह्मणून जें सांगितलें
 माहे तें हे तूं भक्तीने श्रवण कर १. पितर हविष्यान्नानें एक माहिना, मत्स्यमांसानें
 दोन माहिने २, हरिणमांसानें तीन, शशमांसानें चार ३, पक्षिमांसानें पांच, सूकर-
 मांसानें सहा, बोकडाच्या मांसानें सात, ऐगमृगाच्या मांसानें आठ ४, हरुगुगाच्या
 मांसानें निःसंशय नक्त, गव्याच्या मांसानें दहा ५, मेंढ्याच्या मांसानें अकरा व
 गाईच्या दुधानें किंवा खिरीनें वारा माहिने तृप्त होतात ६. वार्ध्वाणससंज्ञकं बोकडाचें
 मांस, ढोह, काळाची भाजी, मध, दौहित्रानें दिलेलें मांस व राकुलोत्पन्न पुरुषांनीं
 अर्पण केलेलें इतर द्रव्य ह्यांच्यायोगानें ७, आठवे वर्षी विवाह झालेल्या स्त्रीपासून
 झालेल्या पुत्राच्या योगानें व, हे पुत्रा, गयाश्राद्धानें पितर निःसंशय अनंत काळपर्यंत
 तृप्त होतात ८. रानसावे, सावे, प्रशातिका, देवभात, नीळ कमळे व वन्य द्रव्ये पित-
 रांना तृप्त होत ९. सातू, साळी, गहू, तीळ, मूग, मोहण्या, प्रियंगु, कोट्ट व पापटे
 हीं धान्ये अतिप्रशस्त होत १०. मटकी, चवळी, अणु, विप्रूपिका व मसूर हीं धान्ये
 श्राद्धाला वर्ज्य होत ११. लसूण, गाजर, कांदा, मुळा, दधिभिन्न सातू, रसहीन व वर्ण-
 हीन पदार्थ १२, गांधारि, कमळ, भोंपळा, भूमिसंबंधीं मीठ, आरक्तवर्ण चीक अथवा
 हिक, प्रसक्त लवण १३ व शब्दानें अप्रशस्त असलेले पदार्थ श्राद्धान्या वर्ज्य होत.
 लाचानें अथवा पतितादिकांपासून मिळविलेले १४, अन्यायानें संपादिलेले व कन्या-
 विक्रयानें प्राप्त झालेले द्रव्य श्राद्धाला निषिद्ध्योय. दुर्गन्धि, फेनयुक्त, अति अल्प १५,

पुष्पाहृतम् । एत- एवापचोत्तमं; यस्यामोजयनिपातम् १६ तद्वर्ज्यं, सज्जितं, प्रातः सर्वे
पितृकर्मणि । मार्गमाविकर्मौष्ठं च सर्वमेकशर्कं च यत् १७, मादिपं चामरं चैव, चैव
शोभाप्यनिर्देशम् । पितृधर्मं, प्रपच्छस्वेत्युक्त्वा यस्यापुष्पाहृतम् १८, वर्जनीयं सदा, सा-
स्तत्पयः आहकर्मणि । वर्ज्यां जन्तुमती रूपा दितिः कुशा, तथाग्रिना १९, अनिष्टा दुष्ट-
शोभा दुर्गन्धा आहकर्मणि । कुलापमानकाः आदे व्यायुज्य कुलहिंसकाः २० कुलापमो
ग्रहाश्च तथा वै रोगिणोऽन्त्यजाः । नप्राः पातकिनश्चैव प्रन्ति दृष्ट्या पितृक्रियाम् २१ अ-
मानपविदश्च कुकुटो ग्रामसूकरः । आ चैव हन्ति आहानि यातुधानाश्च दशन्तात् २२ तस्मा-
त्संसृष्टो दयात्तिलैश्च विकिरन्महीम् । एवं रथा भवेच्छादे कृता तातोभयोरपि २३ शव-
सूतकिसंस्पृष्टं दीर्घरोगिमिरेव च । पतितैर्मलिनैश्चैव, पुण्याति, न पितामहान् २४ वर्जनीयं
तथा आदे- सदोदक्यादिदर्शनम् । चण्डशौण्डसमा भाषा यजमानेन चादरात् २५, के-
कीटावपन्नं च तथा अभिरवेधितम् । पूति, पशुपितं चैव वाताक्रयमिषवांस्तथा २६, वर्ज-
नीया हि वै आदे तथा वषानिलाहृतम् । अदया परमा दत्तं पितृणां नामगोत्रतः २७ पद-
हाराश्च ते जातास्तदाहारस्वमेति तत् । तस्माच्छ्रद्धायुतं पात्रे यच्छ त्वं पितृकर्मणि २८
तथा, तथैव दातव्यं पितृणां दत्तिमिच्छता । योगिनश्च सदा, आदे, भोजनीया विपश्चिता २९

गाईचीही ताहान न भागविणारें, रात्री आणिलेलें; चांडालादिकांनीं उत्सर्ग केलेंलेव
अभोज्य मनुष्याच्या जलाशयांतील असलेलें १६ उदक, वावारे, श्राद्धाला सर्वदा वर्ज्य
होय. मृग, मेंढी, उंट, (अश्वगर्दभादि) एकनखी पशु १७, ह्येस, चामर, प्रसूत होऊन
दहा दिवस झालेलीं गाय ह्यांचे व पितरांकरितां मागून आणिलेलें १८ दूध श्राद्धाला
वर्ज्य होय. कृमिकीटकादकांनीं युक्त, रूक्ष, अप्रिदग्ध १९, अनिष्ट, संज्ञादुष्ट, उप- व
सर्वदां दुर्गंधयुक्त भूमि श्राद्धाला वर्ज्य होय. कुलाचा अपमान करणारे, कुलामध्येः भेद
उत्पन्न करून कुलाचा नाश करणारे २०, कुलाधम; ब्रह्मघातकी; रोगी, अंत्यज, नम्र व
पातकी, दृष्टीने श्राद्धघात करितात २१. नपूसक, तिरस्कृत, कुक्कुट; ग्रामसूकर, श्वान
व यातुघान हेही दर्शनानेंच श्राद्धघात करितात २२. तस्मात्, हे तात, अतिबंदो-
बस्तात राहून श्राद्ध करावें आणि भूमीवर तीळ पसरून टाकावे. झणजे श्राद्धामध्ये
यजमान व श्राद्धण ह्या उभयतांचेही रक्षण होतें २३. मृताशौच अथवा जननाशौच
असलेला, दीर्घरोगी, पतित व घामट ह्यांनीं स्पर्श केलेंले द्रव्य पितरांना अप्रिय आहे
२४. त्याचप्रमाणें रजस्वलादिदर्शन आणि तामसी वामदयी ह्यांच्याशीं भाषण श्राद्ध-
कर्त्यानें प्रमत्तपूर्वकं वर्ज्य कारणें २५. केव व कीटक ह्यांनीं युक्त; श्वानांनीं पाहिलेंले;
दुर्गंधयुक्त व शिलें अन्न श्राद्धाला वर्ज्य होय. वांगें, कुटून काढिलेले रस २६ व बस्राचा
वारा लागलेले पदार्थ, श्राद्धाला वर्ज्य होत. नामगोत्राचा उच्चार करून पितरांना पर-
मश्रेनें जें अर्पण केलें जातें २७ तें पितरांना प्रिय असलेलें, अन्न बनतें. तस्मात्,
श्राद्धामध्ये तूं, जें अर्पण करणें असेल तें श्रेनें सापत्नी अर्पण करित जा २८ व पितृ-
तृतीष्टु पुरुषांनीं दीर्घेच अर्पण करावें. विचारी पुरुषानें श्राद्धसमयी योग्याना सर्वदा

तोषाधारादिपितरस्तस्मात्तन्भोजयेत्तदा । ब्राह्मणानां सहस्रस्य योगी त्वपासनी यदि १०
 रजमानं च भोक्तुं नौरिवान्भासि तारयेत् । पितृगाथास्तपैवात्र श्रूयन्ते ब्रह्मवादिभिः ३१
 रा गीताः पितृभिः पूर्वमैतस्मात्सन्महीपतेः । कदा नः संततावश्यः कल्पचिद्विदा मुतः ३२
 सो योगिमुक्तश्चात्रैर्मुनि पिण्डं प्रदास्यति । गद्यायामथवा पिण्डं सङ्गमांसं महाहविः ३३
 कालाभाके तिलाग्रं वा कृसरं मासतृप्तये । वैश्वदेव्यं च मौम्यं च सङ्गमांसं परं हविः ३४
 विषाणवश्यं सङ्गमास्या मा स्यान्नाशयामहे । तया वश्यावयोदस्यां मवाप्तु च यथाविधि ३५
 मधुसर्पिःसमायुक्तं पापसं दक्षिणायने । तस्मात्संपूजयेद्वक्त्या स्वपितृन्यतमानसः ।
 कामानमीषन्सकृदान्पापात्मात्मविमोचनम् ३६ वसूषुद्रांस्तथादित्यामघ्नप्रदतारकाः ।
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः आदत्तर्षिताः ३७ आयुष्प्रज्ञां धनं वियां स्वर्गं मोक्षं सुखानि
 च । प्रयच्छन्ति तया राज्यं पितरः आदत्तर्षिताः ३८ एतत्ते कथितं पुत्र आदकर्म यपो-
 रितम् । काम्यानां श्रुतां वत्स आदानां तिथिकीर्तनम् ३९ [२०१५] इति श्रीमार्कण्डे-
 यपुराणेऽर्कव्यासने आदकृत्यो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

मदाल्लभोवाच ॥ प्रतिपदनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा । वरार्पणी वृत्त्या तु चतुर्थी धनु-

भोजन घालवे २९. कारण, पितरांना योगाचाच आधार आहे. तस्मात्, योग्यांना
 सर्वदा श्राद्धां भोजन घालवे. हजार ब्राह्मणांमध्ये जर एक योगी अप्रस्थानी असेल
 तर तो, ३० संदकांतून तारून नेणाऱ्या नौकेप्रमाणे यजमान व भोजन करणारे ह्यांना
 तारितो. ऐलराजाळा पूर्वी पितरांनी सांगून ठेविलेल्या गाथा ब्रह्मवेचे ऐकवीत अस-
 तात, त्या येणेप्रमाणे " योग्यांनी सेवन करून अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नांनी भूमी-
 वर पिंडदान करणारा श्रेष्ठ पुत्र कोणाला तरी आमच्या संततीमध्ये कधी बरे होईल ?
 आणि त्याचप्रमाणे महाहवि असलेले सङ्गमांस, कालाची माजी अथवा महिनामर
 तृति देणारे तिलयुक्त कृसरान्न तो आह्लांला कधी बरे अर्पण करील ? किंवा गयेमध्ये
 पिंडदान करणारा पुरुष आमच्या कुलांत केव्हां बरे निपजेल ? उत्कृष्ट हविर्विष्य अस-
 लेले सङ्गमांस सोम व विश्वेदेव ह्यांना प्रिय आहे ३१, ३२, ३३, ३४. शृंगरहित
 सङ्गाचे मांस प्राप्त झाले असता सूर्य आहे तोपर्यंत आह्मी नष्ट होणार नाही आणि
 त्याचप्रमाणे दक्षिणायनामध्ये मध व तूप ह्यांनी युक्त असे पण्यस वर्षत्रयोदशीला
 व मघानक्षत्रां आह्लांला यथाविधि अर्पण केल्याने अक्षय्य तृति होते. " द्वास्तत्र,
 सर्व कामना पूर्ण होऊन पापानिर्मुक्त होण्याची इच्छा करणाऱ्याने मनोनिग्रह करून
 भक्तीने आपल्या पितरांचे पूजन करावे ३५, ३६. श्राद्धाने पितर तृप्त झाले असता वसू,
 रुद्र, आदित्य, नक्षत्रे, ग्रह व तारका मनुष्यांवर प्रसन्न होतात ३७; आणि श्राद्धाने
 पितर तृप्त झाले असता आयुष्य, संतति, धन, विद्या, स्वर्ग, मोक्ष, सुख व राज्य देतात
 ३८. हे पुत्रा, हे तृला यथोक्त श्राद्धकर्म कथन केले. आतां, हे वत्सा, काम्य श्राद्धांना
 हेचक तिथि कोणत्या हे श्रवण कर ३९. [२०१५] द्वाप्रमाणे श्रीमार्कंडेयपुराणांतर्गत
 अर्कव्यासपदेशाविषयी श्राद्धकल्पनामक एकूणतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २९ ॥

नासिनी १ श्रियो प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः । राजाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां वृद्धि-
युतमाम् २ श्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् । वेदांस्तथाप्राप्तसर्वानेकादश्यां
क्रियापरः ३ द्वादश्यां जयलभं च प्राप्नोति पितृपूजकः । प्रजां बुद्धिं पशुवृद्धिं स्वातन्त्र्यं
पुष्टियुतमाम् ४ दीर्घमायुस्तथैश्वर्यं कुवाणस्तु त्रयोदशीम् । अप्राप्नोति न संदेहो आदं
अद्वापरो नरः ५ यथासंभावितान्नैव अद्वासंपत्समान्वितः ६ त्रिकुल्या पितरो यस्य मृताः
अन्वेषेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृतिमभीप्सता ७ आदं कुर्वन्नमात्रास्यां यत्नेन
पुरुषः शुचिः । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्दमभुते ८ कृत्तिकासु पितृनचैस्वर्गं
प्राप्नोति मानवः । अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ९ शौर्यमाद्रासु चाप्नोति
क्षेत्रादि च पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य आश्वेवासु वरान्छतान् १० मघासु स्वर्जनैश्च
सौभाग्यं फल्गुनीषु च । प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु वै ११ प्रयाति श्रेष्ठतां सत्सु
हस्ते आदप्रदो नरः । रूपशुक्लस्तु चित्रासु तथाऽपत्यान्यवाप्नुयात् १२ वाणिज्यलोभदा स्वाति-
विशाखा पुत्रकामदा । कुर्वन्तश्चाद्वराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् १३ आधिपत्यं च ज्येष्ठासु
मूले चारोग्ययुतमम् । आषाढासु यशः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकताम् १४ अश्विने शुभलोका-
न्पानिषासु धनं महत् । वेदविद्यां चाभिजिति भिषक्साहं च वारुणे १५ अजाविकं प्रोक्षपदे
विशा गावरतयोत्तरे । रेवतीषु तथा कुप्यमभिनीषु तुरंगमान् १६ आदं कुर्वन्तप्राप्नोति
भरणीष्वपुरुषमम् । तस्मात्काम्यानि कुर्वीत कर्त्रेष्वेतेषु तारावित् १७ [२०, ११] इति

मदाहता क्षणतेः— प्रतिपदेपासून त्रयोदशीमुद्धां ज्या तेरा तिथि त्यां तिथीस
आद केले असतां अनुक्रमे १ धनलभ, २ द्विपदप्राप्ति, ३ वरप्राप्ति, ४ शत्रुनाश,
५ लक्ष्मीप्राप्ति, ६ पूज्यता, ७ राज्य, ८ उत्कृष्ट वृद्धि, ९ स्त्रीप्राप्ति, १० मनोरथपूर्ति
व सर्ववेदप्राप्ति, ११ कर्मनिष्ठता, १२ विजयप्राप्ति आणि १३ प्रजा, बुद्धि, पशु,
वृद्धि, स्वातंत्र्य, उत्कृष्ट पुष्टि, दीर्घायुष्य व ऐश्वर्य ह्यांची, प्राप्ति श्रद्धापूर्वक मिळेल
त्या अज्ञाने श्रद्धा करणाऱ्या श्रद्धानिष्ठ पुरुषां होते. १, २, ३, ४, ५, ६. ज्याचे पितर
अपवाताने अथवा शस्त्राने मेलेले असतील त्याने त्यांच्या तृप्तीकरितां चतुर्दशीला
श्रद्धा करावे ७. अमावास्येला शुचि होऊन यत्नाने श्रद्धा करणाऱ्या पुरुषाला सर्व
कामना, स्वर्ग व मोक्ष ह्यांची प्राप्ति होते ८. कृत्तिका, रोहिणी, मृग, आर्द्रा, पुनर्वसू, पुष्य,
आश्वेपा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूळ,
पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, अभिजित्, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्त-
राभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी व भरणी ह्या नक्षत्रांवर श्रद्धा करणाऱ्या पुरुषाला अनुक्रमे
स्वर्ग, अपत्य, तेजास्विता, शौर्य, शेत वगैरे, पुष्टि, उत्कृष्ट पुत्र, स्वजनांत श्रेष्ठता,
सौभाग्य, औदार्य, संतति, विद्वन्मान्यता, सौंदर्य व अपत्ये, व्यापारांत नफा, पुत्र, चक्र-
वर्तित्व, आधिपत्य, उत्कृष्ट आरोग्य, यश, शोकराहित्य, वेदविद्या शुभ लोक, विपुल धन,
वैराक्रियेंत यश, शेज्यांमंडपा, विद्या व पशु, धातू, अश्व व उत्कृष्ट आयुष्य प्राप्त होत.
तस्मात्, श्रद्धाभावाने ह्या नक्षत्रांवर काम्य श्रद्धे करावी ९, १०, ११, १२, १३,

अर्माकण्डेयपुराणे मदालसोपाख्यानेऽलकांनुवासाने आदकल्पो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 मदालसोवाच ॥ एवं पुत्र गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा । संपूज्य हव्यकव्याभ्यामन्नेना-
 तिथिवांधवाः १ मृतानि मृत्या विकटाः पशुपक्षिपिपीडिकाः । मिथुवो याचमानास्तु ये
 चान्ये वसता गृहे २ सदाचारवता तात साधुना गृहमेधिना । पापं मुंके समुद्दंध्य नित्यनैमि-
 त्तिकाः त्रिधाः ३ अटकं उवाच ॥ कथितं मे त्वया नातानित्यं नैमित्तिकं च यत् । नित्यं नैमि-
 त्तिकं चैव त्रिविधं कर्म पौरुषम् ४ सदाचारमहं श्रुतुमिच्छामि कुलनन्दिनि । यं कुर्वन्मुसमा-
 प्रीतिं परवेह च मानवः ५ मदालसोवाच ॥ गृहस्थेन मदा कार्यमाचारपरिपाठनम् । न ब्रह्मा-
 रविहीनस्य स्रष्टमत्र परत्र वा ६ यज्ञदानतपोसीह पुरुषस्य न मृतये । मवन्ति यः सदाचारं
 समुद्दंध्य प्रवर्तते ७ दुराचारे हि पुरषो नेहाशुर्विन्दते महत् । कायौ यत्नः सदाचारे आचारे
 इत्यलङ्घनम् ८ तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि सदाचारस्य पुत्रक । समाहितमनाः श्रुत्वा तथैव
 परिपाठ्य ९ त्रिवर्गसाधने यत्नः कर्तव्यो गृहमेधिना । तत्संसिद्धौ गृहस्थस्य सिद्धिरत्र परत्र
 च १० पादेनापरेण पारश्वे हृदात्तच्छेदमात्मवान् । अर्धेन चात्मनः परं नित्यनैमित्तिका-
 न्वितम् ११ पादं चात्मार्यमायस्य मूलमूर्तं विवर्द्धयेत् । एवमाचरतः पुत्र अर्थः साफल्य-
 मृच्छति १२ तद्वत्पापनिषेधार्थं धनं कर्ष्यो विपथिता । परत्रापि तथा चान्यः काम्योऽथैव

१४, १५, १६, १७. (२०३२) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मदालसोपाख्या-
 नांतील अलकांपदेशसंबंधी आदकल्पनामक तिसत्वा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३० ॥

मदालसा कण्ठतेः—हे पुत्रा, ह्याप्रमाणे सदाचारासंपन्न व घरांत रहाणाऱ्या सज्जन
 गृहस्थाग्रम्याने देवता व पितर झांना हव्यकव्याने तृप्त करून अन्नाध्या योगाने
 अतिथि, वांधव, मृतें, मृत्य, पंगु, पशु, पक्षी, पिपीडिका, मिथु व इतरही याचक झांना
 तृप्त करावे. नित्यनैमित्तिक कर्मे न करणारा पाप भक्षण करितो १, २, ३. अटकं
 कण्ठतोः—हे माते, नित्य, नैमित्तिक, आणि नित्यनैमित्तिक असे पुरुषाचे त्रिविध कर्मे
 तू सांगितलेत ४. आतां हे कुलनंदनि, मनुष्याला ऐहिक व पारलौकिक सुख देणारा
 सदाचार श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे ५. मदालसा कण्ठतेः—गृहस्थाने सर्वदा
 आचाररक्षण करावे. आचारहीनाला येथे अथवा परलोकां सुख होत नाही ६. सदा-
 चार सोडून वागणाऱ्या पुरुषाचीं यज्ञदानतपे कल्याणाला कारण होत नाहीत ७.
 दुराचारी पुरुषात दीर्घायु प्राप्त होत नाही; ब्रह्मस्तव, सदाचाराने वागणाऱ्याचा यत्न
 करावा; आचारमुळे कुलक्षणही नाहीसि होत ८. हे पुत्रा, त्या सदाचाराचे स्वरूप मी
 समजते ते स्वस्थ मनाने ऐकून तू तसा वाग ९. गृहस्थाग्रम्याने धर्म, अर्थ व काम ह्यांच्या
 संपन्नताविषयी यत्न करावा. ह्या त्रिवर्गाच्या सिद्धीमुळे गृहस्थाला इहलोकां व पर-
 लोकां सुख प्राप्त होत १०. मनोजिग्रही पुरुषाने चतुर्थांश द्रव्य परलोकार्थे धर्मद्वारा
 संचय करून ठेवावे. अर्ध्या द्रव्याचा विनियोग नित्यनैमित्तिक कर्मे व अन्नपोषण
 ह्यांच्याकडे करावा ११; आणि चतुर्थांश स्वतःकरितां मुरळी राखून शृद्धिगत करावे. हे
 पुत्रा, ह्याप्रमाणे वागणाऱ्याच्या द्रव्याचे साफल्य होत १२. त्याचप्रमाणे विवेकी पुरु-

फलप्रदः १३ प्रत्यवायमयात्कामस्तपान्यथाविरोधवान् । द्विपाकामो निगरिताश्विनो-
 स्त्याविरोधतः १४ परस्परानुबन्धांश्च सर्वानेतान्विचिन्तयेत् । विपरीतानुबन्धांश्च धर्मा-
 र्हीस्तान्पृष्टुष्य मे १५ धर्मो धर्मांतुबन्धाधो धर्मो नात्मार्यवायकः । दमाभ्यां च द्विपा
 कामस्तेन तौ च द्विपा पुनः १६ भावे अद्वैते धृष्येत धर्मार्यो न्वावचिन्तयेत् । कापक्षेण्यथ
 तन्मूलावेदतत्त्वार्थमेव च १७ इत्यायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः । समुत्थाय तथा-
 चम्य ग्राह्मुखो निपतिः शुचिः १८ पूर्वा संख्यां सनध्यां पथिमां सदिवाकराम् । वपासीत
 यथान्यायं नैनां जघ्नादनापदि १९ असत्प्रलयमनृतं वाक्पाठ्यं च वर्जयेत् । असत्प्रलयम-
 सत्त्वादमसत्तेवां च पुत्रक २० सायंप्रातस्तथा होमं कुर्वीत निपतारमवान् । नोदपास्तनये
 बिम्बमुदीक्षेत विवस्वतः २१ केसप्रसापनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्न एव कुर्वीत देव-
 तानां च तर्पणम् २२ ग्रामावसथसीर्थानां क्षेत्राणां चैव धर्मनि । न मृषमवतिष्ठेत न कृष्टे न
 च गोव्रजे २३ जप्रां परीक्ष्यं नेधेन पश्येदात्मनः शकृत् । उदक्याश्चर्यं स्पर्शं वर्ज्यं संभाषणं
 तथा २४ चाप्य सूर्यं पुरीषं वा निदीवं च । समाचरेत् ॥ नाधितिष्ठेच्छकृन्मूर्धं केसमस्मकप्र-
 शिक्षाः २५ सुपांगारास्त्यिच्छूणानि रजो वस्त्राणि कानिचित् । नाधितिष्ठेतथा प्राज्ञः कश्चि
 त्प्राणिवा मुनि २६ पितृदेवमनुष्याणां मृतानां च तथाचनम् । कृत्वा विप्रवतः पञ्चादृशस्यो

याने पापक्षालनार्थं व पारलौकिक सुखार्थं धर्मं करावा; कारण, धर्माज्ञे, फल, इहलौकीच
 (मेत) असते १३. प्रत्यवायलागूनये एतदर्थं न परलोकार्थं कामसेवनही करावे. काम
 धर्माशीं विरुद्ध नसावा. काम दोन प्रकारचा सांगितला आहे. एक ऐहिक व एक पार-
 लौकिक. धर्म, अर्थ व काम हांत विरोध नसावा. १४. हे सर्व परस्परानुबंधी व प्रस्प-
 रविरोधी आहेत असे समजावे. ते तू ऐक १५. काम व अर्थ, ह्यांच्याशीं धर्म विरुद्ध
 नसावा; आणि अर्थही धर्माशीं विरुद्ध नसावा. धर्म व अर्थ ह्यांच्याशीं अविरुद्ध असा
 ऐहिक व पारलौकिक काम असावा व कामाशींही अविरुद्ध असे धर्म व अर्थ ऐहिक व
 पारलौकिक असावे १६. ब्राह्म मुहूर्तावर उठून धर्म व अर्थ ह्यांचे चिंतन करावे. आणि
 तन्मूलक कायदेश व येदतत्त्वार्थ ह्यांचेही चिंतन करावे १७. आवश्यक कृत्य उठल्यावर
 करून शौच झाल्यानंतर पूर्वाभिमुख होऊन जितेंद्रिय पुरुषाने शुद्ध होऊन आचमन
 करावे १८, आणि प्रातःसंध्या नक्षत्रे दिसत असतांना व सायंसंध्या सूर्य असतांना
 यथाविधि करावी. संकट नसतांना संध्या सोडून नये १९. हे पुत्रा, मित्र, अद्वैत,
 निष्ठुर, शास्त्रविरुद्ध व दुष्टाशी भाषण आणि दुर्जनांची सेवा करूं नये २०. जितेंद्रिय
 पुरुषाने सकाळसंध्याकाळ होम थावा; उदयास्तसमयीं सूर्यविष पाहूं नये २१. केस-
 संस्कार, आरसा पाहणे, हांत घासणे व देवतासंतर्पण हीं कृत्ये पूर्वाह्नांतच करावीं २२.
 गांव, घरे, तीर्थ, शेत ह्यांच्या मार्गांत, गोठधांत व नांगरटेंत मूत्रोत्सर्ग करूं नये २३.
 मग्न परस्त्री व स्वतःची विष्टा पाहूं नये. रजस्वलेचे दर्शन, स्पर्शन व संभाषण अर्थ
 करावे २४. उदकांत मूत्रपुरीपोत्सर्ग करूं नये व शुंकूं नये. पुरीष, मूत्र, केश, राख व
 खापर ह्यांवर पाय ठेवूं नये २५. त्याचप्रमाणे मार्गावर, अथवा भूमीवर असलेला कोडा,

वैरस्य बालस्य पतितस्य च । देवालयं चैत्यतटं तथैव च चतुष्पथम् ४२ निपायिकं गुरुं चैव
 पुष्प, कुर्वाणप्रदक्षिणम् । उपानद्वस्त्रमाल्यादि धृतमन्यैर्न धारयेत् ४३ उपवीतमलंकारं करकं
 चैव वज्रयेत् । प्रशस्तानि च कर्माणि कुर्वाणा दीर्घजीविनः ४४ चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्च-
 दश्यां च पर्युत् । तैलाभ्यङ्गं तथा भोगं योपितश्च विवर्जयेत् ४५ न धिसपादजह्यथ प्राप्नोति-
 श्रेत्कदाचन । न चापि विक्षिपेत्पादौ पादं पादेन भाकमेत् ४६ ममोभिघातमाक्रोशं वैभूत्यं च
 विवर्जयेत् । दम्भाभिमानतैर्दण्ड्यानि न कुर्वीत विचक्षणः ४७ मुखोन्मत्तव्यसनिनो विरूपान्मा-
 यिनस्तथा । न्यूनाङ्गांश्चाधिकाङ्गांश्च नोपहासेन दूषयेत् । परस्य दण्डं नोचच्छेच्छिद्यार्थं पुत्र-
 शिष्ययोः ४८ तद्वस्त्रोपविशेत्प्राज्ञः पादेनात्र म्य चासनम् । संयावं कूसरं मांसं नात्माप्युपसा-
 धयेत् ४९ स्नानप्राप्तश्च भोक्तव्यं कृत्वा चातिथिपूजनम् । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वाग्यतो रन्त-
 धावनम् ५० कुर्वीत रतततं वत्स वज्रयेद्द्वज्ज्वरीदधः । नोदक्षिराः स्वपेज्जातु न च प्रत्यक्षि-
 रा नरः ५१ शिरस्यगस्त्यमास्थाय शयीताय पुरन्दरम् । न तु गन्धवतीष्वप्युच्चापीत न तथा
 निशि ५२ उपरागे परं ज्ञानमृते दिनमुदाहृतम् । अपमृज्यान्न चाजातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः
 ५३ न चापि धूनयेत्केशान्वाससी न च धूनयेत् नादलेपनमादद्यादजातः । कर्हिषिद्वयः ५४
 न चापि रक्तवाताः स्याच्चित्रासितधरोऽपि वा । न च कुर्वाणद्विपयांसं वाससोनापि भूषणे ५५

आपण ऐकूं नये. ब्राह्मण, राजा, दुःखाकुल ४०, ज्ञानवृद्ध, गर्भिणी स्त्री, भारवाहक,
 अल्पवयी, मूक, अंध, बधिर, मत्त, उन्मत्त ४१, जारिणी, वैरी, बाल व पतित द्वांना
 वाट द्यात्री. देवालय, चैत्यवृक्ष, चतुष्पथ ४२, ज्ञानवृद्ध व गुरु द्वांना विचारी पुरुषाने
 उजयी घाटात्री. पादप्राण, वस्त्र, पुष्प, जानिवे, अलंकार व काष्ठपात्र दुसऱ्याचे वर्ज्य
 करावे. प्रशस्त कर्मे करणारे दीर्घायुषी होत असल्यामुळे तीच कार्या ४३, ४४.
 चतुर्दशी, अष्टमी, पौर्णिमा व पंचे द्या दिवशी तैलाभ्यंग व स्त्रीसंभोग वर्ज्य होय ४५.
 पायावर अढी टाकूं नये, अढी असतांना उभे राहूं नये व पायावर पाय ठेवूं नये ४६.
 मर्मावर प्रहार, निंदा व चहाडी ही वर्ज्य होत. दंभ, अहंकार व क्रूरता विचारी पुरुषाने
 कधीही करूं नये ४७. मुख, उन्मत्त, व्यसनी, कुरूप, मायिक, हीनांग व अधि-
 कांग द्वांचा उपहास करूं नये. पुत्र व शिष्य द्वांशिवाय दुसऱ्याला ताडण करूं नये
 व त्यांनाही ते शिक्षणार्थच करावे ४८. आसनावर पाय ठेवून वसूं नये. सांजा, खिचडी
 अथवा मांस स्वतः करितां तयार करूं नये ४९. अतिथिपूजन करून सकाळसंध्या-
 काळ पूर्वेस अथवा उत्तरेस तोंड करून न बोलतां भोजन करावे. दंतधावन ५०,
 हे वासा, प्रत्यही करावे आणि वर्ज्य काष्ठे कधीही घेऊं नयेत. उत्तरेस अथवा पश्चिमेस
 नस्तक करून कधी शयन करूं नये ५१; दक्षिणेस अथवा पूर्वेस उसे करून शयन
 करूं नये. दुर्गधी उदकांत व रात्री स्नान करूं नये ५२. ग्रहणाला रात्रीही स्नान करावे.
 अस्नात असतांना इच्छाने अथवा हातांनी अंग पुसूं नये ५३. केंस व वस्त्रे झाडूं
 नयेत आणि पापेशाने कधी गंध लावूं नये ५४. रंगार्त, चित्रविचित्र अथवा कृष्णवस्त्र
 धारण करूं नये आणि वस्त्रांची व धूपणांची उलटापाडट करूं नये ५५.

कुर्वीत सततं नरः । धृत्वा निवीर्य्य वासथ परिपायाचगेदुषः ७० धृतेऽवधीरे वान्ते च
 तथा निष्ठीवनादिषु । कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्याकं दर्शनम् ७१ कुर्वीतादम्बनं चापि
 दक्षिणश्रवणस्य वै । यथाविभवतो येतत्पूर्वाभावे ततः परम् ७२ अविष्मन्ने पुनोऽपि
 क्षतरप्राप्तिरिष्यते । न कुर्यादन्तसंधर्षं नात्मनो देहताडनम् ७३ स्वप्राध्यापनयोग्यानि
 स्वाध्यायं च विवर्जयेत् । सन्ध्यायां मैथुनं चापि तथा प्रस्थानमेव च ७४ पूर्वोद्रे, तान्
 हेवानां मन्त्रप्याणां च मध्यमे । भक्त्या तथापराद्धे च कुर्वीत पितृपूजनम् ७५ शिरःशतम्
 कुर्वीत देवं पैथ्यमथापि वा । प्रादुःखोदहस्यो वापि श्मश्रुकर्मं च कारयेत् ७६ व्यङ्गां
 विवर्जयेत्कन्यामकुलां चापि रोगिणीम् । विकृतां पिङ्गलां चैव वाचालां सर्वद्विषिताम् ७७
 भव्यगङ्गां सौम्यनारीं सर्वप्रक्षणलक्षिताम् । तादृशीषु द्वहेत्कन्यां श्रेयस्कामो नरः सदा ७८
 उद्धहेत्पितृमात्रोऽथ सप्तमीं पञ्चमीं तथा । रक्षेद्वारान्त्यजेदोषां दिवा च स्वप्नमैथुनं ७९ परो-
 पतापकं कर्म जन्तुपीडां च वर्जयेत् । उदकया सर्ववर्णानां वर्या रात्रिचतुष्टयम् ८० स्त्रीकर्मः
 परिहारार्थं पञ्चमीमपि वर्जयेत् । ततः पश्येत्तद्व्याघ्रं श्रेष्ठा युग्मासु पुत्रक ८१ पूर्वाणि वर्ज-
 येन्नित्यमृतकालेऽपि योपितः । तस्मान्नित्यं नरोगच्छेच्छेषयुग्मासु पुत्रक ८२ युग्मासु पुत्रा
 जायन्ते क्षिपोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविद्येत सदा नरः ८३ विप्रमि-

स्वस्य मनाने देव, ऋषि व पितर हाना उदेशून सर्वदा कर्म करावे. शिकत्यावर,
 धुंकल्यावर व वस्त्र नेसल्यावर आचमन करावे ६९, ७०. शिक, ज्ञाटण, वांती, धुंकी
 इत्यादिकांनंतर आचमन गोपृष्ठस्पर्श, सूर्यदर्शन ७१ व दक्षिणकर्णस्पर्श ग्रहसंभव
 अवश्य होय; व पहिल्याच्या अभावी पुढले अवश्य होय ७२. पहिले अशक्य असेल
 तर दुसरे अनुज्ञात आहे. दांत खाऊं नये व स्वदेहाला ताडण करूं नये ७३. निद्रा,
 अच्यपन, अव्ययन, भोजन, मैथुन व प्रस्थान संधिसमयी करूं नये ७४. बाबारे;
 दैविक, मानुष व पैतृक कर्म अनुक्रमे पूर्वाह्नी, मध्याह्नी व अपराह्नी भक्तीने करावे
 ७५. दैविक अथवा पैतृक कर्म शिरस्नान केल्यानंतर करावे. श्मश्रुकर्म पूर्वेस अथवा
 उत्तरेस तोंड करून करावे ७६. व्यंग, कुलहीन, रोगाट, विकृत, पिङ्गट, वाचळ
 व सर्वांनीं दोष लाविलेली कन्या वरूं नये ७७. नावाने सौम्य, शरीराने अव्यंग व
 सर्व लक्षणांनीं संपन्न असलेल्या कन्येची कल्याणेच्छु पुरुषाने सर्वदा विवाह करावा
 ७८. पित्याच्या बाजूने सात व मातेच्या बाजूने पांच पिढ्या सोडून कन्या वरावी
 आणि स्त्रीचे रक्षण करावे. ईर्ष्या आणि दिवसा निद्रा व मैथुन हीं कर्मे वर्य्य करावीं
 ७९. परदुःखदायक कर्मे व प्राण्यांना पीडा हीं वर्य्य करावीं. चारी वर्णांनीं रज-
 स्वलाचार रात्रीं वर्य्य करावी ८०; आणि मुलगी होऊं नये क्षणून पांचवी रात्रही
 वर्य्य करावी. नंतर हे पुत्रा, सहाव्या रात्री व इतरही श्रेष्ठसमरात्रीं गमन करावे
 ८१. पर्व भमल्यास ऋतुकालींसुद्धां स्त्रीसमागम करूं नये; तस्मात्. हे पुत्रा,
 अवशिष्ट समरात्रीं सर्वदा पुरुषाने स्त्रीसमागम करावा ८२. समरात्रीं पुत्र व विपमरात्रीं
 कन्या होत असतात. द्वास्तय, पुलेच्छु पुरुषाने समरात्रीं स्त्रीसमागम करावा ८३.

गोत्रे पूर्वाख्ये सन्ध्याकाले च षण्ढकाः । क्षुरकर्मणि वान्ते च श्रीसंभोगे च पुत्रक ८४
 आयाति चैकवान्प्राज्ञः कटभूमिमुपेत्य च । देववेदद्विजातीनां साधुसभ्यमहात्मनाम् ८५
 गुरोः पतिव्रतानां च तथा यज्वितपत्स्विनाम् । परीवादं न कुर्वीत परिहासं च पुत्रक ८६
 कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथंचन । देवपित्र्यातिथेयाश्च क्रियाः कुर्वीत वै बुधः ८७
 स्वाभ्यासं चापि कुर्वीत यथाशक्त्या हतन्द्रितः । मोक्षदृष्ट्यासनयोगोर्नपकृष्टस्य चारुदेव ८८
 न चामङ्गल्यवेषः स्यात् चामङ्गल्यवाग्भवेत् । धवलाम्बरसंवीतः सितपुष्पविभूषितः ८९
 गोदन्तान्मृतमूढैश्च नाविनीतैश्च पण्डितः । गच्छेन्मैत्रीं न चाशीलैर्न च चौपादिदूषितैः ९०
 न चातिव्ययशक्तैश्च न लुब्धैर्नापि वैरिभिः । नानृतकैस्तथा क्रूरैः सदासीत कदाचन । न
 बन्धकीभिर्न ग्लानैर्वन्धकीपतिभिस्तथा ९१ सार्द्धं न बलिभिः कुपायं च न्यूनैर्न निन्दितैः ।
 न सर्वशक्तिभिर्नित्यं न च देवपूजैर्नरैः ९२ कुर्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः । प्राज्ञै-
 रपिग्लानैः शक्तैः कर्मण्युभोगभागिभिः ९३ वेदविद्याव्रतज्ञातैः सदासीत सदा बुधः । छद्दरी-
 त्रितभूषाढजातकृन्धरैः सह । ऋत्विगादीन्पण्ड्याहानचर्येष गृहागतान् ९४ यथा विभवतः
 पुत्र द्विजान्संवत्सरोपितान् । अर्चयेन्मधुपर्केण यथाकालमतन्द्रितः ९५ तिष्ठेत् शासने
 तेषां श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः । न च तात्त्विकदेहीमानाङ्गुष्ठश्चापि तैः सदा ९६ सम्पगृह्य-
 शर्चनं कृत्वा यथास्थानमवक्रमात् । संपूजयेत्ततो वह्निं द्वाचैवाहुतीः क्रमात् ९७ प्रथमां

पूर्वज्ञातं समागम केल्याने विधर्मा व संधिकार्त्ता समागम केल्याने पंढ प्रजा
 निपजते. हे पुत्रा, क्षौरकर्म, वांति, स्त्रीसंभोग व गवताने भरलेल्या जमिनीत, गमन
 क्षाल्यावर. प्राज्ञ पुरुषाने सचेल खान करावे. देव, द्विज, साधु, सभ्य महात्मे ८४,
 ८५ गुरु, पतिव्रता, यज्ञयाग करणारा व तपस्वी ह्यांची निंदा व उपहास करूं नये
 आणि, हे पुत्रा ८६, कोणी दुर्जन करूं लागल्यास ऐकूं नये. देव, पितर व अतिथि
 ह्यांचे पूजन ८७ व वेदाध्ययन दक्ष राहून यथाशक्ति करावे. श्रेष्ठाच्या व निकृष्टाच्या
 शय्येवर किंवा आसनावर आरोहण करूं नये ८८. अशुभ वेष व भाषण वर्ज्य करून
 शुभ वस्त्र धारण करावे आणि शुभ पुण्यांनीं भूषित व्हावे ८९. उद्धत, उन्मत्त, मूढ,
 अशिक्षित, दुःशील, चौरादि कर्म करणारे, अतिखर्चिक, लोभी, द्वेषी, अमृतभाषणी,
 क्रूर, जारिणी, हलकट, जारिणीपति, बलाढ्य, दुर्बल, निंदित, ज्याच्या ठिकाणी शंका
 घेणारे व सर्वदा देवाकडेच वाहिलेले ह्यांच्यांशीं मैत्री अथवा सहासन कधीं करूं नये.
 ९०, ९१, ९२. साधु, सदाचारसंपन्न, प्राज्ञ, चहाडी न सांगणारे, समर्थ, व लचोगी ह्यां-
 ष्यांशीं मैत्री करावी ९३. वेदाध्ययन करून ब्रह्मचर्यव्रताने गुरुगृहीं राहिल्यानंतर गृह-
 स्वाग्रमी झालेले, सुहृद, दीक्षित, भूपाल, ज्ञातक व श्वशुर ह्यांच्यांशीं समागम करावा.
 ऋत्विक्प्रभृति पूज्य असलेले सहा घरां आले असतां त्यांचे पूजन करावे ९४. हे पुत्रा,
 संवत्सरपर्यंत राहिलेल्या द्विजांचेही मधुपर्काने वेळेवर धर्मवानुसार दक्ष राहून पूजन
 करावे ९५ आणि कल्याणेच्छु द्विजोत्तमाने त्यांच्या आज्ञेत रहावे. त्यांनीं शिष्या दिल्या
 तरी त्यांच्यांशीं कधींही विचारी पुरुषाने विवाद करूं नये ९६. (संभार्जनादिकांनीं)

ब्रह्मणे दद्यात्प्रजानां पतये ततः । तृतीयां चैव गुणेश्वरः कश्यपाय तथापरां १८ ततो-
नुमतये दद्यात् दद्याद्दक्षलि ततः । पूर्वं स्थातो मया संस्ते नित्यकर्मक्रियाविधिः १९ वैश्व-
देवं ततः कुर्याद्बलिपस्तत्र मे श्रुतम् । यथास्थानविभागं तु देवानुदिश्य वै पृथक् १०० पर्जन्या-
द्रथो धर्मिण्यै च दद्यात् मणिके त्रयम् । ततो वायुविधातुश्च दद्याद्दक्षिणे गृहस्थे तु । वायवे
च प्रतिदिशं दिग्भ्यः प्राच्यादितः क्रमात् १०१ ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
विश्वेश्वर्यैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च २ उपसे भूतपतये दद्यात्तत्तत्ततः । स्वधानम-
हतीत्युक्त्वा पितृभ्यश्चापि दक्षिणे श्रुत्वापस्तव्यं वायव्यां यक्षमैततेति माजनात् । अत्राविशे-
षमिच्छन्वै तोषं दद्यात्पथाविधिस्ततोऽप्रां सप्तद्वय हन्तकायेपकल्पनम् । यथाविधि यथा-
न्यायं ब्राह्मणायोपवादेत् ६ कुर्यात्क्रमाणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि । देवादीनां तथा
कुर्याद्ब्राह्मणाचमनक्रियाम् १ अंगुष्ठोत्तरतो रेखा पाणयो दक्षिणस्थं तु । एतद्ब्राह्मणमिति स्थातं
तीर्थमाचमनाय वै ७ तर्जन्यङ्गुष्ठयोरेन्तः पैत्रं तीर्थमुदाहृतम् । पितॄणां तेन तोषादि दद्यात्क्रा-
न्दीमुखादुत्ते ८ अंगुल्यग्रे तथा देवं तेन दिव्यक्रियाविधिः । तीर्थं कनिष्ठिकापूले कार्यं तेन
प्रजापतेः ९ एवमेभिः सदा तोषेद्देवानां पितृभिः सह । सदा कार्याणि कुर्वीत न न्यंतीर्थेन
कहिंचित् १० ब्राह्मणाचमनं शस्तं पित्र्यं पैत्रेण सर्वदा । देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन

गृहार्चनं अनुक्रमेण नीट्शाल्यान्तरं अग्नीचै पूजनं करुणं क्रमाने आहुतिं दद्यात् १७.
पहिळी ब्रह्मदेवतेला, दुसरी प्रजापतीला, तिसरी गुह्यानां, चवथी कश्यपाला १८ व
पांचवी अनुमतीला देऊन गृहबलि द्यावा. नंतर मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे नित्यकर्मा-
नुष्ठान करावे १९. नंतर वैश्वदेवकर्म करावे. त्यांतील बलि तू एक. देवाना उद्देशून हे
बलि विवक्षित ठिकाणी वेगळे वेगळे द्यावयाचे असतात १००. पर्जन्य, उदक व धरित्री
ह्यांना तीन बलि पाणी भरून ठेवण्याचे ठिकाणी द्यावे. नंतर गृहद्वारासमीप धाता व
विधाता ह्यांना बलि द्यावे. नंतर पूर्वेपासून क्रमाने प्रत्येक दिशेस वायु १, ब्रह्मा, अंतरिक्ष,
सूर्य, विश्वदेव, विश्वभूत २ ह्यांना बोल देऊन उषसू व भूतपति ह्यांना उत्तरेस बलि
द्यावे. नंतर स्वधानमः असे ह्मणून अपसव्याने दक्षिणेस पितरांना व वायव्येस यक्ष्मै
तत्ते असे ह्मणून यक्षदेवतेला बलि द्यावा. अन्न अवशिष्ट ठेवून यथाविधि उदक द्यावे
३, ४. तदनंतर हंतकाराकरितां चार घास अन्न वेगळे काढून यथाविधि वययान्याय
ब्राह्मणाला द्यावे ५. ज्याच्या त्याच्या तीर्थाने ज्याचे त्याचे कर्म करावे. देवादिकांचे
आचमनादि कर्म ब्राह्मणतीर्थाने करावे ६. उजव्या हाताच्या आंगठ्याचे उत्तरेस जी रेखा
आहे ते आचमनार्थ ब्राह्मणतीर्थ होय ७. तर्जनी व अंगुष्ठ ह्यांचे मध्यमार्गी पितृतीर्थ
आहे. त्याच्या योगाने नांदीश्राद्धाशिवाय उदक वगैरे द्यावे ८. अंगुलीचे अग्रमार्गी
असलेल्या दैवतीर्थाने दैवकर्म करावे आणि कनिष्ठिकेच्या मुळाशी कामतीर्थ आहे;
त्याने प्रजापतीला उद्देशून उदक वगैरे द्यावे ९. ह्याप्रमाणे देवापतरांचीं कर्मे त्या त्या
तीर्थानेच सर्वदा करावी; इतर तीर्थाने कधीही करूं नयेत. १०. आचमन ब्राह्मणती-
र्थाने प्रशस्त होय. पितृकर्म पितृपतीर्थाने, देवकर्म देवतीर्थाने व प्रजापतिकर्म काय-

च ११ नान्दीश्वरानां कुर्वति प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् । प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्र-
जापतेः १२ गुणपञ्चदशानि च विभूयान् विचक्षणः । गुरुदेवान्प्रति तथा न च पारौ प्रसार-
येत् १३ नाचर्षीत घटन्तीं गां जलं नाश्रुतिना पिबेत् । शौचकाटेषु सर्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा पुनः
१४ न विदम्वेत शौचार्यं न क्षुत्सेनानलं प्रमेत् । तत्र पुत्र न वस्तव्यं यत्र नारितं चतुष्टयम् १५
ऋणप्रदाना वैश्य श्रोत्रियः सञ्जटा नदी । जितामित्रो नृपो यत्र बलवान्धर्मतत्परः १६ तत्र
नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतः सुखम् । यत्राप्रभृष्यो नृपतिर्देव सस्यवती मही १७ पौराः
घुसंयता यत्र सततं न्यायवर्तिनः । यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः १८ यस्मि-
न्कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः । यश्रीषधान्यदेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः १९ तत्र पुत्र
न वस्तव्यं यत्रैतजितयं सदा । निगीपुः पूर्ववैरश्च जनश्च सततोत्सवः २० वसेन्नित्यं सुशीलेषु
सहवासिषु पण्डितः । इत्येतत्कथितं पुत्र मया ते हितकाम्यया २२१ (२१५३) इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणोऽष्टकांशुशासने सदाचारवर्णनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

महालसावाच ॥ अतः परं स्पृश्व त्वं वज्र्यावज्यं प्रति क्रियाम् । भोज्यमन्नं पर्युषितं केदाहं
चिरसंभृतम् १ अंकेहाद्यापि गोभूमयवगोरसक्रियाः । शशकः कच्छपो गोपाश्चावित्स्व-

तीर्थानि करावे ११ नान्दीश्वरामध्ये प्राज्ञ पुरुषाने प्राजापत्यतीर्थानि पिण्डोदकदानादि
कर्म करावे आणि प्रजापतिसंबंधी कर्मही त्याच तीर्थाने करावे १२. उदक व अग्नि
बरोबर विचारी पुरुषाने धारण करूं नये. गुरु व देव ह्यांच्याकडे पाय पसरूं नये १३.
गाय, खात असल्यास सांगूं नये; ओझळीने पाणी पिकूं नये, मूत्रोत्सर्गादि कोणत्याही
प्रकारच्या लहान मोठ्या शौचाचा प्रसंग प्राप्त झाला असतां १४ शौचाळा विलंब करूं
नये; मुखाने अग्नीला फुंकर घालूं नये. ऋण देणारा, वैद्य, श्रोत्रिय व सजळ नदी हीं
चार जेथे नसतील तेथे, हे पुत्रा, राहूं नये. शत्रुविजयी, बलाढ्य व धर्मनिष्ठ राजा जेथे
असेल १५, १६ तेथेच विचारी पुरुषाने सर्वदां रहावे; दुष्ट राजापासून सुख कोटून
होणार ! अजिंक्य राजा, सुपीक जमीन १७, राजधानीतील लोक सुव्यवस्थित राहून
सर्वदां न्यायाने वागणारे आणि प्रजाजन मत्सररहित जेथे असतील तेथे वास्तव्य सुख-
कारक होतें १८. ज्या राष्ट्रांतील शेतकरी प्रायः विशेष चैनी नसतील आणि जेथे सर्व
धान्ये पिकत असतील तेथे विचारी पुरुषाने रहावे १९. हे पुत्रा, इतरांना जिंकण्याची
इच्छा करणारा राजा, पूर्वी आपले ज्याच्याशी वैर पडलेले आहे असा मनुष्य आणि
नेहमी चैन करणारे लोक ह्या तीन गोष्टी जेथे असतील तेथे हे पुत्रा, राहूं नये २०.
सुशील व एकत्र राहणारे लोक ह्यांच्यामध्ये सर्वदां वास्तव्य करावे. हे पुत्रा, हे मां
तुला हितबुद्धीने कथन केले आहे २२१. (२१५३) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत
अलंकारपदेशसंबंधी सदाचारवर्णननामक एकतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

महालसा व्रणतेः—द्यानंतर तूं वज्र्य व वज्र्य नसलेले कर्म ऐक. स्नेहाक्त अन-
शिष्टे व पुष्कळ काळ लोटलेले असले तरी खावे १ व गहू; सात आणि गोरस
ह्यांचे पदार्थ स्नेहरहित असले तरी मुद्दां शिळे खावे. हे पुत्रा, ससा, कासय, घोरपद;

स्तनन्यपयताः क्षिपः १६ अभ्यस्य च तथा वाचः स्रवन्त्योऽनन्यबुद्धाः । भूमिर्विशुध्यते
 काढाराहमार्जनगोक्रमैः १७ केषां दुष्टे सनात्सेकाद्वेदमसंमार्जनार्चनात् । केशकीटावपेक्षेभ्यो
 गोघ्राते मक्षिकान्विते १८ मृदन्मुभस्मना तात प्रोक्षितव्यं विशुद्धये । औदुम्बराणामम्लेन
 क्षारेण प्रयुसीं संयोः १९ भस्माभ्युभिश्च कांस्यानां मुदिः क्षावो द्रवस्य च । अमेघ्याक्षस्य
 मृत्सोयैर्गन्धापहरणेन च २० अन्येषां चैव तद्वैवर्ण्यगन्धापहारतः । चाण्डाटैरन्त्यजैश्चैव
 म्लेच्छैरस्पृश्यजातिभिः २१ स्पृष्टमहालितं धान्यमनहं सर्वकर्मणि । द्रोणादधस्तु यद्धान्यं
 तस्यायं विशिष्यते २२ द्रोणाद्वैतं यद्धान्यं प्रोक्षणादेव शुध्यति । रघ्याद्य पतितं धान्यं
 दृष्ट्वा यत्नेन वन्दयेत् २३ वदुत्यमूत्राचार्याद्वर्त्मनंदयति धान्यथा । शुचिगोतृमिहृत्तोयं
 प्रकृतिस्थं महीगतम् २४ तथा मांसं च चण्डाटकव्यारादिनिपातितम् । रघ्यागतं च चैवारी
 ताव ताताञ्च चि स्मृतम् २५ गजोऽग्रिरश्वो गौः शृङ्गायारमयः पवनो मही । विप्रश्चो मक्षि-
 काश्च द्रुष्टसङ्कादरोपिणः २६ अजाश्वौ ध्रुवतो मेघ्यौ न गोवत्सस्य चाननम् । मातुः प्रस-
 वणं वेद्यं शकुनिः फटपातने २७ आंसनं शयनं दानं नावः पथि तृणानि च । सोमस्योदु-
 पवैः क्षुप्यन्ते तानि पण्यवत् २८ रघ्याग्रसर्पणे जाने क्षुत्पानात्रकर्मसु । आचामेत यथा-

अग्नि, धर्मशांठा, स्तनपान करीत असलेलीं मुलें ज्यांची आहेत अशा स्त्रिया १६,
 अभ्यासांतील भाषा, उदकप्रवाह व स्वच्छ बुडबुडे शुद्ध होत. काळ, दाह, संमार्जन,
 गोसंचार, सारवण, खणणे व सदा झांच्या योगाने भूमि शुद्ध होते. घर संमार्जनाने
 व रांगोळी वगैरे घालून शुद्ध होतें. गुंतवळ व कीटक झांतीं दूषित, गाईने हुंगलेले
 व माशीपडलेले अन्न १७, १८, वावारे, शुद्धीकरितां मृत्तिका, उदक व भस्म झांतीं
 प्रोक्षण करावें. ताम्रपात्रे अम्लाने, कधील व शिसें क्षाराने १९, कासें, भस्म व उदक
 झांतीं, द्रव वाहून गेल्यानें, अपवित्र पदार्थांनें, बरबटलेल पात्र, मृत्तिका व उदक
 झांतीं गंध नाहींसा केल्यानें २० आणि इतरही पात्रे त्याच द्रव्यांनीं ढाग व गंध
 नष्ट केल्यानें शुद्ध होतात. चांडाळ, अंसज, म्लेच्छ व इतर अस्पर्श जाती झांचा २१
 स्पर्श झालेले धान्य धुतल्या शिवाय कोणत्याही कर्मांला योग्य नाहीं. परंतु, चार पायली-
 पेक्षां कमी असलेल्या धान्याची हीं गोष्ट होय २२. त्यापेक्षां क्षणजे द्रोणापेक्षां अधिक
 असलेले धान्य प्रोक्षणाने शुद्ध होतें. रस्त्यांत पडलेले धान्य दिसतांक्षणीं यत्नाने
 त्याला वंदन करावें २३ आणि वेंचून डोक्यावर ठेवून आणावें; नाहींतर लक्ष्मी नाहींशी
 होते. भूमिगत उदक—विकारंरहित व गाईची तहान भगण्याइतके असल्यास—शुद्ध
 होय २४. चंडाळ, मांसमेक्षक प्राणी इत्यादिकांनीं शिकार करून आणिलेले मांस
 शुद्ध होय. रस्त्यांत पडलेले वस्त्र वगैरे, वावारे, वायूने शुद्ध होतें २५. गज, अश्व, गाय,
 अग्नि, सांवली, किरणे, वायु, पृथ्वी, शिलोडे व मक्षिकादिक दृष्ट स्पर्शानेही अशुद्ध
 होत नाहींत २६. शेळी व अश्व झांचे तोंड पवित्र; परंतु, गाईचे अपवित्र. वासराचे
 तोंड पान्हवण्याच्या वेळेला पवित्र आणि पक्षी फळ पादप्याला पवित्र २७.
 बेटक, आंयकूण, वाहन, नौका व मार्गांतील तृण हीं धान्यांतील पदार्थांप्रमाणे

तद्वच्चरितिकाशौचद्वितीये पुरुषावपि ४२ अतःपरं शृणुष्व त्वं स्त्रीधर्माश्रितु विस्तरात्
 ४३ उदुम्बरे वसेन्निर्यः भवानी सर्वदेवता । ततः सा प्रत्यहं पूज्या गन्धपुष्पाक्ष-
 तादिभिः ४४ अशून्या देहली कार्या प्रातः काले विशेषतः । यस्य शून्या भवेत्सा तु शून्यं
 तस्य कृतं भवेत् ४५ पादस्य स्पर्शनं तत्र असंपूज्य च लघनम् । कुर्वन्नरकमाप्नोति तस्मात्त-
 स्परिवर्जयेत् ४६ प्रातःकाले श्रिया कार्या गोमयेनाबुलेपनम् । प्रत्यहं सदनं तस्मात्तैव दुः-
 खानि पश्यति ४७ स्पृशन्ति रश्मयो यस्य गृहं संमार्जनादृते । भवन्ति विमुखास्तस्य पितारो
 देवमातरः ४८ निशायाः पश्चिमे यात्रे घान्यसंस्करणादिकम् । कुरुते यातु मोहने वन्ध्या
 जन्मनि जन्मनि ४९ सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते मार्जनं न करोति या । भर्तृहीना भवेत्सा तु
 निःस्वा जन्मनि जन्मनि ५० अकृतस्वस्तिकां यातु कामदिप्तां च भेदिनीम् । तस्याः श्रिया
 विनश्यन्ति वित्तमायुर्व्यस्तथा ५१ मार्जनीचुल्लिकाशीवदृषदधोपलं तथा । नात्रामेदंघ्रिणा
 नातु पुनश्चरयनक्षयात् ५२ उदुम्बरं च सुसलं तथा चैव तु धर्षणम् । पदाक्रम्यतु पापीयाता-
 मोत्सुप्तमर्ता गतिम् ५३ भिषासनं योगपटं तथैव मृगचर्म च । कृष्णाविकं तथा तात वर्ज-
 येत्पुनर्वान्गृही ५४ दक्षिणामिमुद्यो यस्तु विदिकसंमुख एव च । केनासंस्कुरुते मर्यां घन-
 नाशं च विन्दति ५५ अन्नदस्तु न कुर्वीत भुक्त्वा दन्तविशोधनम् । पादुकारोहणं चैव तिलै-
 श्चापि स तर्पणम् ५६ न जीवतिप्लुतः कुर्यादप्येकधोत्तरीयकम् । दर्शश्राद्धं न कुर्वीत दर्शस्नानं

कुक्कुट, पतित, अपविद्ध, चांडाल, प्रेतवाहक ४१, रजस्वला व ग्राममूकर आणि त्याच-
 प्रमाणे सोहेर व सुतक असलेले लोक ह्यांचा स्पर्श झाला असतां स्नान करावे ४२.
 आतां तूं स्त्रीधर्म संक्षेपतः श्रवण कर ४३. उदुम्बराचे ठिकाणी सर्वदेवता भवानी नित्य
 हात असते; ह्यास्तव, तिचें तेथें प्रत्यहीं गंधपुष्पाक्षतांदिकानां पूजन करावें ४४. विशेष-
 तः प्रातःकालीं उंबरठा मोकळा ठेवूं नये. ज्याचा मोकळा राहिल त्याचें कुल शून्य होतें
 ४५. त्याला पादस्पर्श करणारा व पूजेनाशिवाय ओलांडून जाणारा नरकांत जातो.
 तस्मात्, तें करूं नये ४६. प्रातःकालीं प्रत्यहीं छीनें घरामध्ये शेणानें सारवाजे; दणजे
 ती दुःखें पहात नाहीं ४७. संमार्जनशिवाय ज्याच्या घरांत किरणें पडतात त्याच्यापा-
 सून पितर, देव आणि मातृगण पराङ्मुख होतात ४८. रात्रीच्या शेटल्या प्रहरां जी
 मोहानें घान्य नीट वगैरे करिते ती प्रत्येकजन्मी वन्ध्या होते ४९. संध्याकाळीं जी केर
 काढीत नाहीं ती प्रत्येक जन्मी विधवा व दरिद्री होते ५०. यथेष्ट सारवण घालून त्यावर
 जी स्वस्तिक काढीत नाहीं तिचें वित्त व आयुष्य नष्ट होते ५१. केरसुणी, चूल्, तस्त, वस्त-
 टाव पांटा ह्यांना कधीही पुत्र, स्त्री व घन ह्यांचा क्षय होईल म्हणून—यय लावूं ये ५२.
 उखळाळा, मुसळाळा व जात्याळा पाय लावणाऱ्या पाय्याळा उराम गति प्राप्त होत नाहीं
 ५३. फाटके आसन, योगपट, कृष्णाजिन, काळ्या डोकरीचें वस्त्र, हीं पुत्र व गृह-
 स्थाय्यमानें, हे पुत्रा, वर्ज्य करावीं ५४. दक्षिणेस अथवा विदिशेस तोंड करून केशां-
 स्कार करणाऱ्याचें धन नाहींसें होतें ५५. अविवाहित पुरुषानें भोजनानंतर दंतशोधन,
 पुष्पना व तिलतर्पण करूं नये ५६. जीवतिप्लुतानें हात बाहेर फाटून वस्त्र पांघरूं

यो नित्यकर्मणां हानिं कुर्वन्नैमित्तिकस्य च । भुक्त्वा तं तस्य शुद्धये च त्रिरात्रोपोषितो नरः
 ७२ यस्य चाद्विंशं हानिर्गृहे नित्यस्य कर्मणः । यंश्च ब्राह्मणसन्त्यक्तः कित्तिवशी स नरा-
 धमः ७३ नित्यस्य कर्मणो हानिं न कुर्वीत कदाचन । तस्य त्वकरणे बन्धः केवलं मृत-
 जन्मस्य ७४ दद्याद् ब्राह्मणस्तिष्ठेरानहोमादिवर्जितः । धृत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासादमेव
 च ७५ शूद्रस्तु मासमासीत नित्यकर्मविर्वाजितः । रोगपहादिविधिना नित्यकर्मविधिच्युतः
 ७६ पादकृच्छ्रं ततः कृत्वा गां दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात् । ततः परं निजं कर्म कुर्यात् सर्वं यथादि-
 तम् ७७ प्रेताय संविद्धं देयं बहिर्गोहाश्च गोत्रिकैः । प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा
 ७८ संस्मास्थिचयनं कार्यं चतुर्थे गोत्रिकैर्दत्ते । ऊर्ध्वं संचयनात्तेषामङ्गस्पर्शो विधीयते ७९
 सोऽह्नेऽस्तु क्रियाः सर्वाः कार्याः संचयनात्परम् । स्पर्श एव सपिण्डानां मृताहनि तपो-
 ययोः ८० दद्याद्दिगोदंष्ट्रिद्यस्तोयोद्वन्धनवह्निषु । विषप्रपातादिमृते प्रायो नागकपोरपि ८१
 बाळे देहान्तरस्थे च तथा प्रज्जिते मृते । सयः शौचमधान्यैश्च श्यङ्गमुक्तमशौचकम् ८२ नैवौ-
 ष्वरेहिकं कार्यं न च कार्यादकक्रिया । गर्भेऽस्त्रावे तदेवोक्तं पूर्णकाळे न शुच्यति ८३ ब्राह्मणाना-
 मशौचं क्षत्रियाणां दिनत्रयम् । बह्व्रतमपि वैश्यानां शूद्राणां द्वादशाहिकम् ८४ सपिण्डानां
 सपिण्डस्तु मृतोऽन्यस्मिन्मृतो यदि । पूर्वांशौचसमाख्यातैः कार्या तस्य दिनैः क्रिया ८५

नित्यनैमित्तिक कर्म न करणान्याचं अन्नं सेवनं केल्यासं शुद्धीकरितां त्रिरात्रं
 उपोषणं करावें ७२. ज्याच्या घरां नित्यकर्म कधीच होत नाही आणि ज्याला ब्राह्म-
 णांनी सोडिले आहे तो पापी व नराधम होय ७३. नित्यकर्म कधीही टाळू नये; ते न
 केल्याने पुरुष केवळ जन्ममरणामध्येच जखडून राहतो ७४. अशौच असल्यास
 ब्राह्मणाने दहा, क्षत्रियांनी वारा व वैश्याने पंधरा दिवस दान होमादि कर्म करू नयेत
 ७५, आणि शूद्राने महिनाभर नित्यकर्म वर्ज्य करावे. रोग, अपस्मार इत्यादिकांमुळे
 नित्यकर्माचा छोप झाला असल्यास ७६ पादकृच्छ्र व गोप्रदान केल्याने शुद्धि होते.
 वर निर्दिष्ट केलेल्या दिवसांनंतर सर्व वर्णांनी आपले विहित कर्म करावे ७७. प्रेताला
 गोत्रजांनी घराबाहेर उदक द्यावे. १, ३, ४, ७ अथवा ९ व्या दिवशी गोत्रजांनी राख
 भरावी ७८. राख व अस्थि भरल्यानंतर गोत्रजांना स्पर्शनिषेध नाही ७९. सोदकांनी
 सर्व क्रिया अस्थि व राख भरल्यानंतर कराव्या. सापडांना मृतदिवशी व राख भरण्याचे
 दिवशीही स्पर्शाचा निषेध नाही ८०. वृक्ष, सर्प, पशु, श्वापद, शस्त्र, उदक, फास,
 विष, कढेलोट, प्रायोपवेशन व उपोषण ह्यांनी मरण आल्यास ८१, आणि त्याचप्र-
 माणे मृतमनुष्य, बाल, देशांतरां राहणारे व संन्यस्त असल्यास केवळ स्नानाने शुद्धि
 होते; इतरांना तीन दिवस अशौच सांगितले आहे ८२. ह्यांचे और्ध्वदेहिक अथवा
 उदककर्म करू नये. गर्भेऽस्त्रावविपर्याही असेच सांगितले आहे. दिवस पूर्ण होऊन
 जर स्त्री प्रसूत झाली तर मात्र जननाशौच आहेच ८३. हे अशौच ब्राह्मणांना एकरात्र,
 क्षत्रियांना तीन दिवस, वैश्यांना सहा दिवस व शूद्रांना १२ दिवस आहे ८४. एक
 मेल्यानंतर दुसरा सपिण्ड मेल्यास सपिण्डांनी पूर्वांचे जे अशौच त्याचे दिवस गणून त्याची

एष एव विविदुष्टो जन्मन्यपि हि सृत्के । सपिण्डानां सपिण्डेषु यथावत्सोवक्ष्ये ॥ ८५ ॥
जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैतं तु विधीयते । मृते हि सर्वे बन्धूनामित्याह भगवान्भृगुः ॥ ८६ ॥
तत्रापि यदि चान्यस्मिन्नाते जायेत चापरः । तत्रापि श्राद्धरुष्टिः पूर्वजन्मवतो दिनैः ॥ ८७ ॥
इयं द्वादशमासां देवमासं संख्यैर्दिनैर्गतैः । स्वाः स्वाः कर्मक्रियाः कुर्युः सर्वे वर्णा यथाविधि ॥ ८८ ॥
प्रतमुरिश्य कर्त्तव्यमेकोरिष्टं ततः परम् । सपिण्डीकरणं चैव कार्यमावत्सराक्षरैः ॥ ८९ ॥ ततः
पितृत्वमापन्ने दशपूर्णादिमिच्छिभिः । प्रीणयंस्तस्य कर्त्तव्यं यथाभ्रुतिनिर्दर्शनम् । श्रानानि
चैव देयानि ब्राह्मणेभ्यो मनीषिभिः ॥ ९० ॥ इयदिदृतमं लोके यथास्य दयितं गृहे । तत्तदुक्तं
वते देयं तदेवांशयमिच्छता ॥ ९१ ॥ प्रेतं प्रेत समुद्रिश्य भूमिर्धेन्यादिकं स्वकम् । दयायेनास्य
संप्रीताः पितरः सन्ति पुत्रक ॥ ९२ ॥ पूर्णंस्तु दिवसैः स्पृष्ट्वां सलिलं वाहनाद्युषम् । प्रतोः
दण्डौ च तथा सम्यग्वर्णाः कृतक्रियाः ॥ ९३ ॥ स्ववर्णधर्मनिर्दिष्टमुपादानं तथा क्रियाः ।
कुर्युः समस्ताः श्चिन्तनः परत्रेह च भूतिदाः ॥ ९४ ॥ अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विप-
श्चिता । धर्मतोऽनमादायं यद्यप्यं चापि यत्नतः ॥ ९५ ॥ यथापि कुर्वतो मात्मा जगुस्तमेति
पुत्रक ॥ तत्कर्त्तव्यमशंकेन यत्नं भोष्यं महानने ॥ ९६ ॥ एवमाधरतो वस्ते पुंरुषस्य गृहे सतः ।
धर्मापेक्षामसंप्राप्त्या परत्रेह च सोभनम् ॥ ९७ ॥ [१२९१] इति भीमार्कण्डेयपुराणेऽष्टका-
द्विंशत्तमे धर्माधर्मनिरूपणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

क्रिया करावी ८५. सर्पिण्डांनीं सर्पिण्डांचें व सोदकांनीं सोदकांचें जननाशौच धृता-
शौचं द्वाचि न्यायाने मानावें ८६. पुत्र जन्मल्यावर पित्यानें सचैल स्नान करावें; परंतु
कोणी मृत झाल्यास सर्व बांधवांनीं तें करावें असें भगवान् भृगूचें ह्मणणें आहे ८७.
एक जन्मल्यानंतर दुसरा जन्मल्यास प्रथम जन्मलेल्याच्याच दिवसांनीं त्याचेंही जन-
नाशौच संपतें ८८. दहा, वारा, पंधरा व तीस दिवसांनीं सर्व वर्णांनीं आपापलीं कर्मे
यथाविधि करूं लागावें ८९. नंतर प्रेताला उद्देशून एकोदिष्ट करावें; आणि संवत्स-
रानंतर सर्पिण्डीकरण करावें ९०. नंतर पितृत्व प्राप्त झाल्यावर त्याला उद्देशून दर्शप्र-
भृति श्राद्ध त्याच्यासह तीन पुरुष धरून श्रुतीत सांगितल्याप्रमाणें तत्प्रीत्यर्थ करावें;
आणि ब्राह्मणांना विचारी पुरुषानें दांनें द्यावीं ९१; व जें जें जगतामध्यें अत्यंत प्रिय
व जें जें त्याच्या घरांत आवडीचें असेल तें तें त्याला उद्देशून अक्षय्यफलेष्टु पुरुषानें
सत्पात्रां द्यावें ९२. हे पुत्रा, जो जो मृत होईल त्याला उद्देशून भूमि, धेनु इत्यादि स्वकीय
धन अर्पण करावें. ह्मणजे त्याच्यावर पितर संतुष्ट होतात ९३. अशौचाचे दिवस संप-
ल्यानंतर उदक, वाहन, आशुध, चात्रक व दंड ह्यांना स्पर्श करून और्ध्वदेहिक
केलेल्या ९४. सर्व वर्णांनीं वर्णाश्रमविहित धर्म व इतरही ऐहिक व पारलौकिक सुख
देणारीं कर्मां शुद्ध झाल्यावर करावीं ९५. तीन वेदांचें अध्ययन करावें, विवेकाचें
अवलंबन करावें; धर्मानें द्रव्य मिळवून घातानें यजन करावें ९६ आणि, हे पुत्रा, जें
केल्यानें निंदा होत नाही व जें मोठ्या लोकांपाशींही गुप्त ठेवण्याचें कारण पडत
नाहीं तें निःशंकपणें करावें ९७. हे वत्सा, क्षाप्रमाणें वागणाऱ्या सत्पुरुषांने परीं

जड इवाच ॥ स एवमवस्थितः सन्मात्रा संप्राप्य यौवनम् । कृतध्वजस्तत्राग्रे सम्यग्द-
रपरिग्रहम् १ पुत्रांश्चोत्पादयामास यमैश्चाप्ययजद्विभुः । पितुश्च सर्वकालेषु अकाराणां द-
पालनम् २ ततः कालेन महता संप्राप्य चरमं वयः । चक्रेऽभिषेकं पुत्रस्य तस्य राज्ये कृत-
ध्वजः ३ भार्यया सह चर्मात्मा यियासुस्तपसे वनम् । अवतीर्णो महीरथो महामागो मही-
पतिः ४ मदाळसा च तनयं प्राहेदं पश्चिमं वचः । कामोपभोगसंसर्गप्रहाणाय हतस्य वै
५ मदाळसोवाच ॥ यदा दुःस्वप्नसंभवं ते प्रियबन्धुवियोगजम् । शत्रुबाधोद्भवं वापि वितता-
शास्त्रसंभवम् ६ भवेत्तत्कुर्वतो राज्यं गृहधर्मावलम्बिनः । दुःस्वप्नतनमृतो हि समत्वालम्बनो
गृही ७ तदास्मात्पुत्र निष्कृष्य मरुतादंगुलीयकात् ८ वाच्यं ते आसनं पट्टे ९ सप्तमाश्व-
निवेशितम् ८ जड इवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सौवर्णं सांगुलीयकम् । आशिषथापि सा
योग्याः पुण्यस्य गृहे सतः ९ ततः कुवल्याशोऽसौ सा च देवी मदाळसा । पुत्राय रक्षा
तदुपयं तपसे काननं गतौ १० [३२६१] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदाळसोपाख्याने
नाम त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

जड इवाच ॥ सोऽप्यलर्को मृधान्यायं पुत्रवन्मुदिताः प्रजाः ॥ १ ॥ पालयामास चर्मात्मा
धर्मं, अर्थं, व, कामं, द्वांची संमुद्धि होतरे व, त्याचें इहलोकीं व परलोकीं कल्याण होतें ९८ :
(३२६१) ॥ ह्याप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील अलर्कोपदेशाविषयी धर्माधर्मनिरूपण-
नामक वृत्तिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३२ ॥

जड हणतोः—ह्याप्रमाणें मातेनें उपदेश केला असतां यौवन प्राप्त झाल्यावर, कृत-
ध्वजाच्या पुत्रांतें यथाविधि विवाह केला १; पुत्रोत्पादनां केलें; अज्ञायमा केले व त्या
समर्थ अलर्कांनें सर्वदा पित्याच्या आज्ञेचें परिपालन केलें २. तदनंतर बराच काळ
छोटल्यावर वार्धक्य आलें, असतां कृतध्वजानें पुत्राला राज्याभिषेक केला ३; आणि
तपश्चर्या करण्याकरितां भार्येसह वनांत जाण्याच्या उद्देशानें तो धर्मनिष्ठ, महाराय व
पृथ्वीचें रक्षण करणारा राजा, सिंहासनावरून उतरला ४. त्यावेळीं विषयोपभोगा-
प्राप्तून पुत्राचें मन निवृत्त व्हावें एतदर्थ मदाळसेनें त्याला शेवटला उपदेश केला ५.
मदाळसा हणतोः—ममत्वबुद्धि धारण करणारा गृहस्थाश्रमी-पुरुष दुःखाचें निधान
आहे, ह्यास्तव, गृहस्थाश्रमाचें अवलंबन करून राज्य करीत असतांना इष्टबंधुवियोग,
शत्रुबाधा, द्रव्यनाश व देहपीडा ह्यांपासून जर तुला असदा दुःख प्राप्त झाले तर ६;
७, हे पुत्रां मी दिलेल्या अंगठांतून तूं सूक्ष्म अक्षरांनीं पटावर लिहिलेलें आज्ञापत्र
काढून वाच ८-जड हणतोः—असें बोलून मदाळसेनें त्याला सोन्याची अंगठी
दिली; गृहस्थाश्रमी पुरुषाला योग्य असे आशीर्वाद दिले ९ आणि तदनंतर तो
कुवल्याश्व व ती देवी मदाळसा हे उभयतां, पुत्राला तें राज्य देऊन तपश्चर्येकरितां
वनांत गेले १० (३२६१) ॥ ह्याप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांतून मदाळसोपाख्या-
नामक तेहेतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

जड हणतोः—त्या धर्माश्रया अलर्कांनेंही साष्टांगपरया मूर्ध्नि वामाण्यांभन-

स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः १ दुष्टेषु इष्टं शिष्टेषु सम्यक्च परिपालनम् । कुर्वन्परां दूरं केच
इयाज च महामघैः २ अजायन्त सताश्रास्य महाबलपराक्रमाः । धर्मात्मानो महात्मानो
विमार्गपरिपन्थिनः ३ चकार सोऽर्थं धर्मेण धर्ममपेन वा पुनः । तयोर्धैवाविरोधेन बुभूवे
विषयानपि ४ एवं बहूनि वर्षाणि तस्य पाठयतो महीम् । धर्मोपकामसक्तस्य जंग्घरेक-
इयंया ५ वैराग्यं नास्य संजडे भुञ्जतो विषयान्प्रियान् । न चाप्यलमभूतस्य धर्मोपा-
जनं प्रति ६ तं तथा भोगसंसर्गप्रमत्तमजितेन्द्रियम् । सुबाहुनां शुभाव भोता तस्य वने-
चरः ७ तं बुबोबयिषुः सोऽथ चिरं श्यात्वा महामतिः । तद्वैरिसंभयं तस्य भयोऽमन्यत
भूपतेः ८ ततः स काश्चिभूपालद्वरिणंबलवाहनम् । स्वराज्यमाप्तुमागच्छद्बुधः शरणं कृती ९
सोऽपि चक्रे बलोभोगमलकं प्रति पार्थिवः । दूतं च प्रेषयामास राज्यमस्मै प्रदीयताम् १०
सोऽपि वैच्छतदा दातुमात्रा पूर्वं स्वधर्मवित् । प्रत्युवाच च तं दूतमलकः काश्चिभूभृतः ११
मामेवाभ्येत्य हारैन याचतां राज्यमधजः । नाक्रान्त्या संप्रदास्यामि भयेनाल्पामपि क्षितिम्
१२ सुबाहुःपि नो यात्रां चकार मतिमांस्तदा । न धर्मः क्षत्रियस्येति यात्रावीर्यधनो हि सः
१३ ततः समस्तसैन्येन काशीशः परिवारितः । आक्रान्तुमभ्यगाद्राष्ट्रमलकस्य महीपतेः १४

दित प्रजाजनांचे पुत्राप्रमाणे परिपालनकेले १. दुष्टांचे शासन व साधूंचे रक्षण करीत
असतांना त्याला उत्कृष्ट आनंद झाला व त्याने मोठे यागही केले २. त्याला, धर्मात्मे,
महात्मे व कुमार्गाचे शत्रु असे महाबलाढ्य व महापराक्रमी पुत्र झाले ३. त्याने अर्थ-
संचय धर्माने केला; द्रव्याच्या योगाने त्याने धर्मसंपादन केले आणि धर्म व अर्थ
ह्यांना विरोध न आणितां त्याने विषयांचाही उपभोग घेतला ४. ह्याप्रमाणे धर्म, अर्थ
व काम ह्यांविषयीं तत्पर असलेला तो अलक राज्य करीत असतांना अनेक वर्षे एका
दिवसाप्रमाणे गेली ५. प्रिय विषयांचा उपभोग घेत असतांना त्याला वैराग्य प्राप्त
झाले नाही आणि अर्थ व धर्म संपादन करण्याविषयीही त्याची तृप्ति झाली नाही ६.
ह्याप्रमाणे तो विषयोपभोगांत दंग असून इंद्रियांच्या अधीन झाला आहे असे, वनामध्ये
संचार करणाऱ्या त्याच्या सुबाहुसंज्ञक आल्याला समजले ७. तेव्हा त्याला बोध कर-
ण्याचा उद्देश मनांत धरून त्या महाविचारी सुबाहूने पुष्कळ वेळपर्यंत विचार केले
आणि शत्रूचा आश्रय करण्यांतच त्याचे कल्याण आहे असे त्याला वाटले ८. तदन-
तर प्रचंड सैन्य व वाहने ह्यांनी युक्त असलेल्या काशिराजाकडे; स्वराज्य माग-
ण्याच्या संदर्शने तो पुण्यवान् सुबाहु, अनेकवेळां शरण गेला असतां ९ त्याही
राजाने अलकाचे विरुद्ध सैन्याची तयारी केली आणि “सुबाहुला राज्य दे”
झणून त्याने त्याला दूत पाठवून कळविले १०. परंतु, तो स्वधर्मवेत्ता अलक आज्ञा
समजून ते कबूल करण्याचे मनांत न आणितां काशिराजाला संदेशून तो दूताला
झणाला ११ “जेष्ठ आत्माने माझ्याकडे येऊन प्रेमपूर्वक राज्ययाचना करावी.
आपल्यावर स्वारी होणार झणून भीतीने मी अल्प देखील पृथ्वी देणार नाही १२.
परंतु, धीर्य हेंच क्षत्रियाचे धन असून याचना हा क्षत्रियाचा धर्म नव्हे असे समजून

अनन्तरैव संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरम् । तेषामन्यतमैर्भृत्यैः समाक्रम्यानपद्वयम् १६ अपी-
यंश्च सामन्तांस्तस्य राष्ट्रोपरोपनैः । तथा दुर्गान्तपाठांश्च चक्रे चाटविकान्वशे १६ कांशि-
क्षोपप्रदानेन कांशिद्वेदेन पाथिवान् । सात्रैवान्यान्यन्वशं निन्ये निभृतास्तस्य येऽभवन् १७
ततः सोऽल्पबलो राजा परचक्रावपीडितः । क्रोशद्यमवापोषैः पुरं चारुध्यतारिणा १८
इत्थं संपीड्यमानस्तु क्षीणक्रोशो दिने दिने । विषादमागात्परमं ध्याकुलत्वं च चेतसः १९
भाति स परमां प्राप्य तत्सस्मारांगुलीयकम् । यदुद्दिश्य पुरा प्राह माता तस्य मदालसा
२० ततः जातः शुचिर्भूत्वा वाचयित्वा द्विजोत्तमान् । निकृष्य शासनं तस्माद्दृशे प्रस्फुटा-
क्षरम् २१ तत्रैव लिखितं मात्रा वाचयामास पाथिवः । प्रकाशपुलकांगोऽसौ प्रहर्षोत्फुल्ल-
लोचनः २२ संगः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्पुं न शक्यते । स सद्भिः सहकृतंभ्यः सतां
संगो हि भेषजम् २३ कामः सर्वात्मना हेयो हातुं चेच्छक्यते न सः । मुमुक्षां प्रति तत्कार्यं
सैवं तत्सापि भेषजम् २४ वाचयित्वा तु बहुशो नृणां श्रेयः कथं त्विति । मुमुक्षयेति
निश्चित्य सा च तत्सद्गतो यतः २५ ततः स साधुसम्पर्कं चिन्तयन्पृथिवीपतिः । दत्तात्रेयं

विवेकी मुवाहूनेही याचना केली नाही १३. तेव्हां सर्व सैन्य बरोदर घेऊन काशि-
राज अलर्कराजाच्या राष्ट्रावर स्वारी करण्यास निघाला १४. प्रथम त्याने जवळच्या
मांडलिकांना कवटाळिले आणि त्याचे कांहीं सेवक घेऊन त्यांच्या कडून त्याने स्वारी
करवून अलर्कराजा ताब्यांत आणिले १५. मांडलिकांना पीडा न देता अलर्कराच्या राष्ट्राला
त्याने वेढा दिला आणि त्याचे किळे व सरहद्दी राखणारे रानटी लोक त्याने वश करून
घेतले १६. अलर्कराचे विश्वासु मित्र क्षणून जे राजे होते त्यांपैकी कांहीं लाचाने, कांहीं
फंदकितुरांनी व कांहीं मधुर शब्दांनी त्याने वश करून घेतले १७. तेव्हां राजधानीला
शत्रूचा वेढा पडून परचक्राने पीडित झालेल्या व अल्पसैन्याने युक्त असलेल्या त्या
राजाचा खजिना अगदी रिक्त झाला १८. ह्याप्रमाणे पीडा होत असतांना निर्धन
बनलेला तो अलर्करा प्रत्यक्षां खिन्न होऊं लागला व त्याचे अंतःकरण व्याकुळ होऊं
लागले १९. एकदां पराकाष्ठेचे दुःख झाले असतां जिच्या संबंधाने माता मदालसेनें
पूर्वी सांगून ठेविले होते त्या अंगठीची अलर्करा आठवण झाली २०. तेव्हां स्नान
करून व शुचि होऊन त्याने ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन कराविले; स्पष्टाक्षरांनी युक्त
असलेले आज्ञापत्र त्या अंगठीतून बाहेर काढून पाहिले २१ आणि आनंदाने नेत्र विक-
सित होऊन शरीर रोमांचयुक्त झाले असतां मातेने त्यांत लिहून ठेविलेले, तो राजा
पुढीलप्रमाणे वाचूं लागला २२. “संग सर्वस्वी त्याज्य होय; तथापि तो सुटणे
अशक्य असेल तर साधूंची करावा. कारण, साधुसंग हें औषध आहे २३. काम सर्वस्वी
त्याज्य होय; तथापि सुटणे अशक्य असल्यास मुमुक्षेसंबंधाने तो असूंचावा. कारण,
मुक्तीची इच्छा हें कामाचेंही औषध आहे ” २४. हें अनेक वेळां वाचून पुरुषांचे
कल्याण कसे होईल ह्यासंबंधाने अलर्करा विचार करूं लागला असतां “मोक्षाच्या
इच्छेनें होईल ” असा त्याचा निश्चय झाला. परंतु, मोक्षाची इच्छा साधुसमागमावर

महाभागमगच्छत्परमातिमान् २६ तं ममेत्य महात्मानमकल्मषमसिद्धिमम् । प्रणिपत्या-
भिसंपूज्य यथान्यायमभाषत २७ प्रपन्नकुल प्रसादं मे शरण्यः शरणाधिनाम् । दुःखा-
पहारं कुरु मे दुःखासंस्पातिकामिनः २८ दत्तात्रेय उवाच ॥ दुःखापहारमदीव करोमि तय
पार्थिव । सत्यं वृद्धि किमर्थं ते दुःखं तत्पृथिवीपते २९ करय त्वं कस्य या दुःखं तत्त्वमेवं
विचार्यताम् । अंगान्दंभी निरंगं च सर्वगानि विचिन्तय ३० जड उवाच ॥ इत्युक्तश्चिन्त-
यामास स राजा तेन धीमता । त्रिविधस्यापि दुःखस्य स्थानमात्मानमेव च ३१ सविमृश्य
चिरं राजा पुनः पुनरुदारधीः । आत्मानमात्मना धीरः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ३२ नाह-
मुर्वी न सलिलं न ज्योतिरनिलो न च । नाकाशं किं तु शरीरं समेत्य छत्रमिष्यते ३३
न्यूनातिरिक्तां याति पञ्चकेऽस्मिन्सुखाद्ययम् । यदि स्यान्मम किं न स्यादप्यस्थेऽपि
दितं मयि ३४ नित्यप्रभूतसद्भावन्यूनाधिक्यालतोऽग्रे । तथा च ममता सत्ता विशेषो नोपल-
भ्यते ३५ तन्मात्रावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः । तथैव भूतसद्भावं शरीरं किं
छन्नासुखम् ३६ मनस्यवस्थितं दुःखं सुखं वा मानसं च यत् । यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा

अवलंबून असल्यामुळे २५ अत्यंत खिन्न झालेला तो राजा साधुसमागमाविपर्यी
चिंतन करून लागला आणि महाभाग्यवान् दत्तात्रेयांकडे गेला २६. निष्पाप व
निसंग अशा त्या महात्म्याकडे जाऊन त्याने प्रणाम केला आणि आदरपूर्वक योग्यते-
नुरूप त्यांना ह्मणाला २७ “हे ब्रह्मनिष्ठ, आपण माझ्यावर कृपा करा. शरण येणा-
ऱ्याचे रक्षण करणारे आपण आहां. ह्यास्तव, अत्यंत कामी व दुःखाकुल असलेल्या
माझ्या दुःखाचा आपण परिहार करा” २८. दत्तात्रेय ह्मणतातः— हे राजा, तुझे
दुःख मी आजच दूर करितों. हे राजा, तुला कशाकरितां ते दुःख होत आहे हे तूं
सत्य सांग २९. तूं कोणाचा ? व दुःख कोणाला होत आहे ? ह्याविपर्यी तूं खरा
खरा विचार कर आणि अंगें, अंगी, निरंग व सर्वांगें ह्यांचेही तूं मनन कर ३०. जड
ह्मणतोः— त्या ज्ञानी दत्तात्रेयांनीं असे सांगितले असतां त्रिविध दुःखस्थानांविपर्यी व
स्वतःविपर्यी तो राजा विचार करून लागला ३१. तो प्राज्ञ व महाबुद्धिमान् अलर्क राजा
एकसारखे पुनः पुनः मनामध्ये आपल्याविपर्यी चिंतन केल्यावर हंसून ह्मणाला ३२.
“पृथ्वी, उदक, तेज, वायु अथवा आकाश मी नाहीं; शरीराचे अवलंबन करून मी
सुखाची इच्छा करणारा आहे ३३. ह्या पंचभूतसमुदायात्मक शरीरामध्ये सुखदुःख कामी
अधिक होत असतें. परंतु, त्या शरीरांत असलेल्या मला जर ते होऊं लागेल तर काय
होणार नाहीं? ३४. नित्य जी पंचमहाभूतें त्यांत कामी अधिक झाल्यामुळे कृश अथवा
पुष्ट जें शरीर त्याचे ठिकाणीं असलेली ममत्वबुद्धि एकदां सोडिली ह्मणजे विशेष
प्रकार कोठेही उपलब्ध होत नाहीं ३५. पंचमहाभूतांची जी तन्मात्रे ह्मणजे सूक्ष्म
रूपें त्यांच्या ठिकाणीं असलेला जो विषयसमुदाय त्याचे ठिकाणींही जरी पाहूं
गेले तरी भूतांशिवाय तेथे दुसरे काहीं एक दिसत नाहीं. सारांश, शरीररूप बनलेला
जो भूतसमुदाय त्याला होणाऱ्या सुखदुःखांशीं माझा संबंध काय आहे ३६. सुख

न अहं मनः ३७ नाहं शरीरं न च मनो बुद्धिर्नाहं यतस्ततः । अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं
मम तत्कथम् ३८ नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं पृथक्शरीरान्मनस्तथाहम् । तस्मिन्नुचेतस्यः
यथापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममान् ३९ राज्यस्य बाण्डा दुरतेऽप्रजोऽस्य देहस्य
चेत्पञ्चमयः स राशिः । गुणप्रवृत्त्या मन किं नु तत्र तत्स्यः स चाहं च शरीरतोऽन्यः ४०
न यस्य हस्तादिकमप्यशेषं मांसं न चस्थानि शिराविभागः । कस्तस्य नागाभर्यादि-
कोशैः स्वल्पोपि संबन्ध इहास्ति पुंसः ४१ तस्मात्प्रमेदिरिह च मेऽस्ति दुःखं न मे सुखं नापि
पुरं न कोशम् । न चाश्वनागादिवलं न तस्य नान्यस्य वा कस्यचिद्वा ममास्ति ४२ यथा
घटीकुम्भकमण्डलस्यमाकाशमेकं बह्वृषा हि दृष्टम् । तथा सुषाहः स च काशिपोऽहं मन्ये च
देहेषु शरीरभेदैः ४३ [३३०४] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे आत्मविवेको
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

जड इवाय ॥ दत्तात्रेयं ततो विप्रं प्रणिपत्य स पार्थिवः । प्रत्युवाच महात्मानं प्रभ-
यावनतो वचः १ तस्म्युत्प्रपश्यतो ब्रह्मन्मम दुःखं न किञ्चन । असम्यग्दर्शिनो मग्नाः सर्वे
देवासुखाण्ये २ यस्मिन्मन्मन्मन्मत्वेन बुद्धिः पुंसः प्रजायते । ततस्ततः समाश्रय दुःखा-

अथवा दुःख हे मानसिक असणार व त्यांचा संबंध मनाशी असणार. परंतु, मी
मन नसल्यामुळे त्या सुखाचा अथवा दुःखाचा संबंध माझ्याशी नाही ३७. मन,
बुद्धि अथवा अहंकार जर मी नाही तर अंतःकरणजन्य आणि क्षणनच परकीय जे
दुःख ते मला होईल कसे ? ३८. मी शरीर अथवा मन नसून शरीराहून व मना-
हून भिन्न आहे; तेव्हा सुखदुःखे शरीरांत असली किंवा मनांत असली तरी त्यांचा
संबंध माझ्याशी काय आहे ? ३९. ह्या देहाचा जो ज्येष्ठ बंधु तो राज्याची इच्छा
करीत आहे; परंतु, तोही पंचभूतात्मकच ढीग आहे. तेव्हा गौणार्थाने त्या भूतस-
मुदायाचे ठिकाणी ममत्वबुद्धि धारण करून मला उपयोग काय आहे ? तो व मी असे
उभयतांही भूतमय राशींचे ठिकाणी असून उभयतांही शरीराहून भिन्न आहो ४०.
हस्तादिक अवयवांपैकी ज्याचे काही एक नाही आणि त्या अवयवांत असलेल्या
मांसाशी, अस्थीशी अथवा भिन्न भिन्न शिरांशी ज्याचा संबंध नाही त्या पुरुषाचा
गज, अश्व, रथ इत्यादि कोशांशी अल्प तरी संबंध असणार कोटून ? ४१ तस्मात्,
शत्रु, दुःख, सुख, नगर, खजिना व गजाश्वादि सैन्य हांपैकी मला काही एक नाही;
त्याचप्रमाणे त्या सुबाहूलाही नाही व दुसऱ्याही कोणाला नाही ४२. घागर, ढेरा,
कमंडलू हांत असलेले एकच आकाश ज्याप्रमाणे अनेक प्रकारांनी दिसते त्याप्रमाणे
सुबाहु, काशिराज व मी देहाचे ठिकाणी वस्तुतः एकच असून शरीरभेदानुळे
भिन्न भिन्न भासत आहो ४३. (३३०४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतीत आत्म-
विवेकनामक चौतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

जड ह्मणतोः—नंतर विनयाने नम्र झालेला तो राजा महाम्या विप्र दत्तात्रेयाला
प्रणिपात करून ह्मणाला ? “ हे ब्रह्मन्, मी विचार करून लागलों असतां मला

येव प्रयच्छति ३ मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुण्डे । न तादृशममताशन्ये कलवि-
 ङ्क्ष्य मूषिके ४ सोऽहं न दुःखी न सुखी यतोऽहं प्रकृतेः परः । यो भूताभिभवो भूतैः सुख-
 दुःखात्मको हि सः ५ दत्तात्रेय उवाच ॥ एवमेतन्नरव्याघ्र यथैतद्व्याहृतं त्वया । ममेति
 मूले दुःखस्य न ममेति च निर्दोषः ६ मत्प्रभादेव ते ज्ञानमुत्पन्नमिदमुत्तमम् । ममेति प्रत्ययो
 येन क्षिप्तः शाल्मलितूळवत् ७ अहमित्यंकुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान्महान् । गृह्येत्रो-
 षशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ८ धनधान्यमहापयो नैककालप्रवर्धितः । पुण्यापुण्याप्रपुण्यश्च
 सुखदुःखमहाफलः ९ अपवर्गपथव्यापी मूढसम्पर्कसेचनः । विधित्ताभूद्भ्रमालाभ्योऽकृत्य-
 ज्ञानमहातरुः १० संसाराध्वपरिश्रान्ता ये तच्छलां समाश्रिताः । भ्रान्तिज्ञानसुखापीना-
 स्तेषामात्यन्तिकं कृतः ११ यैस्तु सत्सङ्गपापाण्यितेन ममतातरुः । छिन्नो विद्याकुडारेण
 ते गतास्तेन वर्त्मना १२ प्राप्य ब्रह्मवनं शीतं नीरजस्कमकण्टकम् । प्राप्नुवन्ति परां
 प्राप्ता निर्वृतिं कृतिवर्जिताः १३ भूतेन्द्रियमयं स्थूलं न त्वं राजन्नचाप्यहम् । न तन्मात्रं
 मया वाच्यं नैवान्तःकरणात्मको १४ कं वा पश्यामि राजेन्द्र प्रपानमिदमावयोः । यतः

काहीएक दुःख नाही; दुःखसागरांत सर्वदां अविचारीच मग्न झालेले आहेत २. ज्या
 ज्या ठिकाणी पुरुषाची ममत्वबुद्धि होते त्या त्या ठिकाणापासून ती पुरुषाला दुःखच
 देते ३. घरांतील कोंबडें मांजरानें मारिल्यास जसें दुःख होतें तसें ममत्वबुद्धिरहित
 चिमणी अथवा लंदीर मांजरानें मारिल्यास होत नाही ४. मी प्रकृतीहून पर असल्या
 मुळें दुःखी नाही व सुखीही नाही; जो भूतांच्या कचाट्यांत सांपडलेला असतो क्षणजे
 पंचभूतात्मक शरीराचे ठिकाणी जो ममत्वबुद्धि धारण करित असतो तो सुखदुःखा-
 त्मकच असतो ५. दत्तात्रेय क्षणतातः— हे पुरुषत्रेष्टा, हे तुझ्या क्षणण्याप्रमाणेंच
 आहे. माझे ही बुद्धि दुःखाचें मूल असून त्या बुद्धीचा अभाव हें सुख होय ६. माझ्या
 प्रभामुळेच तुला हें उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त झाले आहे व त्यानें सुयरीच्या कापसाप्रमाणें
 ममत्वबुद्धि उडवून टाकिली आहे ७. मी द्या अंकुरापासून अज्ञानरूप महावृक्ष उत्पन्न
 झालेला आहे. माझे हें खोड; घर व शेत ह्या मोठ्या मोठ्या शाखा; पुत्र, स्त्री इत्यादि
 पल्लव ८; धन व धान्य हीं मोठी मोठी पाने; पुण्यपाप हीं पुष्पे व सुखदुःख हीं फळे
 असून अनेक फालपर्यंत तो वृद्धिगत झालेला आहे; मोक्षमार्ग त्यानें अडवून धरिला
 आहे; मूढसंपर्करूप उदक त्याला मिळत आहे; आणि कर्तव्यबुद्धिरूप भृंगसमुदायांनीं
 तो भरलेला आहे ९, १०. संसाररूप प्रवासानें श्रोत होऊन जे, भ्रान्तिमूढक ज्ञान व
 सुख धांप्यां अधीन झाल्यामुळे त्याच्या छायेचा आश्रय करितात त्यांना मोक्ष होणार
 कोठून ! ११. सत्संगरूप निसर्गावर धार लाविलेल्या ज्ञानरूप कुन्हाडीनें ज्यांनीं तो
 ममत्वरूप वृक्ष तोडून टाकिला आहे ते त्या मोक्षमार्गीला लागलेले आहेत १२; आणि
 ममत्वबुद्धिरहित असलेल्या त्याच प्राज्ञ लोकांना राज व फांटे धांपी शून्य असलेलें
 शीतल प्रह्वन प्राप्त झाल्यावर उत्कृष्ट सुख होत असतें १३. हे राजा, भूतें व इंद्रियें
 एतत्समुदायरूप असलेलें हें स्थूल शरीर क्षणजे तूं नव्हेस व मीही नव्हे. त्याचप्रमाणें

परो हि क्षेत्रज्ञसंघातो हि गुणात्मकः १५ मशकोदुम्बरप्रीकासुखमस्त्याम्भसो यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनोर्नृप १६ अलर्कः श्वाच ॥ भगवंस्त्वरप्रसादेन
 ममाविर्भूतमुत्तमम् । ज्ञानं प्रधानचिच्छक्तिविवेककरमीदृशम् १७ कित्त्वत्र विषयाक्रान्ते
 स्थैर्यवच्च न चेतसि । न चापि वेष्टि मुख्येयं कथं प्रकृतिबन्धनात् १८ कथं न भूयां भूयश्च
 कथं निर्गुणतामियाम् । कथं च ब्रह्मणैकत्वं ब्रजेयं शाश्वतेन वै १९ तन्मे योगं तथा ब्रह्मन्प्र-
 जताश्रमिषाचते । सम्यग्ब्रूहि मदाप्राप्तं सत्सङ्गो ह्यपकृत्याम् २० [२३२४] इति श्रीमा-
 र्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयालर्कसंवादे पञ्चाध्यायः ॥ ३५ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥ ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः । सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्य-
 मनक्य प्राकृतैर्गुणैः १ योगे च शक्तिर्विदुषां येन श्रेयः परं भवेत् । मुक्तियोगात्तथा योगः सम्य-
 ग्ज्ञानान्महीपते । संगदोषोद्भवं दुःखं ममत्वास कचेतसाम् २ तस्मात्सङ्गं प्रयत्नेन मुमुक्षुः संत्य-
 जेन्नरः । सङ्गाभावे ममेत्यस्याः ख्यातोर्दानिः प्रजायते ३ निर्ममत्वं सखायैव वैराग्यारोपद-
 र्शनम् । ज्ञानादेव च वैराग्यं ज्ञानं वैराग्यपूर्वकम् ४ तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्गोत्रं येन जीवति ।
 यन्मन्त्रये तदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ५ अपभोगेन पुण्यानामपुण्यानां च पार्थिव । कर्तव्यः-

भूततन्मात्रांचे ठिकाणीही मी ही बुद्धि असणें उपयोगी नाही व आपण अंतःकरण-
 रूपही नाही १४. हे राजेंद्रा, गुणात्मक क्षेत्रज्ञसमुदाय ज्याअर्थी मायेहून वेगळा आहे
 त्याअर्थी मी श्रेष्ठ कोणाला पाहू ? शरीराचे ठिकाणी ममत्वबुद्धि ही आपली माया आहे
 १५. उंबर, लव्हाळा, मोळ, मत्स्य व उदक ह्यांचे भूतरूपाने वस्तुतः ऐक्य असूनही
 भिन्नत्व आहे. त्याचप्रमाणे क्षेत्र व आत्मा ह्यांची गोष्ट आहे १६. अलर्क क्षणतोः—हे भग-
 वन्, प्रधान व चिच्छक्ति ह्यांची निवड करणारे अशाप्रकारचे ज्ञान मला आपल्या प्रसा-
 दाने प्राप्त झाले आहे १७. परंतु, विषयाक्रांत मन स्थिर नाही व प्रकृतिबंधनापासून
 मुक्तता कशी होईल हे मला कळत नाही १८. पुनरपि, मी जन्मास कसा येणार नाही ?
 निर्गुण कसा होईन ? आणि शाश्वत ब्रह्माशीं एकरूप कसा होईन ? १९ हे, हे ब्रह्मन्,
 नम्र होऊन याचना करित असलेल्या मला आपण नीट सांगा. हे महाप्राज्ञ, सत्संग हा
 मनुष्यावर उपकार करणारा आहे २०. (२३२४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत
 दत्तात्रेय व अलर्क ह्यांच्या संवादाविषयी पसतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

दत्तात्रेय क्षणतोः—योग्याला ज्ञान प्राप्त होऊन अज्ञानाचा वियोग होणें हीच मुक्ति;
 क्षणजे ब्रह्माशीं ऐक्य व प्रकृतिगुणाशीं भिन्नता होय १. परमकल्याणकारक सामर्थ्य
 व मुक्ति विद्वानांना योगाने प्राप्त होत असते. हे भूपते, योग ज्ञानाने प्राप्त होत असतो
 आणि ममत्वबुद्धि ज्यांच्या अंतःकरणांत खिळून गेलेली आहे त्यांना संगदोषजन्य
 दुःख होत असते २. तस्मात्, मुमुक्षु पुरुषाने संग प्रयत्नाने सोडावा; संग नष्ट झाल्यास
 ममत्वबुद्धि नाहीशी होते ३; व त्यामुळे सुख होतें. वैराग्यामुळे दोष दिसूं लाग-
 तात; ज्ञानामुळेच वैराग्य प्राप्त होतें; वैराग्ययुक्त असेल तेंच ज्ञान होय ४. जेथे वास्तव्य
 होईल ते घर, ज्याने जीव जगेल ते अन्न आणि ज्याने मुक्ति मिळेल तेंच ज्ञान व इतर

मिति नित्यानामकमकरणात्तथा ६ अरंघयादपूर्वस्य क्षयात्पूर्वाजितस्य च । कर्मणा मोक्षमाप्नोति न शरीरं पुनः पुनः ७ कर्मणा घन्धमाप्नोति यैपरीत्येन तस्य तु ८ एतत्ते कथितं ज्ञानं योगं चेमं निबोध मे । यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतात्मान्यतां प्रप्नुते ९ प्रागेवात्मात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्जयः । कुर्वीत तज्जये यत्नं तरयोपायं शृणुष्व मे १० प्राणायामैर्देहोपाध्यायान्धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यथा पर्वतधातूनां ध्मात्तानां दहते मलम् । तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिग्रहात् १२ प्रथमं साधनं कुर्यात्प्राणायामस्य योगविद् । प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायामं ददाहृतः १३ लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामविधोदितः । तस्य प्रमाणं यस्यामि तदुत्कं शृणुष्व मे १४ लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्वियुगः स तु मध्यमः । त्रियुगानिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकीर्तितः १५ निमेषोन्मेषणे मात्रा कालो लब्धदरस्तथा । प्राणायामस्य संख्यापं स्मृतो द्वादशमात्रिकः १६ प्रथमेन जयेत्स्वेदं मध्यमेन च वेपथुम् । विषादं हि तृतीयेन जयेदोषाननुक्रमात् १७ मृदुत्वं सेव्यमानाम्नु सिंहशार्दूलकुञ्जराः । यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः १८ वश्यं मत्तं यधेच्छातो नागं नयति हस्तिपः । तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितम् १९ यथा हि साधितः सिंहो मृगान्दति न मानवान् । तद्वन्नृन्दः

अज्ञान ५. हे राजा, पुण्यपापांच्या उपभोगानें नित्य कर्म कर्तव्यबुद्धीनें निष्कामकेल्यानें ६, पूर्वार्जित कर्माचा उपभोगानें क्षय केल्यानें आणि नूतन कर्माचा संचय न केल्यानें कर्मापासून मोक्ष प्राप्त होतो व वारंवार शरीर प्राप्त होत नाही ७. ह्याच्या उलट वागलें असतां बंधन प्राप्त होतें ८. हें तुला ज्ञान कथन केलें. आतां ज्याचें अवलंबन केलें असतां योगी शाश्वत ब्रह्माप्रत जाऊन मिळतो तो हा योग तूं श्रवण कर ९. प्रथम योग्यांनीं आपलें मन जिंकिलें पाहिजे. कारण, तें पराजित होणें दुर्घट आहे; ह्मणून तें जिंकण्याचा यत्न केला पाहिजे. त्याविषयी यत्न तूं माझ्यापासून ऐक १०. प्राणायामाच्या योगानें दोष दग्ध करावे; धारणांच्या योगानें पातक जाळून टाकावे; प्रत्याहारानें विषयांचा नायनाट करावा आणि ध्यानाच्या योगानें अनीश्वर गुणांचा नाश करावा ११. पर्वतांसंबंधीं धातु तावून काढिले असतां ज्याप्रमाणें निर्मल होतात त्याप्रमाणें प्राणायामानें इंद्रियकृत दोष दग्ध होऊन जातात १२. ह्यास्तव, योगवेत्त्यानें प्रथमतः प्राणायाम सिद्ध करावा. प्राणायाम ह्मणजे प्राण व अपान ह्यांचा निरोध १३. लघु, मध्य व उत्तरीय असा तीन प्रकारचा प्राणायाम आहे. हे अलर्का, त्याचें प्रमाण मी सांगतों तें तूं ऐक १४. बारा, चौवीस व छत्तीस ह्या मात्रांनीं अनुक्रमें लघु, मध्यम व उत्तम प्राणायाम होतो १५. पापण्या मिटून उघडण्याला लागणारा किंवा लघु अक्षर उच्चारण्यास लागणारा जो काल तो मात्राकाल होय. ह्या बारा मात्रा ह्मणजे प्राणायामाचा काल होय १६. लघु, मध्यम व उत्तम प्राणायामानें अनुक्रमें खेद, कंप व विषाद हे दोष जिंकवे १७. शुश्रूषेच्या योगानें ज्याप्रमाणें सिंह, व्याघ्र व गज मृदु होतात त्याचप्रमाणें योग्याला प्राण वश्य होतो १८. माहृत ज्याप्रमाणें मत्त,

पवनः क्लिष्टं न नृणां तनुम् २० तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् । श्रूयतां
 भुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् २१ ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित्प्रसादश्च महीपते । स्वरूपं
 शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् २२ कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंशयः । चेतसोऽप्य-
 कषायित्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते २३ ऐहिकानुष्मिकान्कामाङ्गोभमोहात्मकान्त्वयम् । निरु-
 ध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकालिकी २४ अतीतानागतानयान्विप्रकृततिरोहि-
 तान् । विजानातीन्दुसूर्यश्चंद्राणां ज्ञानसम्पदा २५ तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति
 संविदम् । तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः २६ यान्ति प्रसादं येनास्य
 मनः पञ्च च वायवः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च स प्रसाद इति स्मृतः २७ शृणुष्व च मही-
 पाठ प्राणायामस्य लक्षणम् । युञ्जतश्च सदा योगं यादृग्विहितमासनम् २८ पश्चमदासनं
 चापि तथा स्वस्तिकासनम् । आस्थाय योगं युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि २९ समः सम-
 सनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ । संहृतास्तथैवैकैकं सम्यग्विबुधस्य चाग्रतः ३० पाष्णिभ्यां
 लिङ्गद्वयपणावस्थान्प्रयतः स्थितः । किंचिदुन्नानितशिरा दन्तैर्दन्ताग्र संस्पृशेत् ३१ संप-
 द्यन्नासिकांश्चैवं च दशान्ववलोक्य च । रजसा तमसो हृत्तिं सत्त्वेन रजस्तथा ३२ सं-
 क्षाय निर्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन्मन एव

गज इच्छेनुसार ताव्यांत आणितो त्याचप्रमाणे योगी इच्छेनुसार प्राणवायु ताव्यांत
 आणितो १९. वश करून घेतलेला सिंह ज्याप्रमाणे मानवांचा वध न करितां मृगांचा
 वध करितो त्याचप्रमाणे निरुद्ध केलेला प्राण मनुष्यदेह दग्ध न करितां पातक दग्ध
 करितो २०. तस्मात्, योग्यानें सर्वदां प्राणायाम करीत जावें. आतां मोक्षरूप फल
 देणाऱ्या चार अवस्था तूं ऐक २१. हे मूपते, ध्वस्ति, प्राप्ति, संविद् व प्रसाद ह्या चार
 अवस्था होत. ह्यांचे स्वरूप तूं अनुक्रमानें ऐक २२. इष्ट व अनिष्ट कर्माच्या फलाचा क्षय
 होऊन चित्त निर्मल होणें ही ध्वस्ति होय २३. ऐहिक व पारलौकिक अशा लोभमोहात्मक
 भोगांविपर्याय योग्यानें सर्वदां निरिच्छ असणें ही सार्वकालिक प्राप्ति होय २४. चंद्र, सूर्य,
 नक्षत्रे व ग्रह ह्यांसंबंधानें मागल्या, पुढल्या, दूरच्या व अदृश्य गोष्टी—जेव्हां योगसाम-
 र्यानें संपन्न झालेला योगी—ज्ञानसंपत्तीनं जाणूं लागतो क्षणजे जेव्हां त्याला अतीन्द्रिय-
 ज्ञान प्राप्त होतें, तेव्हां प्राणायामाची संविद् ही अवस्था प्राप्त झाली असें समजावें २५,
 २६. मन, पांच वायु, इंद्रिये व विषय हों ज्याच्या योग्यानें प्रसन्न होतात तो प्रसाद होय
 २७. हे मूपते, योगावलंबन करणाऱ्या पुरुषानें आसन कसे घालावें हें आणि प्राणायामा-
 माचें लक्षण तूं श्रवण कर २८. मनानव्ये प्रणवाचा जप करीत करीत पद्मासन,
 अर्धासन अथवा स्वस्तिकासन घालून योगसाधन करावें २९. दोन्ही पाय अखडून
 व आसन बरोबर घालून समष्टि योग्यानें तोंड मिटावें. त्याचप्रमाणे मांड्या पाण्याच्या
 योगानें पुढून व्यापून लिंग व वृषण एं ना स्पर्श न करितां मनोनिग्रह करून रहावें.
 मस्तक किंचित् वर करावें; दातांनीं दातांना स्पर्श करूं नये ३०, ३१; दिशांकडे न
 पाहतां नासिकाप्रांष्टि दावी. रजोगुणानें तमोवृत्ति व सत्यगुणानें रजोवृत्ति ३२ आच्छा-

च ३३ विगृह्य समयायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् । यस्तु प्रत्याहरेत्कामान्सर्वाङ्गानीय कच्छपः
 ३४ सदाभरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि । स बाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पापकण्डना-
 मितः ३५ पूरयित्वा कुपो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् । प्राणायामादत्र द्वौ च पारणा सामि-
 पीयते ३६ द्वे धारणे रम्यते योगे योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः । तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो निष्-
 तात्मनः ३७ सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते । धीयते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुण-
 मप्यक् ३८ व्योमादिपरमाणुंश्च तथात्मानमकल्मषम् । इत्थं योगी यताहारः प्राणायाम-
 परायणः ३९ जितां जितां शनैर्मृमिमारोहेत यथा गुहम् । दोषान्व्यापीस्तथा मोहमाश्रन्ता
 भूरनिर्जिता ४० विवर्धयति नारोहेतस्माद्भूमिर्निर्जिताम् । प्राणानामुपसंरोषात्प्राणा-
 याम इति स्मृतः ४१ धारणेत्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनो यया । शब्दादिभ्यः, प्रवृत्तानि
 बद्धाणि यतात्मभिः ४२ प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः । उपायश्चात्र कथितो
 योगिभिः परमर्षिभिः ४३ येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः । यथा तोयार्थि-
 नस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ४४ आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः । प्राज्ञान्म्यां
 हृदये चाप तृतीयं च तथोरसि ४५ कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभूमध्यमूर्धसु । किञ्च तस्मा-

दित करून योग्यानें निर्मल सत्त्वगुणावलंबी होऊन योगाम्यास करावा. विषयांपासून
 इंद्रिये परावृत्त करून आणि इंद्रियांचा व मनाचा ३३ निग्रह करून प्रत्याहाराचा
 उपक्रम करावा. कांसत्र ज्याप्रमाणे सर्व अवयव आंखवून घेते त्याप्रमाणे जो योगी
 सर्व काम आवळून घेईल ३४ व सर्वदां आत्म्याविषयांचे दक्ष राहून जो स्वतःचे ठिकाणीं
 आत्म्याला अवलोकन करूं लागेल त्या ज्ञानी पुरुषाने बाह्य व आभ्यन्तर शौच संपा-
 दन करून कंठापासून नाभीपर्यंत देह भरून काढून प्रत्याहाराचा उपक्रम करावा.
 चारा प्राणायाम हाणजे धारणा ३५, ३६. तत्त्वज्ञानी योग्यांनीं योगाला दोन धारणा
 अवश्य सांगितल्या आहेत; त्याचप्रमाणे योगावलंबी व जितेंद्रिय योग्याचे ३७ सर्व
 दोष नाहीसे होऊन त्याला स्वस्थता प्राप्त होते; तो परब्रह्म, भिन्न भिन्न प्रकृतिगुण,
 आकाशादि भूतांचे परमाणु व निर्मल आत्मा अवलोकन करूं लागतो. ह्याप्रमाणे
 प्राणायामनिष्ठ व नियमित आहार करणारा योगी ३८, ३९ ह्याप्रमाणे हळू हळू
 स्वाधीन झालेल्या भूमिकेवर आरुढ होऊं लागतो. भूमिका स्वाधीन झाल्याशि-
 वाय तिचे एकसारखे अवलंबन केले असतां दोष, व्याधि व मोह ह्यांची ४० वृद्धि होते.
 तस्मात्, जी भूमिका स्वाधीन झालेली नाही तिच्यावर आरुढ होऊं नये. प्राणांच्या
 उपरोधाने प्राणायाम होत असतो ४१. जिच्या योगाने मन निश्चल ठेविले जाते ती
 धारणा होय. जितेंद्रिय योगी प्रवृत्त झालेली इंद्रिये ज्याच्या योगाने शब्दादि विषयां-
 पासून परावृत्त करितात ४२ त्याला प्रत्याहार असें ह्णतात. योगी महर्षींनीं हा उपाय
 कथन केलेला आहे ४३. ह्याच्या योगाने योग्याला व्याध्यादि दोष प्राप्त होत नाहीत.
 उदकार्या लोक ज्याप्रमाणे यंत्र, नाल इत्यादिकांनीं हळू हळू उदक ४४ सेवन करीत
 असतात त्याचप्रमाणे आंत न होणाऱ्या योग्याने वायूचे पान करावे. प्रथम नाभीचे

स्पर्शस्मिन् धारणा परमा स्मृता ४६ दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यधरसान्यताम् ।
 माध्यातः क्षुधितः आन्तो न च व्याकुलचेतनः ४७ युज्यते योगे राजेन्द्र योगी सिद्धयर्थ-
 मादृतः । नातिशीते न चोष्णे वै न हृन्दे न निद्रात्मके ४८ कालेष्वेतेषु युज्यते न योगे
 ध्यानतत्परः । सं श्रद्धाग्रजलाभ्यामे जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ४९ शुष्कपर्णचये नयां श्मशाने
 सप्तरीसुपे । समये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसंचये ५० देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योग्याभ्यासे
 विवर्जयेत् । सत्त्वस्थानुपपत्तौ च देशकालं विवर्जयेत् ५१ नासतो दर्शनं योगे तस्मा-
 तत्परिवर्जयेत् । शेषानेताननादृत्य मृदत्वाद्यो पुनक्ति वै ५२ विघ्नाय तस्य वै शेषा
 जायन्ते वज्रबोध मे । बाधिर्यं जडता टोषः स्मृतेर्मूकत्वमन्यता ५३ ज्वरश्च जायते सद्य-
 स्तत्तदज्ञानयोगिनः । प्रमादायोगिनो दोषा यथेते सुधिक्रित्सितम् ५४ तेषां नाशाय कर्तव्यं
 योगिनां तज्जिबोध मे । क्षिप्वां यवागुमृत्युष्णां मुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ५५ वातगुल्मप्र-
 शान्त्यर्थमुदावर्ते तथोदरे । यवागुवापि पवनं वायुगन्धिं प्रतिष्ठिपेत् ५६ तद्वत्कन्ये महा-
 शैले स्थिरं मनसि धारयेत् । विघाते वचसो वाचं बाधिर्ये श्वर्णेन्द्रियम् ५७ यथैवाप्रकटं
 ध्यायेत्तृष्णातो रसनेन्द्रियम् । यस्मिन् यस्मिन्नुजा देहे तस्मिन्स्तदुपकारिणाम् ५८ धारये-

ठिकाणीं आणि नंतर अनुक्रमे हृदय, वक्षस्थल ४६, कंठ, मुख, नासिकाग्र, नेत्र,
 भ्रूमध्यं व मस्तक आणि त्याच्याही परीकडे वायूचे संदमन करावे. ही उत्कृष्ट धारणा
 होय ४६. ह्या दहा धारणा प्राप्त झाल्या असतां ब्रह्मसाम्य प्राप्त होते. हे राजेंद्रा,
 सिद्धयर्थे दक्ष असलेल्या योग्याने पोटा फुगल्यावर, इंद्रिये स्वस्थ नसतांना, क्षुधित
 असतांना व श्रम झाल्यावर योग्याभ्यास करूं नये. त्याचप्रमाणे अतिशीत, अत्युष्ण,
 ह्रंद आणि वायुरूप ४७, ४८ ह्या कालांच्या ठिकाणी ध्याननिष्ठ पुरुषाने योगावलंबन
 करूं नये. त्याचप्रमाणे सशब्द अग्नि व उदक ह्यांचे संनिध, जीर्ण गोठा, चतुष्पथ ४९,
 शुष्क पार्नांचाटींग, नदी, श्मशान, सर्पयुक्त अथवा भद्रयुक्त स्थान, कूपतीर, चैत्यवृक्ष
 व वाळू ५० ह्या ठिकाणी तत्त्ववेत्त्याने योग्याभ्यास करूं नये. मन स्थिर होत नसल्या-
 मुळे आणि ज्या ठिकाणी व ज्या वेळीं मनाची एकाग्रता होत नसेल तो प्रदेश व तो काल
 वर्ज्य करावा ५१. योगाला अनिष्टदर्शन घातुक असल्यामुळे ते वर्ज्य करावे. ह्या दोषांची
 उपेक्षा करून जो मृदुपणाने योग्याभ्यास करूं लागतो ५२ त्याला कोणते दोष विघ्न
 आणितात ते ऐक. बाधिर्य, जडता, स्मृतिभ्रंश, मूकत्व, आंघ्र्य ५३ व ज्वर हे दोष
 तत्क्षणीं अज्ञानामुळे होऊं लागतात. योग्याच्या प्रमादामुळे जर हे दोष झाले तर ते
 नाहीसे करण्याकरितां योग्यांनीं काय चिकित्सा करावी ती ऐक. क्षिब्ध व अत्युष्ण द्रवम्
 सेवन करून ५४, ५५ वातगुल्मशांत्यर्थे तेथेंच धारणा करावी. उदावर्त अथवा उदररोग
 झाल्यास वायुमयीपाशीं यवागु अथवा वायु धारण करावा ५६. त्याचप्रमाणे कंप होऊं
 लागल्यास मनामध्यें प्रचंड पर्वत स्थिरपणें धारण करून रहावे. मूकत्व आल्यास वाणी-
 चे, बाधिर्य प्राप्त झाल्यास श्वर्णेन्द्रियाचे ५७ आणि तृपाक्रांत झाल्यास रसनेन्द्रियाचे
 चिंतन करावे. ज्याप्रमाणे आम्रफलेच्छु पुरुष आम्रफलाचे चिंतन करित असतो त्याच-

धारणामुष्णे शीतां शीतिं च दाहिनीम् । कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् ६९
 क्षप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते । वावापृथिव्या वाय्वग्रा व्यापिनावीप धार-
 येत् ६० अमानुषास्तत्त्वज्ञाश्च वाधास्त्विति चिकित्सितम् । अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं
 प्रविशेद्यदि ६१ वाय्वग्निधारणेनैनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् । एवं सर्वात्मना रथा कार्या योग-
 विदा नृप ६२ धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः । प्रवृत्तिलक्षणाख्यानायोगिनो
 विस्मयात्तथा । विज्ञानं विद्यते याति तस्माद्रोप्याः प्रवृत्तयः ६३ अलौक्यमारोग्यमनिष्टरत्नं
 गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् । कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि
 चिह्नम् ६४ अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् । न बिभ्यति च सत्त्वानि सिद्धेर्ल-
 क्षणमुत्तमम् ६५ शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य वाधा न विद्यते । न भीतिमेति चान्येभ्यस्तास्य
 सिद्धिरुपस्थिता ६६ [२३९०] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे जडोपाख्याने योगनिरूपणं
 नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥ उपसर्गाः प्रवर्तन्ते दृष्टे ह्यात्मनि योगिनः । ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि
 समासेन निबोध मे १ काम्याः क्रियास्तथा कामान्मातृपानभिवाञ्छति । क्षियो दानफलं
 विशां मायां कुप्यं धनं दिवम् २ देवत्वमनरेशत्वं रसायनवयःक्रियाम् । मरुत्प्रपतनं यस्मै

प्रमाणे जे जे इंद्रिय पीडनें विकृत होईल ते ते निर्विकार करण्याकरितां त्याला उपयोगी
 पडणारी भावना मनामध्ये करावी १८. उष्ण झाल्यास मनमध्ये शैत्याचें व शैत्य
 झाल्यास उष्णतेचें चिंतन करावें. मस्तकावर एक खिळा ठेवून काष्ठानें काष्ठार मारावें
 १९; क्षणजे स्मृतिभ्रंश झालेल्या योग्याला तत्क्षणीं स्मृति प्राप्त होते. अमानुष प्राण्या-
 पासून बाधा होऊं लागल्यास स्वर्ग व पृथ्वी व्यापून टाकणाऱ्या अग्निवायूंचें चिंतन
 करावें. अमानुष प्राणी योग्यामध्ये प्रविष्ट झाल्यास ६०, ६१ त्या देहगत प्राण्याला वायु
 व अग्नि धारण करून दग्ध करावें. हे राजा, ह्याप्रमाणे योगवैद्यानें आपलें सर्वस्व रक्षण
 करावें ६२. कारण, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्यांच्या प्राप्तीचें साधन शरीर आहे. प्रवृत्ति-
 लक्षण सांगण्यानें व विस्मयानें योग्याचें ज्ञान नष्ट होतें. तस्मात्, प्रवृत्तीचें गोपन करावें
 ६३. निर्लोभ, आरोग्य, अनिष्टरत्न, सुगंध, अल्प मूत्र व पुरीष, कान्ति, प्रसन्नता व
 स्वरसौम्यता हे योगप्रवृत्तीचें प्रथम चिन्ह होय ६४. लोकानां प्रेम करूं लागणें, मागे
 गुणवर्णन करणें आणि प्राण्यांना न भिणें हे सिद्धीचें उत्कृष्ट लक्षण होय ६५. रस्युग्र
 शीतोष्णादिकांनां ज्याला पीडा होत नाही व ज्याला इतरांचें भय वाटत नाही त्याला
 सिद्धि प्राप्त झाली असें समजावें ६६. (२३९०) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत
 जडोपाख्यानांतील योगनिरूपणनामक उत्तमोत्तम अध्याय समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

दत्तात्रेय क्षणतातः—आत्मदर्शन योग्याला झाले असतां होणारे उपद्रव मी संक्षेपानें
 सांगतां तें ऐक १. योग्याला उपसर्ग होऊं लागले असतां तो काम्य कर्म व मर्त्यभोग्य-
 विषय ह्यांची इच्छा करूं लागतो व त्याचप्रमाणे स्त्रिया, दानफल, दारा, माया, सुवर्णादि
 धातू, द्रव्य, स्वर्ग २, देवाव, देवाधिपत्य, रसायनानें तारुण्य आणणें, हवेंतून उडणें,

जलान्यावेशनं तथा ३ आह्वानां सर्वदानानां फलानि नियमांस्तथा । तथोपवासात्पूर्तां च
 देवताभ्यर्चनादपि ४ तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य उपसृष्टोऽभिवाञ्छति । चित्तमित्थं वर्तमानं
 यत्नायोगी निवर्तयेत् ५ ब्रह्मसाक्षि मनः कुर्वन्नुपसर्गात्प्रमुच्यते । उपसर्गाजितैरोभिरुपसर्गा-
 स्ततः पुनः ६ योगिनः संप्रवर्तन्ते साध्वराजसतामसाः । प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्ता
 तथापरौ ७ पञ्चैते योगिनां योगविधाय कटुकोदयाः । वेदार्थाः कान्यभाषार्था विद्याशिल्पा-
 न्यशेषतः ८ प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः । शब्दार्थानस्त्रिद्वन्द्वेति शब्दं
 गृह्णाति चैव यत् ९ योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते । समन्तादीशते चाष्टौ स
 यदा देवयोनयः १० उपसर्गं तमप्याहुर्देवमुन्मत्तवदुषाः । धाम्यते यन्निरात्मन् मनो शोषेण
 योगिनः ११ समस्ताचारविभ्रंशाद्भ्रमः स परिकीर्तितः । आवर्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदा-
 कुलः १२ नाशयेचित्तमावर्तं उपसर्गः स उच्यते । एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः १३
 उपसर्गमहाधोरैरावर्तन्ते पुनः पुनः । प्रावृत्त्यकम्बलं शुक्रं योगी तस्मान्मनोमयम् १४
 चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः । योगपुक्तः सदा योगी लब्धाहारो जितेन्द्रियः १५
 सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराया मूर्ध्नि धारयेत् । धरित्री धारयेयोगी तत्सौक्ष्म्यं प्रतिपद्यते १६
 आत्मानं मन्यते चोर्वी तद्रथं च जहाति सः । तथैवानु रसं मृक्षं तद्रूपं च तेजसि १७ स्पृगं

यज्ञः जलप्रवेश ३, श्राद्धं व सर्व दाने ह्यांची फळे व नियम, उपवास, पूर्त व देवपूजन
 ह्यांच्या योगाने ४ प्राप्त होण्याची इच्छा करुं लागतो. परंतु, असे होणारे चित्त यत्न
 करून योग्याने परत फिरवावे ५. मन ब्रह्मासक्त करणारा योगी उपसर्गापासून मुक्त
 होतो. हे उपसर्ग जिकित्थ्यानंतर पुनरपि सात्विक, राजस व तामस असे दुसरे उपसर्ग
 योग्याला प्राप्त होतात. प्रातिभ, श्रावण, दैव, भ्रम व आवर्त ६, ७ हे परिणामी दुःखदा-
 यक होणारे पांच उपसर्ग योगविज्ञाकरिता योग्याला प्राप्त होत असतात. वेद, काव्ये व
 शास्त्रे ह्यांचे अर्थ आणि सर्व प्रकारच्या विद्या व शिल्पे ८ ह्यांची स्फूर्ति ज्याच्या योगाने
 योग्याला होते तो प्रातिभ उपसर्ग होय. सर्वशब्दार्थज्ञान आणि हजारों योजनांपासून
 ऐकू येणें हा श्रावण उपसर्ग होय. तो योगी जेव्हां आठ देवयोनि समोवर्ती दिसूं लाग-
 ल्यामुळे उन्मत्ताप्रमाणे चौहोकडे पाहूं लागतो तेव्हां त्याला देव उपसर्ग झाला असे
 प्राज्ञ जन क्षणू लागतात. दोषामुळे जेव्हां योग्याचे मन आलंबनरहित होऊन भ्रमण
 करूं लागते ९, १०, ११ तेव्हां सर्व आचारांपासून येणो भ्रष्ट होत असल्यामुळे त्या
 स्थितीला भ्रम असे क्षणतात. उदकाच्या भोंवत्याप्रमाणे ज्ञानावर्त जेव्हां चित्ताचा नाश
 करूं लागतो तेव्हां त्या स्थितीस आवर्त उपसर्ग असे क्षणतात. द्वा महाधोर उपसर्गाच्या
 योगाने योग्यांचा नाश करणाऱ्या सर्वही देवयोनि योग्याभोवती वारंवार घिरट्या घाटूं
 लागतात. हास्तव, योग्याने शुक्र कंबल पांथरून व मन ब्रह्माचे ठिकाणी लीन करून
 त्या परब्रह्माचे चिंतन करीत रहावे; योगनिष्ठ योग्याने सर्वदा जितेन्द्रिय राहून
 हलका आहार कराय १२, १३, १४, १५; आणि भूप्रमृति सत सूक्ष्म धारणा मस्तकीं
 धारण कराय. योग्याने धरित्री मस्तकाचे ठिकाणी आदे अशी भावना केली असतां

वायौ तथा तद्बद्धिभक्तस्तस्य धारणाम् । व्योमः सूक्ष्मां प्रवृत्तिं च शब्दं तद्वज्राहति सः १८
 मनसा सर्वभूतानां मनस्याविशते यदा । मानसीं धारणां बिभ्रन्मनः सूक्ष्मं च जायते १९ तद्बु-
 द्धिमग्नोपाणां सत्त्वानामेत्य योगवित् । परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौदम्यमनुत्तमम् २० परि-
 त्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेत्तानि योगवित् । सम्यग्विज्ञाय योऽलकं तस्यापृत्तिर्न विद्यते २१
 एतासां धारणानां तु सप्तानां सौक्ष्म्यमाश्रयान् । दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां
 व्रजेत् २२ यस्मिन्पस्मिन्ध कुरुते भूते रागं महीपते । तस्मिन्स्तस्मिन्समासक्तिं संप्राप्य स विन-
 दयति २३ तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परम् । परित्यजति यो देही स परं प्राप्नु-
 यात्पदम् २४ एतान्येव तु संधाय सप्त सूक्ष्माणि पार्थिव । भूतादीनां विनाशोऽयं सद्भावश्च स्य
 भुक्तये २५ गन्धादिषु समासक्तिं संप्राप्य स विनदयति । पुनरावर्तते भूप स ब्रह्मापरमावृ-
 पम् २६ सप्तैता धारणा योगी समतीत्य यदिच्छति । तस्मिन्स्तस्मिन्ध्वं सूक्ष्मे भूते याति नरेभ्यः
 २७ देवानामधुराणां वा गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देहेषु लयमाप्नोति संगं नाप्नोति च क्वचित् २८
 अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तपापरम् २९

पृथ्वीचें सूक्ष्म रूप त्याळा समजूं लागतें १६; स्वतःला तो पृथ्वीरूपच समजूं लागतो
 आणि तिच्या गंधरूप गुणाचा तो त्याग करितो. त्याचप्रमाणे उदकाच्या ठिकाणीं अस-
 लेला सूक्ष्म रस, तेजाचे ठिकाणीं असलेलें सूक्ष्म रूप १७, वायूच्या ठिकाणीं असलेला
 सूक्ष्म स्पर्श आणि आकाशाच्या ठिकाणीं असलेलें सूक्ष्म रूप धारणेमुळे त्याला समजूं
 लागतें आणि स्वतःला रसादिरूप मानू लागून तो-रस, रूप, स्पर्श व शब्द ह्या गुणांचा-
 त्याग करितो १८. मानसी धारणेचा तो अभ्यास करूं लागला असतां मनाच्या योगानें
 तो प्राणिमात्राच्या मनामध्ये प्रविष्ट होऊं लागतो व त्याचें मन सूक्ष्म होतें १९. त्याच-
 प्रमाणें योगवेत्ता सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीमध्ये शिरून व अनुपम सूक्ष्मरूप प्राप्त करून
 घेऊन त्याचा त्याग करितो २०. जेव्हां योगवेत्ता ह्या सात सूक्ष्म गुणांचा, ज्ञान ज्ञात्या-
 नंतर त्याग करितो, तेव्हां हे अलंकार, तो पुनरपि जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडत नाही
 २१. ह्या सात धारणांचे सूक्ष्म स्वरूप अवलोकन करून सोडिल्यानंतर जितेंद्रिय
 योग्याला उत्कृष्ट सिद्धि प्राप्त होते २२. हे भूपते, ज्या ज्या भूताचे ठिकाणीं योगी प्रेम
 करूं लागतो त्या त्या भूताधिपतीं तो आसक्त होऊन नाश पावतो २३. तस्मात्, पर-
 स्पर आसक्त झालेलीं सूक्ष्म भूतें जाणून जो त्यांचा त्याग करितो त्याला उत्तम पद
 प्राप्त होतें २४. हे राजा, पांच भूतें, मन व बुद्धि ह्यांचीं सूक्ष्म रूपें समजून आल्या-
 नंतर त्यागानें त्याचा नाश झाला असतां योगतत्त्व जाणणान्याला मुक्ति प्राप्त होते
 २५. हे राजा, गंधादिकांचे ठिकाणीं आसक्ति उत्पन्न झाल्यास योग्याचा नाश होतो
 व ब्रह्मासमीप गेलेलाही तो योगी. पुनरपि ह्या मर्त्य लोकाप्रत परत येतो २६. हे राजा,
 ह्या सात धारणांचें उल्लंघन करून इच्छा असल्यास योगी त्या त्या सूक्ष्म भूताचे
 ठिकाणींही लीन होऊन जातो २७; आणि कोठेही आसक्त न होतां देव, असुर, गंधर्व,
 उरग व राक्षस ह्यांच्या देहांतही तो लीन होतो २८. अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्ति,

यत्र कामावसायित्वं गुणानेतांस्तथैश्वरान् । प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परं निर्वाणसूचकान् ३०
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतमोऽणीयावर्णीयत्वं लघिमागुणः । महिमाऽशेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य
यत् ३१ प्राकाम्यमस्य व्यापित्वादीशित्वं चेश्वरो यतः । वशित्वाद्द्विषिमा नाम योगिनः सप्तमो
गुणः ३२ यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता । ऐश्वर्यकारणैरेभियोगिनः प्रोक्तम-
ष्टधा ३३ मुक्तिसंघचक्रं भूप परं निर्वाणमात्मनः । ततो न जायते नैव वदन्ते न विनश्यति ३४
नापि क्षयमवाप्नोति परिणामं न गच्छति । छेदं छेदं तथा दाहं शोषं भूरादितो न च ३५
भूतवर्गादवाप्नोति शब्दाद्यैर्हियते न च । न चास्य सन्ति शब्दाद्यास्तद्रोका तेन युज्यते ३६
यथा हि कानकं स्रग्दमपद्रव्यवदग्निना । दग्धदोषं द्वितीयेन स्रग्दनेनैक्यं त्रजेभूष ३७
न विशेषमवाप्नोति तद्वयोगाग्निना यतिः । निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ३८
यथाग्निप्रौ संक्षिप्तः समानत्वमनुब्रजेत् । तदाख्यस्तन्मयो भूतो न गृह्येत विशेषतः ३९
परेण ब्रह्मणा तद्वत्प्राप्यैक्यं दग्धकिल्बिषः । योगी याति पृथक्कावं न कदाचिन्महापते ४०
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति । तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनि ४१
[२४३०] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगिसिद्धान्तं सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

प्राकाम्य, ईशित्व, वशित्व २९ आणि यत्र कामावसायित्व हे उत्कृष्ट रीतिनें मुक्तिसुच-
विणारे आठ ईश्वरगुण, हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याला प्राप्त होतात ३०. अणिमा ह्मणजे सूक्ष्मा-
हूनही अत्यंत सूक्ष्म, लघिमा ह्मणजे शीघ्रत्व, महिमा ह्मणजे सर्वपूज्यत्व, कोणतीही
वस्तु अप्राप्य नसणे ही प्राप्ति ३१, व्यापी असल्यामुळे प्राकाम्य, ईश्वर होत अस-
ल्यामुळे ईशित्व आणि स्वार्थीनता असल्यामुळे वशित्व हा योग्याचा सातवा गुण होय
३२. यत्र कामावसायिता ह्मणजे वाटेळ त्या ठिकाणी स्थिति. ह्या आठ ऐश्वर्य-
कारणांमुळे योग्याला, हे राजा, आठ प्रकारचे उत्कृष्ट निर्वाण ह्मणजे आत्ममुक्तिसुचक
पद प्राप्त होते; आणि हे प्राप्त झाल्यावर त्याला जन्म, वृद्धि, विनाश ३३, ३४, क्षय,
परिणाम इत्यादि विकार प्राप्त होत नाहीत. त्याचप्रमाणे पृथ्वीप्रभृति भूतवर्गीमुळे
त्याला छेद, क्लेश, दाह व शोष ह्यांचेही भय उरत नाही; व शब्दादि विषयांच्या ताव-
डीत तो सांपडत नाही. त्याचे ठिकाणी बंधक ह्मणून शब्दादि विषयच रहात नाहीत.
विषयांचा उपभोग जरी त्याला घडला तरी ते विषय त्याला बंधक होत नाहीत ३५, ३६.
हे राजा, हीनद्रव्यमिश्रित सुवर्णाचा तुकडा-अग्नीनें आंतीळ हीनद्रव्यरूप दोष दग्ध
झाल्यावर-ज्याप्रमाणे दुसऱ्या तुकड्याशीं मिळून जातो ३७ व काहीएक भेद
त्यामध्ये उरत नाही त्याचप्रमाणे योगाग्नीनें ज्याचे किल्बिष दग्ध झाले आहे असा यति
त्या ब्रह्माशीं एकरूप होऊन जातो ३८. अग्नीत टाकिलेल्या अग्नीला समानत्व प्राप्त
झाल्यामुळे ज्याप्रमाणे भिन्न करितां येत नाही ३९ त्याचप्रमाणे. किल्बिष दग्ध
झाल्यामुळे परब्रह्माशीं एकरूप वनून गेलेला यति, हे राजा, कधीही त्यापासून भिन्न
होत नाही ४०. उदकांत टाकिलेले उदक ज्याप्रमाणे उदकाशीं मिळून जाते त्याच-
प्रमाणे योग्याचा आत्मा परमात्म्याशीं मिळून जातो ४१. (२४३०) ह्याप्रमाणे

अलर्क उवाच ॥ भगवन्, गिनश्रयां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन्त्या
योगी न सीदति १ दत्तात्रेय उवाच ॥ मानापमानौ यावतौ प्रत्युद्देगकरो नृणाम् । तावैव
विपरीताथौ योगिनः सिद्धिकारकौ २ मानापमानौ यावतौ तावैवाद्दृष्टिपानुते । अपमा-
नोऽमृतं तत्र मानस्तु विपमं विपम् ३ चक्षुःपूतं न्यसेत्पादं वक्षपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां
वदेद्वाणीं बुद्धिपूतं च निन्तयेत् ४ आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च । मदाननेपुष्टि-
द्वयार्थं न गच्छेद्योगवित्कचित् ५ व्यस्ते विषूमे व्यङ्गारे सदाऽस्मन्भुक्तवज्जने । अदेत योग-
विद्वैश्यं न तु तेष्वेव नित्यशः ६ यथैवमग्रमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च । तथा युक्तश्रे-
योगी सतां कर्म न दूषयन् ७ भैक्ष्यं चरेद्गृहस्थेषु यायावरण्डेषु च । श्रेष्ठा तु प्रथमा चेति वृत्ति-
रस्योपदिश्यते ८ अथ नित्यं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेयतिः । श्रद्धानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु
महात्मसु ९ अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टापतितेषु च । भैक्ष्यचर्यां विवर्णेषु जघन्या वृत्ति-
रिष्यते १० भैक्ष्यं यवाणं तक्रं वा पयो यावकमेव वा । फलं मूलं प्रियंगुं वा । कणपिण्या-
कसक्तवः ११ इत्येते च शुभाहारा योगिनां सिद्धिकारकाः । तत्प्रयुज्यान्मुनिर्भक्त्या परमेण
समाधिना १२ अपः पूर्वं सकृत्प्राश्य तूष्णीं भूत्वा समादितः । प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा
आहुतिः स्मृता १३ अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा । उदानाय चतुर्थी स्याद्वा-

श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील योगिसिद्धान्तमक सदतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३७ ॥

अलर्क हणतोः—हे भगवन्, ब्रह्ममार्गानुसारी यतींचा ज्यांच्या योगाने नाश
होणार नाही असे योग्याचे आचरण तत्त्वतः श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे १.
दत्तात्रेय हणतातः—सामान्य लोकांना उद्देग उत्पन्न करणारे मानापमानच विपरीत
अर्थीने युक्त होऊन योग्याला सिद्धि प्राप्त करून देत असतात २. ह्या मानापमाना-
नांच योगी विमानुत हणतात. अपमान हे अमृत आणि मान हे जहर विष होय ३.
दृष्टीने स्थान शुद्ध झाल्यानंतर त्यावर पाय टाकावा; वस्त्रपूत उदक सेवन करावे;
सत्यपूत वाणीचे अवलंबन करावे आणि बुद्धिपूत चिंतन करावे ४. सिद्धीला अड-
थळा येईल ह्या भीतीने आतिथ्य, श्राद्ध, यज्ञ, देवयात्रा, उत्सव व समाज ह्यांचे अव-
लंबन योगवेत्त्याने कधीही करू नये ५. गांवांतील धूर व अंगार शांत होऊन सर्वांचे
भोजन झाल्यानंतर योगवेत्त्याने भिक्षार्थ हिंडावे; परंतु, नित्य त्याच गृहांत जाऊ नये
६. सन्मार्ग दूषित न करितां, लोक अवमान व तिरस्कार करितील अशारीतीने
योग्याने वर्तन करावे ७. गृहस्थ व फिरते संत ह्यांच्या घरी भिक्षा मागणे ही योग्याची
पहिली व श्रेष्ठ वृत्ति होय ८. श्रद्धालु, जितेंद्रिय, श्रोत्रिय, महात्मे व विनयशील
अशा गृहस्थांचे घरी भिक्षा मागणे ही मध्यम वृत्ति होय ९ आणि अदुष्ट व अपतित
अशा हीनवर्णांचेही घरी भिक्षा मागणे ही कनिष्ठ वृत्ति होय १०. भैक्ष्य, यवाणू,
तक्र, दूध, यावक, फल, मूल, प्रियंगु, कण, पेंड व साठ ११ हे शुभ आहार योग्यांना
सिद्धि देणारे आहेत. तस्मात्, ह्यांपैकी काहींतरी अतिशांतमनाने व भक्तीने सेवन
करावे १२. प्रथम उदकप्राशन करून काहीएक न बोलतां स्वस्थमनाने प्राणाय ही

नायेति च प्रथमी १४. प्राणायामैः पृथक्त्वा केषु भुज्जीत कामतः । अपः पुनः सङ्कृतास्थि
 आचम्य हृदयं स्पृशेत् १५ अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च त्यागोऽलोभस्तथैव च । व्रतानि पञ्च भिक्षूणाम-
 हिंसा परमाणि वै १६ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । नित्यस्वाध्याय इत्येते
 नियमाः परिकीर्तिताः १७ सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कार्यसाधकम् । ज्ञानानां बहुता येयं
 योगविब्रजरी हि सा १८ इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तपितश्चेत् । अपि कल्पसहस्रेषु नैव
 ज्ञेयमवाप्नुयात् १९ त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लज्जाहारो जितेन्द्रियः । विधाय बुद्ध्या द्वात्राणि
 मनो ध्याने निवेशयेत् २० शन्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च । नित्ययुक्तः सदा योगी
 ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् २१ चान्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्मै ते नियता दण्डाः
 स त्रिदण्डी महायतिः २२ सर्वमात्ममयं यस्य सदसज्जगदीदृशम् । गुणागुणमयं तस्य कः
 प्रियः को नृपाप्रियः २३ विगुहबुद्धिः समलोभकाक्षनः समस्तभूतेषु सनां मनाहितः । स्थानं
 परं शाश्वतमव्ययं च यतिर्हि गत्वा न पुनः प्रजायते २४ वेदाच्छ्रेष्ठाः सर्वयज्ञक्रियाश्च यज्ञा-
 चाप्यं ज्ञानमार्गश्च ज्ञप्यात् । ज्ञानादध्यानं संगरागव्यपेतं तस्मिन्प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः
 २५ समाहिता ब्रह्मपरोऽप्रमादी शुचित्तपैकान्तरितिर्यतेन्द्रियः । समाध्यायोगमिमं महात्मा

प्रथमं आहूतिः ध्यात्री १३; अपानाय ही दुसरी ध्यात्री; समानाय क्षणून तिसरी ध्यात्री;
 उदानाय क्षणून चवथी ध्यात्री आणि व्यान्याय असे क्षणून पांचवी ध्यात्री १४. प्रत्येक
 आहूति प्राणायामाने पृथक् पृथक् करून अवशिष्ट अन्न यथेष्ट सेवन करावे; आणि
 पुनरपि एकदा उदकं प्राशन करून आचमनानंतर हृदयस्पर्श करावा १५. अहिंसा,
 अस्तेय, ब्रह्मचर्य, त्याग व अलोभ ही भिक्षूंची पांच व्रते होत १६. अक्रोध, गुरुशु-
 श्रूषा, शौच, आहारलाघव व नित्य वेदाध्ययन हे नियम होत १७. सारभूत असे जे
 कार्यसाधक ज्ञान त्याचेच अवलंबन करावे; ज्ञानवाहुल्य योगाला विप्र करणारे आहे
 १८. हे जाणव्यासारखे आहे, हे जाणव्यासारखे आहे, असे समजून जो उत्सुकतेने
 वागेळ त्याला सहस्रकल्प टोटले तरी जाणव्याला जे खरे योग्य आहे ते कधीही प्राप्त
 होणार नाही १९. निःसंग, क्रोधशून्य, जितेन्द्रिय व लघु आहार सेवन करणाऱ्या योग्याने
 ज्ञानेन्द्रिये स्वाधीन करून घेऊन ध्यानाचे ठिकाणी मनाची स्थापना करावी २०. दून्य
 स्थळे, गुहा व वने ह्या ठिकाणी नित्ययुक्त योग्याने सर्वदा ध्यान करित असावे २१. वाग-
 दंड, कर्मदंड व मनोदंड हे तीन दंड ज्याचे नियत आहेत तो त्रिदंडी महायति होय २२.
 हे, नृपा, गुणदोषांनी भरलेले हे अशा प्रकारचे वरे वाईट सर्व जगत् ज्याला आत्ममय
 झालेले आहे त्याला प्रिय कोण व अप्रिय तरी कोण ? २३. ज्याचे अंतःकरण शुद्ध
 झालेले आहे; मृत्तिका व सुवर्ण ही ज्याला सारखी झालेली आहेत आणि भूतांचे
 ठिकाणी ज्याची समष्टि झालेली आहे तो यति शाश्वत व अविनाशी अशा उत्कृष्ट
 स्थानाला पोचल्यानंतर पुनरपि जन्मास येत नाही २४. वेदापेक्षा सर्व यज्ञकर्म, यज्ञा-
 पेक्षा जप, जपापेक्षा ज्ञान आणि ज्ञानापेक्षा आसक्ति व अनुराग ह्यांनी शून्य अस-
 लेले ध्यान श्रेष्ठ होय. कारण, ते प्राप्त झाले असता शाश्वत ब्रह्माची प्राप्ति होते २५.

विमुक्तिमाप्नोति ततः स्वयोगतः २६ [२४५६] इति श्रीमाकण्डेयपुराणे योगिचर्या-
कथनं नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥ एवं यो वर्तते योगी सम्यग्योगव्याप्तिः । न स व्यापार्तिर्तुं शक्यो
जन्मान्तरगतैरपि १ दृष्ट्वा च परमात्मानं प्रत्यक्षं विश्वरूपिणम् । विश्वपादशिरोपीवं
विश्वेशं विश्वभावमम् २ तत्प्राप्तये महत्पुण्यमोमित्येकाधरं जपेत् । तदेवाप्ययनं तस्य
स्वरूपं शृण्वतः परम् ३ अकारश्च तथोकारो मकारश्चाधरत्रयम् । एतास्तिस्रः स्मृता मात्राः
सात्त्वराजसतामसाः ४ निर्गुणा योगिगम्यान्या चार्धमात्रोर्ध्वसंस्थिता । गान्धारीति च
विज्ञेया गान्धारस्वरसंभवा ५ पिपीलिकागतित्परां प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते । यथा प्रयुक्त
ओङ्कारः प्रतिनिर्याति मूर्धनि ६ तथोङ्कारमयो योगी त्वधरे त्वक्षरो भवेत् ७ प्राणो घनः
शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेदधमनुत्तमम् । अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवतन्मयो भवेत् ८ ओमित्येतत्रयो
वेदाधरो लोकाधयोऽग्रयः । विष्णुब्रह्मा इरथैव ऋक्सामानि यजुषि च ९ मात्राः सादौश्च
तिस्रश्च विज्ञेयाः परमार्थतः । तत्र युक्तस्तु यो योगी स तद्वयमवाप्नुयात् १० अकारस्त्वं य
भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः । सव्यजनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते ११ व्यक्ता तु
प्रथमा मात्रा द्वितीया व्यक्तसंज्ञिता । मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्धमात्रा परं पदम् १२ अने-

स्वस्थ मनाने युक्त, ब्रह्मनिष्ठ, प्रमादरहित, शुद्ध, एकांतसेवी व जितेन्द्रिय महात्मा
हा योगं प्राप्त होतो व ह्याच्या योगाने तो मुक्त होतो २६. (२४५६) ह्याप्रमाणे श्रीमा-
कण्डेयपुराणांतील योगिचर्याकथननामक अठतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥३८॥

दत्तात्रेय क्षणतातः—ह्याप्रमाणे उत्कृष्ट योगाचे अष्टलंबन करून जो योगी वागतो
तो शेकडो जन्म इतरांचे लोटले तरी परावृत्त होणे शक्य नसते १. पाय, मस्तक व
कंठ इत्यादि अवयव ज्याला अनंत आहेत असा, जो विश्वपालक विश्वाधिपति व विश्व-
रूप परमात्मा त्याचे प्रत्यक्ष दर्शन झाले असता २ त्याची प्राप्ति व्हावी एतदर्थ अत्यंत
पवित्र अशा प्रणवाक्षराचा जप करावा आणि तेच अध्ययन समजावे. आतां त्याचे
स्वरूप तुं ऐक ३. अकार, उकार व मकार हीं तीन अक्षरे सात्त्विक, राजस व तामस
अशा तीन मात्रा होत ४. निर्गुण व ऊर्ध्वभागी स्थित अशी जी वेगळी अर्धमात्रा
आहे ती योग्यालाच समजणे शक्य आहे. ती गान्धारस्वराच्या आश्रयाला आहे व
गान्धारी हें तिचें नांव आहे ५. ती मस्तकार ठेविली असता तिची गति व स्पर्शही
मुंगीप्रमाणे भासतात व प्रणवही तसाच भासतो ६. प्रणवमय योगी अक्षरावळंबी
झाल्यामुळे अविनाशी होतो ७. योग्याने प्रणवमय होऊन दक्ष रहावे आणि प्राणरूप
धनुष्याला मन हा बाण लावून ब्रह्मरूप अनुपम लक्ष्याचा बाणाप्रमाणे वेध करावा ८.
तीन वेद क्षणजे ऋक्, साम व यजु; तीन लोक, तीन अग्नि आणि ब्रह्मा, विष्णु
व महेश्वर प्रणवच असून ९ त्याच्या तत्त्वतः सादेतीन मात्रा आहेत असे जाणावे.
त्याचे अवलंबन करणारा जो योगी तो तद्रूप होऊन जाईल १०. अकार, उकार व
व्जंजनासादित मकार हे, अनुक्रमे भूमि, अंतरिक्ष व स्वर्ग लोक होत ११. त्याची पहिली

नैव जमेनेता विज्ञेया रोगभूमयः । ओमित्युच्चारणात्सर्वं गृहीतं सदसंश्लेषे १३ इत्या तु
प्रथमा मात्रा द्वितीया दैर्घ्यसंयुता । तृतीया च पुतार्थाख्या वचसः सा न गोचरा १४
इत्येतद्वर्णं ब्रह्म परमोक्तारसांततन् । यस्तु वेद नः सम्यक्तया ध्यायति वा पुनः १५ संसार-
चक्रमुत्सृज्य त्यक्तत्रिविधबन्धनः । प्राप्नोति ब्रह्मणि लयं परमे परमात्मनि १६ आशीर्ण-
कर्मबन्धश्च ज्ञात्वा मृत्युमरिष्टतः । उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमुच्छति १७ तस्माद-
सिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः १८ ज्ञेयान्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न सीदति १८ [२४७४]
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगधर्मे ओंकारवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥ अरिष्टानि महाराज शृणु वक्ष्यामि तानि ते । येषामालोकनान्मृत्युं निजं
जानाति योगवित् १ देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीम् । यो न पश्येन्न जीवेत्स
नरः संवत्सरात्परम् २ अरिश्मन्विम्बं सूर्यस्य वह्निं चैवांशुमातिनम् । दृष्ट्वैकादशमासेभ्यो
नरो नोर्ध्वं तु जीवति ३ वान्ते मूत्रपुरीषे च यः स्वर्णं रजतं तथा । प्रत्यक्षं कुरुते स्वप्ने
जीवेत्स दशमासिकम् ४ दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन्गन्धर्वनगराणि च । सुवर्णवर्णान्दृष्ट्वांश्च
नव मासान्स जीवति ५ स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते । प्रकृतेश्च निवर्तेत
तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ६ खण्डं यस्य पदं पाण्यं पादस्याग्रे च वा भवेद् । पांसुकर्मयोगोर्ध्वे

मात्रा व्यक्त असून दुमरी अव्यक्त आहे आणि तिसरी चिच्छक्ति असून अर्धमात्रा हे
परमपद आहे १२. ह्याच क्रमाने ह्या योगभूमि जाणाव्या. प्रणवाचा उच्चारं करितां-
क्षणौ स्थूल व सुक्ष्म असे सर्व कांहीं उच्चारिले जाते १३. पहिली मात्रा न्हस्व, दुसरी
दीर्घ, तिसरी प्लुत व अर्धमात्रा वाणीला अगोचर होय १४. हे प्रणवसंज्ञक सर्वोःकृष्ट
अक्षर ब्रह्म जणून जो पुरुष त्याचे नीट ध्यान करितो १५ तो संसारचक्र सोडून व
त्रिविध बंधनांचा त्याग करून सर्वोःकृष्ट ब्रह्मपरमात्म्याचे ठिकाणी लय पावतो १६.
कारण, त्याची कर्मबंधने क्षाण हेऊन जातात. अरिष्टांवरून क्षणजे मृत्युसूचक
चिन्हांवरून त्याला मृत्यूचे ज्ञान होत असते व मरणसमयी स्मरण होऊन तो पुन-
रपि योगी होतो १७. तस्मात्, योग सिद्ध झालेल्या अथवा न झालेल्या पुरुषाने अरिष्टें
जाणण्याविषयी सर्वदां दक्ष असावे; क्षणजे उत्क्रांतिसमयी त्याचा नाश होत नाही
१८. (२४७४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत योगधर्मातील प्रणववर्णननामक
एकूणचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३९ ॥

दत्तात्रेय ह्मणतातः—हे महाराज, जी कळल्याने योगवेत्त्याला स्वतःचा मृत्यु कळतो
अशीं अरिष्टें मी सांगतो तीं ऐक १. देवमार्ग, ध्रुव, शुक्र, चांदणें व अरुंधती न
प्राहणारा वर्षापुढे जगत नाही २. सूर्यविंब किरणरहित व अग्नि किरणयुक्त प्राहणारा
अकरा महिन्यांनंतर जगत नाही ३. स्वप्नांतील वान्तीत, मूत्रांत अथवा विष्टेत
अंशालां सोने रुपे दिसते तो दहा महिने जगतो ४. प्रेत, पिशाच इत्यादि, गंधर्व नगरें
आणि सुवर्णवर्ण वृक्ष अवलोकन करणारा नऊ महिने राहतो ५. जो अकस्मात् स्थूलाचा
कृश अथवा कृशाचा स्थूल होऊन स्वभावापासून निवृत्त होतो त्याला आठ महिने

सप्त मासान्त जीवति ७ मृगः कपोतः काकोटो वायसो वापि मृदंनि । कृप्यादो वा शगो
नीलः पणमासापुष्टदर्शकः ८ इत्येते काकपंक्तिभिः पांसुर्येण वा नरः । स्त्र्या छायामन्यया
दृष्ट्वा यतुः पञ्च सः जीवति ९ अनघे विभुतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् । रात्राविन्द्रपनु-
श्चापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् १० घृते तैले तथाऽऽदर्थे तोये वा नात्मनस्तनुम् । यः पद्मेदधि-
रक्तां वा मासादूर्ध्वं न जीवति ११ यस्य वस्तरमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा । तस्याहमा-
सिकं जेयं योगिनो नृप जीवितम् १२ यस्य वै ज्ञातमात्रस्य हृत्पादमवगुप्यते । पितृभ्य जलं
शोषो दशाहं सोऽपि जीवति १३ संभिन्नो मारुतो यस्य मर्मस्थानानि कृन्तति । हृप्यते नाम्बुसं-
स्पर्शान्तस्य मृत्युरुपस्थितः १४ क्रधवानरयानस्थो गायन्त्यो दक्षिणां दिशम् । स्वप्ने प्रयाति
तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति १५ रक्तदृष्णाभ्यरधरा गायन्ती हसती च यम् । दक्षिणाशां
नयेन्नासा स्वप्ने सोऽपि न जीवति १६ नरं धपणकं स्वप्ने हसमानं भद्रावलम् । एवं संवीक्ष्य
वत्या तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् १७ अमस्तकतलायस्तु निमग्नं पद्मसागरे । स्वप्ने पदवत्य-
थात्मानं स सद्यो द्रियते नरः १८ वेणाङ्गारांतथा यत्न भुजङ्गाभिर्जलां भदीम् । दृष्ट्वा स्वप्ने
दशादातु मृत्युरेकादशे दिने १९ कराडैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैर्यतायुधैः । पाराणैस्ताडितः स्वप्ने
सद्यो मृत्युं लभेन्नरः २० सूर्योदये यय श्वेवाक्रोशन्ती यति संमुखम् । विपरीतं परीतं वा स

आयुष्य असते १. धुराद्ध्यांत अथवा चिखलात ज्याच्या पावलाची टांच अथवा अग्रमा-
नीट उठत नाही तो सात महिने जगतो ७. गिधाड, कवूतर, बाघूळ, कावळा, मांस-
भक्षक पक्षी अथवा नीलवर्णपक्षी मस्तकावर बसल्यास आयुष्य सहा महिने असते ८.
काकपंतींनी अथवा धूलिवृष्टीने ताडित होणारा व अपल्या छायेत विकार पाहणारा
चार किंवा पांच महिने जगतो ९. मेव नसतांना दक्षिणेस वीज व रात्री इंद्रधनुष्य पाह-
णाऱ्याचे आयुष्य तीन महिन्यांचे असते १०. घृत, तैल आरसा व उदक ह्यांत आपले
प्रतिबिंब न पाहणारा किंवा मस्तकरीहित पाहणारा महिन्यानंतर जगत नाही ११. हे
राजा, ज्याच्या शरीराला बोकडाची अथवा प्रेताची घाण येते त्या योग्याचे आयुष्य
पंधरवडा समजावे १२. स्नान करिताक्षणी ज्याचे हृदय व पाय शुष्क होत असून
पाणी पितांना ज्याला शोष लागतो तो दहा दिवस जगतो १३. वारा सुटला असता
ज्याची मर्मस्थाने व्याकुल होतात व उदकस्पर्शाने ज्याला हुषारी येत नाही त्याचा मृत्यु
जवळ असतो १४. अखळ अथवा वानर ह्यांच्या यानांत बसून गात गात दक्षिणेस
स्वप्नामध्ये जाणाऱ्यालाही केव्हा मृत्यु येईल हा नियम नसतो १५. तांबडे अथवा
काळे वस्त्र नेसलेली स्त्री स्वप्नामध्ये ज्याला हंसत अथवा गात दक्षिणेस नेईल तोही
जगत नाही १६. महाबलाळ व नग्न असा बौद्धिभिक्षु हंसतांना अथवा बोलतांना
स्वप्नांत दृष्टी पडल्यास मृत्यु जवळ आहे असे समजावे १७. पायांपासून मस्तका-
पर्यंत जो स्वतःला स्वप्नात चिखलामध्ये निमग्न पाहतो तो तत्क्षणी मरतो १८. गुंत-
वळ, कोळसे, राख, मुजंग अथवा निर्जळ नदी स्वप्नांत पाहणारा दहा दिवसांत
अथवा अकराव्या दिवशी मरतो १९. सशस्त्र असलेल्या कराल, विकट व कृष्णवर्ण

स्यो मृत्युमृच्छति ११ यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाध्यते क्षुधा । जायते दन्तघर्षश्च स गतायुर्न संशयः २२ दीपगन्धं न यो वेत्ति त्रस्त्यत्यङ्घ्रिं तथा निशि । नास्मानं परनेत्रस्यं वीक्षते न स जीवति २३ शक्रायुषं चाहंरात्रे दिवा पट्टगणांस्तथा । दृष्ट्वा मन्येत संश्रीणमात्मजीवितमात्मवित् २४ नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्न मनोमत्तो । नेत्रं च वामं स्रवति यस्य तस्यायुर्द्वयम् २५ आरुक्ता वेति सुखं जिह्वा वा श्यामतां यदा । तदा प्राप्नो विजानीयान्मृत्युमात्ममात्मनः २६ उष्ट्रासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम् । प्रयाति तं च जानीयात्सद्यो मृत्युं नरेश्वर २७ पिपाय कर्णौ निषोपं न शृणोत्यात्मसंशयम् । नश्यने चक्षुषोऽर्थोतिर्यस्य सोऽपि न जीवति २८ पततो यस्य वै गते स्वप्ने द्वारं पिपीयते । न चोत्तिष्ठति यः स्वभा-
तदन्तं तस्य जीवितम् २९ ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा रक्षा पुनः संपरिवर्तमाना । मुखस्य चोष्मा शिशिरा च नाभिः शंसन्ति पुंसापमरं शरीरम् ३० स्वप्नेऽग्निं प्रविश्येत्सु न च निष्क्रमते पुनः । जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ३१ यथाभिहिन्यते दुष्टैर्भूतैरावा-
वधो दिवा । स मृत्युं संसारात्रान्ते नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ३२ स्ववज्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्य-
गोऽसितम् । यः पुमान्मृत्युमासन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ३३ स्वभाववैपरीत्यं तु प्रकृतेऽ-
विपर्ययः । कपयन्ति मनुष्याणां समासत्रौ यमान्तकौ ३४ येन विनीतः सततं येऽस्य पूजय-

पुरुषानां स्वप्नामर्थे घोडे मारिल्यास तत्क्षणो मृत्यु येतो २०. सूर्योदयसमर्थो उज्ज-
वीकहून अथवा डावीकहून ज्याच्या संमुख मालू ओरडत येत तो सत्वर मरतो २१.
जेवताक्षणी ज्याचे हृदय क्षुधेने पीडित होऊन दंतांचे घर्षण होऊं लागतें तो निःसं-
शय गतायु होय २२. दीपगंध ज्याला कळत नाही, रात्रिदिवस जो त्रस्त आता व
दुसऱ्याचे नेत्रांत जो आपलें प्रतिबिंब पहात नाही तो जगत नाही २३. मय्यरात्रीं इंद्र-
घनुष्य १ दिवसां प्रहगण दृष्टी पडल्यास आत्मवत्पाने आपलें आयुष्य संपलें असें
जाणावें २४. नासिका ज्याची वक्र होते, ज्याचे कान नमतात किंवा उंचट होतात
आणि ज्याच्या डाव्या डोळ्यांतून पाणी येऊं लागतें त्याचें आयुष्य संपलें असें समजावें
२५. मुख लाल किंवा जीम काळी पडल्यास आपला मृत्यु जवळ असल्याचें प्राप्त
पुरुषानें समजावें २६. हे राजा, उंटांच्या अथवा गर्दभाच्या गाडींत बसून स्वप्नामर्थें
दक्षिणेस जाणारा सत्वर मरेल असें समजावें २७. कान झांकल्यावर आंतून आवाज
न ऐकणारा व नेत्रांचें तेज न पाहणाराही जगत नाही २८. स्वप्नामर्थे जो खाड्यांत
पडत असतांना दार लांबिलें जातें आणि जो खाड्यातून उठत नाही त्याचें आयुष्य
संपलें असें समजावें २९. ऊर्ध्व, चंचल व वारंवार फिरणारी दृष्टि, मुख उष्ण आणि
नाभि शीत हीं लक्षणे मृत्युसूचक होत ३०. स्वप्नामर्थे अग्नीत अथवा उदकांत शिरून
जो बाहेर येत नाही त्याचें जीवित संपतें ३१. रात्री अथवा दिवसा दुष्ट भूतें ज्याला
ताडण करितात त्याला सात दिवसां निःसंशय मृत्यु येतो ३२. आपलें वस्त्र शुभ्र व
निर्मल असतांना जो स्वप्नांत तांबडे अथवा काळे पडतो त्याचाही मृत्यु संनिध आला
असें समजावें ३३. स्वभाव व प्रकृति हांत फेर पडणें हें मृत्यूचें लक्षण ३४.

तमा मताः । तमेव यावज्जानाति तानेय च विनिन्दति ३६ देशाचार्ययुते दृष्टान्मुक्तन्निर्वाध
निन्दति । मातापित्रेभ्यं सत्कारं जामातृणां करोति च ३६ योगिनां ज्ञानयिदुषामन्येषां च
महात्मनाम् । प्राप्ते तु काळे पुरस्तद्विज्ञेयं विधत्ते ३७ योगिनां सततं यत्नादरिष्टान्यवना-
पते । संवत्सरान्ते तज्ज्ञेयं फलदानि दिवानिशम् ३८ विलोक्याविमदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभी-
षणा । विज्ञाय कार्यो मनसि स च काळो नरेभ्यः ३९ ज्ञात्वा काळं च तं रास्यगमयस्थानमा-
धितः । युञ्जीत योगी काळेऽसौ यथा नास्याफलो भवेत् ४० दृष्टारिष्टं तथा योगी त्यक्त्वा
भरणजं भयम् । तत्स्वभावं तदा लोक्य काळे यावद्विषाफदः ४१ तस्य भागे तथैवादेो योगं
युञ्जीत योगवित् । पूर्वह्ने च्यापराह्ने च मध्याह्ने च्यापि तद्दिने ४२ यत्र वा रजनीभागे तदारिष्टं
निरीक्षितम् । तत्रैव तावद्युञ्जीत यावत्प्रातः हि तद्दिने ४३ तत्त्यक्त्वा भयं सव जित्वा तं
कालमात्मवान् । तत्रैवावसथे स्थित्वा यत्र वा स्थेयमात्मनः ४४ युञ्जीत योगं निजित्य त्रीन्गु-
णान्परमात्मनि । तन्मयथात्मना भूत्वा चिद्रूपमपि संत्यजेत् ४५ ततः परमनिर्वाणमतीन्द्र-
यमगोचरम् । यदुद्देर्यत्र चाख्यातुं शक्यते तत्समभुते ४६ एतत्सर्वं समाख्यातं तदा लब्धं यथा-
र्थवत् । प्राप्तस्य ते येन तद्द्वय संक्षेपात्तन्निबोध मे ४७ शशाङ्गरश्मिसंयोगाच्चन्द्रकान्तमणिः
पयः । समुत्सृजति नाशुकः सोपमा योगिनः स्मृता ४८ यथा कर्करश्मिसंयोगादककान्तो द्रुता-

पुरुष ज्यांच्याशीं रावेदां नम्रपणाने वागत असतो व जे त्याला अत्यंत पूज्य
असतात त्यांचीच अपमानपूर्वक निंदा करणे ३६, देवार्चन न करणे, वृद्ध, गुरू,
व विप्र ह्यांची निंदा करणे, मातापितर, जावई, योगी व इतरही महात्मे ज्ञानी ह्यांची
सत्कार न करणे हे मृत्यु संनिध आल्याचें लक्षण विवेकी पुरुषांनीं जाणावें ३६, ३७.
हे भूपते, रात्रंदिवस सतत यत्न केला असतां हीं अरिष्टे योग्यांना संवत्सरानंतर फल
देतात असे समजावें ३८. ही स्पष्ट व भयंकर फलपंक्ति अवलोकन करावी आणि, हे
राजा, मनामध्ये त्या मृत्यूची आठवण असूं द्यावी ३९. तो मृत्यु नीट जाणून निर्भय
स्थानाचा आश्रय करून योग्याने समाधि लावून असावे. कारण, मृत्यु ह्या शिवाय कधीं
टळत नाही ४०. तस्मात्, अरिष्ट दृष्टी पडल्यावर मरणाचें भय सोडून द्यावे आणि अरि-
ष्टाचें स्वरूप जाणून त्याचें फल येण्याची मुदत संपेपर्यंत ४१ दिवसाच्या ज्या भागांत
अरिष्ट समजले असेल त्याच भागांत योगवेत्त्याने समाधि लावून असावे. पूर्वाह्ण,
अपराह्ण व मध्याह्ण ह्यांपैकी दिवसाच्या ज्या विभागांत ४२ किंवा त्याचप्रमाणे रात्रच्या
ज्या विभागांत ते अरिष्ट दृष्टी पडले असेल त्याच विभागांत तो दिवस येऊन जाईपर्यंत
समाधि लावून असावे ४३. तदनंतर सर्व भय सोडून व तो मृत्यु जिंकून जितेंद्रिय
योग्याने त्याच ठिकाणीं अथवा जेथें मनाला स्थैर्य प्राप्त होत असेल त्या ठिकाणीं ४४
तीन गुणांना जिंकून परमात्म्याचे ठिकाणीं समाधि लावावी आणि मनाने तन्मय होऊन
चिद्रूपाचाही त्याग करावा ४५. ह्मणजे अतींद्रिय आणि मनाला व बाणीला अगो-
चर असे जें मेष्मंश्रुवा परमनिर्वाण ते त्याला प्राप्त होतें ४६. हे अलंकार, हे भवमी तुला
ययर्थ कथन केले. आतां ज्याच्या योग्याने ते ब्रह्म प्राप्त होते ते संक्षेपितः तूं माझ्यापासून

शनम् । आविष्करोति नैकः सन्नपमा सापि योगिनः ४९ पिपीलिकासुनकुडुगृहगोपाकपि-
 क्षलाः । वसन्ति स्वामिन्देहे ध्वस्ने दान्ति ततोऽन्यतः ५० दुःखं तु स्वामिनो ध्वंसं तस्य तेषां
 न किञ्चन । वेदमनो यत्र राजेन्द्र संपमा योगसिद्धये ५१ मुदेदिकालप्रदेहापि सुखाप्रणाप्य-
 णीयसा । करोति मृद्गारचयमुपदेशः स योगिनः ५२ पशुपक्षिमनुष्यायैः पत्रपुष्पफलान्वि-
 तम् । वृष्टं त्रिदुष्यमानं तु दृष्ट्वा सिध्यन्ति योगिनः ५३ रुद्रावविपाणाप्रमादश्च तिलका-
 कृतिम् । सइ तेन विवर्द्धन्ते योगी सिद्धिमवाप्नुयात् ५४ द्रवपूर्णमुपादाय पात्रमारोहतो भुवः ।
 तद्गमह्वं विलास्यार्चैर्विज्ञातं किं न योगिनां ५५ सर्वस्वे जीवनायातं निष्ठाते, पुरुषस्य या ।
 चेष्टा सां तत्त्वतो ज्ञात्वा योगिनः कृतकृत्यता ५६ तद्गृहं यत्र वसति तद्गोत्र्यं येन जीवति । येन
 संप्रयते चार्थस्नत्सर्वं ममतात्र का ५७ अभ्यर्थिताऽपि तैः कार्यं करोति करणैर्यथा । तथा
 बुद्ध्यादिभिर्योगी पारस्यैः साययेत्परम् ५८ जड उवाच । ततः पुणन्याविपुत्रमलर्कः स मही-
 पातिः । प्रश्रयावनतो वाक्यमुवाचातिमुदात्तः ५९ देहत्या देवैरिदं, ब्रह्मपराभिभवसंभ-
 वम् । इत्यप्यदितमत्युग्रं प्राणसन्देहदं भयम् ६० दिष्ट्या काशिपतेभूरि बलसम्पत्पराक्रमः ।

एकं ४७. चंद्रकिरणसंयोगाने चंद्रकांताला पांशर फुटतात; परंतु, संयोग ने क्षाल्यास
 पांशर फुटत नाहीत. अशीच योग्याची गोष्ट आहे ४८. सूर्यकिरणांचा संयोग क्षाल्यास
 सूर्यकांत अग्नि प्रकट करितो; नाहीतर करीत नाही. त्याचप्रमाणे योग्यांचा प्रकार
 आहे ४९. मुंग्या, उंदीर, मुंगसे, पाळी, तिचिरपक्षीमालकाप्रमाणे घरांत रहात असून
 घराचा विध्वंस क्षाल्यावर दुसरीकडे निघून जातात ५०; परंतु, हे राजेंद्रा, त्या घराच्या
 विध्वंसामुळे मालकालाच दुःख होत असून त्यांना कांही एक होत नाही, त्याचप्रमाणे
 देहरूप, घरचा विध्वंस झाला असतां दुःख न होणे हेच योगसिद्धीचे कारण होय ५१.
 वाळवी शरीराने जरी अगदीं अल्प असते तरी आपल्या अति सूक्ष्म मुखाने मातीचा
 ढीक करून ठेविते; हा उपदेश योग्याने ध्यावा ५२. पशु, पक्षी, मानव इत्यादि-
 कांच्या योगाने पाने, फुले व फळे ह्यांनी युक्त असलेल्या वृक्षाची लूट होत असते;
 ह्याचा विचार करणारे योगी सिद्धि पावतात ५३. रुद्रमृगाच्या पादसांचे शृंगाप्र तिला-
 एवढे असून त्याच्या वरोवर वाढत असते हे पाहून योग्याला सिद्धि प्रस होते ५४.
 द्रवपूर्ण पात्र घेऊन पर्वतावर आरोहण करणाऱ्याला पाहून योग्याला काय बरे सम-
 जते नाहीं ५५ ! सर्वस्व खाड्यांत गेल्यानंतर जीवनाकरिता पुरुषाची जी तडफड
 होत असते ती तत्त्वतः जाणिल्यानंतर योगी कृतकृत्य होतो ५६. जेथे वास्तव्य होतें
 ते घर; ज्याने प्राण वांचतात ते अन्न आणि ज्याने मनोरथ पूर्ण होतो ते सुख. तेव्हां ह्या
 प्रपंचात ममत्वबुद्धि पाहिजे कशाळा ५७ ? ज्याप्रमाणे एकाद्या कारागिराची प्रार्थना
 केली असतांही तो वाकस, दारणी, इत्यादि अन्यसाधनानांचे कार्य करीत असतो
 त्याचप्रमाणे योग्याने परकीयबुद्धिप्रभृतींनी ब्रह्माची प्राप्ति करून घ्यावी ५८. जड
 हणताः—तदनंतर दत्तात्रेयाला प्रणाम करून तो अलर्क राजा आनंदित झाला
 आणि विनयाने नम्र होऊन हणाला ५९ “हे ब्रह्मन्, परचक्रजन्य व प्राणसंशयप्रद

यदुच्छेदादिहायातः स पुष्करसङ्गरो मम ६१ दिष्टया मन्दबलप्रादं दिष्टया मृत्याय मे हताः ।
 दिष्टया कौपः क्षयं यातो दिष्टयाहं भीतिमागतः ६२ दिष्टया स्वरादपुगुष्ठं मम स्मृतिरप्यं
 गतम् । दिष्टया त्वदुक्तयः सर्वा मम येतसि संस्थिताः ६३ दिष्टया ज्ञानं ममोत्पन्नं भवतश्च
 समागमात् । भवता चैव कारुण्यं दिष्टया ब्रह्मकृतं मयि ६४ अनर्थोऽप्यर्थतां याति पुष्टपत्य
 ह्यमोदये । तथेदमुपकाराय व्यसनं संगमात्तव ६५ सुबाहु उपकारी मे स च काशिपतिः प्रभो ।
 तपोः कृतेऽहं संप्राप्तो योगीश भवतोऽन्तिकम् ६६ सोऽहं तव प्रसादाग्निनिर्दिष्टात्मा केस्त्वेषः ।
 तथा यतिष्ये येने दृष्ट्वा भूयां दुःखमाजनम् ६७ परित्यजिष्ये गार्हस्थ्यमार्तिपादपदाननम् ।
 त्वत्तोऽवस्थां समासाय ज्ञानदातुर्महात्मनः ६८ दत्तात्रये उवाच ॥ गच्छ राजेन्द्र भर्तृ ते यथा ते
 कथितं मया । निर्ममो निरहङ्कारस्तथा धरविमुक्तये ६९ जड उवाच ॥ एषमुक्तः प्रणम्यै-
 वमाजगाम त्वरान्वितः । यत्र काशिपतिर्वाता सुबाहुश्चास्य सोऽग्रजः ७० समुत्पत्य महा-
 बाहुं सोलर्कः काशिभूपतिम् । सुबाहोरप्रतो धीरुषुवाच प्रहसन्निव ७१ राज्यकामुक काशीय
 भुज्यतां राज्यमूर्गितम् । यथा च रोचते तद्वत्सुबाहोः संप्रयच्छ वा ७२ काशिराज उवाच ॥
 किमलर्कं परित्यक्तं राज्यं ते संयुगं विना । क्षत्रियस्य न धर्मोऽयं भवांश्च धनधर्मवित् ७३

अत्युग्र मय देवांनीं उपस्थित केलें हें भाग्यच समजलें पाहिजे ६०. काशिराजापारी
 अमंख्य सैन्य, अनुपम संपत्ति व अतुल पराक्रम आहे ठेही माझे भाग्यच होय. कारण,
 उच्छेदाकरितां येथें आलेल्या काशिराजानें माझ्याशीं आपला समागम कावून दिला
 ६१. माझे निर्बल सैन्य, मृत्यांचा वध, खजिन्याचा क्षय व मला उत्पन्न झालेली
 भीति हें सर्व खरोखर मोठें भाग्यच होय ६२. कारण, त्यामुळें आपल्या चरणसंपु-
 टाचें मला स्मरण झालें. आपल्या सर्व उक्ति माझ्या अंतःकरणांत ठमल्या ६३; आपल्या
 समागमानें मला ज्ञान उत्पन्न झालें आणि, हे ब्रह्मन्, आपण माझ्यावर कृपा केली
 ६४. पुरुषाच्या भाग्योदयाचा समय आला असतां ज्याप्रमाणें अनर्थ अर्थरूप होतो
 त्याचप्रमाणें हें संकट आपला समागम झाल्यामुळें मला हितकारकच झालें आहे ६५.
 हे प्रभो, सुबाहु व तो काशिराज हे उभयतां माझ्यावर उपकारच करणारे आहेत. कारण,
 हे योगीश्वर, त्यांच्यामुळें मी आपल्या संनिध आलों ६६. तस्मात्, त्वत्प्रसादरूप अग्निनें
 माझे अज्ञानरूप किल्विष दग्ध होऊन गेल्यामुळें, पुनरपि असें दुःखास्पद होण्याचा
 प्रसंग न येईल असेंच वागण्याचा मी यत्न करीन ६७. सारांश, तुज महात्म्या ज्ञानदा-
 त्याचो अगुज्ञा घेऊन मी ह्या गार्हस्थ्यरूपा दुःखदृक्शक्ताचा त्याग करीन ६८.
 दत्तात्रेय ह्मणतातः—हे राजेन्द्रा, तुजें कल्याण असो. तूं जा; आणि मी सांगि-
 तल्याप्रमाणें मी व माझे हीं दुष्टि कोठेही न ठेवितां वाग; ह्मणजे मुक्त होशील ६९.
 जड ह्मणतोः—असें दत्तात्रेयांनीं सांगितलें असतां अलर्क त्यांना प्रणाम करून जिकडे
 काशिराजासह ज्येष्ठ भ्राता सुबाहु होता तिकडे गेला ७०. तो अलर्क महापराक्रमी
 काशिराजाकडे धांवत गेला आणि सुबाहुचे समोर त्या वीराला दंतत हंनतच कीं काय
 झणाला ७१ “हे राज्यकामुक काशिराज, तूं ह्या समृद्ध राज्याचा उपभोग घे; किंवा

निजितामाल्यवर्गस्तु त्यक्त्वा मरणजं भयम् । संदर्शितं शरं राजा लक्ष्यसुरिश्य प्रेरिणम् ७४
 तं जित्वा नृपतिभोगान्यथाभिलषितान्वरान् । भुञ्जीतं परमं सिद्धयै यजंत च महानखैः ७५
 अलर्कं ववाच ॥ एवमोदृशकं वीरं ममाप्यासीन्मनः पुरा । साम्प्रतं विपरीतार्थं स्पृष्ट्वाप्यन
 कारणम् ७६ यथायं मौक्तिकः संघस्तथान्तःकरणं नृणाम् । गुणास्तु सकलास्तद्दशेषेष्वेव
 जन्तुषु ७७ चिच्छक्तिरेक एवायं यदा नान्योऽस्ति कश्चन । तदा का नृपतेऽज्ञानान्मित्रारि-
 प्रभुभृत्यता ७८ तन्मया दुःखमासाद्य त्वद्वयोद्भवमुक्तमम् । दत्तात्रेयप्रसादेन ज्ञानं प्राप्तं
 नरेण ७९ निजितेन्द्रियवर्गस्तु त्यक्त्वा संगमशेषतः । मनो ब्रह्मणि संवात्ये ज्ञेये परमो
 जयः ८० संसाध्यमन्यतस्सिद्धयै गतः किंचित्त्र विद्यते । इन्द्रियाणि च संयम्य ततः सिद्धिं
 नियच्छति ८१ सोढं न तेऽरिर्न ममासि शत्रुः सुबाहुरेषो न ममापकारी । दृष्टं मया सर्व-
 मिदं यथात्मा भन्विष्यतां भूप रिपुस्त्वयान्यः ८२ इत्थं स तेनाभिहितो नरेन्द्रो हृष्टः
 समुत्थाय ततः सुबाहुः । दिद्येयं तं भातरमाभिनन्य काशीशरं वाक्यमिदं वभाषे ८३
 [२५६७] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अलर्कनिवेदो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
 सुबाहुष्ववाच ॥ यदयं नृपशार्दूल त्वामिदं शरणं गतः । तन्मया सकलं प्राप्तं यास्यामि

वाटत असल्यास हे सुबाहुला दे ७२. काशिराज ह्मणतोः—हे अलर्का, युद्धाशिवाय तू
 राज्य कां सोडिलेस ? क्षत्रियाचा हा धर्म नाही व तूं तर क्षत्रधर्मज्ञ आहेस ७३. अमा-
 ल्यवर्गाचा जग पराजय झाला तरी मरणाचे भय न बाळगितां शत्रुरूप निशाणाळा
 उद्देशून राजाने शरसंधान करावे ७४; त्या शत्रूला जिंकून इच्छेप्रमाणे श्रेष्ठ भोग भोगावे
 आणि अंतःकरणशुद्धीकरितां उत्तम रीतीने महाक्रतु करावे ७५. अलर्क ह्मणतोः—
 हे वीरा, पूर्वी मांड्याही मनांत असे होते; परंतु, सांप्रत ते मला विपरीत वाटत आहे;
 तूं ह्याचें कारण ऐक ७६. ज्याप्रमाणे हा भूतसंघ आहे त्याचप्रमाणे मनुष्यांचे अंतः-
 कारण (भूतसंघच) आहे. त्याचप्रमाणे सर्व प्राण्यांचे ठिकाणीं सर्व गुणच आहेत ७७.
 चिच्छक्ति जर एकच असून अन्य मुळीच नाही तर, हे राजा, मित्र, शत्रु, प्रभु
 व मृत्यु हे अज्ञानमूलक भिन्नत्व पाहिजे कशाला ७८ ? हे राजा, तुझ्या भयाने
 मला अतिशय दुःख झाले असतां दत्तात्रेयांच्या प्रसादाने ज्ञान प्राप्त झाले आहे ७९.
 ह्यास्तव, मी जितेंद्रिय होऊन व सर्व संग सोडून ब्रह्माचे ठिकाणीं मन लावीन. कारण,
 इंद्रिये जिंकणे हाच मुख्य विजय होय ८०. चित्तैकाग्रतारूप सिद्धि प्राप्त होण्यास
 दुसऱ्या कशाचीही गरज नाही. इंद्रियांचे संयमन केले असतां ती सिद्धि प्राप्त
 होते ८१. तस्मात्, हे भूपाला, मी तुझा व तूं माझा शत्रु नसून हा सुबाहुही मला
 अपकार करणारा नव्हे. मला हे सर्व आत्मवत् समजून चुकले आहे. आतां तूं दुसरा
 शत्रु हुडकून काढ ८२. ह्याप्रमाणे त्याने काशिराजाला सांगितले असतां तो आनं-
 दित झाला. नंतर सुबाहुने उठून वाहवा ! वाहवा ! ह्मणून त्या आल्याचे अभिनंदन
 केले आणि तो काशिराजाला असे ह्मणाला ८३. (२५६७) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डे-
 यपुराणांतील अलर्कनिवेदनामक चाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४० ॥

त्वं सुखी भव १ काशिराज उवाच ॥ किंनिमित्तं भवान्प्राप्तो निष्पन्नोऽर्थश्च कस्तव । सुबाहो
तन्ममाद्यक्ष्व परं कौतूहलं हि मे २ समाकान्तमल्लेखेण पितृपैतामहं महत् । राज्यं देहीति
निर्जित्य त्वयाहमभिचोदितः ३ ततो मया समाक्रम्य राज्यंमस्यानुजस्य ते । एतत्ते बल-
मानीतं तद्भुङ्क्ष्व स्वकुलोचितम् ४ सुबाहु उवाच ॥ काशिराज निबोध त्वं यदर्थमयमुद्यमः ।
कृतो मया भवांश्च कारितोऽत्यन्तमुद्यमम् ५ आता ममायं ग्राम्येषु सत्तो भोगेषु तत्त्ववित् ।
विदुः बोधवन्तौ च भ्रातरावग्रजौ मम ६ तयोर्मम च यन्मात्रा चाल्ये स्तन्यं यथा सुखे ।
तथावबोधो विन्यस्तः कर्णयोरवनापते ७ तयोर्मम च विज्ञेयाः पदार्था ये मता नृभिः ।
प्राकाश्यं मनसो नीतास्ते मात्रा नास्य पार्थिव ८ यथैकमत्ये यातानामेकस्मिन्नवसीदति ।
दुःखं भवति साधूनां तथास्माकं महीपते ९ गार्हस्थ्यमोहमापन्ने सीदत्यस्मिन्नरेश्वर । सं-
न्धिष्वन्यस्य देहस्य बिभ्रति भ्रातृकल्पनाम् १० ततो मया विनिश्चित्य दुःखाद्वैराग्यभावना ।
अविध्यतीत्यस्य भवानित्युद्योगाय संश्रितः ११ तदस्य दुःखाद्वैराग्यं संबोधादवनीपते ।
समुद्रतं कृतं कार्यं मद्रं तंस्तु व्रजाम्यहम् १२ जह्वा मदालसा गर्भे पीत्वा तस्यास्तथा
स्तनम् । नान्यनारीभुतैर्यातं वत्सं यात्विति पार्थिव १३ विचार्यं तन्मया सर्वं शुष्मसंभय-

सुबाहु क्षणतोः— हे नृश्रेष्ठा, ज्याकरितां मी तुला शरण आलों होतो तें मला
सर्व प्राप्त झालें आहे. मी जातो; तूं सुखी हो १. काशिराज क्षणतोः— हे सुबाहो, तूं
कशाकरितां आला होतास ? व तुझा कोणता उद्देश सिद्धीस गेला हें तूं मला सांग;
मी अति उत्सुक आहे २. “ अलकीने वंशपरंपरागत प्रचंड राज्य बळकाविलें आहे;
ह्यास्तव, त्याला जिंकून तूं तें मला दे. ” अशी विनंति तूं मला केल्यामुळे ३ मी
स्वारी करून तुझ्या कनिष्ठ भ्राता वें हें राज्य स्वसामर्थ्याने आणिलें आहे. तूं ह्या
स्वकुलपरंपरागत राज्याचा उपभाग घे ४. सुबाहु क्षणतोः— हे काशिराजा, ही खट-
पट मी कशाकरितां केली व तुझ्याकडून करविली हें तूं ऐक ५. हा माझा भ्राता तत्त्व-
वेत्ता असूनही मोहित होऊन ग्राम्यभोगांविषयी आसक्त झालेला आहे; आणि माझे
ज्येष्ठ भ्राते ज्ञानसंपन्न आहेत ६. हे भूपते, मुखांत दूध घाटण्याप्रमाणें त्याच्या व
माझ्या कानांत मातेने बोधामृत घाटलें आहे ७. त्या उभयतां ज्येष्ठ भ्रात्यांच्या व
माझ्या मनाला, मातेने—पुरुषांना ज्ञेय झणून संमत असलेले पदार्थ— समजावून
दिले आहेत; परंतु, हे राजा, ह्याला ते समजावून दिलेले नार्हांत ८. हे भूपते,
एका मताने यागगान्या साधूं पैकीं एकाचा नाश होऊं लागला असतां ज्याप्रमाणें
इतरांना दुःख होतें त्याप्रमाणें आह्मांला दुःख होत आहे ९. हे राजा, ह्या देहाशीं
ज्याचा संबंध आहे असा हा भ्रातृसंज्ञेस पात्र असलेला अलर्क गार्हस्थ्यमोहांत
सांपडून बुडूं लागल्यामुळे १०. “ त्याला दुःखाने वैराग्य होईल ” असा माझा
निश्चय झाला व झणून मी तुझ्या कडून खटपट करविली ११. हे भूपते; त्याप्रमाणें
ह्याला दुःख होऊन बोधामुळे वैराग्य प्राप्त झाल्याकारणाने माझे कार्य झालें आहे.
भ्रातां तृप्ते कत्याण असो; मी जातो १२. हे राजा, मदालसेच्या उदरांत राहून तिचे

पूर्वकम् । कृतं तथापि निष्पन्नं प्रयास्ये सिद्धये पुनः १४ उपेक्ष्यते सिद्धिमानः स्वजनो बान्धवः
सुहृद् । येनैन्द्र न तान्मन्ये सन्दिग्धा विकला हि ते १५ सुहृदि स्वजने बन्धौ समर्थे योऽव-
सीदति । धर्माधिकाममोक्षेभ्यो वाच्यास्ते तत्र न त्वसौ १६ एतत्त्वत्सङ्गमादुप मया कार्यं
महत्कृतम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि ज्ञानभागभव सत्तम १७ काशिराज उवाच । उप-
कारस्त्वया साधोरलंकृत्य कृतो महात् । ममोपकाराय कथं न करोषि स्वमानसम् १८ फल-
दायी सतां सद्भिः संगमो नाकलो यतः । तस्मात्त्वत्संश्रयायुक्ता मया प्राप्ता समुन्नतिः १९
सुबाहु उवाच ॥ धर्माधिकाममोक्षार्थं पुरुषार्थंचतुष्टयम् । तत्र धर्माधिकामास्ते सकलो दीयतेऽ-
परः २० तत्ते संक्षेपतो वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु । श्रुत्वा च सम्पगाढोच्य यतेषाः भयसे
वृष २१ ममेति प्रत्ययो भूष न कारोऽहमिति त्वया । सम्पगाढोच्य धर्मो हि धर्माभावे
निराश्रयः २२ को वाहमिति संक्षेपमित्यालोच्य त्वयात्मना । बाह्यान्तर्गतमाढोच्यमाढे-
ष्यापररात्रिषु २३ अव्यक्तादिविशेषान्तमविकारमचेतनम् । व्यक्ताव्यक्तं त्वया ज्ञेयं ज्ञाता
कथाहमित्युत २४ एतस्मिन्नेव विशास्ते विशातमखिलं त्वया । अनात्मन्यात्मविज्ञानम-

स्तन्य सेवन करून अलर्काने साधारण स्त्रियांच्या पुत्रांच्या मार्गाचे अनुकरण करू-
नये १३. असा विचार मनांत आणून तुझ्या मदतीने तें सर्व सिद्धीस गेलें आहे.
तस्मात्, मी आतां पुनरपि सिद्धीकरितां जातो १४. हे राजा, आपला स्वजन, बांधव व
सुहृद् बुद्धि लागला असतां जे त्याची उपेक्षा करितात ते इंद्रियसंपन्न नसून पंगु आहेत
असें मी समजतो १५. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्यांकरितां जो सुहृद्—स्वजन व
बंधु समर्थ असतांना—बुद्धि लागतो तो त्याबद्दल निंद्य ठरत नसून ते सुहृदादि निंद्य
ठरतात १६. हे भूपते, तुझ्या समागमामुळे माझे हें मोठेंच कार्य झाले आहे; तुझे
कल्याण असे; मी जातो. हे सज्जनश्रेष्ठा, तूं ज्ञानी हो १७. काशिराज ह्मणतोः—साधु
अलर्कावर तूं मोठा उपकार केला आहेस; परंतु, माझ्यावर उपकार करण्याचे तूं
कां मनांत आणित नाहींस ? १८. सज्जनांचा संतांशीं समागम निष्फळ न होतां
सफळच होत असतो. तस्मात्, तुझ्या समागमानुळे माझी उन्नति होणें योग्य आहे
१९. सुबाहु ह्मणतोः—धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ असून त्यांपैकीं
पहिले तीन तुला प्राप्त झाले आहेत; परंतु, शेवटल्याचा मुळीच पत्ता नाहीं २०.
ह्यास्तव, हे राजा, मी संक्षेपतः जे सांगत आहे तें तूं एकाग्र मनाने ऐक; आणि तें
ऐकून व त्याचा नीट विचार करून तूं मोक्षार्थ यत्न कर २१. हे राजा, अर्दकार व ममता
ह्या उभयतांचा तूं त्याग कर; धर्माचा नीट विचार केला पाहिजे. कारण, धर्माचा अभाव
झाल्यास कोणताच आधार रहात नाहीं २२. मी ही संज्ञा कोणाला आहे ह्याचा तूं अंत-
र्नीद व्यग्रहारांत विचार कर आणि पहाटेस तूं ह्याचा विशेष विचार करीत जा २३.
अव्यक्तापासून विशेषापर्यंत असलेलें हें स्पृष्टसूत्र जगत् विकाररहित व अचेतन आहे
असें समजून ह्याचा ज्ञाता जो मी तो कोण आहे हें तुला समजलें पाहिजे २४. एव-
ढ्याचेंच ज्ञान झालें असतां तुला सर्व कांहीं समजेल. अनात्म्याचे टिकाणीं आत्मबुद्धि

स्वे स्वमिति मूढता २५ सोऽहं सर्वगतो भूय लोकसंव्यवहारतः । भवेदमुच्यते सर्वं स्वया
 पृष्ठो ब्रजाम्यहम् २६ एवमुक्त्वा ययौ धीमान्छवाहुः काशिश्रुमिषम् । काशिराजोऽपि
 संपूज्य सोऽलर्कं स्वपुरं ययौ २७ अलर्कोऽपि सुतं ज्येष्ठमभिषिच्य नराधिपम् । वनं जगाम
 संत्यक्तसर्वसङ्गः स्वसिद्धये २८ ततः कालेन महता निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । प्राप्य योगदि-
 मतुलां परं निर्वाणमाप्तवान् २९ पश्यजगदिदं सर्वं सदेवाश्चरमातुषम् । पार्श्वगुणमयैवं
 वध्यमानं च नित्यशः ३० पुत्रादिभानुपुत्रादिस्वपारक्यादिभावितैः । आकृष्यमाणं करणैर्दुः-
 क्षार्तं भिन्नदर्शनम् ३१ अज्ञानपङ्कगर्भस्थमनुद्धारं महामतिः । आत्मानं च समुत्तीर्णं गाधामे-
 तामगायत ३२ अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमलुषितम् । इति पथान्मया ज्ञातं योगा-
 त्नास्ति परं सुखम् ३३ पुत्र उवाच ॥ तातैवं त्वं समातिष्ठ मुक्तये योगमुत्तमम् । प्राप्स्यसे
 येन तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचसि ३४ ततोऽहमपि यास्यामि किं यज्ञः किं जपेन मे । कृत-
 कृत्यस्य करणं ब्रह्मभावाय कल्पते ३५ त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्याहं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । प्रपत्तिप्ये
 तथा मुक्तौ यथा यास्यामि निर्द्वन्तिम ३६ पश्चिण उवाच ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्राप्यानुज्ञां
 ततश्च सः । ब्रह्मजगाम मेधावी परित्यक्तपरिग्रहः ३७ सोऽपि तस्य पिता तद्वत्क्रमेण सुमहा-

वर्जं स्वकीय नव्हेत्याचे ठिकाणीं ममत्वबुद्धि असणें ही मूढता होय २५. हे भूपाला,
 मी सर्वव्यापी आहे; परंतु, तूं प्रश्न केल्यामुळे लोकव्यवहारार्थ मी तुला असें सर्व
 सांगत आहे. आतां मी जातो. ” २६. असे काशिराजाला सांगून तो विवेकी सुबाहु
 चालता झाला व काशिराजाही अलर्काचें पूजन करून आपल्या नगराकडे गेला २७.
 इकडे ज्येष्ठ पुत्राला राज्याभिषेक करून अलर्क निःसंग झाला आणि आत्ममुक्तीक-
 रितां वनांत गेला २८. तदनंतर बराच काळ लोटल्यावर शीतोष्णादि द्वंद्वांची परवा
 न करितां व कसलाही परिग्रह न करितां तप करणाऱ्या अलर्काला अतुल योगसा-
 मर्थ्य प्राप्त झाले व त्यामुळे त्याला उत्कृष्ट मुक्ति मिळाली २९. नंतर देव, असुर व
 मानव ह्यांनी युक्त असलेले हे सर्व जगत गुणमयपार्श्वानीं वद्ध असून नित्य वध
 पावत आहे ३०; पुत्र, पुत्रप्ये इत्यादि स्वकीय व परकीय मानिल्या गेलेल्या लोकांनीं
 हे खेचले जात आहे; भेददर्शनामुळे हे दुःखाकुल झालेले आहे ३१; आणि अज्ञा-
 नपंकांत हे डुबले असून ह्याचा उद्धार होणे अशक्य आहे असे पाहून स्वतःचा उद्धार
 झाल्याचें लक्षांत आणून तो झणाला ३२ “ अरेरे ! पूर्वी आह्मी राज्य केले ही
 गोष्ट फारच वाईट झाली. काय करूं हो ? योगापेक्षां उत्कृष्ट सुख नाही हे मला
 मागून समजले ” ३३. पुत्र क्षणतोः—हे तात, मुक्तीकरितां आपण ह्या उत्कृष्ट
 योगाचें अवलंबन करा. क्षणजे आपणांला तें प्राप्त होईल व तें प्राप्त झाल्यावर
 आपणांला दुःख होणार नाही ३४. असें झाल्यास मी सुद्धा जाईन. यज्ञांशीं व जपार्शीं
 मला काय फलप्य आहे ! कृतकृत्य मनुष्याचें मन ब्रह्मज्ञानास पात्र होत असतें ३५.
 नारांश, मी आपल्याचपाहून अनुज्ञा घेऊन द्वंद्व व परिग्रह ह्यांचा त्याग करीन आणि
 मध्य व्हांवें एतदर्थ मी मुक्तीविषयी यत्न करीन ३६. पश्चा हाणतातः—हे ब्रह्म,

मतिः। ज्ञानप्रस्थे समास्थाय चतुर्थीश्रममभ्यगात् ३८ तत्रात्मजं समासाय द्वित्वा बन्धं गुणा-
दिकम् । प्राप सिद्धिं परां प्राज्ञस्तत्कालोपात्तसम्मतिः ३९ एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यत्पृष्टा भवता
वयम् । सुविस्तरं यथावच्च किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ४० यश्चेत्तच्छृणुयाद्विप्र पठेद्वा सुसमाहितः
४१ यदश्वमेधावभृथजातः प्राप्नोति वै फलम् । सकलं तदवाप्नोति श्रुत्वेतन्मुनिसत्तम ४२
एतत्संसारभ्रमणपरिश्राणमनुममम् । अलकोत्रेयसंवादमशुभान्मुच्यते नरः ४३ [२६००]
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादं जडोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

जैमिनिर्हवाच ॥ सम्यगेतन्ममाख्यातं भवद्विद्विजसत्तमाः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं
कर्म वैदिकम् १ अहो पितृप्रसादेन भवतां ज्ञानमीदृशम् । येन तिर्यक्त्वमप्येतत्प्राप्य मोह-
स्तिरस्कृतः २ धन्या भवन्तः संसिद्धौ प्रागवस्थास्थितं यतः । भवतां विषयोऽतूतैर्न मोहैश्चाल्यते
मनः ३ दिष्ट्या भगवता तेन मार्कण्डेयेन धीमता । भवन्तो वै समाख्याताः सर्वसन्देहह-
त्तमाः ४ संसारेऽस्मिन्मनुष्याणां भ्रमतामतिसङ्घटे । भवद्विधैः समं सङ्गो जायते नातपस्वि-
नाम् ५ ययहं सङ्गमासाय भवद्विज्ञानदृष्टिभिः । न स्यां कृतार्थस्तन्नूनं न मेऽन्यत्र कृतार्थता
६ प्रवृत्ते च निवृत्ते च भवतां ज्ञानकर्मणि । मतिमस्तमलां मन्ये यथा नान्यस्य कस्यचित् ७

असें पित्याला सांगून ध त्याची अनुज्ञा घेऊन कसलाही स्वीकार न करितां तो विवेकी
चालता झाला ३७. त्याचप्रमाणे त्याचा पिताही महाविचारी असल्यामुळे क्रमाने
ज्ञानप्रस्थाश्रम स्वीकारून नंतर चतुर्थीश्रमी झाला ३८. तेव्हा त्या आश्रमामध्ये पुत्राची
गांठ पडतांक्षणीं ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर गुणादि बंधनांचा त्याग होऊन त्या प्राज्ञ
पित्याला उत्कृष्ट सिद्धि प्राप्त झाली ३९. हे ब्रह्मन्, आपण जे आह्वांला विचारिलें तें
आपणांला इत्यंभूत सविस्तर कथन केलें आहे. आतां दुसरें काय श्रवण करण्याची
आपली इच्छा आहे ? ४०. हे मुनिश्रेष्ठा, हे विप्र, स्वस्थ मनानें हे श्रवण व पठण
करणान्याला अश्वमेधयागाच्या अवभृथस्नानाचें सर्व फल प्राप्त होतें ४१, ४२. ह्या
संसारभ्रमणापासून रक्षण करणारा हा अलर्कदत्तात्रेयसंवाद ऐकिला असतां पुरुष
पापापासून मुक्त होतो ४३. [२६००] ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसं-
वादांतील जडोपाख्यानाविषयीं एकेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

जैमिनि ह्मणतात:-हे पक्षिश्रेष्ठ, प्रवृत्त व निवृत्त असें हे द्विविध वैदिक कर्म आपण
मला चांगलें कथन केलें १. अहो, पित्याच्या कृपेनें तुझांला अशाप्रकारचें ज्ञान प्राप्त
झालें आहे व त्यामुळे तुझीं मोहाचा त्याग केला आहे २. पूर्वजन्माचें स्मरण अस-
लेलें तुमचें मन विषयजन्य मोहांमुळे चंचल न होतां मुक्तीकडे ज्याअर्थी वळत आहे
त्याअर्थी तुझी धन्य आहांत ३. त्या विवेकी भगवान् मार्कण्डेयमुनींनीं सर्वसंशयनाशक
झणून तुमचा निर्देश केला हे माझे भाग्य होय ४. ह्या अतिदुःखदायक संसारामध्ये
भटकत असलेल्या मनुष्यांना तुमच्या सारख्याचा समागम तपश्चर्येशिष्याय दुर्लभ
होय ५. तुझां ज्ञानवानांचा समागम होऊनही जर मी कृतार्थ न होईन तर खरोखर मी
कोठेंच कृतार्थ होणार नाहीं ६. प्रवृत्तिमार्गविषयक व निवृत्तिमार्गविषयक ज्ञान कमी-

यदि स्वहृदप्रवृत्ती मयि बुद्धिर्द्विजोत्तमाः । भयतां तत्समाख्यातुमर्हते दमोपतः ८ कथमेतत्सं-
 श्रुतं जगत्स्थावरजङ्गमम् । कथं च प्रलयं काले पुनर्योस्यति सत्तमाः ९ कथं च वंशां देवर्षि-
 पितृभूतादिसम्भवाः । मन्वन्तराणि च कथं वंशाञ्चरितं च यत् १० यावत्स्यः सृष्टयश्चैव
 यावन्तः प्रलयास्तथा । यथाकल्पविभागश्च या च मन्वन्तरस्थितिः ११ यथा च स्थितिसं-
 स्थानं यत्प्रमाणं च वै भुवः । यथास्थितिसमुद्रादिनिग्रगाः काननानि च १२ भूर्लोकंकादिश्च
 लोकानां गणः पातालसंश्रयः । गतिस्तथाकसोमादिप्रहर्षज्योतिषामपि १३ भोतुमिच्छा-
 म्यहं सर्वमेतदाभूतसंज्ञवम् । वृषसंहते च यच्छेषं जगत्पस्मिन्भविष्यति १४ पक्षिणं जञ्घुः ॥
 प्रभभारोऽयमनुलो यस्त्वया मुनिसत्तम । पृष्ठस्तं ते प्रवक्ष्यामस्तच्छृणुष्वेह जैमिने १५
 मार्कण्डेयेन कथितं पुरा क्रौष्टुके यथा । द्विजपुत्राय शान्ताय व्रतज्ञाताय धीमते १६
 मार्कण्डेयं महात्मानमुपासीनं द्विजोत्तमैः । क्रौष्टुकिः परिप्रच्छ यदेतत्पृष्टवान्प्रभो १७
 तस्य चाकथयत्प्रीत्या यन्मुनिर्भृगुनन्दनः । तत्ते प्रकथयिष्यामः शृणु त्वं द्विजसत्तम १८
 प्रणिपत्य जगन्नाथं पद्मयोनिं पितामहम् । जगद्योनिं स्थितं सृष्टौ स्थितौ विष्णुस्वरू-
 पिणम् । प्रलये चान्तकर्तारं रौद्रं रुद्रस्वरूपिणम् १९ मार्कण्डेय उवाच ॥ उत्पन्नमावस्य
 पुरा ब्रह्मणोऽभ्यक्तजन्मनः । पुराणमेतद्वेदाश्च मुखेभ्योऽब्रुविनिःसृताः २० पुराणसंहिता-
 श्रुत्वाङ्गुलाः परमर्षयः । वेदानां प्रविभागश्च कृतस्तैस्तु सहस्रशः २१ धर्मज्ञानं च
 वैराग्यमैश्वर्यं च महात्मनः । तस्योपदेशेन विना सहसिद्धं चतुष्टयम् २२ वेदान्संपर्यस्त-

संबंधने तुमच्यासारखी कोणाचीही निर्मल माति नाही असें मला वाटते ७. हे पक्षि-
 श्रेष्ठ, माझ्यावर तुझाला जर अनुग्रह कर्तव्य असेल तर मला हें सर्व सांगा ८. हे
 सज्जनश्रेष्ठ, ह्या चराचर जगताची उत्पत्ति व नाश ९, देव, ऋषि, पितर, भूतें
 इत्यादिकांचे वंश, मन्वंतरें सदहू वंशांतील पुरुषांचें चरित्र १०, सृष्टि व प्रलय ह्यांचे
 प्रकार, कल्पाविभाग, मन्वंतर स्थिति ११, भूमिसंस्थान, भूमीचें प्रमाण, समुद्र, नद्या,
 वने, भूरादि १२ लोक, पातालांतील प्राणिगण आणि सूर्य, चंद्र इत्यादि ग्रह, नक्षत्रे व
 तारका ह्यांची १३ गति हें सर्व प्रलयापर्यंत ऐकण्याची व प्रलयानंतर ह्या जगतात काय
 अवशिष्ट राहतें तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे १४. पक्षी ह्मणतातः— हे मुनिश्रेष्ठ
 जैमिने, हा तूं मोठाच अनुपम प्रश्न केला आहेस; त्याचें उत्तर आह्मी सांगतो तें ऐक
 १५. पूर्वी क्रौष्टुकिसंज्ञक, शांत, व्रतस्नात व बुद्धिमान् द्विजपुत्राला मार्कंडेयांनीं
 हें उत्तर सांगितलें आहे १६. हे प्रभो, द्विजश्रेष्ठांसह महात्मे मार्कंडेयमुनि वसले
 असतां, तूं विचारिलेलाच प्रश्न क्रौष्टुकिने विचारिला १७. तेव्हां, हे द्विजश्रेष्ठ, त्या
 भृगुनंदन मुनींनीं जें उत्तर प्रेमानें शाला सांगितलें तें—सृष्टि, स्थिति व प्रलय कर-
 ण्याकरितां अनुक्रमें ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर ह्यांचें स्वरूप धारण करणाऱ्या जग-
 दीशाला प्रणिपात करून—आह्मी सांगत आहो; तूं ऐक १८; १९. मार्कंडेय
 ह्मणतातः— पूर्वी अव्यक्तापासून जन्म पावणारा ब्रह्मदेव उत्पन्न होताक्षणी त्याच्या
 मुखापासून हें पुराण व वेद निघाले २०. अनेक महर्षींनीं पुराणसंहिता केल्या असून

स्माज्जगदुत्पत्तस्तस्य मानसाः । पुराणं जगदुत्थाया मुनयस्तस्य मानसाः २३ भृगोः सकाशा-
 द्यवनस्तनोक्तं च द्विजन्मनाम् । ऋषिभिश्चापि दक्षाय प्रोक्तमेतन्महात्मभिः २४ दक्षेण
 चापि कथितमिदमासीत्तदा मम । तत्तुभ्यं कथयाम्यथ कलिकल्मषनाशनम् २५ सर्वमे-
 तन्महाभाग श्रूयतां मे समाधिना । यथाश्रुतं मया पूर्वं दक्षस्य गदतो मुने २६ प्रणिपत्य
 जगद्योनिमज्जमव्ययमाश्रयम् । चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदम् २७ ब्रह्माणमादि-
 पुरुषमुत्पत्तिस्थितिसंयमे । यत्कारणमनौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् २८ तस्मै हिरण्यगर्भाय
 लोकोत्तन्त्राय धीमते । प्रणम्य सम्यग्वक्ष्यामि भूतवर्गमउत्तमम् २९ महदायं विशेषान्तं
 सवैरूप्यं सलक्षणम् । प्रमाणैः पञ्चभिर्गम्यं स्रोतोभिः पद्भिरेतन्वितम् ३० पुरुषाधिष्ठितं
 नित्यमनित्यमिव च स्थितम् । तच्छ्रूयतां महाभाग परमेण समाधिना ३१ प्रधानं कारणं
 यत्तदव्यक्ताख्यं महर्षयः । यदाहुः प्रकृतिं सूक्ष्मां नित्यां सदसदात्मिकाम् ३२ ध्रुवमक्षय्य-
 मजरममेयं नान्यसंशयम् । गन्धरूपरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् ३३ अनायन्तं जगद्योनिं
 त्रिगुणप्रभवाप्ययम् । अस्मात्प्रतमविशेषं ब्रह्माधे समवर्तत ३४ प्रलयस्याह तेनेदं व्यात-
 मासीदंशेषतः । गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ३५ गुणभावात्सृज्यमानात्सर्गा-
 काळे ततः पुनः । प्रधानं तत्त्वमुद्रूतं महान्तं तत्समावृणोत् ३६ यथा बीजं त्वचा तद्दिव्यफे-

ल्यांनीं वेदांचा सहस्रशः विभाग केलेला आहे २१. धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य हे चतु-
 ष्य त्या महात्म्या ब्रह्मदेवाला उपदेशावांचून स्वाभाविकच प्राप्त झालेले आहे २२.
 सप्त ऋषि व आद्य मुनि हे त्याचे मानसपुत्र असून त्यांनीं त्यांच्यापासून वेद व पुराण
 ग्रंथ केले २३. भृगूपासून च्यवनाला हे प्राप्त झाले; त्यानें द्विजांना कथन केले;
 महात्म्या ऋषींनीं हे दक्षाला ऐकविले २४ आणि दक्षाने हे मला कथन केले. ते
 कलिमलनाशक आज मी तुझाला कथन करितों २५. हे महाशय, एकाग्र अंतःकर-
 णाने हे सर्व आपण ऐका. हे मुने, दक्षाच्या मुखांतून पूर्वी जसे, मी ऐकिले आहे तसे
 सांगतो २६. विश्वयोनि, अज, अव्यय, चराचर जगताचा आश्रय, धाता व परमपद
 आणि उत्पत्ति, स्थिति व प्रलय ह्यांचे अनुपम कारण व सर्वाधारभूत जो आदिपुरुष
 ब्रह्मा त्याला प्रणिपात करून २७, २८ क्षणजे त्या जगदुत्पादक ज्ञानवान् हिरण्य-
 गर्भाला नमस्कार करून उत्कृष्ट भूतवर्ग मी कथन करितों २९. याच प्रमाणांनीं सम-
 जणारे, सहा स्रोतांनीं युक्त, रूप व लक्षण ह्यांनीं संपन्न व नित्यानित्यवत् स्थिति अस-
 लेले जे महदादि विशेषांत ते, हे महाशय, चित्त अगदीं एकाग्र करून ऐका ३०,
 ३१. अव्यक्तसंज्ञक जें प्रधान कारण त्याला महर्षि सदसद्रूप, नित्य व सूक्ष्मप्रकृति
 क्षणतात ३२. असो. ध्रुव, अक्षय्य, जरारहित, अतर्क्य, दुसऱ्याच्या आधारेने नस-
 लेले, शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध ह्यांनीं रहित ३३, अनादि, अनंत, विश्वयोनि,
 तीन गुणांच्या उत्पत्तीचे व लयाचे कारण, लोकोत्तर व अज्ञेय असे. ब्रह्मच सृष्टीचे
 पूर्वी होते ३४. प्रलयानंतर त्याने हे सर्व व्यापिलेले होते. हे मुने, नंतर त्याच्यापासून
 क्षणजे क्षेत्रज्ञाधिष्ठित गुणसाम्यापासून ३५ गुणभावाची सृष्टि सृष्टिकार्य होऊं

जायते महान् । सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिषोदितः ३७ ततस्तस्माद्द्वारद्वारविविधो
वैव्यजायत । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्च स तामसः ३८ महता चायतः सोऽपि यथा व्य-
क्तो न वै महान् । भूतादिस्तु विकृर्वाणः शब्दतन्मात्राणां ततः ३९ ससर्जं शब्दतन्मात्रादाकाशं
शब्दलक्षणम् । आकाशं शब्दमात्रं तु भूतादिधातुणोत्ततः ४० स्पर्शतन्मात्रादेव जायते वायु-
संघातः । पृथवाज्जायते वायुस्तस्य स्पर्शगुणो मतः ४१ वायुश्चापि विकृर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं
ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ४२ स्पर्शमात्रस्तु वै वायुरूपमात्रं समावृणोत् ।
ज्योतिश्चापि विकृर्वाणं रसमात्रं ससर्जं ह ४३ संभवन्ति ततोऽप्यप्राप्तान्ये सा रसात्मिकाः ।
रसमात्रं तु ता एषां रूपमात्रं समावृणोत् ४४ आपश्चापि विकृर्वाणो गन्धमात्रं ससर्जिरे ।
संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः ४५ तस्मिन्स्तस्मिन्स्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता
स्मृता । अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततश्च ते ४६ न शान्ता नापि पौरास्ते न मृदाश्चाविशे-
षतः । भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात् तामसात् ४७ वैकारिकादहङ्कारात्सत्त्वोद्विक्तात् सत्त्व-
कात् । वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्संप्रवर्तते ४८ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
च । तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका इव ४९ एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

लागली असतां प्रधानतत्त्व प्रकट झाले व त्यानें महत्तत्त्व व्यापून टाकिले ३६. त्वचेनें
व्याप्त असलेल्या बीजाप्रमाणे अव्यक्ताने महत्तत्त्व व्यापिले. सात्त्विक, राजस व तामस
असा ३७ त्रिविध अहंकार त्यापासून उत्पन्न झाला. त्याला अनुक्रमेण वैकारिक, तैजस
व भूतादि असे क्षणतात ३८. अव्यक्ताने ज्याप्रमाणे महत्तत्त्व व्यापिलेले आहे त्याचप्र-
माणे तो अहंकारही महत्तत्त्वाने व्यापिलेला आहे. भूतादि अहंकार विकारयुक्त होऊं
लागला असतां त्याच्यापासून शब्दतन्मात्र उत्पन्न झाले ३९ आणि शब्दतन्मात्रा-
पासून शब्दगुणसंपन्न आकाश उत्पन्न झाले. आकाशाला शब्दतन्मात्राने व भूतादीनें
व्यापिलेले आहे ४०. त्यापासून स्पर्शतन्मात्र निःसंशय उत्पन्न होत असते आणि
त्या स्पर्शतन्मात्रापासून स्पर्शगुणसंपन्न बलवान् वायु उत्पन्न होत असतो ४१. वायु
विकारयुक्त होऊं लागला असतां रूपतन्मात्र होते; आणि वायुजन्य रूपतन्मात्रापासून
रूपगुणसंपन्न तेज उत्पन्न होत असते ४२. स्पर्शतन्मात्राने वायूला व रूपतन्मात्राला
व्यापिलेले आहे. तेज विकारयुक्त होऊं लागले असतां रसतन्मात्र उत्पन्न करिते ४३ व
त्या पासून रसगुणसंपन्न उदक उत्पन्न होत असते. रूपतन्मात्राने रसतन्मात्र व ते उदक
व्यापिलेले आहे ४४. उदक विकारयुक्त होऊं लागले असतां गंधतन्मात्र उत्पन्न झाले;
त्याच्यापासून पृथ्वीरूप घनद्रव्य उत्पन्न झाले; गंध हा त्या द्रव्याचा गुण होय ४५. त्या
त्या भूतांचे ठिकाणी तन्मात्र असल्यामुळे तन्मात्रता आणि अविशेष वाचक असल्या-
मुळे अविशेष अशी संज्ञा त्यांना प्राप्त झालेली आहे ४६. ते अविशेष असल्यामुळे शांत
नाहीं, घोर नाहीं व मूढही नाहीं. ही भूततन्मात्रसृष्टि तामस अहंकारापासून आहे ४७.
सत्त्वगुणाचे आधिक्य असल्यामुळे सात्त्विक क्षणजे जो वैकारिक अहंकार त्याच्या-
पासून वैकारिक सृष्टि बरोबर प्रवृत्त होत असते ४८. पांच ज्ञानेन्द्रिये व पांच कर्मेन्द्रिये

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ९० शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ।
पादौ पापुरुषस्पर्श इत्यौ वाक्पञ्चमी भवेत् ९१ गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वादनं च कर्म
तत् । आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समादिशत् ९२ द्विगुणो जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो
मतः । रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुमौ ९३ त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूप-
वान् । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ९४ तस्माच्चतुर्गुणा द्यापो विज्ञेयास्ता रसा-
त्मिकाः । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धं समाविशत् ९५ संहता गन्धमात्रेण आवृण्वंस्ते
महीमिमाम् । तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ९६ शान्ता घोराश्च मृदाश्च विशेषा-
स्तेन ते स्मृताः । परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ९७ भूमेरन्तास्त्रिमं सर्वं लोकाढोकं
पनावृतम् । विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ९८ गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्तु-
त्तरोत्तरम् । शान्तावीर्याः पृथग्भूताः समैते संहर्ति विना ९९ नात्र कुर्वन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य
कृत्स्नगः । समेत्यान्योन्यसंयोगमन्योन्याश्रयिणश्च ते १०० एकसंघातचिह्नाश्च संप्राप्यैकमशे-
पतः । पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च ११ महदाया विशेषान्ता द्यवद्वन्द्वत्पादयन्ति ते ।
जलबुद्बुदवत्तत्र क्रमाद्वै दृढिमागतम् १२ भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेणयम् । प्राकृतेऽण्डे

हो तैजस होत आणि होच दहा वैकारिक देव होत ४९. मन हे अकारावें इंद्रिय आहे
व देव वैकारिक आहेत. श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिह्वा व नासिका हीं ९० शब्दादि विष-
यांचा उपभोग घेणारीं ज्ञानेन्द्रिये होत. पाद, गुद, जननेन्द्रिय, हात व वाणी ९१ हीं
कर्मेन्द्रिये असून गति, विसर्ग, आनंद, शिल्प व भाषण हे त्यांचे विषय होत. शब्द-
तन्मात्र आकाश, स्पर्शतन्मात्रामध्ये प्रविष्ट झाले असतां ९२ द्विगुण वायु उत्पन्न होतो,
त्याचा स्पर्श हा गुण होय. त्याचप्रमाणे शब्द व स्पर्श हे दोन गुण रूपतन्मात्रामध्ये
प्रविष्ट झाले असतां ९३ त्यापासून शब्द, स्पर्श व रूप ह्या तीन गुणांनीं युक्त असा
अग्नि उत्पन्न होतो. शब्द, स्पर्श व रूप हीं रसतन्मात्रामध्ये प्रविष्ट झालीं असतां ९४
त्यापासून चतुर्गुण उदक उत्पन्न होतें; ते रसात्मक आहे. शब्द, स्पर्श, रूप व रस
ह्यांचा गंधतन्मात्रामध्ये प्रवेश झाला असतां ९५ गंधतन्मात्राशीं तीं मिळून जातात
आणि ही पृथ्वी व्याप्त करितात. ऋणून भूतांचे ठिकाणीं भूमि पांच गुणांनीं युक्त व
स्थूळ दिसते ९६. शांत, घोर व मूढ असें भिन्नत्व असल्यामुळे त्यांना विशेष ऋण-
तात. परस्परांमध्ये प्रवेश असल्यामुळे ते परस्परांना धारण करीत असतात ९७.
भूमीमध्ये घनद्रव्यानें व्याप्त असलेल्या ह्या सर्व दृश्य व अदृश्य प्रदेशाळा त्यांनीं व्यापिले
आहे. त्यांचें विशिष्ट इंद्रियांनीं निपनाने ग्रहण होत असल्यामुळे त्यांना विशेष ऋण-
तात ९८. पुढल्या पुढल्या तत्त्वाळा पूर्वीच्या पूर्वीच्या तत्त्वांचे गुण प्राप्त होत अस-
तात. भिन्न भिन्न सामर्थ्यानें युक्त असलेल्या ह्या भिन्न भिन्न सात तत्त्वांना संघताशि-
वाय ९९ ऋणजे सर्वस्वी एकत्र झाल्याशिवाय प्रजा उत्पन्न करितां येईना. द्यास्तव,
अन्योन्यसंयुक्त व अन्योन्याश्रयी १०० असलेलीं तीं तत्त्वे सर्वस्वी एक होऊन संघातलक्ष-
णांनीं युक्त झालीं. पुरुषाधिष्ठित असल्यामुळे व परमात्म्याच्या अनुग्रहामुळे ११ मह-

विवृद्धः सन्धेयसो ब्रह्मसंज्ञितः ६३ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता
 च भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ६४ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं स चराचरम् । मेरुस्तस्या-
 त्संभूतो जरायुश्चापि पर्वताः ६५ समुद्रा गर्भसलिलं तस्याण्डस्य महात्मनः । तस्मिन् ण्डे
 जगत्सर्वं सदेवाः सुरमानुषम् ६६ द्वापायद्रिसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः । जलानि लान-
 लाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ६७ वृत्तमण्डं दशगुणैरेकैकत्वेन तैः पुनः । महता तत्प्रमा-
 णेन सदैवानेन वेष्टितः ६८ महांसैः सहितः सर्वैरव्यक्तेन समावृतः । एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः
 प्राकृतैर्वृत्तम् ६९ अन्योन्यमावृत्य च ता अष्टौ प्रकृतयः स्थिताः । एषा सा प्रकृतिर्नित्या तदन्तः
 पुरुषश्च सः ७० ब्रह्माख्यः कथितो यस्ते समासाद्वयतां पुनः । यथा मग्नो जले कश्चिदुन्मज्ज-
 लसम्भवम् ७१ वलयं क्षिपति ब्रह्मा स तथा प्रकृतिर्विभुः । अव्यक्तं क्षेत्रज्ञदिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ
 उच्यते ७२ एतत्समस्तं जानीयात् क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञलक्षणम् । इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु
 सः । अबुद्धिपूर्वः प्रथमः प्रादुर्भूतस्तद्विधया ७३ (२६७३) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मो-
 त्पत्तिर्नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

श्रौष्टिकिरुवाच ॥ भगवंस्त्वण्डसंभूतिर्यथावत्कथिता मम । ब्रह्माण्डे ब्रह्मणो जन्म तथा
 चोक्तं महात्मनः १ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो भृगुकुलोद्भव । यदा नं सृष्टिर्भूतानामस्ति किं

दादि विशेषांत तत्त्वं पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे अंड उत्पन्न करितात व क्रमाने ते
 वृद्धिंगत होते ६२. हे महाप्राज्ञ, भूतांपासून ते उदकांत राहणारे मोठे अंड उत्पन्न
 होते व तो ब्रह्मसंज्ञक क्षेत्रज्ञ त्या प्राकृत अंडामध्ये वृद्धिंगत होतो ६३; तोच प्रथम
 शरीरी व तोच पुरुष होय. तो भूतांचा आद्यकर्ता ब्रह्मा प्रथम उत्पन्न होतो ६४. त्याने
 हे सर्व चराचर त्रैलोक्य व्यापिले आहे. त्याच्या नंतर मेरु, जरायु व पर्वत उत्पन्न झाले
 ६५. त्या महात्म्या अंडाचे समुद्र हे गर्भोदक होय. त्या अंडामध्ये देव, असुर व मानव
 ह्यांसह सर्व जगत आहे ६६. आणि द्वीपे, पर्वत, समुद्र व नक्षत्रांसह लोकही आहेत.
 उदक, अग्नि, वायु, आकाश व भूतादि ह्या उत्तरोत्तर दश गुणित असलेल्या आवरणांनी
 ते अंड व्याप्त झालेले आहे ६७, ६८. भूतादि अहंकार दशगुणित महत्त्वात वेष्टि-
 लेला असून त्या उदकप्रभृति सर्व आवरणांसह असलेले महत्त्वात दशगुणित अव्य-
 क्ताने व्यापिले आहे. ह्या सात प्राकृत आवरणांनी अंड व्याप्त आहे ६९. परस्पर व्यापून
 राहिलेल्या ह्या आठ प्रकृति होत. ही प्रकृति नित्य असून तुला सांगितलेला ब्रह्मसं-
 ज्ञक पुरुष तिच्यामध्ये असतो. आतां पुनरपि संक्षेपतः श्रवण कर. ज्याप्रमाणे उदकांत
 बुडी मारिलेला कोणी प्राणी उसळीने वर येऊं लागला असतां उदकाचे कडे ७०, ७१
 समोवर्ती पसरतो त्याप्रमाणे प्रभु ब्रह्मदेव प्रकृति पसरतो. अव्यक्त हे क्षेत्र असून
 ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ होय ७२. हे सर्व क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षण जाणावे. हा प्राकृत सर्ग क्षेत्रज्ञाने अधिष्ठित
 आहे व विगृह्यतेप्रमाणे हा अबुद्धिपूर्वक प्रथमच उत्पन्न झालेला आहे ७३. याप्रमाणे
 श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील ब्रह्मोत्पत्तिनामक वेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

श्रौष्टिक क्षणतोः—हे भगवन्, अंडोत्पत्ति व अंडामध्ये महात्म्या ब्रह्मदेवाचा जन्म

नु न चास्ति वा । काळे वै प्रलयास्यान्ते सर्वस्मिन्नुपसंहते २ मार्कण्डेय उवाच ॥ यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसंचरः ३ स्वात्मन्यवस्थितेऽप्येके विकारे प्रतिसंहत । प्रकृतिः पुरुषश्चैव साधर्म्येणावतिष्ठतः ४ तदा तमत्र सत्त्वं च समत्वेन गुणौ स्थितौ । अनुव्रिक्तावननौ च ओतप्रोतौ परस्परम् ५ तिष्ठेयु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम् । तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽप्यवृत्तं स्थितम् ६ वृत्तपतिर्ब्रह्मणो यावदायुर्वै द्विपरादिकम् । तावदिदं परेशस्य तत्समा संयमे निशा ७ (अदौ युगसहस्राणि अहोरात्रं प्रजापतेः । अनेनैव तु मानेन शतं ब्रह्मा स जीवति । पितामहशतैर्नैव विष्णोर्मानं विधीयते । निमेषार्धेन शंभोस्तु सहस्राणि चतुर्दश । विनश्यन्ति तथा विष्णोरसंख्याताः पितामहाः) अहंत्वं प्रदहस्तु जगदादिनादिमान् । सर्वदेतुरचिन्त्यात्मा परः कोऽप्यपरक्रियः ८ प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यागु जगत्पतिः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ९ यथा मदो नवजीर्णां यथा वामाष्वानिलः । अनुप्रविष्टः क्षोभाय तथासौ योगमूर्तिमान् १० प्रधाने क्षोभ्यमाणे तु स देवो ब्रह्मसंज्ञितः । समुत्पन्नोऽण्डकोशस्थो यथा ते कथितं मया ११ स एव क्षोभकः पूर्वं स क्षोभ्यः प्रकृतेः पतिः । स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि संस्थितः १२ उत्पन्नः स जगद्योनिर्गुणोऽपि रजोगुणम् । भुञ्जन् प्रवर्तते सगो ब्रह्मत्वं सद्गुणाभितः १३ ब्रह्मत्वे स प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्त्वातिरेकयान् । विण्मृत्वमेव धर्मेण कुरुते परिपालनम् १४ ततस्तमोगुणोद्भिको

ही आपण मला कथन केही आहेत १. परंतु, हे भृगुवंशज, प्रलयकाली सर्व जगताचा संहार झाला असतां भू-मृष्टि होण्यापूर्वी काही असते किंवा नसते ? २. मार्कण्डेय क्षणतोः—जेव्हा प्रकृतीमध्ये हे सर्व जगत् लय पावते तेव्हा त्या स्थितीला विद्वन् लोक प्रकृतेन प्रलय क्षणतात ३. विकाराचा संहार होऊन अव्यक्त सुखरूपाचेच ठिकाणी स्थित असतांना प्रकृति व पुरुष ही साधर्म्यनिष्ठ असतात ४. तेव्हा तमत्र सत्त्वं हे गुण कमी अधिक न होता एकसारखेच परस्पर ओतप्रोत असतात ५. तिळांतील तेलाप्रमाणे किंवा दुधांतील तुपाप्रमाणे सत्त्वांत व तमांत रजोगुण स्थित होता; ही स्थिति ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीपर्यंत असते ६. ब्रह्मदेवाचे आयुष्य दोन पार्वे आहे व त्यांत दिवस आणि रात्र ही सारखी आहेत. रात्र प्रलयकाली असते ७. दिवसाचे आरंभी जन्मरहित, सर्वोत्पत्त्य व अचिंतस्वरूप असा परमेश्वर ब्रह्मदेव जागा होत असतो आणि तो जगदीश परमेश्वर प्रकृति व पुरुष ह्या उभयतांमध्ये सत्वर प्रविष्ट होऊन उत्कृष्ट योगाने त्यांना क्षुब्ध करीत असतो ८, ९. तरुणांच्या मदाप्रमाणे किंवा वैशाखतील वायूप्रमाणे हा योगस्वरूप परमेश्वर क्षोभाकरितां प्रविष्ट होत असतो १०. प्रधानत्वांत क्षोभ होऊं लागला असतां तो अंधबोशस्थ ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला हे मी तुला कथन केलेच आहे ११. तोच प्रकृतिपति अक्षोभ्य असून प्रथम क्षोभक आणि संकोच व विकास ह्यांच्या योगाने प्रधानत्वामध्ये स्थित आहे १२. तो जगद्योनि उत्पन्न झाला असतां निर्गुण असूनही सृष्टिकाली ब्रह्मत्व स्वीकारून रजोगुणाचे अवलंबन करीत असतो १३. ब्रह्मा हा नात्याने तो

रुद्रत्वे चाशिरलं जगत् । उपसंहृत्य वै शीते त्रैलोक्यं त्रिगुणोऽगुणः १६ यथा प्राग्ग्यापकः
शेखरी पाण्डको लावकस्तथा । तथा स संशमायाति वदन्निष्कृष्टरारिमैकाम् १६ ब्रह्मत्वे
सृजते लोकापुद्गले संहरत्यपि । विष्णुत्वे चाप्युदासीनस्तिष्ठोऽयस्थाः स्वयन्भुवः १७ रजो
मद्या तमो रुद्रो विष्णुः सत्त्वं जगत्पतिः । एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयो गुणाः १८ अन्यो-
न्यमिधुना क्लेते अन्योन्याभयिणस्तथा । धर्णं वियोगो न क्षेपां न त्यजन्ति परस्परम् १९
एवं ब्रह्मा जगत्पूर्वो देवदेवशतमुत्तमः । रजोगुणं समाभित्य स्रष्टृत्वे स व्यवस्थितः २० हिरण्य-
गर्भो देवादिरनादिरुपचारतः । भूपप्रकार्णिकासंस्थो ब्रह्मायै समजायत २१ तस्य वर्षशतं त्वेकं
परं भाष्यमहात्मनः । ब्राह्मेणैव हि मानेन तस्य संख्यां निबोध मे २२ निमेषैर्दशभिः काशा
तथा पञ्चभिरुच्यते । कलाश्चिंशच्च वै काशा मुहूर्तं त्रिंशदेव ताः २३ अहोरात्रं मुहूर्तानां नृणां
त्रिंशत्तु वै स्मृतम् । अहोरात्रैश्च त्रिंशद्भिः पथौ द्वौ मास उच्यते २४ तैः षड्भिर्यनं वर्षं द्वेऽयने
दक्षिणोत्तरे । तदेवांशमहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् २५ दिव्यैर्जपसहस्रेस्तु कृतत्रेतादिसंक्रि-
तम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं शृणुष्व मे २६ चत्वारि तु संद्वेष्टाणि वर्षाणां कृतमु-
च्यते । शतानि सन्ध्या चत्वारि सन्ध्यांश्च तेषां विधुः २७ त्रैता व्रीणि सहस्राणि दिव्या-

प्रजा उत्पन्न करितो; नंतर सत्त्वाधिक्याने युक्त होऊन तो विष्णु होतो आणि धर्मनि
प्रजांचें परिपालन करितो १४. तदनंतर तमोगुणाधिक्याने युक्त झाल्यावर रुद्र
होऊन सर्व त्रैलोक्याचा संहार करितो आणि तो त्रिगुणरूपे व निर्गुणात्मक पर
मेश्वर शयन करित राहतो १५. व्याप्रमाणें शेताच्या मालकाला प्रथम व्यापक
नंतर पालक व नंतर लावक अशा संज्ञा प्राप्त होत असतात त्याचप्रमाणें हा
परमेश्वराला ब्रह्मा, विष्णु व हर अशा संज्ञा प्राप्त होत असतात १६. तो ब्रह्म
असतांना लोकसृष्टि करित असतो; रुद्र असतांना संहार करित असतो आणि
विष्णु असतांना उदासीन असतो. स्वयंभू परमेश्वराच्या ह्या तीन अवस्था होत १७
रज, सत्त्व व तम हे अनुक्रमें ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर असे तीन देव असून हेच तीन
गुण होत १८. हेच अन्योन्याश्रयी सर्वदां परस्पर संयुक्त असतात. हे परस्परांन
क्षणभरही सोडीत नसल्यामुळे ह्यांचा वियोग क्षणभरही नाहीं १९. ह्याप्रमाणें जग-
ताचे पूर्वी असलेला देवाधिदेव चतुर्मुख ब्रह्मा रजोगुणाचें अवलंबन करून सृष्टि करित
असतो. ह्याला हिरण्यगर्भ, देवादि व अनादि असें उपचारानें हाणत असतात २०.
भूपत्याच्या कार्णिकेमध्ये स्थित असलेला ब्रह्मा प्रथम उत्पन्न झालेला आहे २१. शंभर
वर्ष हे त्या महात्म्याचें पूर्ण आयुष्य होय. ब्राह्ममानानेंच त्याचें प्रमाणें तुं माझ्यापासून
ऐक २२. १५ निमेष=१ काण्ड; ३० कला=१ काण्ड; ३० काण्ड=१ मुहूर्त; २३.
३० मुहूर्त=१ अहोरात्र; ३० अहोरात्रे=२ पक्ष किंवा १ मास २४. ६ मास=१ अयने;
२ अयने=१ वर्ष, मनुष्यांचे वर्ष हे देवांचें अहोरात्र असून उत्तरायण हा दिवस होय
२५. देवांच्या १२ हजार वर्षांमध्ये कृतत्रेतादि चार युगे होत असतात; त्यांचा विभाग
माझ्यापासून ऐक २६. ४००० वर्षे कृत आणि संध्या व संध्यांश प्रत्येकी ४००

दानां शतत्रयम् । तस्य सन्ध्या समाख्याता सन्ध्यांश्च तथाविधः २८ द्वापरं द्वे सहस्रे तु वर्षाणां द्वे शते तथा । तस्य सन्ध्या समाख्याता द्वे शताब्दे तदंशकः २९ कलिः सहस्रं दिव्यानामदानां द्विजसत्तम । सन्ध्या सन्ध्यांश्चकथैव शतकौ ससुदाहृतौ ३० एषा द्वादश-
साहस्री युगाख्या कविभिः कृता । एतत्सहस्रगुणितमहो ब्राह्मसुदाहृतम् ३१ ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवः स्युश्चतुर्दश । भवन्ति भाग्यमन्तेषां सहस्रं तद्विभज्यते ३२ देवाः सप्तर्षयः सन्ध्या मनुस्तत्पुनवो नृपाः । मनुना सह सृज्यन्ते संहियन्ते च पूर्ववत् ३३ चतुर्गुणानां संग्रह्याता साधिका लोकसप्ततिः । मन्वन्तरं तस्य संख्यां मातृपादैर्निर्वाच मे ३४ त्रिशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संग्रह्या द्विज । मत्तपष्टिस्तथान्यानि निरुतानि च संग्रह्या ३५ विंश-
तिथ सहस्राणि कालोऽयं साधिकं विना । एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं दिव्यैर्वर्षैर्निर्वाच मे ३६ अष्टौ वर्षत्सहस्राणि दिव्यया संग्रह्यया युतम् । द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ३७ चतु-
र्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतम् । तस्यान्ते प्रलयः प्रोक्तो ब्राह्मो नैमित्तिको बुधैः ३८ भूद्वौकोऽप्य मुवर्लोकम्बलोकंस्तत्रिवाप्तिनः । तदा विनाशमायान्ति महर्लोकश्च तिष्ठति ३९ तद्वाप्तिनोऽपि तापेन जनलोकां प्रयान्ति वै । एकार्णवे च त्रैलोक्ये ब्रह्मा स्थापति वै निशि ४० तत्प्रमाणं व सा रात्रिस्तदन्ते सृज्यते पुनः । एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षगतं तु तत् ४१ गतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते । पञ्चाशद्विस्तया वर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्यते ४२ एकमस्य परार्द्धं तु व्यतीतं द्विजसत्तम । यस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाप इत्यभिविश्रुतः ४३ द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्तमानस्य वै द्विज । वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकल्पितः ४४

वर्षे, ३७.३ ००० दिव्य वर्षे त्रेता आणि संख्या व संख्याश प्रत्येकीं ३०० वर्षे, २८; २००० वर्षे द्वापर आणि संख्या व संख्याश प्रत्येकीं २०० वर्षे, २९; आणि, हे द्विज-
श्रेष्ठ १००० दिव्य वर्षे कलि आणि संख्या व संख्याश प्रत्येकीं १०० वर्षे, ३०. पडि-
तांनीं ह्या वारा हजार वर्षांना युगसंज्ञा दिलेली आहे. हीं सहस्रगुणित युगें ह्यणजे
ब्रह्मदेवाचा दिवस ३१. हे ब्रह्मन्, ब्रह्मदेवाच्या दिवसांत चवदा मनु असतात आणि
युगचतुष्टयांच्या हजार फेऱ्यांमध्ये त्यांचा काल विभागिला जातो ३२. देव, इंद्रासह
सप्तर्षि, मनु व मनुपुत्र राजे ह्या सर्वांची उत्पत्ति व संहार हीं पूर्वाप्रमाणें होत
असतात ३३. चार युगांचे ७१ फेरे ह्यणजे मन्वंतर. मनुष्यवर्षांनीं त्याचें प्रमाण
तुं एक ३४. हे द्विज, ३०, ६७, २०००० वर्षे ह्यणजे एक मन्वंतर ३५, ३६.
८, ४०००० दिव्य वर्षे हा ब्रह्मदेवाचा दिवस. त्याच्या शेवटीं नैमित्तिक ब्राह्म
प्रलय होत असतो ३७, ३८. भू, भुव व स्वर्ग ह्या लोकांत राहणारे त्या वेळीं नष्ट होतात
आणि महर्लोक राहतो ३९; परंतु, तेथीलही हिंसासी तापामुळे जनलोकांत जातात
आणि त्रैलोक्यं ब्रह्मदेवाच्या रात्रीत जळमय होऊन गेले असता तो निजतो ४०. ब्रह्म-
देवाची रात्र दिनसा इतकीच असते व ती संपल्यानर पुनरपि सृष्टि उत्पन्न होत असते.
ह्या मानानेंच ब्रह्मदेवाचें वर्ष होय व अशीं शंभर वर्षे त्याचें अच्युत ४१. त्याच्या
शंभर वर्षांना पर व पंचास वर्षांना परार्ध असें ह्यणतात ४२. हे द्विजश्रेष्ठ, त्याचें एक

[२७१७] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मायुष्प्रमाणकथनं नाम त्रिषत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

१. टुकिटनाच । यथा सप्तर्षे य ब्रह्मा भगवानादितृप्रजाः । प्रजापतिः पतिर्देवस्तन्मे विस्तरतो वद १ मार्कण्डेय उवाच ॥ कथयाम्येव ते ब्रह्मन्नासजं भगवान्यथा । लोककृष्ण-
श्वतः कृत्स्नं जगत्स्थावरजंगमम् २ पाप्मावतानसमये निनाशप्रोत्थितः प्रभुः । सप्तर्षि-
स्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ३ इमं चोदाहरन्त्यत्र स्वकं नारायणं प्रति । ब्रह्मस्यैव रूपं
देवं जगतः प्रभुमाप्स्ययम् ४ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । ताह्यं गते स
यस्माद्य तेन नारायणः स्मृतः ५ विबुद्धः सलिले तस्मिन्विधायान्तर्गतां महीम् । अतुमा-
नास्तद्युद्धारं कर्तुकामस्तदा क्षितेः ६ अकरोत् स तन्वरन्धाः कल्पादिषु यथा पुरा । मरस्य-
कूर्मादिकास्तद्ब्रह्माराहं वपुरास्थितः ७ वेदयज्ञमयं दिव्यं वेदयज्ञमयो विभुः । रूपं कृत्वा
विवेशाप्सु सर्वगः सर्वसम्भवः ८ समुद्धृत्य च पातालांश्च गोच सलिले मुवम् । जनलो-
कस्मृतः सिद्धैश्चिन्त्यमानो जगत्पतिः ९ तस्योपरि जलैश्च य मही नोरिव स्थिता । विरू-
तत्वा तु देहस्य न मही याति रुक्षम् १० ततः क्षितिसमीकृत्य पृथिव्यां सोऽसन्नद्विरीन् ।
प्राक्सर्गो दक्षमाने तु तदा संवर्तकाग्निना ११ तेनाग्निना विशीर्णास्तं पर्वता सुवि संदंशः । शैला

परार्धं सपले व्याहे; त्याच्या शेवटी पाप्मा हणून महाकल्प झाला ४३. हे द्विज; चालू
अमलेल्या द्वितीय परार्धाचा वाराह हा प्रथम कल्प होय ४४. (२७१७) ब्रह्मप्रमाणे
श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील ब्रह्मदेवाचे आयुष्य कथन करण्याविषयी ते चाळिसावा अध्याय
समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

कौटुकि हणतो:-प्रजाधिपति भगवान् ब्रह्मदेवाने कशी सृष्टि केली हे आपण मला
सविस्तर सांगा १. मार्कण्डेय हणतात:-हे विप्र, लोककर्त्या शाश्वत भगवान् ब्रह्मदेवाने
सर्व चराचर जगत् कसे उत्पन्न केले हेही मी तुला सांगतो २. पद्म कल्पाच्या शेवटी
निद्रेतून ब्रह्मदेव उठला आणि त्यावेळी सत्त्वगुणाचे आधिक्य असलेल्या त्या ब्रह्म-
देवाला लोक शून्य दृष्टी पडला. जगताच्या उत्पत्तीचे व प्रलयाचे कारण जो ब्रह्म-
स्वरूप देव नारायण त्याच्या संबंधाने ३, ४, " आप हणजे नार; आणि आप हणजे
नरसूनु. त्यांचे ठिकाणी शयन करित असल्यामुळे त्याला नारायण हणतात. "
अशा अर्थाचा आपो नारा इति० स्मृतः हा श्लोक हणत अमतात ५. त्या उदकांत
जागृत झालेल्या त्या देवाने पृथ्वी आंत गेल्याचे अनुमानाने जाणून तिचा उद्धार
करण्याचे मनांत आणिले ६. पूर्वी कल्पांरंभाप्रमाणे त्याने मरस्य, कूर्म, इत्यादि
तनु धारण करून वाराहरूपही धारण केले ७. वेदयज्ञमय प्रभुने वेदयज्ञमय
दिव्य रूप धारण केले आणि तो सर्वव्यापी व सर्वोत्पादक उदकामध्ये प्रविष्ट झाला
८. नंतर जनलोकांत असलेले सिद्ध ज्याचे चिंतन करीत आहेत अशा त्या जगदी-
शाने भूमिपातालांतून काढून उदकावर ठेविली अमतां ९ त्या जलप्रवाहावर प्रचंड
नौकेप्रमाणे राहिलेली ती भूमि देहाच्या विस्तृतपणामुळे बुडली नाही १०. नंतर
पृथ्वी सारखी करून त्याने पर्वत निर्माण केले. पूर्वीची सृष्टि संवर्तक अग्निने जळ

एकाग्रं च मया वायुनापस्तु संहताः १२ निरुक्ता गत्र गत्रासंस्तत्र तत्राचलाभयम् । भूविभागं
 ततः कृत्वा सप्त द्वीपोपशोभितम् १३ भूरायांश्चतुरो लोकाः पूर्ववत्समकल्पयत् । सृष्टिं चिन्त-
 यतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा १४ अबुद्धिपूर्वकस्तस्मात्प्रादुर्भूतस्तमोमयः । तमोमोहो महा-
 मोहस्तामिस्रो बन्धसंश्लिप्तः १५ अविद्या पञ्चपूर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः । पञ्चधावस्थितः
 सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् १६ बहिरन्तश्चाप्रकाशः संहृतात्मा नगात्मकः । मुख्या नगा
 यतश्चोका मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् १७ तं दृष्ट्वाऽसाधकं जगन्मन्यदपरं पुनः । तस्याभिध्या-
 यतः सर्गं तिर्यक्स्रोतो ब्रह्मर्तत १८ यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिः सा तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृताः । पश्चा-
 द्यस्ते विख्यातात्माः प्राया प्रवेदिताः १९ उत्पद्यग्राहिणश्चैव ते ज्ञानं ज्ञानमानिनः । अहंकारा
 अहंमाना अद्यावद्विधात्मकाः २० अन्तःप्रकाशास्ते ज्ञेयं आवृतास्तु परस्परम् । तमप्य-
 साधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् २१ ऊर्ध्वस्रोतस्सृतीयस्तु सात्त्विकोऽर्धमवर्तत । ते
 सुखप्रतिबद्धा बहिरन्तस्त्वनादृताः २२ प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतः समुद्रवाः । तुंदा-
 त्मनस्सृतीयस्तु देवसर्गो हि स स्मृतः २३ तस्मिन्सर्गोऽभवत्प्रीतिर्निष्पन्नं ब्रह्मणस्तदा । ततो-
 ऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् २४ तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ।

लागली असतां ११ त्या अग्नीने ते सर्व पर्वत भूमीवर ठिकन्या होऊन पडले आणि
 उदकांत बुडाले व उदकही वायूने गोठून गेले १२. हे उदक जेथे जेथे घट्ट होऊन
 वंसले तेथे तेथे पर्वत झाले. असो. नंतर सप्तद्वीपयुक्त असा भूविभाग करून १३
 भूरादि चार लोक त्याने पूर्वाप्रमाणे कल्पिले. पूर्वा कल्पारंभाप्रमाणे तो सृष्टीचे चि-
 तन करून लागला असतां १४ अबुद्धिपूर्वक तमाचा प्रादुर्भाव त्याच्यापासून झाला.
 तम, मोह, महामोह, तामिस्र व अंधतामिस्र १५ अशी पंचपूर्वरूप अविद्या त्या महा-
 त्म्यापासून प्रकट झाली; आणि तो चिंतन करून लागला असतां ज्ञानरहित पांच
 प्रकारची सृष्टि उत्पन्न झाली १६. ती सृष्टि वृक्षात्मक असून अंतर्बाह्य प्रकाशरहित
 व विचार प्रकट करण्यास असमर्थ अशी होती. ह्यांत वृक्ष मुख्य असल्यामुळे हा मुख्य
 सर्ग होय १७. ती सृष्टि असाधक पाहून त्याने दुसरी मनांत आणली व दुसरीचे चिंतन
 करीत असतांना तिर्यक्स्रोत ही सृष्टि प्रकट झाली १८. ज्याअर्थां तिर्यक् प्रवृत्ति तिर्यक्
 आहे त्याअर्थां तिर्यक्स्रोत ही संज्ञा तिला प्राप्त झाली. ते प्रायः तमोमय, अज्ञानी १९,
 उन्मार्गवर्ती, अज्ञानालाच ज्ञान समजणारे, अहंकाराने युक्त व अभिमानी असे अष्टा-
 वीस प्रकारचे पद्मादि प्राणी होत २०. ते सर्व अंतस्थ ज्ञानी असून परस्पर प्रच्छिन्न
 असतात. परंतु, तीही सृष्टि उद्दिष्ट हेतु सिद्धीस नेणारी नाही असे वाटून तो पुनर्गति
 चिंतन करून लागला असतां त्याहून वेगळी अशी २१ तमोमोहात्त्व ऊर्ध्वस्रोत सृष्टि
 प्रकट झाली. ह्या सृष्टीतील प्राण्यांच्या ठिकाणी सुख व प्रीति अधिक असून ते अंतर्बाह्य
 उद्य २२ व अंतर्बाह्य ज्ञानयुक्त असतात. पाहून मनामध्ये मंदुष्ट झालेल्या ब्रह्मदेवाचा
 हा तिसरा सर्गदेवसर्ग झणून प्रसिद्ध आहे २३. तो सर्ग उत्पन्न झाल्यावर ब्रह्मदेवाला
 आनंद झाला व आणखी एक उत्कृष्ट साधकसर्गविषयी तो चिंतन करून लागला असतां

प्रादुर्बभौ तदाप्यक्षादवांक्स्त्रोतस्तु साधकः २६ यस्मादवांक्स्त्रोतस्तु ते।
 ते च प्रकाशयद्ब्रह्मास्तमोदिका रजोधिकाः २६ तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्चकारिणः।
 गङ्गाया बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते २७ पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः।
 विपर्ययेण सिद्धया च शान्त्या मुष्टया तथैव च २८ निवृत्तं वर्तमानं च तेषां जानन्ति ये पुनः।
 भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्गः स उच्यते २९ ते परिग्राहिणः सर्वे संविभागरतास्तथा। चोद-
 नाथाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकाश्च ते ३० प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः। तन्मा-
 त्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ३१ वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गश्चैन्द्रियकः स्मृतः। इत्येव
 प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ३२ मुख्यः सर्गश्चतुर्थस्तु स्रष्ट्या वै स्थावरः स्मृतः। तिर्य-
 क्स्त्रोतस्तु यः प्रोक्तस्तिर्यग्योन्यः स पञ्चमः ३३ तथोदंस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः।
 ततोर्वाक्स्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ३४ अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सार्विकस्तामसश्च
 सः। पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ३५ प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः
 स्मृतः। इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ३६ प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूल-
 इतवः। सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ३७ [२७५४] इति श्रीमार्कण्डेय-
 पुराणे प्राकृतवैकृतसर्गवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कौटुकिव्याच ॥ समासात्कथिता सृष्टिः सन्मभगवता मम । देवादीनां भवं ब्रह्मन्वि-

२४ त्या सत्यचित्तक व अव्यक्त ब्रह्मदेवापासून साधक अर्वाक्स्त्रोत सर्ग प्रकट झाला २५.
 ह्यांचा व्यवहार व्याख्या अर्वाक् असतो व्याख्या त्यांना अर्वाक्स्त्रोत असे हणतात.
 त्यांच्यांत ज्ञानाचे आधिक्य असते. तमोगुण अतिशय असतो व रजोगुणही अधिक
 असतो २६. हणून ते साधक मानव वारंवार खटपटी करणारे, अंतर्बुद्धि ज्ञानी आणि
 दुःखप्रस्त असतात २७. पांचवा अनुग्रह सर्ग. त्याचे प्रकार चार आहेत; विपर्यय,
 सिद्धि, शांति व तृष्टि २८. ह्यांतील प्राण्यांना भूत व वर्तमान समजते. सहावा भूतादि-
 कांचा सर्ग होय २९. ते भूतादिक सर्वही परिग्रह करणारे, विभागाविपर्यय दक्ष, प्रेरक व
 शीलरहित असतात ३०. पहिला महत्सर्ग; त्याला ब्रह्मसर्ग असे हणतात. दुसरा तन्मात्र-
 सर्ग; त्याला भूतसर्ग असे हणतात ३१. तिसरा वैकारिक सर्ग; त्याला ऐन्द्रियक हण-
 तात. हा बुद्धिपूर्वक प्रकट झालेला प्राकृत सर्ग होय ३२. चवथा मुख्य सर्ग. मुख्य ह-
 णजे स्थावर. पांचवा तिर्यक्स्त्रोत; ह्यांत तिर्यग्योनींतील प्राण्यांचा समावेश होतो ३३.
 सहावा उर्ध्वस्त्रोतसांचा सर्ग; हा देवसर्ग होय. नंतर अर्वाक्स्त्रोतसांचा सातवा सर्ग.
 हा मानुष सर्ग होय ३४. आठवा अनुग्रह सर्ग; हा सार्विक व तामस आहे. हे पांच
 वैकृत सर्ग असून पहिले तीन प्राकृत होत ३५. प्राकृत आणि वैकृत असा कौमार
 सर्ग नववा होय. हे ब्रह्मदेवाचे नऊ सर्ग सांगितले ३६. हे प्राकृत व वैकृत असून
 जगताचे कारण आहेत. आतां सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या जगदीशासंबंधीने आणखी
 काय ऐकण्याची तुम्ही इच्छा आहे ३७? (२७५४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील
 प्राकृतवैकृतसर्गवर्णननामक चवैचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

स्तैरातु नैवाहि मे १ मार्कण्डेय उवाच ॥ कुशलाकुशलैर्ब्रह्मन्भाविता पूर्वकर्मभिः । ख्यात्या
तया ज्ञानमुक्ताः प्रलयं लुपसंहताः २ देवाद्याः स्थावरान्ताथ प्रजा ब्रह्मश्चतुर्विधाः । ब्रह्मणः
कृतं तः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्तदा ३ ततो देवासुरपितृन्मातृपंशं चतुष्टयम् । सिंसुरम्भ-
स्येतानि स्वमात्मानमययुजत् ४ युक्तात्मनस्तमोमात्रा उदिकाभूतप्रजापतेः । सिंसुराज-
घनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ५ उत्ससर्ज ततस्तां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् । सापविद्धा
तनुस्तन सथा रात्रिरजापते ६ अन्यां तनुमुपादाय सिंसुः प्रीतिमाप सः । सच्चोद्रेकास्ततो
देवा मुखतस्तस्य जज्ञिरे ७ उत्ससर्ज च भूतेशस्तनुं तामप्यसौ विभुः । सा चापविद्धा दिवसे
सत्त्वप्रायमजायत ८ सत्त्वमात्रारिमकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् । पितृवन्मन्यमानस्य
पितरस्तस्य जज्ञिरे ९ सृष्ट्वा पितृवत्ससर्ज तनुं तामपि स प्रभुः । सा चोत्सृष्टाभवत्सन्ध्या
दिनभक्तान्तरस्थिता १० रजोमात्रात्मिकामन्यां तनुं भेजेऽथ स प्रभुः । ततो मनुष्याः सं-
भूता रजोमात्रसमुद्भवाः ११ सृष्ट्वा मनुष्यान्स विभुस्तसंसर्ज तनुं ततः । ज्योत्स्ना सम्भव-
त्सा च नक्तान्तेऽहर्मुखे च या १२ इत्येतास्तनवस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । ख्याता रात्र्य-
हर्नी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च वै द्विज १३ ज्योत्स्ना सन्ध्या तथैवाहः सत्त्वमात्रात्मके त्रयम् ।
तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात्तमोयिका १४ तस्मादेवा दिवा रात्रावसुरास्तु बला-

कौटुकि हणतोः— हे विप्र, आपण सृष्टि संक्षेपतः सांगितली. आतां देवादि-
कांची उत्पत्ति मला आपण सत्रिस्तर सांगा १. मार्कण्डेय हणतातः— हे विप्र, बऱ्या
वाईट संचित कर्मांनी युक्त असल्यामुळे मुक्त न झालेले असे जे प्रलयसमयी लीन
झालेले २ देवादिस्थावरांत चतुर्विध प्राणी ते, सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाच्या मनामध्यें
उत्पन्न झाले ३. नंतर देव, असुर, पितर व मानव असे चार उत्पन्न करण्याचा
उद्देश धरून उदकांत आरल्या मनामध्यें त्याने त्यांचें चिंतन केलें ४. ब्रह्मदेव सृष्टीच्या
उद्देशानें चिंतन करूं लागला असतां त्या ५. तमोगुण उचंचवळूं लागला व मागल्या भागा-
पासून प्रथम असुर उत्पन्न झाले ६. तेव्हां ती तमोमय तनु त्याने टाकून दिली व त्याने
टाकितांक्षणी ती तनु रात्र बनली ७. नंतर सृष्टीच्या उद्देशानें दुसरी तनु धारण करून
तो प्रसन्न झाला असतां सत्त्वगुणाचें आधिक्य झाल्यामुळे त्याच्या मुखापासून देव
उत्पन्न झाले ८. भूताधिपति ब्रह्मदेवानें त्याही तनूचा त्याग केला असतां तिच्यापासून
प्रायः सत्त्वमय असा दिवस उत्पन्न झाला ९. नंतर केवळ सत्त्वगुणमय अशी दुसरी
तनु धारण करून तो पितृवत् मानूं लागला असतां त्याच्या पासून पितर उत्पन्न
झाले १०. पितर उत्पन्न केल्यावर त्याही तनूचा त्या ब्रह्मदेवानें त्याग केला असतां
तो सोडिलेली तनु दिवस व रात्र ह्यांच्या मधली संध्या झाली ११. नंतर त्या प्रभूनें
रजोगुणमय दुसरी तनु धारण केली असतां त्याच्यापासून रजोगुणी मानव उत्पन्न
झाले १२. मानव उत्पन्न केल्यानंतर त्याही तनूचा त्याने त्याग केला असतां
रात्रीचा शेवट आणि दिवसाचा आरंभ ह्यांच्या मधली ती तनु झाली १३. हे द्विज,
रात्रि, दिवस, संध्या व ज्योत्स्ना ह्या त्या विचारी देवाधिदेवाच्या तनु होत १४. ज्योत्स्ना,

न्विताः। ज्योत्स्नाग्ने च मनुजाः सन्ध्यायां पितरस्तदा १५ भवन्ति बलिनोऽष्टम्या विपक्षाणां
 न संशयः। तद्विपर्ययम. साय प्रदान्ति च विपर्ययम् १६ ज्योत्स्ना रात्र्यद्वयो सन्ध्या चत्वार्ये-
 तानि वै प्रभोः। ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपमृतानि तु १७ चत्वार्येतान्यधोत्पाद्य तनु-
 जन्दां प्रजापतिः। रजस्तमोमयीं रात्रौ जगृहे धृतृदन्वितः १८ तदन्धकारे धृतधामानसृ-
 जद्भगवानजः। विरूपाक्षमश्रुलान्तुमारब्धास्ते च तां तनुम् १९ रक्षाम इति तेभ्योऽन्ये य
 जजुस्ते तु राक्षसाः। खादाम इति ये चोबुस्ते यथा यक्षणाद्रिज २० तान्दृष्ट्वा सप्रियेणास्य
 फेयाः शीर्यन्त वेधसः। समारोहणहीनाश्च शिरसो ब्रह्मणस्तु ते २१ सर्पणात्तऽभवन्सर्पां हीन-
 त्वादहयः स्मृताः। सर्पान्दृष्ट्वा ततः क्रोधात्क्रोधात्मानो विनिर्ममे २२ वर्णेन कपिलेनोष्ठास्ते
 वृताः पिशिताश्वनाः। ध्यःयतो गां ततस्तस्य गन्धर्वा जज्ञिरे सतः २३ जज्ञिरेऽपि ततो वाचं
 गन्धर्वास्तेन ते स्मृताः। अष्टात्वेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः २४ ततः स्वदेहतोऽन्यानि
 वगांसि पशवोऽसृजत्। सुखतोऽजाः ससर्जाश्च वधसधावयोऽसृजत् २५ गाधैवोदरतो ब्रह्मा
 पार्थाभ्यां च विनिर्ममे। पद्भ्यां चाश्वान्स मातङ्गापासभाञ्छकान्मृगान् २६ वृष्टान् च तरांश्चैव
 नानारूपाश्च जातयः। ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे २७ एवं पशौपयीः सृष्ट्वा

संध्या व दिवस हीं तीन सत्त्वांशाने युक्त असून रात्रि तमामात्रात्मिक आहे
 व त्यांत तमाचें आधिक्य आहे १४. तस्मात्, देव दिवसां, असुर रात्रीं, ज्योत्स्ना-
 समयीं मनुष्य आणि संध्यासमयीं पितर बलाढ्य असतात १५ आणि ते बलाढ्य
 होऊन प्रतिपक्षांना निःसंशय अजिंक्य होतात. परंतु, काळवैपरीत्य प्राप्त झाल्यास
 ते प्रतिपक्षांकडून पराजित होतात; (ह्यणजे प्रबल होण्याच्या वेळेहून अन्यवेळीं
 ते दुर्बल व पराजित होतात) १६. ज्योत्स्ना, रात्रि, दिवस आणि संध्या हीं चार
 प्रभु ब्रह्मदेवाचीं शरीरें त्रिगुणयुक्त आहेत १७. हीं चार उत्पन्न केल्यानंतर क्षुधित व
 तृष क्रांत झालेल्या ब्रह्मदेवाने रजस्तमोमय असें दुसरे शरीर धारण केले १८. त्या
 अंधकारामध्ये भगवान् ब्रह्मदेवाने क्षुधेने कशालेले, विरूप व दाढीमिशांचे लोक
 उत्पन्न केले असतां ते लोक ते शरीर खाऊं लागले १९. रक्षण करूं असें जे त्यांहून
 दुसरे ह्यणांल ते राक्षस झाले आणि, हे द्विज, भक्षण करूं ह्यणाले ते यक्ष झाले २०.
 त्यांना अवलोन करितांक्षणीं दुःख झाल्यामुळे विधात्या ब्रह्मदेवाच्या मस्तकाचे केंस
 कायमचे गळून पडले २१. सर्पटप्यामुळे ते सर्प झाले आणि हीनत्वामुळे अहि ही
 संज्ञा त्यांना प्राप्त झाली. सर्प दृष्टी पडतांक्षणीं क्रोध झाल्यामुळे क्रोधात्मेच निर्माण
 झाले २२. ते कपिलवर्णी, उग्र व मोसमक्षक भूतगण होत. ब्रह्मदेव वाणीचें ध्याव
 करूं लागल्यामुळे गंधर्व उत्पन्न झाले २३. वाणीला अनुलक्षून ते उत्पन्न झाल्या-
 नुळे गंधर्व ही संज्ञा त्यांना प्राप्त झाली २४. ह्या आठ देवयोनि उत्पन्न झाल्या असतां
 त्या प्रभूनें स्वदेहापासून अन्य पशुपक्षी उत्पन्न केले. मुखापासून शेळ्या, वक्षस्थ-
 लापासून मेंढ्या २५, उदर व वर्गद्वया ह्यापासून गाई आणि पायांपासून अश्व, गज,
 गर्दभ, नाश. मृग २६, टंट, खेचर व इतरही अनेक जातींचे पशु ब्रह्मदेवाने निर्माण केले.

अथ नृणां च विभुः । तस्मादादौ तु कल्पस्य त्रेतायुगमुखे तदा २८ गौरजः पुरुषो मेघो अथा-
 नृतरणदेवाः । एतान् ग्रान्यान्पद्मनाद्वारण्यांश्च निबोध मे २९ आपदं द्विमुखं हस्ती वानराः
 पक्षिपञ्चमाः । औदकाः पणवः पक्षाः सप्तमास्तु सरीरूपाः ३० गायत्री च वृचं चैव त्रिष्टुप्ताम
 रणन्तरम् । अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्ब्रह्मा ३१ यजुषि त्रैलोक्यं छन्दः स्तोमं पञ्च-
 दशं तथा । बृहत्सामं तपोक्तं च दक्षिणादमृजन्मुखात् ३२ सामानि जगती छन्दः स्तोमं सप्त-
 दशं तथा । वैरूपमतिरात्रं च निर्ममे पश्चिमान्ब्रह्मा ३३ एकविंशमथवाणममोषाणाणामेव
 च । आबुधुमं स वैराजमुत्तरादमृजन्मुखात् ३४ विद्युतोऽग्ननिमेषाथ रोहितेन्द्रपनूषि च ।
 वयांसि च सप्तर्षादौ कल्पस्य भगवान्निभुः ३५ उषावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 मृष्टा चतुष्टयं पूर्वं देवास्तृपितृन्प्रजाः ३६ ततोऽमृजत्स भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 यथाग्निपञ्चाचान्गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणान् ३७ नराकन्यररक्षांसि वयः पशुमृगोरगान् ।
 भव्यं च व्ययं चैव यदिदं स्थायुजङ्गमम् ३८ तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टेः प्रतिपे-
 दिरे । ज्ञानं च प्रतिपद्यन्ते मृज्यमानाः पुनः पुनः ३९ हिंसा हिंसे मृदुहूरे धर्मायमावृतावृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्स्य रोचते ४० इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः । नानात्वं
 विनियोगं च यातैव व्यदधात्स्वयम् ४१ नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेद-

फलमूलयुक्तं ओषधिं त्याज्या रोमापासून उत्पन्नं ज्ञात्या २७. ह्याप्रमाणे पशुद ओषधिः
 उत्पन्नं केन्यानंतरं ब्रह्मदेवाने कल्पारंभी त्रेतायुगं लगत्यावर गजं केले, २८. गाय,
 शैली, पुरुष, मेढा, अश्व, खेचर व गर्दभ हे सात प्राण्य पशु. आता आरप्य पशु
 ऐक २९. श्वापद, द्विमुख, गज, वानर, पक्षी, जलपशु व सर्प ३०. गायत्री छंद, ऋग्वेद,
 त्रिष्टुप् स्तोम, रथंतरसाम व अग्निष्टोम यज्ञ ही त्याने पूर्वमुखापासून उत्पन्न केले ३१.
 पंजुर्वेद, त्रिष्टुप् छंद, पंचदशस्तोम व बृहत्साम ही त्याने दक्षिणमुखापासून उत्पन्न
 केले ३२ सामवेद, जगती छंद, सप्तदशस्तोम, वैरूपस न व अतिगत्रयज्ञ ही त्याने
 पश्चिममुखापासून उत्पन्न केले ३३; आणि एकविंशस्तोम, अधर्ववेद, अतोयमिजतु,
 अनुष्टुप् छंद धैराजसाम ही त्याने उत्तरमुखापासून निर्माण केले ३४. वीज, अशनि,
 मेघ, रोहित मात्ता इंद्रधनुष्य व पक्षी ही भगवान् ब्रह्मदेवाने कल्पारंभीच निर्माण
 केले ३५; आणि लहान मोठी भूते त्याच्या अवयवांपासून उत्पन्न केले. देव, असुर,
 पितर व मानव असे हे चतुष्टय उत्पन्न केन्यानंतर ३६ त्याने नराचर भूते उत्पन्न
 केले. सारांश, यक्ष, पिशाच, गधर्व, अन्तरांचे गण ३७, नर, किन्नर, गंधर्व, पक्षी,
 पशु, मृग, सर्प आणि इतरही दीर्घायु व अल्पायु चराचर प्राणी त्याने निर्माण केले
 ३८. त्यांपैकी नृष्टीच्या पूर्वी ज्या प्राण्यांची जीर्णमं होती ते प्राणी तोंच कर्म वांटवार
 उत्पन्न ज्ञात्यानंतर कर्म लागले ३९. हिंस्र, अहिंस्र, मृदु, क्रूर, धर्म, अधर्म, पुण्य,
 पाप, सत्य व असत्य अशी- आपआपल्या कर्माच्या भावनेसह जे प्राणी उत्पन्न होत
 असतात- त्यांना तोंच तोंच कर्म रुचू लागतात ४०. इंद्रिये, विषय, भूते व शरीरे
 यांचे ठिकाणी भिन्नच आणि कर्मयोजना ही स्वतः विधात्यानेच ठरवून ठेविली

प्राप्तुं प्राणिनः ७ अन्योन्यं हृच्छयाविष्टा मैथुनायोपचक्रुः । ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथु-
नानां हि सम्भवः ८ मासि मास्यार्तवं यतु न तदासीत्तु येषिताम् । तन्मासतदा न सद्युः सेवितै-
रपि मैथुनैः ९ आयुषोन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ताः सकृत् । ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथुनानां
द्विसंभवः १० ध्यानेन मनसा तासां प्रजानां जायतेऽमकृत् । शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्च-
उत्थः ११ इत्येषां मानुषी सृष्टिर्था पूर्वं वै प्रजापतेः । तस्यान्धवायसम्भृता यैरिदं पुरितं जगत्
१२ सत्स्ररः समुद्राश्च सेवन्ते पर्वतानपि । तास्तदा कल्पशीतोष्णा युगे तस्मिन्धरन्ति वै
१३ तृप्तिं स्वाभाविकीं प्राप्ता विषयेषु महामते । न तासां प्रतिघातोऽस्ति न द्वेषो नापि मत्सरः
१४ पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेतास्तु सर्वशः । ता वै निष्कामचारिण्यो नित्यं सुदितमानसाः
१५ पिशाचोरगरक्षांसि तेषां मत्सरिणो जनाः । पशवः पक्षिणश्चैव नक्रा मत्स्याः सरीसृपाः
१६ भवारका दण्डजा वा ते श्वधर्मप्रसूतयः । न मूलफलपुष्पाणि नार्तवा वत्सराणि च १७
सर्वकालसुखः काठो नात्यर्थं धर्मशीतता । कालेन गच्छता तेषां पित्रा सिद्धिरजायत १८
ततश्च तेषां पूर्वोद्भेदमध्याहे च वितृप्तता । पुनस्तथेच्छतां तृप्तिरनायासेन साभवत् १९

ठिकाणीं तृप्तिगुणाच्च आधिक्यं असंख्यामुळे ते सर्वही मनोचे हलके व दरिद्री निप-
जले, नंतर स्त्री व पुरुष असे बरोबरच उत्पन्न झालेले ते प्राणी आनंदित होऊं लागले
७; आणि मदनाने व्याकुल झाल्यामुळे परस्परांशीं मैथुन करू लागले. तेव्हां पासून
ह्या कल्पामध्ये स्त्रीपुरुषांचा समागम होऊं लागला ८. प्रत्येक माहिन्यास जे रजोद-
र्शन स्त्रियांना सांप्रतं होत असते ते पूर्वी होत नसे; ह्यास्तव, विषयोपभोगानेही त्या
प्रसूत होत नसत ९. आयुष्याचे शेवटी त्या स्त्रियांना एकटांच जोडणी होत असत.
तेव्हां पासून ह्या कल्पामध्ये स्त्रीपुरुषांचा समागम विशेष होऊं लागला १०. त्या प्रजा-
जनांना मनामध्ये वारंवार चिंतन केले असता शब्दादि शुद्ध पांच विषय उत्पन्न होत
असत ११. ही ब्रह्मदेवाची प्राचीन मानुषी सृष्टि. ह्या सृष्टीतील अपत्यपरंपरेने हे
जगत भरले आहे १२. त्या युगांतील प्रजा-नद्या, सरोवरे, समुद्र व पर्वत ह्यांचे-
अवलंबून करून रहात असत व त्यांना शीतोष्णसंबंधी पोटाविशेष होत नसे १३.
हे महामते, विषयासंबंधाने त्यांना स्वाभाविक तृप्ति प्राप्त होत असे; आणि त्यांना
अढपळा येत नसल्यामुळे त्यांच्यात द्वेष अथवा मत्सर नसे १४. पर्वत व समुद्र
ह्यांचाच आश्रय करून असलेल्या गृहरीहित प्रजा कसलीही वासना मनांत न
धरितां नित्य आनंदित मनाने रहात असत १५. पिशाच, उरग, राक्षस, मत्सरी
लोक, पशु, पक्षी, नक्र, मत्स्य, सर्प १६, जलचर व अहंज हे प्राणी अधमी-
पासून उत्पन्न झालेले आहेत; त्यांना मुळे, फळे व पुष्पे ह्यांची अपेक्षा नसे; आणि
मनुष्य संवत्सर ह्यांचीही आवश्यकता नसे १७. उष्णता अथवा शैत्य विशेष न
होतां त्यांना सर्व काळी सुख होत असे. अशा स्थितीत काही काळ उोटल्यानंतर
त्यांना पिशाच्या अनुग्रहामुळे सर्व काही प्राप्त होत असे १८. पूर्वीह्, मयान्ह
इत्यादि कोणत्याही पेटी त्यांना कसलीही इच्छा झाल्यास ती अनायासाने तृप्त होत

इच्छतां च तथायासौ मनसः समजायत । अपां सौहृद्यं ततस्तासां सिद्धानां रसोद्भवाः
 २० गमजायत चैकग्या सर्वकामप्रदायिनी । असंस्कार्यः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरजैवनाः
 २१ तासां विना तु संकल्पं जायन्ते मिथुनाः प्रजाः । समं तन्मन्त्रं च रूपं च त्रिवन्ते
 चैव ताः समम् २२ अनिच्छाद्विपसंयुक्ता वर्तन्ते तु परस्परम् । तुल्यरूपायुषः सर्वा अभ्यो-
 समतां विना २३ चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां मातृपाणि तु । आयुष्प्रमाणं जडितं न
 च क्लेशाद्विपत्तयः २४ कचिच्छिच्छित्युनः सामुत्क्षितिर्भागेन सर्वशः । काष्ठेन गच्छता नाश-
 क्षुपयान्ति यथा प्रजाः २५ तथा ताः क्रमशो नाशं जायुः सर्वत्र सिद्धयः । तस्य सर्वाद्यं
 नष्टासु नभसः प्रच्युता रसाः २६ पयसः कल्पवृक्षास्ते संभूता गृहसंस्थिताः । सर्वे प्रत्युप-
 भागाश्च तासां तेभ्यः प्रजायत २७ वर्तयन्ति स्म तेभ्यस्तापेतायुगमुखे तदा । ततः काष्ठेन
 वै रागस्तासामाकस्मिकोऽभवत् २८ मासि मास्यार्तवांस्पत्या गर्भोत्पत्तिः पुनः पुनः । रागो-
 त्पत्त्या ततस्तासां वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः २९ प्रणेश्वरपरं चासंभृतः शाला महीदहाः ।
 वज्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ३० तेष्वेव जायते तेषां गन्धर्वरासान्वितम् ।
 अमाशिकं मङ्गवीर्यं पुटकं पुटकं मधु ३१ तेन ता वर्तयन्ति स्म मुखे त्रेतायुगस्य वै । ततः

असे १९. पुढें ते प्रजाजन वासना धरूं लागले असतां त्यांच्या मनाला कष्ट होऊं
 लागले. रस हें जें उदकाचें सूक्ष्म रूप त्याच्यापासून त्यांना रसविषयक सिद्धि होत
 असे २० व इतरही विषयांच्या उपयोगासंबंधानें त्यांच्या इच्छा परिपूर्ण होत असत.
 शरीरें संस्काररहित असूनही त्या प्रजांचें यौवन स्थिर असे २१. संकल्पाशिवाय
 त्यांना स्त्रीपुरुषयुगरूप अपत्ये होत असत. त्यांची उत्पत्ति, रूप व मरण हीं सार-
 खांच असत २२. त्या प्रजा परस्परांविषयीं इच्छा व द्वेष बाळगीत नसत; उत्कृष्ट
 व निःकृष्ट हा प्रकार त्यांच्यामध्ये नसे आणि रूप व आयुष्य ह्यांसंबंधानेंही त्यांचें
 साम्य असे २३. मनुष्यांच्या मानानें चार हजार वर्ष त्यांना आयुष्य असे व तोंपर्यंत
 त्या प्रजा जियंत रहात असत. त्यांना क्लेशामुळें विपत्ति प्राप्त होत नसे २४. नंतर
 कांहीं काळ छोटला असतां हवें तें पीक देणारी पृथ्वी भाग्यामुळेंच कांहीं कांहीं
 ठिकाणीं दृष्टी पडूं लागली व प्रजाही कालगतीमुळें नाश पावूं लागली २५. तेव्हां सर्व
 ठिकाणीं हळू हळू सिद्धिही नष्ट होऊं लागल्या आणि त्या सर्व सिद्धि नष्ट झाल्यानंतर
 (प्रजाजनांच्या पोषणाकरितां) आकाशापासून उदकाची वृष्टि होऊं लागली २६.
 तेव्हां त्या उदकापासून घोरोघर कल्पवृक्ष उत्पन्न होऊं लागले व त्या कल्पवृक्षापासून
 त्यांना सर्व प्रकारचे भोग मिळूं लागले २७. त्रेतायुगाचे आरंभी प्रजा त्या कल्पवृक्षा-
 दर अवलंबून अमृत. नंतर कांहीं काळ छोटल्यावर त्यांना निष्कारण विषयवासना
 होऊं लागली २८; आणि प्रत्येक महिन्यास रजोदर्शन होऊं लागून वारंवार गर्भधा-
 रणा होऊं लागली. परंतु, निष्कारण विषयवासना प्रजाजनांना उत्पन्न होऊं लाग-
 त्यामुळें ते घरांत असलेले कल्पवृक्ष २९ नाहीये झाले; आणि चार शतकांनीं युक्त
 असं दुसरे वृक्ष उत्पन्न झाले. त्या वृक्षापासून सर्वे, फलं व भूषणें प्राप्त होत असत ३०

दृष्टभागेन चोच्यते ४६ प्राकारपरिखाहीनं पुरं खर्वदं द्रुष्यते १ शाल्वानगरं कल्पान्यन्म-
न्त्रिसामन्तभुक्तिमत् ४६ तथा शद्रजनप्रायाः स्वसमृद्धकृपावलाः १ शत्रोपभोग्यभूमध्ये
वसतिप्रामसंज्ञिता ४७ अन्यरमाणगरादेयां कार्यसुरिदय मानवैः १ क्रियते वसतिः सा वै
विशेदा वसतिनरैः ४८ दुष्टप्रायो विना क्षेत्रैः परमूमिचरो वशी १ ग्राम एव द्रमीसंज्ञो राजेश-
हमसंश्रयः ४९ शकटारूढभाण्डैश्च गोपालैर्विपणं विना १ गोसमूहैस्तथा घोषो रणेण्यमू-
मिकेतनः ५० त एवं नगरादींस्तु कृत्वा वासार्थमात्मनः १ निकेतनानि द्वन्द्वानां चतुर्थो-
पशमाय वै ५१ गृहाकारा यथा पूर्व तेपामासन्महीरहाः १ तथा संस्मृत्य तत्सर्वं चतुर्वे-
शमानि ताः प्रजाः ५२ दृष्टस्यैवंगताः शाखास्तथैवं चापरा गताः १ नृत्ताश्चैवोनताश्चैवं तद्व-
च्छाखाः प्रचक्रिरे ५३ याः शाखाः कल्पवृक्षाणां पूर्वमासन्दिजोत्तम १ ता एव शाखा
गेहानां शाखात्वं तेन तासु तत् ५४ कृत्वा द्वन्द्वोपवातं ते वातोपायमचिन्तयन् १ नष्टेषु
मधुना सार्द्धं कल्पवृक्षेष्वशेषतः ५५ विपादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्णाश्रुयोदिताः १ सितः
प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिमेताश्रुते तदा ५६ वातोस्वसापितास्वन्या दृष्टिस्तासां निक-
मतः १ तासां वृष्टयुदकानीह यानि निजंगतानि वै ५७ वृष्टयावद्वैरभवन्स्रोतःखातानि

खेट असते; त्याच्या चतुर्थीश खरवट असते आणि द्रोणीमुख अष्टमांश असते ४५
कोट व खंदक ह्यांनी रहित जें पुर तें खरवट होय; मांडलिक व मंत्री ह्यांच्या गांवांना
शाखानगर असें ह्मणतात ४६: स्वतःच्या सामर्थ्यानें समृद्ध झालेले शेतकरी व शूद्र-
तुल्य लोक ज्या ठिकाणीं शेतांत घरें बांधून रहात असतात त्याला गांव असें ह्मण-
तात ४७. अन्य नगरादिकांतून कांहीं कार्याकरितां आलेले लोक जेथे वास्तव्य करि-
तात त्याला वसति असें ह्मणतात ४८. राजाला प्रिय असलेले लोक ज्यांत रहातात,
ज्यांतील लोक प्रायः दुष्ट असतात आणि शेते नसतांनाही; ज्यांतील बलाढ्य लोक
दुसऱ्यांच्या जमिनींतील पीक घेत असत त्या गांवाला द्रमी असें ह्मणतात ४९. गाढ्या-
वर भांडें कुंडें घालून ज्या ठिकाणीं गोपाल गाईच्या कळपासह हव्या त्या जमिनीवर
वास्तव्य करित असतात व ज्या ठिकाणीं बाजार नसतो त्याला घोष असें ह्मणतात
५०. ह्याप्रमाणें नगरादिकांची व्यवस्था करून त्यांनीं शितोष्णादिकांचा ताप होऊं
नये एतदर्थ स्वतःला राहण्याकरितां घरे तयार केलीं ५१. पूर्वी ज्याप्रमाणें वृक्ष गृह-
कार बनलेले होते त्याप्रमाणें स्मरण ठेवून त्यांनीं घरे बांधिलीं ५२: पूर्वी वृक्षाधी
कांहीं शाखा अशा गेलेल्या असत; कांहीं तशा गेलेल्या असत; कांहीं नमलेल्या
असत व कांहीं उंच असत. तेव्हां त्यांनीं तशाच शाखा बंधिल्या ५३: हे द्विजप्रेष्ठ,
ज्या पूर्वी कल्पवृक्षाच्या शाखा होत्या त्याच घराचे विभाग झाल्या व त्यांना पार्श्वशाखा,
अग्निशाखा इत्यादि संज्ञा प्राप्त झाल्या ५४: ह्याप्रमाणें शितोष्णादिकांपासून होणाऱ्या
पीडेच्या हरिहार कल्याण जीविकेचा उपाय ते प्रजाजन मनांत आणूं लागले. मंधा-
सह सर्व कल्पवृक्ष नष्ट झाले असतां ५५ क्षुधा व गृपा ह्यांनीं व्याकुळ झालेल्या त्या
प्रजा विभक्त झाल्या आणि तेव्हां ह्मणजे प्रतापुगाचे आरंभी उपजीविका शोषोपाय

कास्तथावेष्टयवाश्रये । ग्राम्यारण्याः स्मृता शेता ओषध्यश्च चतुर्दश ७२ यदा प्रसृष्टा
ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः । ततः स तासां वृद्धयर्थं यातोपायं चकार ७३ ब्रह्मा स्वय-
म्भूर्भगवान्हस्तसिद्धिं च कर्मजाम् । ततः प्रभृत्यपौषध्यः कृष्टपच्यास्तु जमिरे ७४ संसिद्धायां
तु वातायां तदस्तासां स्वयं प्रभुः । मर्यादां स्थापयामास यथान्यायं यथागुणम् ७५ वर्णा-
नामाश्रमाणां च धर्मान्धर्मभृतां वर । लोकानां सर्ववर्णानां सम्पत्त्यमार्गपालिनाम् ७६
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानमैन्द्रं धन्वियाणां संधामेष्वपलापि-
नाम् ७७ वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् । गान्धर्वं शद्रजार्ताः परिचयांनुव-
र्तिनाम् ७८ अष्टासीति सदृशानामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं तेषां तु यत्स्थानं तदेव गृह-
वासिनाम् ७९ सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम् । प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां
ब्रह्मणः धर्मम् । योगिनाममृतं स्थानमिति वै स्थानकल्पना ८० (२८७९) इति श्रीमा-
र्कण्डेयपुराणे सृष्टिप्रकरणे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ततोऽभिध्यायतस्तस्य जमिरे मानसी प्रजाः । तच्छरीरसमुत्पन्नैः
कार्यस्तैः कारणैः सह १ क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः । ते सर्वे समवर्तन्त ये
मया प्रागुदाहृताः २ देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषयाः स्मृताः । एवं भूतानि सृष्ट्वाणि
स्थावरानि चराणि च ३ यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्तन्त धीमतः । अधान्याम्मानसा-
न्ध्रुवान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ४ भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दधमचि च

व वेणुयव द्या ग्राम्य व वन्य मिलून चतुर्दश ओषधि होत ७२. जेव्हां उत्पन्न केलेल्या ह्या
ओषधि आपोआप उगवेनाशा झाल्या तेव्हां स्वयंभु भगवान् ब्रह्मदेवानें त्यांच्या वृद्धी-
कारितां कर्मजन्य हस्तसिद्धि हा उपाय प्रकट केला व तेव्हांपसून नांगरिस्थानंतर धान्यें
होऊं लागली ७३, ७४. ह्याप्रमाणें जीवितेचा उपाय सिद्ध झाला असतां ब्रह्मदेवानें
गुणानुरूप मर्यादा त्या प्रजाजनामध्ये यथान्याय स्थापिली ७५. हे महाधर्मनिष्ठ, धर्म
व अर्थ परिपालन करणाऱ्या सर्ववर्णरूप लोकांना वर्णाश्रमधर्म त्यांनीं नेमून दिले
७६. कर्मनिष्ठ ब्राह्मणांना प्राजापत्य लोक संग्रामामध्ये पलायन न करणाऱ्या लोकांना
इंद्रलोक ७७, स्वधर्मीनिष्ठ वैश्यांना मारुत लोक, आणि द्विजशुश्रूषा करून राहणाऱ्या
गृहस्थांना गान्धर्व लोक हीं फलें त्यांनीं ठरविलीं ७८. ऐशी हजार उर्ध्वरेते ऋषि व आजन्म
गुरुगृही राहणारे ब्रह्मचारी ह्यांना सारखेंच स्थान प्राप्त होत असतें ७९ आणि सप्तर्षीना
व वानप्रस्थांना एकच स्थान प्राप्त होत असतें; गृहस्थांना प्राजापत्य लोक, संन्याशांना
ब्रह्मलोक आणि योग्यांना मोक्ष ही स्थानांची व्यवस्था होय ८०. (२८७९) ह्याप्रमाणें
श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत सृष्टिप्रकरणांतील शेहेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ४६ ॥

मार्कण्डेय हणतातः—नंतर ब्रह्मदेव चिंतन करून लागला असतां त्याच्या शरीरापा-
सून उत्पन्न झालेल्या कायकागणांसह मानसी प्रजा उत्पन्न झाल्या १. त्या विचारी ब्रह्म-
देवाच्या अवयवांपासून मीं पूर्वी सांगितलेले क्षेत्रज्ञ प्रकट झाले २. ते त्रिगुणात्मक
देवादिभ्यांवरांत गणी होत. ह्याप्रमाणें चराचर भूतें उत्पन्न झालीं ३. जेव्हां त्या विवेकी

वसिष्ठं चैव मानसम् ५ नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं
 क्रोधात्मसम्भवम् ६ सङ्कल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजम् । सनन्दनादयो ये च पूर्व
 सृष्टाः स्वयंभुवा ७ न ते लोकेषु सज्जन्तो निरपेक्षाः समाहिताः । सर्वे तेऽनागतज्ञाना
 वीतरागा विमत्सराः ८ तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः । ब्रह्मणोऽभूमदाक्रोधस्त-
 ओत्पन्नोऽर्कसन्निभः ९ अर्दनारीनरवपुः पुरुषोऽतिशरीरवान् । विभजात्मानं हिन्दुषत्वा स
 तदान्तर्दधे ततः १० सचोक्तो वै पृथक्छात्वं पुरुषत्वं तथाकरोत् । विभेद पुरुषत्वं च दशपा
 चैकपा तु सः ११ सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तैः पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च स प्रभुः । विभेद बहुपा देवः
 पुरुषैरमितैः शितैः १२ ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुः । आत्मनः सदृशं कृत्वा प्रजा-
 पान्ये मनुं द्विज १३ शतरूपां च तां नारीं तपोनिधूतकल्मषाम् । स्वायंभुवो भृगुदेवः
 पत्नीरवे जगृहे विभुः १४ तस्माच्च पुरुषात्पुत्रौ शतरूपा व्यजायत । नियन्तोत्तानपादौ
 प्रख्यातावात्मकर्मभिः १५ कन्ये द्वे च तयाकृतिं प्रसूतिं च ततः । पता । ददा प्रसूतिं दद्यात्
 तथाकृतिं रुचेः पुरा १६ प्रजापतिः स जग्राह तपोयंशः सदधिणः । पुत्रो जज्ञे महा-
 माग दम्पतीमिधुनं ततः १७ यज्ञस्य दधिणायां तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । यामा इति समा-
 ख्याता देवाः स्वायंभुवेऽन्तरे १८ तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दधिणायां सुभास्वराः । प्रसूत्यां च

ब्रह्मदेवांच्या त्या प्रजा वृद्धिगत होईनात तेव्हा आत्मतुल्य इतर मानसपुत्र त्याने उत्पन्न
 केले ४. भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अंगिरा, मरीचि, दक्ष, अत्रि व वसिष्ठ ५ हे
 पुराणप्रसिद्ध नऊ ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र होत. नंतर ब्रह्मदेवाने पुनरपि क्रोधापासून
 रुद्र उत्पन्न केला ६; आणि प्राचीनांचाही पूर्वज असा धर्म संकल्पासह उत्पन्न केला.
 ब्रह्मदेवाने जे पूर्वी सनंदनादि मुनि उत्पन्न केले होते ७ ते विषयासक्त न होतां निर-
 पेक्ष, शांत, भविष्यज्ञानी, रागहीन व मत्सरशून्य बनले ८. ह्याप्रमाणे ते लोक सृष्टी-
 विषयी निरपेक्ष झाले असतां महात्म्या ब्रह्मदेवाला मोठा क्रोध आला; त्यापासून सूर्य-
 तुल्यतेजस्वी ९ आणि अर्धनारीनरदेहधारी अतिधिष्णाढ पुरुष उत्पन्न झाला; आणि
 विभक्त हो, असे त्याला बोलून तो ब्रह्मदेव गुप्त झाला १०. ब्रह्मदेवाने असे सांगतां-
 क्षणीं त्याने स्त्रीत्व व पुरुषत्व भिन्न भिन्न केले. त्याने पुरुषत्वाचे अकरा विभाग केले
 ११. सारांश, सौम्य, क्रूर, शांत इत्यादि गुणांनी युक्त असे पुंस्त्व व स्त्रीत्व त्या देवाने
 अनेक प्रकारांनी विभागिले व त्यांतच असंख्य क्रूर पुरुष त्याने निर्माण केले १२.
 नंतर, हे द्विज, प्रभु ब्रह्मदेवाने पूर्वी स्वायंभुव मनु, आत्मतुल्य उत्पन्न करून प्रजार-
 क्षणाकडे त्याची योजना केली १३. तेव्हा तपाने निष्पाप झालेली ती स्त्री शतरूपा
 प्रभु स्वायंभुव मनुराजाने पत्नी केली १४; व त्या पासून शतरूपेला स्वकर्मविलस्यत
 प्रियव्रत व उत्तानपाद असे दोन पुत्र झाले; आणि आकृति व प्रसूति अशा दोन
 कन्या झाल्या. पित्याने प्रसूति दक्षाला व आकृति रुचीला पूर्वी दिली १५. त्या प्रजा-
 विपतीने ती स्वाकारिली व त्यापासून, हे महाशय, यज्ञ व दक्षिणा असे जोडपे उत्पन्न
 झाले १७. यज्ञाला दक्षिणेचे ठिकाणी याम ह्मणून स्वायंभुव मनुंतोत प्रसिद्ध अस-

तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा १९. सराजं कन्यास्तासां च सम्यङ्नामानि मे शृणु । अद्वा
 लक्ष्मीर्भूतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा २० बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिरप्रयोदही ।
 पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाशायणीः प्रभुः २१ ताम्यः शिष्टाग वीर्यस्य एकादश पलोचनाः ।
 यातिः सत्यं सम्भूतिः स्मृतिः प्रीतिस्तथा धर्मा २२ सन्ततिथानमूया च ऊर्जा स्याद्वा
 स्वधा तथा । भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः २३ पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्च क्रप-
 म् तथा । वसिष्ठोऽत्रिस्तथा वह्निः पितरश्च यथाक्रमम् २४ ख्यात्याया जगद्भुः कन्या मुनयो
 मुनिसत्तमाः । अद्वाकामं श्रीश्च दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् २५ मन्तोषं च तथा तुष्टिर्लोभं
 पुष्टिरजायत । मेधाश्रुतं क्रियादण्डं नयं विनयमेव च २६ बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपु-
 रात्मजम् । व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरस्यत २७ सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्म-
 योनयः । कामादतिमुदं हर्षं धर्मपौत्रमस्यत २८ हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथा-
 भूतम् । कन्या च निर्क्रान्तिरतस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् २९ माया च वेदना चैव मियुनं
 द्वयमेतयोः । तयोर्जज्ञेऽथ वै नाया मृत्युं भूतापहारिणम् ३० वेदनात्मसुतं चापि दुःखं जज्ञे-
 ऽथ रौरवात् । मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जगिर ३१ दुःखोद्भवाः स्मृता येते सर्वे
 वाधर्मलक्षणाः । तेषां भार्यास्त पुत्रो वा सर्वे ते तृध्वरेतसः ३२ निर्क्रान्तिश्च तथा चान्या
 मृत्योर्भायां भवन्मुने । अलक्ष्मीर्नाम तस्यां च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश ३३ अलक्ष्मीपुत्रका

लेले देव हे बारा पुत्र झाले १८. दक्षिणेचे ठिकाणीं यज्ञाला झालेले ते पुत्र महते-
 जस्वी आहेत. प्रसूतीच्या ठिकाणीं दक्षाला वात १९ कन्या झाल्या; त्यांची नावे तूं
 माझ्यापासून नीट ऐक. श्रद्धा, लक्ष्मी, धृति, तुष्टि, पुष्टि मेधा, क्रिया २०, बुद्धि, लज्जा,
 वपु, शांति, सिद्धि व कीर्ति ह्या तेरा दक्षकन्या प्रभु धर्माने भार्या वरिल्या २१. त्यां-
 हून कनिष्ठ ज्या अकरा सुंदरी कन्या त्या ख्याति, सती, संभूति, स्मृति, प्रीति, क्षमा
 २२, संताति, अनमूया, ऊर्जा, स्वाहा व स्वधा ह्या होत. भृगु, भव, मरीचि, अंगि-
 रामुनि २३, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, अत्रि, वह्नि व पितर ह्यांनी, हे मुनिश्रेष्ठ,
 ख्यातिप्रभूति कन्या स्वीकारिल्या २४. श्रद्धेला काम, लक्ष्मीला दर्प, धृतीला नियम
 २४, २५, तुष्टीला संतोष, पुष्टीला लोभ, मेधेला श्रुत आणि क्रियेला दंड, नय व विनय
 २६, बुद्धीला बोध, लज्जेला विनय, वपूला व्यवसाय, शांतीला क्षेम २७, सिद्धीला
 सुख व कीर्तीला यश पुत्र झाला, हे पुत्र धर्मस्थानरूप आहेत. कामापासून हर्ष हा
 धर्मपौत्र झाला २८. अधर्माची भार्या हिंसा; तिळा अमृत हा पुत्र झाला, निर्क्रान्ति
 हा कन्या झाला व त्या कन्येला नरक व भय हे दोन पुत्र झाले २९. माया व वेदना
 ह्या त्यांच्या व्रायका होत. मायेला भूतनाशक मृत्यु हा पुत्र झाला ३० आणि वेदनेला
 रौरवापासून दुःख हा पुत्र झाला. मृत्युपासून व्याधि, जरा, तृष्णा, शोक व क्रोध हे
 उत्पन्न झाले ३१. हे सर्वही दुःखमलक असून अधर्मरूप होत. हे सर्वही उध्वरेते
 असल्यामुळे ह्यांना भार्या अथवा पुत्र नाही ३२. हे मुने, निर्क्रान्ति व अलक्ष्मी ह्या दोन
 मृत्यूच्या भार्या. पैकीं दुसरीचे ठिकाणीं मृत्यूला चवदा पुत्र झाले ३३. हे अलक्ष्मी-

धृक्कया दृष्टमेव च । यथोपघातवर्त्तिकचिद्भयं येयमधापि वा ४७ एतानि तव पुष्टधर्मन्य-
थापि ददामि ते । अश्रद्धया हुतं दत्तमस्नातेर्यदवश्या ४८ यन्नाम्बुपूर्वकं शिष्टमनात्मीकृत-
मेव च । द्युलुमाविष्कृतं यत्तु दत्तं चैवातिविस्मयात् ४९ दुष्टं कुदातदत्तं च यक्षमन्त्राप्स्यसि
तत्कलम् । यद्य पौनर्भवः किञ्चित्करोत्याशुष्मिकं क्रमम् ५० यद्य पौनर्भवा योपित्तपक्ष्म तव
तृप्तये । कन्याशुल्कोपधानाय सद्युपास्ते धनक्रियाः ५१ तथैव यक्ष्म पुष्टधर्मसच्छात्रक्रि-
याश्च याः । यथार्थनिवृत्तौ किञ्चिदधीतं यन्न सत्यतः ५२ तत्सर्वं तव कामांश्च ददामि तव
सिद्धये । शुर्विष्यभिगमे सन्ध्या नित्यकार्यव्यातिक्रमे ५३ असच्छात्रक्रियालापदूषितेषु च
दुःसह । तवामिभवसामर्थ्यं भविष्यति सदा नृपु ५४ पंक्तिभेदे वृथापाके पाकभेदे तथा कृतो ।
नित्यं च गेहकलहे भविता वसतिस्तव ५५ अपोष्यमाणे च तथा भृत्यगोवाहनादिके । अम-
न्ध्याभ्युक्षितागारे काले त्यक्तो भयं नृणाम् ५६ नक्षत्रग्रहपीडासु त्रिविधोत्पातदर्शने । अशा-
न्तिकपरान्यक्षमधरानभिभविष्यसि ५७ वृथोपवासिनो मर्यां शूतर्क्षाषु सदा रताः । त्वद्वा-
चणोपकर्त्तारो वैदाडमतिक्राश्रये ५८ अग्रहचारिणाधीतमिज्या धाविदुषा कृताः । तपो-
वने ग्राम्यभुजां तथैवानिजितात्मनाम् ५९ ब्राह्मणश्च त्रिविधां शङ्काणां च स्वकर्मतः । प्रिरे-

आसंनावर ठेविलेले, विदिशेस मुख करून भक्षिलेले, संध्यासमयीं सेवन केलेले,
नृत्यवाद्यध्वनींनीं युक्त ४६, रजस्वलेनें स्पृष्ट, भुक्त व दृष्ट आणि इतरही प्रकाराने दूषित
झालेले अन्नपान ४७ मी तुला पुष्टीकरितां देतो व इतरही अर्पण करितो. अश्र-
द्धेनें, पारोशाने व अवज्ञेनें हवन केलेले व दिलेले ४८, पूर्वी उदक दिव्याशिवाय
वर ठेविलेले, स्वतःच्या मालकीचें न केलेले, टाकण्याकरितां बाहेर ठेविलेले, अति
विस्मयाने दिलेले ४९, दोषयुक्त आणि क्रुद्ध अथवा आर्त होऊन दिलेले जे अन्न
त्याचें फल, हे यक्ष्या, तुला प्राप्त होईल. पुनरूढा स्त्रीचा पुत्र व ती स्त्री ह्यांचें
परलोकार्थ कर्म, हे यक्ष्या, तुझ्या तृप्तीला कारण होईल. कन्येचें द्रव्य घेऊन
होणारा दानधर्म व मच्छास्त्राला सोडून होणारीं कर्मे, हे यक्ष्या, तुझ्या पुष्टीला
कारण होतील. द्रव्यप्राप्तीकरितां आणि असत्यमार्गाने केलेले अध्ययन ५०, ५१, ५२
हे सर्व मीं तुला तृप्त्यर्थ अर्पण करून तुझे मनोरथ पूर्ण करीन. हे दुःसहा, गर्भि-
णीशीं गमन करणारा, संध्यवंदनादि नित्यकर्म न करणारा ५३ आणि सच्छास्त्राला
सोडून असलेल्या कर्मांनीं दूषित अशा लोकांच्या ठिकाणीं तुझें विजयसामर्थ्य राहील
५४. पंक्तिभेद, निष्कारण पाक, पाकभेद आणि गृहकलह ह्या ठिकाणीं तुझें वास्तव्य
होईल ५५. ज्यांतील भृत्य, गाई, बाहने इत्यादिकांचें नीट पोषण होत नाही व संध्या-
समयीं जेथे सडासंमार्जन होत नाही अशा घरामध्ये पुरुषांना तुझ्यापासून भय प्राप्त
होईल ५६. नक्षत्रपीडा, ग्रहपीडा आणि तीन प्रकारचे उत्पात शास्त्रास शांति न कर-
णाऱ्या लोकांना तूं पछाडशील ५७. व्यर्थ उपघात करणारे, शूत व स्त्रिया ह्यांविषयीं
मर्नदा तत्पर व दोषिक लोक तुझ्याच भागणाला अनुकूल होत ५८. ब्रह्मचर्य नसतांना
येळले अध्ययन, भविद्धाने केलेला याग, ग्राम्य आहार करून किंवा मनोनि-

स्पृताणां या चेष्टा परलोकार्थमीप्सताम् ६० तस्याथ यत्फलं सर्वं ततो यद्भूमन्मविष्पति ।
 अन्यच्च ते प्रयच्छामि पुष्ट्यर्थं सन्निवोय तत् ६१ भवतो वैश्वदेवान्ते नामोत्तरणपूर्वकम् ।
 एतत्तवेति दास्यन्ति भवतो बलिभोजितम् ६२ यः संस्तुताशी विधिवच्छिचिरन्तस्तथा बहिः ।
 अलोहपो जितधीकस्तद्देहमपवर्जये ६३ पूज्यन्ते हव्यकव्याभ्यां देवताः पितरस्तथा ।
 कामपोजतिपयश्चापि तद्देहं यस्मि व्रजेय ६४ यत्र मैत्री गृहे बालवृद्धयोपित्रेषु च । तथास्व-
 जनवर्गेषु गृहं तथापि व्रजेय ६५ योपितोऽभिरता यत्र न बहिर्गमनोच्छ्रकाः । अजान्विताः
 सदा गेहं यस्मि तत्परिव्रजेय ६६ वयःसम्बन्धयोग्यानि शयनान्ययनानि च । यत्र गेहे त्वया
 यस्मि तद्दृज्यं वचनान्मम ६७ यत्र कारुणिका नित्यं साधुकर्मण्यवस्थिताः । सामान्योपेक्ष-
 रैर्यथास्त्यजेथा यस्मि तद्गृहम् ६८ यत्रासनस्थास्तिष्ठत्स गृहवृद्धिर्जातिषु । न तिष्ठति गृहं
 तत्र व्रजेयं यस्मि त्वया सदा ६९ तस्युत्मादिभिर्द्वारं न विद्धं यस्य वैश्वमतः । मर्मभेदो न वा
 प्रसस्तच्छ्रेयो भवन् न ते ७० देवतापितृभृत्यानामतिपीनां च व्रतनम् । सत्यावशिष्ट-
 नाभेन प्रसस्तस्य गृहं त्यज ७१ सत्यवाक्यान्श्रमाशीलानि सा प्रादुतापिनः । पुरुषाणी-
 दृशान्यश्म त्वजेयाश्चानस्यकान् ७२ मर्त्यश्रूषणे युक्तामसत्प्रीतसङ्गवर्जिताम् । कुटुम्ब-

ग्रह न करून तपोवनांत राहणान्यांनां ५९ केलेलीं कर्म व ज्ञारी वर्णांनीं स्वकर्मभट्ट
 होऊन परलोकबुद्धीने केलेलीं कर्म ६० ह्यांचे फल, हे यस्या, सर्वतुला मास होईल.
 द्याशिवाय जे मी पुष्टीकरितां तुला देणार आहे तें ऐक ६१ वैश्वदेवाचे श्रेष्ठतां तुझ्या
 नांवाचा उच्चार करून व हे तुझे असे झणून लोक तुला चांगला बलि देतील ६२.
 यथाविधि संस्कृत अन्न सेवन करणारा, अंतर्बाह्य शुद्ध आणि खीला ताम्यांत ठेवणारा
 जो पुरुष त्याचे घर तूं वर्ज्य कर ६३. ज्या घरांत हव्यकव्यांनीं देवपितरांचे पूजन
 होत असते आणि स्तुपा व अतिथि ह्यांचा आदर होत असतो ते घर, हे यस्या, तूं
 वर्ज्य कर ६४. ज्या घरांत बाल, वृद्ध, स्त्रिया, पुरुष व स्वजनवर्ग ह्यांच्यांत मित्रभाव आहे
 तेही घर तूं वर्ज्य कर ६५. ज्या घरांतील स्त्रिया बाहेर जाण्याविषयी कधीही सासुक न
 होतां घरांतच रहात असतात व लजायुक्त असतात तेही घर तूं वर्ज्य कर ६६. वय व
 संबंध ह्यांना अनुरूप अशां शयने व भोजने ज्या घरांत असतील तेही घर, हे यस्या,
 माझ्या वचनावरून तूं वर्ज्य कर ६७. हे यस्या, ज्या घरांतील पुरुष सर्वदा दयाळू,
 सत्कर्मनिष्ठ आणि सामान्य भांड्याकुंड्यावर संतुष्ट असतात तेही घर तूं वर्ज्य कर ६८.
 गुरु, वृद्ध व द्विज उभे असतांना ज्या घरांतील लोक वसत नाहीत तेही घर, हे यस्या,
 तूं सर्वदा वर्ज्य कर ६९. वृक्ष, गुल्म इत्यादिकांनीं ज्याचे द्वार विद्ध झालेले नाही; आणि
 ज्यांतील पुरुषांचा मर्मभेद होत नाही ते घर तुला यशस्वी होणार नाही ७०. देव,
 पितर, मृत्यु व अतिथि ह्यांची वृत्ति होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नवर जो पुरुष
 रहात असतो त्याचे घर तूं वर्ज्य कर ७१. हे यस्या, सत्यवचना, श्रमाशील, अर्द्धिष्ठ,
 निर्मत्सर व दानधर्म करून पथात्ताप न पावणारे पुरुष, तूं वर्ज्य कर ७२.
 प्रतिभेविविषयी तत्पर, वाईट ह्यांचा सनागम न करणारी आणि कुटुंब व प्रति ह्यांनीं

मर्तुशेषाजपुष्टं च त्यज योपितम् ७३ यजनाध्ययनाभ्यासदानासक्तमिति संदां । याज-
नाभ्यापनाशनकृतवृत्तिं द्विजं त्यज ७४ दानाध्ययनयज्ञेषु सदोशुक्तं च दुःसह । क्षत्रियं
त्यज सच्छुल्कशपाजीवात्तवेतनम् ७५ त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तं पाशुपाल्यवणिज्ययोः । कृषे-
श्चावाप्तवृत्तिं च त्यज वैश्यमकल्मषम् ७६ दानेज्याद्विजशुश्रूषातत्परं यक्ष्म संत्यज । शूद्रं च
ब्राह्मणादीनां शुश्रूषावृत्तिपोषकम् ७७ श्रुतिस्मृत्यविरोधेन कृतवृत्तिर्गृहे गृही । यत्र तत्र च
तत्पत्नी तस्यैवानुगतात्मिका ७८ यत्र पुत्रो गुरोः पूजां देवानां च तथा पितुः । पत्नी च
मर्तुः कुरुते तत्रालक्ष्मीभयं कृतः ७९ सदावृत्तिं सन्ध्यास गृहमम्बुसमुद्रितम् । कृतपुण्यबलिं
यक्ष्म न त्वं शक्नोषि वीक्षितम् ८० भास्करादृष्टशपानि नित्याग्निसलिलानि च । सूर्याविलो-
कदीपानि लक्ष्म्या गेहानि भाजनम् ८१ यत्रोक्षां चन्दनं वीणा आदशां मधुसर्पिणी । विषा-
ज्येतांघ्रपात्राणि तद्रूढं न तवाभयः ८२ यत्र कण्टकिनो वृक्षः यत्र निष्पाववहरी । मायां पुन-
र्भूवंलम्बीकस्तपक्ष्म तव मन्दिरम् ८३ यस्मिन्गृहे नराः पञ्च स्त्रीत्रयं तावतीश्र गाः । अन्ध-
कारिन्धनाग्निश्च तद्रूढं वसतिस्तव ८४ एकच्छायां द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमादिपम् । यदर्थं
सप्तमातङ्गं गृहं यक्ष्माद्य शोषय ८५ कुशलादात्रपिटकं तद्रस्त्याल्यादिभाजनम् । यत्र तत्रैव

सेवनं करुणं अवशिष्टं राहिलेष्ट्या अजाने पुष्ट शालेली स्त्री तूं सोड ७३. यजन, अध्य-
यनं व दाने द्वाविषयीं आसक्तं आणि याजन, अध्यापन व प्रतिग्रह द्वांवर उपजीविका
करणाऱ्या पुरुषाला तूं सोड ७४. दानाध्ययनयज्ञाविषयीं सर्वदां उशुक्त, योग्य कर
व शास्त्राने मिळविलेले द्वांवर उपजीविका करणारा क्षत्रिय तूं सोड ७५. यज्ञ, दान
व अध्ययन करणारा आणि पशुरक्षण, पशुपालन, व्यापार व शेतकी द्वांवर
उपजीविका करणारा निष्पाप वैश्य तूं सोड ७६. दान, यजन व द्विजसेवा द्वाविषयीं
तत्पर आणि द्विजसेवेवर उदरपोषण करणाऱ्या शूद्राला तूं सोड ७७. श्रुति व स्मृति
द्वांच्या अनुरोधाने ज्या घरांत मालकाचे वर्तन असते, ज्या घरांत यजमानपत्नी
त्याच्याच मताने वागणारी असते ७८, ज्याठिकाणी पुत्र, गुरूचे, देवांचे व पित्याचे
पूजन करीत असतो आणि स्त्री पतीचे पूजन करीत असते तेथे अलक्ष्मीचे भय
कोढून ! ७९. हे यक्ष्मा, संधिसमयीं ज्या घरांत सारवण घातलेले असते व सडा
टाकलेला असतो आणि ज्या घरांत पुष्पबलि दिलेला असतो ते घर पाहण्यासही तूं
समर्थ नाहीस ८०. ज्यांतील शम्पांवर सूर्याचा प्रकाश पडत नाही, जेथे अग्नि
व उदक हीं नित्य असतात आणि ज्या घरांत ऊन पडून दीप लागत असतात तीं
घरे लक्ष्मीनिवास होत ८१. ज्यांत खोंड, चंदन, वीणा, आरसा, मध, तूप, आग्य
व ताम्रपात्रे असतात ते घर तुझे स्थान नव्हे ८२. हे यक्ष्मा, कंटकयुक्त वृक्ष, पाव-
व्यांचा वेळ, पुनर्विवाहित स्त्री व वारूळ जेथे असेल ते घर तुझे ८३. ज्या
घरांत पांच पुरुष, तीन स्त्रिया, तीन गाई व अंधकारामध्ये इंधनाचा उजेड हीं
असतील ते घर तुझे वसतिस्थान होय ८४. हे यक्ष्मा, एक बोफड, दोन गर्दभ,
तीन गाई, पांच हशी, सहा भद्र व सात गज असतील ते घर तूं सावर शोधून

शितानि तत्र द्युः प्रतिश्रयम् ८६ सुशलोत्सुखे खीणामास्या तद्बहुदुम्बरे । अवस्करे
मन्त्रणं च यक्षम् तदुपकृतव ८७ लंघ्यन्ते यत्र धान्यानि पक्कापकानि वेदमनि । तद्वच्छा-
त्राणि तत्र त्वं यथेष्टं चर दुःसह ८८ स्पर्शापिपाने यत्राग्निर्दत्तो दर्वाकटेन वा । गृहे तत्र हि
रिथानामश्वेषाणां समाश्रयः ८९ मातृपास्थिगृहे यत्र दिवारात्रं मृतस्यतिः । तत्र यक्षम् तत्रा-
वासस्तथान्येषां च रक्षसाम् ९० अदत्त्वा भुजते ये वै बन्धोः पिण्डं तपोदकम् । सपिण्डा-
न्सोदकाश्चैव तत्काले तावन्नान्भज ९१ यत्र पद्ममहापद्मौ सारभिमोदकाग्निनी । वृषभैरावतौ
यत्र कल्प्यन्ते तद्गृहं त्यज ९२ अश्वत्था देवता यत्र सशस्त्राश्वाहवं विना । कल्प्यन्ते मनुजैरर्प्या-
स्तत्परित्यज मन्दिरम् ९३ पौरजानपदैर्यत्र प्राक्प्रसिद्धमहोत्सवाः । क्रियन्ते पूर्ववद्देहे न त्वं
तत्र गृहे चर ९४ शर्पवातयद्याम्भोभिः भानं वक्षाम्बुविभुषैः । नखाप्रसलितैश्चैव तान्यादि इ-
तल्लक्षणान् ९५ देशाचारान्समयाज्ज्ञातिधर्मं जपं होमं मङ्गलं देवतेष्टिम् । सम्यक्पौचं विधि-
वद्भोक्वादान्मुंसस्त्वया कुर्वतो मांस्तु सङ्गः ९६ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्त्वा दुःसहं प्रधा-
तवैवान्तरपीयत । चकार शासनं सोऽपि तथा पंकजजन्मनः ९७ (२९७६) इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणे यक्षमातृशासनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ दुःसहस्यामवध्यायां निर्मांष्टिनां नामतः । जाता कटेस्तु भार्या-

टांक ८५: कुदळी, कोयते, पांथ्या व भांडोंकुंडी हों ज्या घरांत इकडे तिकडे पड-
लेली असतात ते घर तुझे वास्तव्य होय ८६. उखळ मुसळ, व उंबरठा ह्यांचे संनिध
द्विषांची बैठक आणि उकिरड्यासंनिध भाषण हों, हे यक्ष्या, तुझ्या फायद्याची
आहेत ८७: हे दुःसहा, जेथे पंक व अपक धान्ये आणि शस्त्रे ओलांडिली जातात
तेथे तूं यथेष्ट संचार कर ८८. ज्या घरांत शाकणाने अथवा पळीने अग्नि दिला
जातो ते घर सर्व विपत्तींचे निवासस्थान होय ८९. हे यक्ष्या, ज्या घरांत मनुष्याचे
हाड राहील आणि दिवसा व रात्री शय पडून राहील ते तुझे व इतर राक्षसांचे निवा-
सस्थान होय ९०. वंधूला पिंड अथवा उदक न देतां जे सर्पिड व सोदक भोजन
करीत असतात त्यांना तूं तक्षणीं पळाड ९१. ज्या घरांत पद्म व महापद्म हे खजिने,
मोदक भक्षण करणारी गाय, वृषभ व ऐरावत काढिले जातात ते घर तूं सोड ९२.
अशस्त्र देवता युद्धावांचून जेथे तशस्त्र कल्पून पूजिल्या जातात ते घर तूं सोड ९३.
ज्या घरांत पूर्वाप्रमाणे परंपरान्न महोत्सव लोक करीत असतात त्या घरांत तूं संचार
करूं नकोस ९४. सुपाचा वारा, घागरातून पाणी, वस्त्राचे शितोडे आणि नखाचे
अप्रावरून पडलेले उदक ह्यांच्या योगाने ज्या घरांत स्नान केले जाते त्या लक्षणांहीन
घरांचा तूं आश्रय कर ९५. देशाचार, मर्यादा, ज्ञातिधर्म, जप, होम, मंगल, देवताचेन
आणि यथाविधि शौचकर्म न सोडणान्या व लोकापवादार्थे मय बाळगणान्या पुरुषांशीं
तूं संबंध ठेवूं नकोस ९६. मार्कण्डेय सनततः—असे दुःसहाला सांगून ब्रह्मदेव तेथेच
गुप्त झाले व तोही त्यांच्या अज्ञेप्रमाणे वामू लभाला ९७. (२९७६) ह्याप्रमाणे श्रीमार्क-
ण्डेयपुराणांतर्गत यक्षमातृशासनं नामक सप्तचत्वारिंशोऽध्याय समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

यामृतौ चाण्डालदर्शनात् १ तयोरपत्यान्यमवजगम्यापीनि पोटय । अथै कुमारः कन्याश्च
 तथादावतिभीषणाः २ दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथापरः । अङ्गधुकुलकुनिश्चैव गण-
 प्रान्तरतिस्तथा ३ गर्भहा सस्यहा चान्यः कुमारस्तनयास्तयोः । कन्याश्चान्यास्तथैवाद्यौ तांसां
 नामानि मेऽष्टु ४ नियोजिका वै प्रथमा तथैवान्या विरोधिनी । स्वयंहारिकरी चैव धामणी
 ऋतुहारिका ५ स्मृतिबीजहरे चान्ये तयोः कन्ये सुदारुणे । विद्वेषण्यष्टमीश्राम कन्या लोकभ-
 यावहा ६ एतासां कर्मवश्यामि दोषप्रशमनं च यत् । अष्टानां च कुमारानां श्रयतां द्विजसत्तम
 ७ दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः । करोति दन्तसंघर्षं चिकीर्षुः सहागमम् ८
 तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्पपैः । शयनस्योपरि धिक्त्रैर्मानुषैर्दशनोपरि ९ सौवच-
 नौपधिधानात्तथा सच्छास्त्रकीर्तनात् । दृष्टकण्टकगङ्गास्त्रिभूमीमवधविधारणात् १०
 तिष्ठेन्न्यैकुमारस्तु तथास्त्वित्यसकृद्बुवन् । शुभाशुभे वृणां युक्ते तथोक्तिस्तच्च नान्यथा ११
 तस्माददुष्टं भङ्गस्यं वक्तव्यं पण्डितैः सदा । दुष्टे श्रुते तथैवोक्ते कीर्तनीयो जनार्दनः १२
 चरोचर्गुरुमंशा यो यस्य कुलदेवता । अन्यगर्भे परान्गच्छन्सदैव परिवर्तयन् १३ रतिमा-
 मोति वाक्यं च विवक्षोरन्यदेव यत् । परिवर्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्पपैः १४ रक्षोघ्नम-
 श्रजप्यैश्च रक्षां कुर्वति तत्त्ववित् । अन्यशानिजवधूणामङ्गेषु स्फुरणोदितम् १५ शुभाशुभं

मार्कण्डेय हणतातः—दुःसहाची भार्या निर्माष्टि ही ऋतुं कालीं चाण्डालदर्शनामुल्ले
 कलीपासून त्याच्या भार्येचे ठिकाणी झालेली कन्या होय १. दुःसह व निर्माष्टि
 ह्यांना जगद्व्यापक व अति भयंकर सोळा मुल्ले झालीं; आठ पुत्र व आठ कन्या २. दंता-
 कृष्टि, तथोक्ति, परिवर्त, अंगधुक, शकुनि, गंडप्रांतरति ३, गर्भहा व सस्यहा हे त्यांचे
 आठ पुत्र होते. त्याच प्रमाणे त्यांच्या ज्या आठ कन्या त्यांचीं नावे माझ्यापासून ऐक ४.
 नियोजिका, विरोधिनी, स्वयंहारिका, भ्रामणी, ऋतुहारिका ५; स्मृतिहारिका, बीज-
 हारिका आणि विद्वेषणी. ह्या शेवटल्या तिघींपैकी पहिल्या दोन अतिभयंकर असून
 शेवटली ही जगताला भय उत्पन्न करणारी आहे ६. हे द्विजश्रेष्ठ, ह्यांचे व कुमारांचे
 कर्म आणि त्यांचा परिहार मी सांगते; तूं ऐक ७. दंताकृष्टि हा उपजलेल्या बालांच्या
 दातांवर राहून भयंकर फळ देण्याच्या उद्देशाने त्यांना दांत खाऊं लावितो ८. बालक
 निजले असतां त्याच्या शय्येवर व दातांवर पांढऱ्या मोहऱ्या टाकून ९ पादेलोण
 व सुट्ट ह्यांचे स्नान घालून सच्छास्त्राचे कीर्तन करून आणि उंटाचे हाडूक, कांटे,
 गंगा व रेश्मावस्त्र धारण करून त्या दंतकृष्टीचा परिहार करावा १०. दुसरा कुमार
 जो तथोक्ति तो 'तथास्तु तथास्तु' असे एकसारखे हणत असतो आणि लोकांना
 शुभाशुभ फल उत्पन्न करितो. तथास्तु हे त्याचे हणणे खोटे होत नाही ११. तस्मात्,
 विचारी लोकांनीं सर्वदां दोषराहित व शुभ भाषण करावे; आणि अमंगल श्रवण केल्यास
 किंदा टेंबोारिस्त्रास चराचर गुरु ब्रह्मा, विष्णु व कुलदेवता ह्यांचे नांव घ्यावे. दुसऱ्याच्या
 गर्भाशयामध्ये जाऊन गर्भाची उलथापाळ करण्यांतच १२, १३ आनंद मान-
 णारा आणि जें उद्दिष्ट असेल त्याहून भलतेच तोंडांतून यदविणारा हा परिवर्तक

समाचष्टे कुशैस्तस्याद्गतादनम् । काकादिपक्षिसंस्थोऽन्यः आदेरंगगतोऽपि वा १६ शुभाशुभं च शकुनिः कुमारोऽन्यो व्रवीति वै । तत्रापि दृष्टे व्याधेयः प्रारम्भत्प्राग एव च १७ शुभं दुर्गतरं कार्यमिति प्राह प्रजापतिः । गण्डान्तेषु स्थितश्रान्तो सुहृत्तोऽहं द्विजोत्तम १८ सर्वारोगान् कुमारोऽस्ति नम्यं तस्य निशमय । विप्रोक्त्या देवतास्तुत्या मूलोत्पत्तेन च द्विज १९ गोमूत्रसर्पपञ्चानैस्तद्वृषहपूजनैः । पुनश्च धर्मोऽपिपत्करणैः शास्त्रदर्शनैः २० अवगया जन्मनश्च प्रथमं याति गण्डवान् । गर्भे स्त्रीणां तथाऽन्यस्तु कलटाशी सुदारुणः २१ तस्य रक्षां सदा कार्यां नित्यं शौचनिषेवणात् । प्रसिद्धमन्त्रलिखनाच्छस्तमाल्यादिधारणात् २२ विश्वदेवेहानसनादनायासाच्च वै द्विज । तथैत्र सस्पृहा चान्यः सस्यदिमुपहन्ति यः २३ तस्यापि रक्षां कुर्वीत जीर्णोपानद्विधारणात् । तथापसव्यगमनाच्चण्डालस्य प्रवेशनात् २४ बहिर्वलिप्रदानाच्च सोमाम्बुपरिकीर्तनात् । परदारपद्व्यहरणादिषु मानवान् २५ नियोजयति चैवान्यान्कन्या सा च नियोजिका । तस्याः पवित्रपठनात्क्रोधलोभादिवर्जनात् २६ नियोजयति मामेष विरोधाच्च विवर्जनात् । आकुटोऽन्येन मन्येत ताडितो वा नि योजिका २७ नियोजय-

होय. त्याच्यापासुन पांढऱ्या मोहऱ्या १४ आणि राक्षोग्रंवाचा जप ह्यांच्या योगानें तत्त्ववेत्त्यानें रक्षण करावें. चवथा कुमार मनुष्यांच्या शरीरावयवांचे ठिकाणीं वायू-प्रमाणें स्फुरण उत्पन्न करून शुभाशुभ सुचवीत असतो; त्याचा परिहार दर्भीनीं शरीरताडण हा होय. काकादि पक्षी किंवा श्वानादि प्राणी ह्यांच्या शरीरामध्ये प्रवेश करून १५, १६ शकुनिनामक कुमार शुभाशुभ कथन करीत असतो. त्याचा अमंगल शब्द झाल्यास कार्यांत व्याक्षेप येणार असल्यामुळें मनांत आणिलेले काम करूं नये १७; आणि शुभ शब्द झाल्यास मनांत आणिलेले कार्य फारच सत्त्वर करावें, असें ब्रह्मदेवाचें ह्मणणें आहे. गंडांतांचे ठिकाणीं, हे द्विजश्रेष्ठ, घटिकाभर राहून १८ सहावा कुमार आरंभिलेल्या सर्व कार्यांचा विवात करीत असतो; त्याचा परिहार विप्रोक्ति, देवतास्तुति, मूलोत्खात १९, गोमूत्र आणि मोहऱ्या ह्यांचीं स्नानें, अशुभ प्रहांचें पूजन, धर्मशास्त्रांत निर्दिष्ट असलेल्या कर्मांचें अनुष्ठान, शास्त्रदर्शन २० आणि जन्माची अवज्ञा ह्यांच्या योगानें त्याचा परिहार होतो. स्त्रियांच्या गर्माशयांत राहून कललभक्षण करणारा सातवा कुमार अति भयंकर होय २१. त्याचा परिहार-निष्णु शुचिर्भूत असणें, प्रसिद्ध मंत्र लिहून धारण करणें, प्रशस्त पुष्पें वगैरे धारण करणें २२, शुद्ध घरांत वास्तव्य आणि अनायास-ह्यांच्या योगानें होतो. हे द्विज, सस्पृहा हा आठवा कुमार. हा धान्यसमृद्धि नार्हाशी करीत असतो २३. जुनें खेंटर वांधगें, डावी घालून जाणें, चंडाळाचा प्रवेश २४, नास बलिप्रदान आणि चंद्र व उदक ह्यांचें कर्तन, ह्यांच्यामुळें त्याचा परिहार होतो. परस्त्री व परद्रव्य हरण करणें हीं व अशाच प्रकारचीं कृत्यें मानवांकडून २५ नियोजिका कन्या घडवून आणीत असते. पवित्र ग्रंथाचें पठण-आणि क्रोधलोभादिप्रसंगां “ही मला प्रवृत्त करीत आहे” अशी भावना धरून ते क्रोधलोभादिक वर्ज्य-केल्यानें तिचा परिहार

त्येनमिति न गच्छेतद्वशं धुधः । परदारादित्तुंगं चित्तमात्मानमेव च २८ नियोजयत्यत्र
 सा मामिति प्राज्ञो विचिन्तयन्त । विरोधं कुरुते चान्या इम्परयोः प्रीयमाणयोः ३९ बन्धूनां
 सहृदं पित्रोः पुत्रैः सावर्णिक्कैश्च या । विरोधिनी सा तद्वशां कुर्वीत वलिकर्मणा ३० तपाति-
 वादसदनाच्छास्त्राचारनिषेवणात् । धान्यं खट्वाद्गृहाद्गोष्ठात्पयः सर्पिस्तथा परा ३१ समृद्धि-
 मृद्धिमद्व्यादपहन्ति च कन्यका । सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तधानतत्परा ३२ मदान-
 सादद्वसिद्धमन्नागारीस्थितं तथा । परिविष्यमाणं च सदा सार्द्धं भुङ्क्ते च भुञ्जता ३३
 उच्छेषणं मनुष्याणां हरत्यन्नं च दुहरा । कर्मान्तागारशालाभ्यः सिद्धादि हरति द्विज ३४
 गोष्ठीस्तनेभ्यश्च पयः धीरहारी सदैव सा । दमो घृतं तिळात्तैलं सुरागारात्तथा सुराम् ३५
 रागं कुसुम्भकादीनां कार्पासात्सूत्रमेव च । सा स्वयंहारिका नाम हरत्यविरतं द्विज ३६
 कुर्याच्छिखण्डिनोद्वन्द्वं रक्षार्थं कृन्दिमां स्त्रियम् । रक्षार्थैव गृहे देव्या वज्रां चोच्छिष्टतः
 तथा ३७ होमाग्निप्रदेवताधूपभस्मना च परिष्किया । कार्या धीरादिभाण्डानामेवं तद्व्रणं
 स्मृतम् ३८ उद्वेगं जनयत्यन्या एकस्थाननिवासिनः । पुरुषस्य तु या प्रोक्ता भ्रामणी सा तु
 कन्यका ३९ तस्याय रक्षां कुर्वीत विशिष्टैः सितसर्पैः । आसने शयने चोर्ध्वा यत्रास्ते स
 तु मानवः ४० चिन्तयेच्च नरः पापामामेषा दुष्टचेतना । भ्रामयत्यसंकृच्छ्र्यं ध्रुवः सक्तं समा-

हन्ती । दुसून्यानें निंदा अथवा ताडण केल्यास ही नियोजिका त्याच्या कडून तसें
 करवीत आहे, असें सनजून विचारी पुरुषानें तिच्या अधीन होऊं नये. परदारादि
 संसर्गाचा प्रसंग आल्यास ही माझे चित्त तिकडे वळवीत आहे, असें विवेकी पुरुषानें
 मनांत आणून त्या कर्मापासून परावृत्त व्हावें. भार्या व पति परस्पर प्रेम करीत अस-
 ल्यास त्यांमध्ये २६, २७, २८, २९ बंधूंत, गृहदांत, मातापितर व पुत्र ह्यांच्यांत आणि
 स्वजनांत जी विरोध उत्पन्न करिते ती विरोधिनी. वालिदान, निंदा सहन करणें व
 शास्त्राविहित आचारानें वागणें ह्यांनी तिचा परिहार होतो. खळ्यांतून धान्य व
 वरांतून आणि गोठ्यांतून दूध, तूप ३०, ३१ आणि विपुल द्रव्यांतून पुष्कळ द्रव्य जी
 हरण करिते व जी सर्वदा गुप्त राहते ती स्वयंहारिका होय ३२. ती स्वयंपाकघरांतून
 अधवट दिजलेले, मुत्पाकांत असलेले, व वाढले जात असलेले अन्न हरण करिते
 भोजन करणाऱ्यादरोबर ती भोजन करिते ३३. मनुष्यांचें उच्छिष्ट हरण करिते.
 धान्याच्या कोठारापासून हे द्विज, ती धान्य हरण करिते ३४. गायी व स्त्रिया
 ह्यांच्या स्तनांपासून ती दूध हरण करिते; दद्यापासून तूप, तिळांपासून तेल,
 मदगृहापासून मद्य ३५, कुसुम्भकादिकांपासून रंग व कापसापासून सूत ती
 स्वयंहारिका सर्वदा हरण करीत असते ३६. तिच्यापासून रक्षण होण्याकरितां
 मयूरपक्ष्यांचें युद्ध व स्त्री अर्शां चित्रे काढावी. उच्छिष्ट वर्ज्य करावे ३७. होम, अग्नि
 व देवाचा धूप ह्यांच्या भस्मानें दूध वगैरे ठेवण्याचीं भांडी घांसावी ३८. एते ठिकाणां
 राहणाऱ्या पुरुषांला जी उद्वेग उत्पन्न करिते ती भ्रामणी होय ३९. बैठक, शय्या
 व जेथें ती मनुष्य असतो त्या भुंजीवर पांढऱ्या मोहऱ्या टाकून तिचा परिहार करावा

पिना ४१ स्त्रीणां पुष्पं हरत्यन्या प्रदत्तं सा तु कन्यकी । तथा प्रवृत्तं सा ज्ञेया दुःसहा क्रतु-
हारिका ४२ कुर्वीत तीर्थदेवौकथैत्यपर्वतसाहसु । नदीसङ्गमस्वातेषु क्षपणं तत्प्रशान्तये ४३
मन्त्रविद्वृततत्त्वज्ञः पर्वसुपसि च द्विज । चिकित्साशास्त्र वै वैद्यः संप्रद्युनैर्वरोपधैः ४४ स्मृति
चापहरत्यन्या नृणां सा स्मृतिहारिका । विविक्तदेशसेवित्वात्स्याधोपशमो भवेत् ४५ बीजा-
पहारिणी चान्या स्त्रीपुंसोरतिभीषणा । मेध्याश्रमोजनैः क्षान्तस्तस्याधोपशमो भवेत् ४६
दारुणा सा दुराचारा दाहेन कृते भयम् । तत्प्रशान्त्यै प्रकृतिं द्विजानानचनं शुभम् ४७
अष्टमी द्वेपणी नाम कन्या लोकापानदा । या करोति जनद्विष्टं नरं नारीनयापि वा ४८
मधुशीरघृताक्षास्तु शान्त्यर्थं होमयेत्तिलान् । कुर्वीत मित्रदिन्द्रां च तथाष्टि तत्प्रशान्तये ४९
एतेषां तु कुमारानां कन्यानां द्विजसत्तम । अष्टविंशदपत्यानि तेषां नामानि मं शृणु ५०
दन्ताकृष्टेरभूत्कन्या विजल्पा कलहा तथा । अवज्ञानृतदुष्टोक्तिर्विजल्पा तत्प्रशान्तये ५१
तामेव चिन्तयेत्प्राज्ञः प्रयतश्च गृही भवेत् । कलहा कलहं गेहं करोत्यविरतं नृणाम् ५२ कुटु-
म्बनाशहेतुः सा तत्प्रशान्तिं निशमय । दूर्वाकुशान्मधुघृतधीराक्षान्बलिकर्मण ५३ विशिषे-
षगुह्यापैवानलं मित्रं च कीर्तयेत् । श्रुतानां मातृभिः साहं वाङ्मनां तु शान्तये ५४ विप्रानां

४०; आणि ही दुष्ट कन्या मला फिरवीत आहे अशी भावना धरून एकाग्रमनाने भूमिसूक्ताचा वारंवार जप करावा ४१. स्त्रियांचा प्रकट अथवा अप्रकट क्रतु ती हरण करिते ती दुःसहकन्या क्रतुहारिका होय ४२. तिचा परिहार, होण्याकरितां, तीर्थ, देवालय, प्रसिद्ध वृक्ष, पर्वतशिखरे, नद्यांचा संगम व सरोवरे ह्यांच्या ठिकाणीं स्नान करावे ४३. भूततत्त्ववेद्या व मंत्रवेद्या पुरुषाने, हे द्विज, पर्वसमर्पण व उपःकाळीं हे स्नान करावे आणि चिकित्साशास्त्र जाणगान्या वैद्यानेही उदकांत श्रेष्ठ औषधि घालून स्नान घालावे ४४. लोकांचें स्मरण नष्ट करणारी जी कन्या ती स्मृतिहारिका होय ४५. एकांतस्थळाचें सेवन केल्याने तिचा परिहार होतो. स्त्रीपुरुषांचें बीज हरण करणारी जी अति भयंकर कन्या ती बीजापहारिणी होय. पवित्राल सेवन व स्नान ह्यांच्या योगाने तिचा परिहार होतो ४६. ती दारुण व दुराचारी कन्या दारुण भय उत्पन्न करित असते. ह्यास्तव, तिच्या शांतीकरितां शुभावह द्विजार्चने करावे ४७. द्वेपणी ह्णून जी जगताला भय उत्पन्न करणारी आठवी कन्या ती पुरुषाला अथवा स्त्रीला लोकाविद्विष्ट करित असते ४८. तिच्या परिहाराकरितां मध, दूध व तूप चोपटलेल्या तिळाचें हवन करावे आणि मित्रविंदा इष्टि करावी ४९. हे द्विजश्रेष्ठ, ह्या कुमारांची व कन्यांची जी अहंतीस अपस्य लोकांची नांवे तूं माझ्यापसून एक ५०. दन्ताकृष्टीला विजल्पा व कलहा अशा दोन कन्या शाल्या. विजल्पा ही अवज्ञायुक्त, अनृत व दुष्ट भाषण करित असते. तिच्या परिहाराकरितां ५१ विचारी गृहस्थाश्रमी पुरुषाने जितेंद्रिय राहून तिचें चिंतन करावे. कलहा एकसारखी घरांतील मनुष्याबरोबर कलह करित असते ५२ व कुटुंबनाशाला कारण होत असते. मध, तूप व घृत ह्यांत बुचकळलेल्या दूर्वाकुशांनी युक्त असले वाढेदान व हवन केल्याने

तपसां चैव संपमस्य यमस्य च । कृप्यां याणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा ५५ पूजि-
ताश्च यथान्यायं तृप्तिं गच्छन्तु सर्वशः । कुश्माण्डा यातुधानाश्च ये चान्ये गणसंज्ञिताः ५६
महादेवप्रसादेन महेश्वरमतेन च । सर्व एते नृणां नित्यं तृप्तिमाप्नुयन्ति ते ५७ तृष्टाः सर्वे
निरस्यन्तु दुष्कृतं दुरनुष्ठितम् । महापातकजं सर्वं यथान्यद्विघ्नकारणम् ५८ तेषामेव प्रसा-
देन विघ्नान्शयन्तु सर्वशः । उद्धोहेषु च सर्वेषु वृद्धिकर्मेषु चैव हि ५९ पुण्यानुष्ठानयोगेषु
गुरुदेवाचनेषु च । जपयज्ञविधानेषु यात्रासु च चतुर्दिशम् ६० शरीरारोग्यभोग्येषु सुखश-
नपनेषु च । वृद्धबालादुरेभ्येव शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा ६१ सोमाम्बुपौ तथा म्मोभिः सविता
धानिजानयौ । तथोक्तेः कलिजिह्वोऽभूत्पुत्रस्तापनिकेतनः ६२ स येषां रसनासंस्थस्तान-
साधुन्विवादयेत् । परिवर्तसुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ६३ तौ तु वृथादिपरिघ्राप्रा-
कारान्मोपि संभ्रयौ । गुर्विण्याः परिवर्तन्तौ कुरतः पादपादिसु ६४ क्रौष्टुके परिवर्तः स्यात्प्र-
भंस्यान्योदरात्ततः । न वृक्षं चैव नैवाद्रिं न प्राकारं महोदधिम् ६५ परिखां वासमाकामेदव-
लागर्भधारिणी । अङ्गभुक्तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ६६ सोऽस्थिमज्जागतः पुंसां बल-
मप्यजितात्मनाम् । श्वेनकाककपोतांश्च गृध्रोत्क्रौ च वै सुतान् ६७ अवाप शङ्खनिः पञ्च
जगृह्स्तान्सुरासुराः । श्वेनं जग्राह मृत्पुत्रः काकं कालो गृहीतवान् ६८ उद्धुकं निष्कृतिश्रैव

तिष्ठी शान्तिं हन्ति. नंतर अग्नि व सूर्य ह्यांचे स्तवन करावे आणि पुढील श्लोकांनी
वालकांना आरोग्य प्राप्त होण्याकरितां मातृगणासह भूतांची प्रार्थना करावी ५३, ५४.
विद्या, तप, मनोनिग्रह, धर्म, कृषि व व्यापार ह्यांचा लाभ मला होऊन देवतांनी शान्ति
करावी ५५. कुश्माण्ड. यातुधान व इतरही भूतगण ह्यांचे यथान्याय पूजन झाल्यामुळे
हे सर्व संतुष्ट होवोत ५६. महादेवाच्या प्रसादाने व शंभूताने ते हे सर्व भूतगण लोकांवर
सर्वदा सत्वर संतुष्ट होवोत ५७. हे भूतगण संतुष्ट होऊन दुष्कृत, अनुष्ठानदोष आणि
महापातकजन्य असलेल्या अन्यही सर्व विघ्नकारण ह्यांचे निरसन करोत ५८. त्यांच्याच
प्रसादाने सर्व विघ्ने नाहीशी होवोत. विवाह, सर्व वृद्धिकर्मे ५९, पुण्यकर्मानुष्ठान, गुरु-
पूजन, देवार्चन, जपविधान, यज्ञानुष्ठान, चार दिशांप्रत गमन ६०, शरीरारोग्य, उप-
भोग्य पदार्थ, सुख, दान व धन ह्यांच्या संबंधाने वृद्ध, बाल व आतुर ह्यांचे ठिकाणीं
त्या भूतगणांनी शान्ति करावी ६१ आणि त्याचप्रमाणे, तेम, वरुण, सूर्य, वायु, अग्नि
व उदक ह्यांनी शान्ति करावी. तथोक्तीचा पुत्र तालवृक्षनिवासी कलिजिह्व हा
हेय ६२. तो ज्यांच्या जिभेवर असतो त्या दुर्जनांना तो भांडखोर करितो. हे द्विज,
विरूप व विकृत हे दोन परिवर्तार्थे पुत्र होत ६३. ते वृक्ष, पर्वत, खंदक, प्राकार
व समुद्र ह्यांच्या आश्रयाला राहून वृक्षादिकांचे संनिध गर्भिणी स्त्री जाऊ लागली
असतां तिला पछाडितात ६४. हे क्रौष्टुके, त्यामुळे गर्भाचे उदरापासून परिवर्तन होतं.
ह्यास्तव, वृक्ष, पर्वत, प्राकार, सागर ६५, किंवा खंदक गर्भिणी स्त्रीने ओलांडूं नये.
अंगधुकाला पिशुन हाणून पुत्र झाला ६६. तो इंद्रियाधीन पुरुषांच्या अस्थानां व मज्जे ये
ठिकाणीं राहून त्यांचे बल भक्षण करित असतो. श्वेन, काक, कपोत, गृध्र व उद्धुक

वधाहातिभयावहम् । गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽथ कपोतं च स्वयं यमः ६९ एतेषामेव चैवोका
मृताः पातोऽपादने । तस्माच्छयेनादयो यस्य निलीयेयुः शिरस्यथ ७० तेनात्मरक्षणा-
यालं शान्तिं कुर्याद्विजोत्तम । गेहे प्रसूतिरेतेषां तद्वर्षादनिवेशनम् ७१ नरस्तं वज्रयेद्देहं
कपोताक्रान्तमस्तकम् । श्येनः कपोतो गृध्रश्च काकोत्तकौ गृहे द्विज ७२ प्रविष्टः कथयेदन्तं
वसतां तत्र वेदमनि । इदृक्परित्यजेद्देहं शान्तिं कुर्याच्च पण्डितः ७३ स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य
दर्शनं न प्रशस्यते । पटपत्यानि कथ्यन्ते गण्डप्रान्तरतेस्तथा ७४ क्षीणां रजस्यवस्थानं तेषां
कालांश्च मे शृणु । चत्वार्यहानि पूर्वाणि तथैवान्यत्रयोदशम् ७५ एकादशं तथैवान्यदपत्यं
तस्य वै दिने । अन्यदिनाभिगमने आह्वाने तथापरे ७६ पर्वस्वधान्यतस्मात्तु वज्र्याग्नेतानि
पण्डितैः । गर्भहन्तुः छतो निघ्नो मोहनी चापि कन्यका ७७ प्रविश्य गर्भमप्येको मुक्त्वा
मोहयतेऽपरा । जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्पमण्डूककच्छपाः ७८ सरीसृपाणि चान्यानि
पुरीषमथ वा पुनः । षण्मासाद्विष्णीमांसमभुवानामसंयताम् ७९ वृक्षच्छायाभयां रात्रावप्य
वात्रिचतुष्पथे । श्मशानकटमूमिष्टासुतरीयविवर्जिताम् ८० रुपमाना निशीथेऽथ आविशे-
त्तामिमौ भियम् । सस्यहन्तुस्तथैवैकः क्षुद्रको नाम नामतः ८१ सस्यदिं स सदा इन्ति
उभवा रन्त्रं शृणुष्व तत् । अमङ्गल्यदिनारम्भे सुतृप्तो वपते च यः ८२ क्षेत्रेष्वनुप्रवेशं वै करो-

६७, असे पांच पुत्र शकुनीला झाले व ते देवदैत्यांनीं स्वीकारिले. मृत्यूने, श्येन;
कालानें काक ६८; निर्ऋतीनें अति भयंकर उलूक, व्याधीनें गृध्र व ईश यमानें
कपोत स्वीकारिला ६९. भूतगण ह्यांच्याच द्वारानें मनुष्यांना दुःख देत असतात.
तस्मात्, ज्याच्या मस्तकीं श्येनादि पक्षी बसतील ७० त्यानें आत्मरक्षणार्थ, हे द्विजोत्तम,
शांति करावी. घरांत त्यांची संतति किंवा कोठें असल्यास ७१ किंवा अव्यावर कवूतर
बसल्यास पुरुषानें तें घर वर्ज्य करावें. हे द्विज, श्येन, कपोत, गृध्र, काक व उलूक
घरांत ७२ प्रविष्ट झाल्यास त्या घरांत राहणाऱ्यांचा ते नाश सुचवीत असतात. तस्मात्,
विचारी पुरुषानें त्या घराचा त्याग करून शांति करावी ७३. स्वप्नामध्येही कवूतर
दृष्टी पडणें प्रशस्त नाहीं. गंडप्रान्तरतीर्ची सहा अपत्ये आहेत ७४; व तीं ह्रियांच्या
रजाचे ठिकाणीं रहात असतात. पहिले चार दिवस, तेरावा दिवस ७५, अकरावा दिवस,
दिवसां, श्राद्धदिवस ७६ आणि पर्वदिवस ह्या सहा कालांत हीं असतात. तस्मात्, विचारी
लोकांनीं हे काल स्त्रीगमनाला वर्ज्य करावे. गर्भघातक्याचा पुत्र निघ्न व कन्या मोहनी
७७ आंत प्रवेश करून पुत्रगर्भ खात असते आणि कन्यागर्भ खाऊन मोह उत्पन्न
करीत असते. तिच्या मोहामुळें सर्प, मंडूक, कूर्म ७८, सरपटणारे इतर प्राणी, किंवा
पुरीष गर्भाच्या ऐवजीं उत्पन्न होत असतें. ह्यास्तव, सहा माहिन्यांपासून जी गर्भिणी
स्त्री मांसभक्षण करीत असते, जी जितेंद्रिय रहात नाहीं ७९, रात्रीं वृक्षछायेचा,
तिकटप्याचा अथवा चौपाटीचा जी आश्रय करिते; श्मशानमूर्मांत अथवा गवताळ
जमिनींत जी बसते, जिच्या अंगावर पांघरूण नसतें ८०; किंवा मय्यरात्र-
समयीं जी रुदन करिते त्या स्त्रीचे ठिकाणीं तीं माहिणभावंडे प्रवेश करितात.

स्यन्तोपसंगिषु ८१ अमंगल्यदिनारम्भं मंगलानां च घर्जयेत् । तस्मात्स्वरूपः सुप्रशस्ते दि-
व्यर्च्यं निशाकरम् ८४ कुर्यादारम्भशुक्तिं च दृष्टस्तुष्टः महायवान् । नियोजिकेति या कन-
दुःसहस्य मयोदिता ८५ जातं प्रचोदिकासंसं तस्याः कन्याचतुष्टयम् । भतान्मत्प्रमत्तो-
न्नरोपारीस्तु ताः सदा ८६ समाविशन्ति नाशाय चोदयन्तीह दारुणम् । अधर्मं धर्मरूपे
कांमं चाकामरूपिणम् ८७ अनर्थं धार्यरूपेण मोक्षं चाप्रोक्षरूपिणम् । दुर्विनीतान्विनाशो
दशोयन्ति पृथङ्नरान् ८८ संशयाभिः प्रविष्टाभिः पुरुषार्थतृथङ्नराः । तासां प्रवेशश्च गुं-
सन्धुपुष्टेषु बुद्धुम्बरे ८९ पात्रे विघात्रे च बलियंशः काले न दीयते । सुजतां पिवतां वापि संगि-
भिर्जलविपुषेः ९० नरनारीषु संक्रान्तिस्तासामाश्रयमायते । विरोधिण्याक्षयः पुत्रार्थो
दंको ग्राहकस्तथा ९१ तमः प्रच्छादकश्चान्यस्तस्वरूपं शृणुष्व मे । प्रदीपतेऽसंसर्गदूषि-
तं धितं खले ९२ सुसलोद्धखले यत्र पादुके वासने वियः । शर्पदात्रादिकं यत्र पदाकृष्टं तथास-
न्नम् ९३ यत्रोपलिप्तेनाम्यर्च्यं विहारः क्रियते गृहे । दूर्वाशुसेन यत्राग्निराहतोऽन्यत्र मीयते ९४
विरोधिनीं सुतास्तत्र विजृम्भन्ते प्रचोदिताः । एको जिह्वागतः पुंसां स्त्रीणां चाटीकसत्यवान्
९५ चोदको नाम स प्रोक्तः पेशुन्यं कुरुते गृहे । अवयानगतश्चान्यः श्रवणस्योऽतिदुर्मतिः ९६

सत्यघातकांचा एक पुत्र क्षुद्रक ८१ संधि साधून धान्यसंभृद्धिं केशी नाहींशीं करितो
ते एकः अशुभ दिवशीं जो पेरतो ८२ त्यांच्या क्षेत्रामध्ये तो प्रवेश करितो ८३
होस्तत्र, अशुभदिवशीं मंगल वर्ध करारवे; आणि समर्थ, हृष्ट, संतुष्ट व साहाय्ययुक्त
पुरुषांनै प्रशस्त दिवशीं चंद्राचे पूजन करून नांगरण्याला व पेरण्याला आरंभ करावा.
नियोजिका हणून मी जी दुःसहाची कन्या सांगितली ८४, ८५ तिला प्रचोदिका नांवा-
च्या चार कन्या झाल्या. त्या मत्त, उन्मत्त व प्रमत्त स्त्रीपुरुषांचे ठिकाणी सर्वदा ८६
प्रवेश करीत असतात व नाशाची त्यांना प्रेरणा करितात. अधर्म धर्मरूपाने, काम
अकामरूपाने ८७, अनर्थ अर्थरूपाने, मोक्ष अमोक्षरूपाने व अशौच शौचरूपाने
त्या अविनयी पुरुषांना भासवीत असतात ८८; आणि त्या प्राविष्ट झाल्यामुळे पुरुष
पुरुषार्थीपासून भ्रष्ट होतात. घरांमध्ये त्यांचा प्रवेश संध्याकाळी होत असतो; आणि
उर्वरठ्यांवरही त्या असतात ८९. घात्याला व विघात्याला बलिदान न केल्यास त्या
तार्क्षणी प्रवेश करितात. अन्नोदक सेवन करीत असतांना शरीरोला चिकटणाऱ्या
उल्लिष्ट जलविंदूबरोबर ९० त्यांच्या स्त्रीपुरुषांचे ठिकाणी सत्वर प्रदेश होत असतो.
विरोधिनींचे पुत्र तीन; चोदक, ग्राहक ९१ व तमः प्रच्छादक. त्यांचे स्वरूप माझ्या-
पासून ऐक. दिपुष्टेलाच्या संसर्गाने, खळे दूषित झाल्यास किंवा त्याचे उलंघन झाल्यास
९२ व त्याचप्रमाणे उखळ, मुसळ, पादुका, खींचे आसन दूषित अथवा उलंघित
झाल्यास, सूप, विळी, आतून इत्यादिकांना पाय लागल्यास ९३, सारविस्मानंतर
रांगोळी घातल्याशिवाय घरातून संचार झाल्यास आणि पळीच्या टवळ्याने अग्नि
दुसरीकडे नेला गेल्यास ९४ विरोधिनींचे पुत्र प्रेरणा झाल्यामुळे तेथे अम्मल बस-
वितात. स्त्रीपुरुषांच्या जिभेवर राहून सत्तासत्ययुक्त ९५ असा चोदक घरांत चहाळ्या

करोति ग्रहणं तेषां त्रयसां ग्राहकस्तु सः । आक्रम्यान्यो मनो नृणां तमसाच्छाद्य दुर्मतिः ९७
 शोचं जनयते यस्तु तमः प्रच्छादकस्तु सः । स्वयं हारीस्तु चौर्येण जनितं तनयत्रयम् ९८
 सर्वहारी चर्धहारी य वीर्यहारी तपैव च । अनाचान्तगृह्यते मन्दाचारगृहेषु ९९ अप्रधा-
 तितपद्मे प्रविशत्यु महानसम् । खलेषु गोघ्रेषु च तैः दोहो येषु गृहेषु वै १०० तेषु सर्वे यथा-
 न्यायं विहरन्ति स्मन्ति च । भामण्यास्तनयस्त्वैकः काकजंघ इति स्मृतः १०१ तेषां त्रिषु
 रतिः सर्वो नैव प्राप्नोति वै श्रुते । श्रुज्जन्यो गायते मैत्रे गायते हसते च यः २ सन्ध्यामैथुनं
 चैव नरमाविशति द्विज । कन्यात्रयं प्रसूता सा या कन्या ऋतुहारिणी ३ एका कुचहरा कन्या
 अन्या व्यंजनहारिका । तृतीया तु समाख्याता कन्यका जातहारिणी ४ यस्या नः क्रियते
 सर्वः सम्यग्निवाहिको विधिः । कालातीतोऽथ वा तस्या हरत्येका कुचद्वयम् ५ सम्पूज्याद्-
 मदत्वा च तथानभ्यर्च्य मातृकाः । विवाहितायाः कन्याया हरति व्यंजनं तथा ६ अभ्य-
 स्तुशस्ये च तथा विधुषे सूतिकागृहे । अदीपश्च सुसले भूतिसर्पपर्वजिते ७ अनुप्रविश्य सा
 जातमपहृत्यात्मसंभवम् । धृणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ८ सा जातहारिणी
 नाम ध्वरोरा पिशिताश्ना । तस्मात्संरक्षणं कर्तव्यं यत्नतः सूतिकागृहे ९ स्मृतिं चाप्रयतानां
 च शन्यागारनिषेवणात् । अपहन्ति सुतस्तस्याः प्रचण्डो नाम नामतः १० औनेभ्यस्तस्य
 संभृता लीकाः शतसहस्रशः । चण्डालयोनयश्चाष्टौ दण्डपाशातिभीषणाः ११ क्षयाविष्टास्ततो

मुखं करितो । दुसरा अति दुष्ट पुत्र अवधान व श्रवणेंद्रिय हांचे ठिकाणीं
 असतो ९६ व स्त्रीपुरुषांचीं भाषणें तो ग्रहण करित असतो. हा ग्राहक होय.
 लोकांच्या मनांत प्रविष्ट होऊन व तें तमानें आच्छादित करून जो दुष्ट ९७ क्रोध
 उत्पन्न करितो तो तमः प्रच्छादक होय. स्वयं हारीला चौर्यामुलें तीन पुत्र शाळे ९८.
 सर्वहारी, चर्धहारी य वीर्यहारी. आचमनरहित व आचारशून्य घरांत हे विहार करित
 असतात ९९. पाय धुतल्याशिवाय ज्या स्वयंपाकवरांत लोक शिरत असतात त्या स्वयं-
 पाकवरांत, खज्यांत, गोठ्यांत व ज्या घरांत दोहन केलें जातें त्या घरांत १०० ते
 सर्वे यथेष्ट संचार करून रममाण होत असतात. भ्रामणीचा पुत्र काकजंघ १०१. त्यानें
 झपाटलेल्या कोणालाही, हे मुने, सुख हात नाही. जो जेवतांना गातो, हंसतो २ व
 संध्यासमयीं मैथुन करितो त्याचे ठिकाणीं हे द्विज, तो प्रवेश करित असतो. ऋतुहा-
 रिणीला तीन कन्या झाल्या ३; कुचहरा, व्यंजनहारिका व जातहारिणी ४. जिचा विवा-
 हविधि सर्व नीट होत नाही किंवा त्याला कालातिक्रमण होतें तिचे स्तन पहिली. हरण
 करिते ५; मातृकापूजन व नांदीश्रद्धा नीट न होतां जिचा विवाह झालेला असेल तिचे
 स्त्रीचिन्ह दुसरी हरण करित ६; आणि अग्नि, उदक, धूप, दीप, शस्त्र, मुसळ व मोहऱ्यां
 हानीं रहित असलेल्या सूतिकागृहांत ७ प्रविष्ट होऊन निपुजलेलें मूल जी हरण करिते
 व ताक्षणीं प्रसूत होऊन, हे द्विज, जी स्वतःचें बालक तेथें टाकिते ८ ती अतिघोर व
 मांसभक्षक जातहारिणी होय. तस्मात्, सूतिकागृहामध्ये यत्नानें बालकाचे रक्षण करावें
 ९. शन्य गृहांत वास्तव्य केल्यामुलें जी अशुद्धलोकांची स्मृति हरण करित असते त्या

लीकास्ताश्च चण्डालयोगिनः। अभ्यधावन्त धान्योन्यमनुकामाः परस्परम् १२ प्रचण्डो वार-
यित्वा तु वारताश्चण्डालयोगिनः। समये स्थापयामास यादृचे तादृचं शृणु १३ अयममृतिं लोका-
नामावाप्तं यो हि शंस्यति। इष्टं तस्याहमनुभवं पातयिष्ये न संशयः १४ चण्डालयोग्यावस्ये
लीकायां प्रसयिष्यति। तस्याश्च सन्ततिः पूर्वा सा च सद्यो न शिष्यति १५ प्रसृजे कन्यके
द्वे तु स्त्रीपुंसोर्बीजहारिणौ। वातरूपामरूपां च तस्याः प्रहरणं तु ते १६ वातरूपा निषेकान्ते
सा यस्मै क्षिपते सुतम्। स पुमान्वातशृङ्गत्वं प्रयाति वनितापि वा १७ तपैव गच्छतः सद्यो
निर्बीजत्वमरूपया। अजातायी नरो योऽसौ तथा चापि विपोगिनः १८ विद्वेषिणी तु या
कन्या भृङ्गुटी कुटिलानना। तस्य द्वौ तनयौ पुंसामपकारप्रकाशकौ १९ निर्बीजत्वं नरो यानि
नारी वा शौचवर्जिता। पैशून्पाभिरतं छोलमसञ्जलनिषेवणम् २० पुरुषद्वेषिणं चैतौ नरमा-
क्रम्यतिष्ठतः। मात्रा भ्रात्रा तथा मित्रैरभीष्टैः स्वजनैः परैः २१ विद्विष्टो नाशमापाति पुरुषो
धर्मतोऽर्थतः। एकस्तु स्वगुणोक्तोके प्रकाशयति पापं हृत् २२ द्वितीयस्तु गुणान्मैत्रीं
लोकस्थामपकर्षति। इत्येते दौःसहाः सर्वे यक्ष्मणः सन्ततावधः। पापाधाराः समाहृयाता
येभ्योऽपमन्त्रितं जगत् २३ (३०९९) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दौःसहोत्पत्तिसमापनं
नामाष्टत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

स्मृतिहारिणीचा पुत्र प्रचंड ११०. त्याच्या पौत्रांपासून लाखों लीका उत्पन्न झाल्या आणि
दंड व पाश ह्यांच्या योगाने अतिभयंकर अशा चंडाल योगिनीही आठ उत्पन्न झाल्या ११.
त्या लीका व चंडालयोगिनी क्षुधाविष्ट होऊन परस्परांना भक्षण करण्याकरितां परस्पर-
रांवर धावून गेल्या १२. तेव्हां चंडालयोगिनींचे निवारण करून प्रचंडाने त्यांना
मर्यादा करून दिली ती ऐक १३. आजपासून लोकांना जो राहण्यास जागा
देईल त्याला मी निःसंशय मोठा दंड करीन १४ आणि चंडालयोगिनीच्या घरांत
जी लीका प्रसूत होईल ती संततीसह तत्क्षणीं नार्हाशी होईल १५. बीजहारि-
णीला वातरूप व अरूप अशा दोन कन्या झाल्या. त्या तिचीं आयुधे होत १६.
शुक्रोत्सर्गसमयी ती वातरूपा कन्या ज्याच्या ठिकाणीं अपत्य टाकिते त्या पुरु-
षाचे अथवा स्त्रीचे बीज वाताने विकृत होतें १७ व अरूपेच्या योगाने स्त्रीपुरुष
बीजरहित होतात. परंतु, जे अस्नात असतांना भोजन करितात किंवा जे भिन्न
राहतात त्या स्त्रीपुरुषांची ही गोष्ट आहे १८. विद्वेषिणी ह्मणून कपाळावर आठ्या
असलेली जी कन्या तिला दोन पुत्र. ते लोकांना अपकार करीत असतात १९. शुद्धि-
वर्जित स्त्रीला अयना पुरुषाला त्यांच्या योगाने निर्बीजत्व प्राप्त होतें. चहाड्या, लोभ,
निंद्य लंकेचा चे सैन्य आणि पुरुषद्वेष करणाऱ्या पुरुषाला हे पलायित असतात २०;
आणि त्यांच्या योगाने पुरुष-माता, भ्राता, मित्र, इष्ट, स्वकीय व परकीय २१ ह्यांच्या-
द्वेषाला पात्र होऊन धर्म व अर्थ ह्यांपासून भ्रष्ट होतो. एक पापी आपले गुण लोकांत
प्रसिद्ध करीत असतो २२ आणि दुसरा आपल्या स्वभावाच्या योगाने लोकांमध्ये परस्पर
असलेले प्रेम नार्हासे करीत असतो. हे यक्ष्याच्या संततीतील संज्ञी दुःसह पापचरणी

महर्षिणोऽपि विष्णोः ॥ इत्येव तामसः सर्गो ब्रह्मणोऽप्ययजमानः । रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि
तत्रैव विमलः ॥ १४ ॥ तन्मन्त्रतयैवाद्यौ पत्न्यः पुत्राश्च ते तथा । कल्पादावात्मनस्तुल्यं घृतं
प्रभोऽमृतः प्रभोः २ प्रादुरासीदपाद्देवस्य कुमारो नीललोहिताः । रुद्रो सुस्वरं सोऽप्यद्रव्यं
द्विजसत्तमः ३ किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रष्टुवाच ह । नाम देहीति तं सोऽप्यप्रष्टुवाच
जम्बवन्ति ४ ॥ ५ ॥ अथवाच ॥ रुद्रस्त्वं देव नानासि मां रोदिष्येमावहे । एवमुक्तस्तथा
सोऽप्यमृतं हविरोद ६ ॥ ततोऽन्यानि हवो तस्मै सप्त नामावि वै प्रभुः ॥ स्थानानि चैषा-
मवाशः पत्नीः पुत्राश्च वै द्विजः ६ ॥ भवं शर्वं तपेमानं तथा पशुपतिं प्रभुः । भीममुप मह-
देवमुवाच स पितामहः ७ ॥ चक्षुः श्रोत्रं नासां चैतानि स्थलान्तेषां चक्राः ८ ॥ सूर्यो जलं मही
वह्निर्वायुश्चाकाशमेव च ८ ॥ दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् । सुवर्चला तपे-
वोक्त विवर्चनी प्रापरा स्वधा ९ ॥ स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोदिषी च यथाकाम् । स्थानं
दीक्षां विवर्चयेत् रुद्रपैशंभभिः सह १० ॥ शर्वश्चैतथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः । स्कन्दः
सर्गोऽप्यमृतं हविः प्रादुरासीदपाद्देवस्य ११ ॥ एवमप्रकारे रुद्रोऽसौ सर्गो मायामविन्दत ।
दक्षणे पात्रात्प्राजसा संती त्वं कथेत्राम १२ ॥ शंभोरवशा यत्रास्ते स्थातव्यं नैव सृष्टिभिः
एतेभ्यः कलमर्तः सर्वे ये द्विपन्तो महेऽवरम् १३ ॥ भवन्तु ते वेदवाङ्मा पापोपहतेचेतसः ।

आहेत वं त्यानि हे जगत व्यापिले आहे १२३. (३०९९) ह्या प्रमाणे श्रीमार्कंडेयपुरा-
णांतील दोसहोत्पत्तिसमापननामक अठ्ठाव्विसावा अध्याय समाप्त झाला ॥४८॥

मार्कंडेय हणतः ॥ ज्याची उतासि अव्यक्त आहे त्या ब्रह्मदेवाचा हा तामससर्ग.
आतां रुद्रसर्ग मो कथन करितो तो तूं माझ्यापासून ऐक १. त्याचप्रमाणे त्या रुद्रान्या
आठ तनु, आठ स्त्रिया व आठ पुत्र हेही तूं ऐक. कल्परंभी आत्मतुल्य पुत्र होण्या-
विषयी ब्रह्मदेव चिंतन करूं लागला असता २. त्याच्या अंकावर नीललोहित कुमार
प्रकट झाला व, हे द्विजश्रेष्ठ, द्रवणारा तो कुमार सुस्वर रुद्रन करूं लागला ३. तेव्हा
तूं कां रुद्रत आहेस असें ब्रह्मदेवानें विचारिलं असता, नांव दे, हणून तो जगदीशाला
हणाला ४. हे ऐकून " हे देवा, तुझे नांव रुद्र; रहूं नको, धैर्य धर. " असें ब्रह्म-
देवानें सांगितलें असता, तो सात वेळा रुद्रला ५. तेव्हा त्याला ब्रह्मदेवानें आणखी
सात नांवे दिली व, हे द्विज, ह्या आठाना स्थाने, स्त्रिया व पुत्र हीं स्थाने दिलीं ६.
भवं, शर्व, ईशान, पशुपती, भीम, उग्र व महादेव हीं ब्रह्मदेवानें ७ नांवे ठेविलीं;
आणि सूर्य, उदक, पृथ्वी, अग्नि, वायु, आकाश ८, दीक्षित, ब्राह्मण व सोम हीं स्थाने
अनुक्रमे स्थाने त्यांना दिलीं. सुवर्चला, उमा, विवर्चनी, स्वधा ९, स्वाहा, दिशा,
दीक्षा व रोदिषी ह्या, स्त्रिया, हे द्विजश्रेष्ठ, रुद्रादि नांवांनी व सूर्यादि स्थानांनी युक्त
अस्त्रेच्या आठाना दिस्या १०. शर्वेश्वर, शुक्र, मंगळ, स्कंद, सर्ग, संतान व बुध
हे अनुक्रमे त्यांचे पुत्र होत ११. ह्या प्रकारांनीं असलेला जो रुद्र त्याला सती ही
माफी प्राप्त झाली; आणि दक्षसंबंधी क्षोपापुढे त्या सतीने आपल्या देहाचा त्याचा
केला १२. आणि जेथे शंभूची अयज्ञा आहे तेथे विचारी लोकांनी राहूं नये; महे-

पालेण्ड्याचारनिरताः सर्वे निरयगामिनः १४ कलौ युगे तु संप्रोते दरिद्राः शूद्राण्य-
 दाः १५ हिमवदुहिता साभूमेनायां द्विजसत्तम । तस्या भ्राता तु मैनाकः सखाम्भोचेर-
 तुतमः १६ उपयेमे पुनश्चैनामनन्यां भगवाम्भवः । देवौ धाताविधातारौ भृगोः ख्याति-
 रस्यत १७ श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या । आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये
 महात्मनः १८ भार्ये धाताविधातरेस्ते तयोजातौ सुतावुभौ । प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पितामह
 महापथाः १९ मनस्विन्यामहं तस्मात्पुत्रो वेदशिरा मम । पूर्ववत्प्राणः संभवेत्प्राणरदादि
 निषांय मे २० प्राणस्य सुतिमान्पुत्र उत्पन्नस्तस्य चारुमजः । अजराश्च तयोः पुत्राः पौत्राश्च
 बहवोऽभवन् २१ पुत्री मरीचेः संभूतिः पौर्णमासमसूयत । विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्री
 महात्मनः २२ तयोः पुत्रास्तु वक्ष्येऽहं वंशसंकीर्तने द्विज । स्मृतिश्चाद्विरसः पत्नी प्रसूता
 अन्यकास्तथा २३ सिनीवाली कुहूश्चैव राका चातुमेतिस्तथा । अनसूया तयवात्रेजोऽपुत्रा-
 नकन्मपान् २४ सोमं दुर्वासं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् । प्रीत्या पुष्टस्यमायायां दत्ताज्य-
 स्तस्युतोऽभवत् २५ पूर्वजन्मनि सोमस्तथा स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे । कर्दमश्चाव्यवीरश्च सहि-
 ण्यश्चैव तत्रयम् २६ क्षमा तु सुपुत्रे भार्या पुष्टहस्य प्रजापतेः । क्रतोस्तु सप्ततिर्गार्वा बाल-
 खित्यावस्यत २७ पट्टियांनि सहस्राणि क्रपीणामूर्ध्वरेतसाम् । उज्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ता-
 जायन्त वै सुताः २८ रजो गात्रोर्ध्वबाहुश्च सचलश्चानघस्तथा । सुतपाः शुक्ल इत्येते सर्वे सप्त-

श्वराच्चाक्षरं करणारे हे सर्व पापबुद्धि ब्राह्मण वेदवाध; पाखंडी व भरकंगामी होतील
 आणि कालियुग प्राप्त झाले असतां ते दरिद्री व शूद्रांना वेदाध्ययन सांगणारे निपज-
 तील ! असा तिने शाप दिला १३, १४, १५. हे द्विजश्रेष्ठ, ती मेनेचे-ठिकाणीं
 हिमालयाची कन्या शानी, तिचा भ्राता मैनाक हा सागराचा परम सखा होय १६.
 त्या प्रतिव्रतेशी पुनरपि भगवान् भवाने विवाह केला. भृगूपासून त्यातीला धाता व
 विधाता असे दोन पुत्र झाले. १७; आणि नारायणपत्नी लक्ष्मी ही कन्या झाली.
 आयति व नियति ह्या महात्म्या मेरूच्या कन्या होत १८. ह्या धाता व विधाता ह्यांच्या
 भार्या झाल्या व त्यांन प्राण व माझा पिता महायशस्वी मृकंडु असे दोन पुत्र झाले.
 १९. त्या मृकंडूपासून मनस्विनीचे ठिकाणीं मी झालों व पूर्ववतीचे ठिकाणीं मला
 वेदशिरा हा पुत्र झाला. आतां प्राणाची संतति तुं एक २०. प्राणाचा पुत्र सुतिमान्
 व त्याचा पुत्र अजग. ह्यांचे पुत्रपौत्र पुष्कळ झाले. मरीचिकन्या जी संभूति हिला.
 पौर्णमासपुत्र झाला. त्या महात्म्याला विरजा व पर्वत हे दोन पुत्र झाले २१; २२. हे
 द्विज, त्यांचे पुत्र मी वंश सांगण्यांचे वेळीं कथन करीन. अंगिरामुनीची पत्नी जी
 स्मृति तिला २३. सिनीवाली, कुहू, राका व अनुमति अशा चार कन्या झाल्या; अन-
 सूयला अत्रीपासून सोम, दुर्वास व योगी दत्तात्रेय असे निष्कलंक पुत्र झाले; पुष्टस्य-
 भार्या जी प्रीति तिला दुसरा एक दत्त हाणून पुत्र झाला २४; २५; तो पूर्वजन्मी स्वायम्भुव
 मन्वंतरांत अगस्त्य होता. कर्दम, अर्यवीर व सहिष्णु असे तीन पुत्र २६. प्रजापति
 पुष्ट्याची भार्या क्षमा हिला झाले. क्रतुभार्या सप्ततीला वाह्यखिल्य झाले २७; ते

पयः स्मृताः २९ योसावग्रिरमीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः । तस्मात्स्वाहा स्तोत्रेभ्ये त्रीतुदारी-
जसो द्विज ३० पावकं पवनं चैव शुचिं चापि जलशिनम् । तेषां तु सन्ततान्वये चत्वारिंशद-
पञ्च च ३१ कम्पन्ते बहुश्रुतैते पितापुत्रत्रयं च यत् । एवमेकोनपञ्चाशदुर्जयाः परिकीर्तिताः
३२ पितरो ब्रह्मणां सृष्टा ये ध्यास्याता मया तव । अग्निष्वात्ता बर्हिषदोऽनग्रयः साग्रयश्च ये ३३
तेभ्यः स्वर्षां सते जज्ञे मेनां वैधारिणीं तपा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ३४
[३१ ३३] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाभिधानो नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

कौटुकिस्तोत्रं ॥ स्वायम्भुवं त्वया ख्यातमेतन्मन्त्रतरं च यत् । तदहं भगवन्सम्यक्कृत्यो-
तुमिच्छामि कथ्यताम् १ मन्वन्तरप्रमाणं च देवा देवर्षयस्तथा । ये च श्रितांशा भगवन्दे-
वेन्द्रश्चैव यस्तथा २ मार्कण्डेय उवाच ॥ मन्वन्तराणां संख्याता साधिका श्रेयसप्रतिः ।
मानुषेण प्रमाणेन शृणु मन्वन्तरं च मे ३ त्रिशत्कोट्यस्तु संख्याताः सहस्राणि च विंशतिः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि निगुतानि च संख्याया ४ मन्वन्तरप्रमाणं च इत्येतत्साधिकं विना ।
अष्टौ शतसहस्राणि दिव्या संख्याया स्मृतम् ५ द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि च ।
स्वायम्भुवो मतुः पूर्वं मतुः स्वारोचिषस्तथा ६ औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा । षडेते
मनवोऽस्तीतास्तथा वैवस्वतोऽधुना ७ सावर्णाः पञ्च सौच्याश्च भौत्याभ्रागाभेनस्त्वमी ।
एतेषां विस्तरं भूयो मन्वन्तरपरिग्रहे ८ वक्ष्ये देवानृषीश्चैव देवेन्द्राः पितरश्च ये । वक्ष्येति संप्रदं

ऊर्ध्वरेते ऋषिं साठ हजार आहेत. वसिष्ठाळा ऊर्जेचे ठिकाणीं सात पुत्र झाले २८;
-रज, गात्र, ऊर्ध्वबाहु, सबल, अनघ, सुतपा व शुक्र हे सर्व सप्तर्षि होत २९. ब्रह्मदे-
वाचा जो ज्येष्ठ पुत्र अमिमानी अग्नि त्याच्यापासून, हे द्विज, स्वाहेळा, पावक, पवन
व जलमशुकः शुचि असे तीन महातेजस्वी पुत्र झाले व त्यांच्या संततीनेच आपली
पंचेचाळीस झाले ३०, ३१. हे पंचेचाळीस, अग्नि व तीन पुत्र मिळून एकूणपन्नास
दुर्जय सांगितलेले आहेत ३२. ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केलेले जे पितर मां तुला सांगितले ते
अग्निरहित व अग्निसहित असे अग्निष्वात्त व बर्हिषद होत ३३. त्यांच्यापासून स्वधेला
मेना व वैधारिणी अंशा दोन कन्या झाल्या. हे द्विज, त्या उभयतांही ब्रह्मवादिनी व
योगिनी होत्या ३४. (३१ ३३) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील रुद्रसर्गाभिधान-
नामक एकूणपन्नासावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

कौटुकि स्तुतः— हे भगवन्, स्वायम्भुव मन्वन्तर आपण कथन केले. आतां
मन्वन्तरप्रमाण, देव, देवर्षि, राजे व इंद्र. एकूण्याची मला इच्छा आहे. ह्यास्तव,
हे भगवन्, आपण नीट सांगा १, २. मार्कण्डेय स्तुतः— ७१ युगचतुष्टये हे मन्व-
तरांचे प्रमाण आहे. आतां मानुष प्रमाणाने तूं माझ्यापासून मन्वन्तर ध्रुवण-कर
३. मनुष्यांची ३०, ६७, २०००० वर्षे किंवा देवांची ८, ९२००० वर्षे ह्यगजे
मन्वन्तर. स्वायम्भुव, स्वारोचिष ४, ९, ६, औत्तम, तामस, रैवत व चाक्षुष हे सहा
मनु जाऊन सांप्रत वैवस्वत मनु चाळला आहे ७. आठव्या मनुष्यासून पुढच्या पांच
मन्वतरांतील राजे वंगरे सावर्ष्य, त्याच्या पुढचे सौच्या व त्याच्या पुढचे भौत्या, मन्व-

अथ तेषामभूत्वेन तत्पुत्राणां महत्त्वमाह । मनोः स्वयम्भुवसा-
 । सन्देशं पुत्रास्तु तत्समाः १० यैरियं पथिवी सर्वा सप्तदीपाः संपर्वताः । सप्तसुदाऽऽकस्ती
 प्रतिवर्षं निवेशिता ११ स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमायं त्रेतायुगो तथा । प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः यैः
 स्वायम्भुवस्य च १२ प्रियव्रतस्तत्र जावरयां वीरास्त्रयान्वयायत । कन्या सा तु महाभागा
 कर्दमस्य प्रजापतेः १३ कन्ये द्वे दशपुत्राश्च सप्तदं कुक्षी च ते तमे । तयोर्वै प्रातरः सराः
 प्रजापतिसमा दश १४ आग्नीध्रो मेधातिथिश्च वपुष्मान् तथा परः । ज्योतिष्मान् पुतिमान् अन्यः
 सवनः सप्त एव ते १५ मेधाप्रिवाहुमित्रास्तु वयो योगपरायणाः । जातिस्मरा महाभागा न
 राज्याय मनो दधुः १६ प्रियव्रतोऽभ्यापिञ्चतान्तत सप्तसुपाधिवान् । द्वीपेषु तेन समेषु द्वीपा-
 धैव निबोध मे १७ जम्बुद्वीपे तथा ग्रीष्मे राजानं कृतवान्पिता । पृथग्द्वीपेष्वरथापि तेन मेधा-
 तिथिः कृतः १८ शास्त्रमेतसु वपुष्मस्तं ज्योतिष्मन्तं कुरुद्वये । कौचद्वीपे पुतिष्मन्तं अन्यं
 शाकीद्वीपे चरम् १९ पुष्कराधिपतिं चापि सवनं कृतवान्पुत्रम् । महावीरो भ्रातृकिम् पुष्कर-
 पिपतेः सती २० द्विषा कृत्वा तयोर्वर्षं पुष्करेऽस्य वेद्यपद । अन्यस्य सुवाः सप्तसवामत-
 स्ता निबोध मे २१ जलदं कुमारश्च कुमारो मणीवकः । कुशोत्तरोऽप्य मेधावी सम्पद्य
 महादुमः २२ सप्तमकानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः । तथा पुतिमवः सप्त सुवास्ता

तैरामर्त्ये द्वांचां विस्तरं पुनरपि मी ८ 'सगिनः' त्याचप्रमाणे त्या 'मन्वतरांतील' देव,
 ऋषि, इंद्र व पितर हेही सगिन आणि सप्तसिप्रकरणही कथन कर नि. हे असून ;
 'द्वांचे पुत्र व त्या महात्म्या पुत्रांचे क्षेत्र मी तुला सगिन स्वायंमुख मंगूला व्याप्यसा-
 रखे देहा पुत्र होते ९; १० व त्यांनीं प्रत्येक वर्षामध्ये स्वसंदर्शने, परंत, असुदय
 खाणी द्वांनीं युक्त असेलेल्या द्वा पृथ्वीवर वास्तव्य केले ११. पृथ्वी स्वायंमुख मन्व-
 तरांतील पहिल्या वृत्तयुगांत व दुसऱ्या त्रेतायुगांत प्रियव्रताचे पुत्र व स्वायंमुख मनुचे
 पौत्र द्वा पृथ्वीवर रहात असत १२. वीर प्रियव्रतापासून प्रजावंतीचे ठिकाणी कन्या
 झाली. ती महाभाग्यवती कन्या कर्दमप्रजापतीची मर्त्या होय १३. त्या प्रजापतीला
 सप्तदं व कुक्षी द्वा दोन कन्या व देहा पुत्र झाले. त्या कन्यांचे देहा भ्राते प्रजाप-
 तीमारखे दूर होते १४. आग्नीध्र, मेधातिथि, वपुष्मान्, ज्योतिष्मान्, पुतिमान्, अन्य
 व सवन हे सातच राजे झाले १५. मिथ, अग्निमित्र व बाहु हे तीन महात्मा पृथ्वी
 स्मरणारे व योगनिष्ठ असून राज्याधिपत्या निरिच्छ होते १६. प्रियव्रताने त्या स्वस्तांना
 घर्माळा अनुपरूत सात द्वीपांमध्ये राज्य मिष्ट केला. भ्राता माय्येपासून द्वीपे मेक
 १७. जंभुद्वीपामध्ये आग्नीध्राला, पृथग्द्वीपामध्ये मेधातिथीला १८, शास्त्राल्द्वीपामध्ये
 वपुष्माला, कुरुद्वीपामध्ये ज्योतिष्मानाला, कौचद्वीपामध्ये पुतिमानाला, शाकद्वीपा-
 मध्ये अंध्याला १९ व पुष्करद्वीपामध्ये सवमाला त्याने प्रभुत्व दिले. सवमाला महाप्रो-
 धे घातकि असे दोन पुत्र होते २०. शास्तय, पुष्करद्वीपामध्ये त्यांनी वर्षाप्रमाण दोन
 कुरुद्वीपामध्ये ध्यानास्य दिले. गव्याण्या सात पुत्रांची भावे माद्व्यापासून पैक २१.
 जलदं, कुमार, कुकुमार, मणीवक, कुशोत्तर, मेधावी व महादुम २२. शाकद्वीपामध्ये

वीरः पुत्रशताद्वरः । सोऽभिपिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राप्तायमास्थितः ४० तपस्तेपे महाभाग
पुलहाभमसंश्रयः । हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय पिता ददौ ४१ तस्मात्तु भारतं वर्षं तस्य
नाम्ना महात्मनः । भरतस्यान्यभृत्युत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ४२ तस्मिन्नायं समावेद्य
भरतोऽपि वनं ययौ । एतेषां पुत्रपौत्रैस्तु सप्तद्वीपा यमुन्धरा । प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु भुक्ता
स्वायम्भुवेऽन्तरे ४३ एष स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम । पूर्वमन्वन्तरे सम्यक्कि-
मन्यत्कथयामि ते ४४ [३१७७] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भुवनकोशे स्वायंभुवमन्वन्त-
रकथनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

कौण्डिकिस्त्वाच ॥ कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वता वा कति द्विज । कियन्ति चैव वर्षाणि
तेषां नयश्च का मुने १ महाभूतप्रमाणं च लोकालोकं तथैव च । पर्याप्तं परिमाणं च गतिं
चन्द्रार्कयोरपि २ एतत्प्रब्रूहि मे सर्वं निस्तरेण महामुने ३ मार्कण्डेय स्त्वाच ॥ शतादंको-
टिविस्तारं पृथिवी कृत्स्नशो द्विज । तस्याः संस्थानमखिलं कथयामि शृणुष्व तत् ४ ये ते
द्वीपा मया प्रोक्ता जम्बुद्वीपादयो द्विज । पुष्करान्ता महाभाग शृण्वेषां विस्तरं पुनः ५
द्वीपास्तु द्विगुणो द्वीपो जम्बुः ह्रक्षोऽथ शाल्मलिः । कुशः कौचस्तथा शाकः पुष्करद्वीप एव
च ६ छवणेक्षुसरासर्पिर्दक्षिणीरजलान्धिभिः । द्विगुणैर्द्विगुणैर्द्वयैः सर्वतः परिवेष्टिताः ७

चतुर्युगव्यवस्था, आश्रम व ऋतु ह्यांचाही संबंध नाही. हे द्विज, आग्नीध्रपुत्र नामीला
ऋषभ हा पुत्र झाला ३९ आणि ऋषभापासून वीर भरत झाला. भरत हा शंभर
पुत्रापेक्षाही एकच श्रेष्ठ असा होता. ऋषमाने पुत्राला अभिषेक करून वानप्रस्था-
श्रमाचा स्वीकार केला ४० आणि तो महाभागवान् ऋषभ पुलहाश्रमामध्ये राहून तप
करून लागला. पित्याने भरताला हिमाद्रि हे दक्षिण वर्ष दिले ४१ व त्या महात्म्याच्या
नावांमुळे ते भारतवर्ष हाणून प्रसिद्ध झाले. भरताला सुमति हाणून एक धार्मिक पुत्र
होता ४२ व त्याच्यावर राज्य सोंपवून भरतही वनामध्ये गेला. ह्यांच्या पुत्रपौत्रादि
वंशजांनी व प्रियव्रताच्या पुत्रांनी स्वायंभुव मन्वंतरामध्ये सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वीचा उप-
भोग घेतला ४३. हे द्विजश्रेष्ठ, पूर्वमन्वंतरांतील हा स्वायंभुव सर्ग मी तुला नोंद
कथन केला. आतां दुसरे कांय मी तुला कथन करूं ४४. (३१७७) ह्याप्रमाणे
श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत भुवनकोशांतील स्वायंभुवमन्वंतरकथननामक पन्नासावा
अध्याय समाप्त झाला ॥ ५० ॥

कौण्डिकि हणतोः— हे ब्रह्मर्षे, द्वीपे, समुद्र, पर्वत, वर्षे व त्यांतील नद्या किती
अहेत ? हे आणि महाभूतांचे प्रमाण, लोकालोक पर्वत, चंद्रसूर्यांची गति, परि-
माण व परिघे १, २ हे सर्व, हे महर्षे, मला आपण सविस्तर सांगा ३. मार्कण्डेय
हणतातः— हे द्विज, सर्व पृथ्वी पन्नास लक्ष योजने विस्तीर्ण आहे. तिची सर्व
व्यवस्था मी सांगतां; ती तुं एक ४. हे महाशय द्विज, जंबुद्वीपापासून पुष्करद्वीपासुद्धां
मी सांगितलेल्या द्वीपांचा विस्तर एक ५. जंबु, ह्रक्ष, शाल्मलि, कुश, कौच, शाक व
पुष्कर ह्या सात द्वीपांपैकी पहिल्या पहिल्यापेक्षा पुढले पुढले द्वीप द्विगुणित आहेत;

जम्बूद्वीपस्य संस्थानं प्रवक्ष्येऽहं निबोध मे । लक्षमेकं योजनानां दत्तो विस्तारदैर्घ्यतः ८
 हिमवान्हेमकूटश्च निपयो मेरुरेव च । नीलः श्वेतस्तथा श्यङ्गी सप्त तद्वर्षपर्वताः ९ द्विदश-
 योजनानामौ मध्ये तत्र महाचलौ । तयोर्दक्षिणतो यौ तु यौ तपोत्तरतो गिरी १० दशमिदंश-
 भिन्यूनैः सहस्रेस्ते परस्परम् । द्विसाहस्रोच्छ्रयाः सर्वे तावद्विस्तारिणश्च ते ११ समुद्रान्तः
 प्रविष्टाश्च षट्स्मिन्वर्षपर्वताः । दक्षिणोत्तरतो नित्रामध्ये तुङ्गा मथा धितिः १२ वेदहं
 दक्षिणे श्रीणि श्रीणि वर्षाणि चोत्तरे । इलादृतं तयोर्मध्ये चन्द्रार्पोकारवस्थितम् १३
 ततः पूर्वणं मद्राचं केतुमालं च पश्चिमे । इलादृतस्य मध्ये तु मेरुः कनकपर्वतः १४
 चतुराशीति साहस्रस्तस्योच्छ्रयाः महागिरेः । प्रविष्टः षोडशापस्ताद्विस्तारः षोडशैव
 तु १५ शरावसंस्थितत्वाच्च द्वात्रिंशन्भूमिं विस्तृतः । शुक्रः पीतोऽसितो रक्तः प्राच्यादिषु
 यथाक्रमम् १६ विप्रो वैश्यस्तथा शूद्रः क्षत्रियश्च स्ववर्णतः । तस्योपरि तथैवाष्टौ पुण्यौ
 दिङ्मं यथाक्रमम् १७ तस्योपरि सभा दिव्याः पूर्वादिषु क्रमेण तु । इन्द्रादिलोकपालानां
 तन्मध्ये ब्रह्मणः सभा । योजनानां सहस्राणि चतुर्दश समुच्छ्रिता १८ अश्वतोच्छ्रयास्तस्या-
 पस्तथा विष्कम्भपर्वतः । प्राच्यादिषु क्रमेणैव मन्दरो गन्धमादनः १९ विपुलश्च सुपार्षश्च
 केतुपादपयोभिताः । कश्म्लो मन्दरे केतुर्जम्बुवै गन्धमादने २० विपुले च तपाश्चतस्रः

आणि लवण, इक्षु, सुरा, घृत दधि, क्षीर व लडक ह्या उत्तरोत्तर द्विगुणित असलेल्या
 सागरांनीं हीं द्वीपे सर्व बाजूंनीं परिवेष्टित आहेत ७. जंबूद्वीपाचा आकार मी सांगतो
 तो तृंशेक. ह्याची लांबावट ही एक लक्ष योजने आहे ८. हिमवान्, हेमकूट, निपय,
 मेरु, नील, श्वेत व श्यंगी हे सात वर्षपर्वत त्यांत आहेत ९. मध्यभागी दोन लक्ष योजने
 लांब असे दोन महापर्वत आहेत आणि त्यांच्या दक्षिणेस व उत्तरेस जे दोन दोन
 पर्वत आहेत १० ते दहा दहा हजार योजनांनीं कमी आहेत; आणि सर्वांची उंची व
 विस्तर ही दोन दोन हजार योजने आहेत ११. ह्या द्वीपांमध्ये सहा वर्षपर्वत समुद्रांत
 प्रविष्ट झालेले आहेत व पृथ्वीमध्ये उंच असून दक्षिणेस व उत्तरेस सखळ आहे १२.
 वेदीच्या दक्षिणार्धांत तीन वर्षे असून उत्तरार्धांत तीन वर्षे आहेत आणि दोन अर्धीच्या
 मध्यभागी इलावृत हे अर्धचंद्राप्रमाणे स्थित आहे १३. त्याच्या पूर्वेस मद्राश्च व पश्चि-
 मेस केतुमाल असून मध्यभागी सुवर्णपर्वत मेरु आहे १४. त्या महापर्वताची उंची चौ-
 न्यांयशी हजार योजने असून तो सोळा हजार योजने भूमीत घुसलेला आहे व सोळा-
 हजार योजनेच त्याचा विस्तार आहे १५. परळ्याप्रमाणे त्याचा आकार असल्यामुळे
 माथ्यावर त्याचा विस्तार वत्तीस हजार योजने आहे; आणि त्याच्या पूर्वादि चारदिशांच्या
 ठिकाणीं शुक्रवर्ण विप्र, पीतवर्ण वैश्य, कृष्णवर्ण शूद्र व रक्तवर्ण क्षत्रिय हे अनुक्रमे असून
 त्याच्यावर आठ दिशांप्रत अनुक्रमे आठ नगरे आहेत १६, १७. त्यांच्यावर पूर्वादि
 दिशांचे ठिकाणीं इंद्रादि लोकपालांच्या दिव्य सभा असून मध्ये ब्रह्मसभा आहे; ती चौदा
 हजार योजने उंच आहे १८ व इतर सभा दहादहा हजार योजने उंच आहेत. त्याच्या
 अधोभागी तितक्याच उंचीचा विष्कम्भ पर्वत असून प्राच्यादि चार दिशांचे ठिकाणीं

धर्म.

बरील नांवाचें हेमी अष्टपत्री आकाराचें १६ पृष्ठांचें पुस्तक शके १८२५ च्या विजयाद-
शमीपासून श्रीक्षेत्र वाई येथे “ श्रीकृष्ण ” मुद्रणालयांत दर आठवड्यास छापून प्रसिद्ध होत
असतें. हिंदुस्थानांत सध्यां मासिकपुस्तकांची व वर्तमानपत्रांची अगदी रेलचेष्ट झाली आहे;
पण केवळ एकाच विषयाकरितां वाहिलेलीं व त्यांतही विशेषकरून केवळ धर्मसंबंधी विष-
यांचीं वर्तमानपत्रे अथवा पुस्तके मुळींच नाहींत झालेलीं तरी चालेल. ‘ धर्म ’ हा विषयच
असा विस्तृत व महत्त्वाचा आहे की, त्यावर शेंकडों ग्रंथ लिहितां. येण्यासारखे आहेत; व
शेंकडों मासिके व साप्ताहिके चालण्यासारखी आहेत; पण आजपर्यंत तिकडे पारसं कोणाचें
लक्ष्य गेलेले दिसत नाहीं; सबब, हा धंदा बरा समजून उपजीविकेकरितां हें साप्ताहिक पुस्तक
आझी काढीत आहों. ह्या पुस्तकांत केवळ धर्मसंबंधीच विषय येतील; प्रचलित सामाजिक
विषयांचाही धर्मदृष्टीनें विचार केला जाईल; धर्मसंबंधीं शंकांस साधार जबाब देण्यांत येतील.
पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षांच्या अंकांतील विषयांची अनुक्रमणिका ह्याखालीं देतो,
झणजे ह्या पुस्तकाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. पहिल्या वर्षांतील विषय येणेप्रमाणे:-

अभिप्रभृति देवता, अज्ञान कशाळा ? , अज्ञान आणि जगताचें अस्तित्व,
अभिप्राय, अरुंसिकेपु कवित्वनिवेदनम्, आचमनप्रकार, आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे,
आर्यवैयक, ईशप्राप्तीचा मार्ग, ईश्वराची चोवीस नांवें, एका सुधारकाचा अंतकाल, कांहीं
कमे कलियुगांत वर्ज्य कां ? , कृष्णोडहोम अथवा पापक्षालनार्थ देवतांची प्रार्थना, केसरी,
हिंदुक्लेश आणि थिऑसफी, गणपतिपूजनच प्रथम कां करावयाचें ? , गणेशोत्सव, गुरुच-
रित्र, चांतुर्मास्य, चित्रपरीक्षण, जलपानमंत्र, झाली कोण आहे ? , जातिभेद, जीवब्रह्मक्य,
दोळधाड, दक्षिणा, धर्म व पवित्रक, दासोपंताचें चरित्र, द्रव्यशुद्धि, धर्म, धर्मशास्त्रास चलन
कशाळा ? , धर्मसंबंधीं प्रश्नांस उत्तरें, धर्माचा न्हास व प्रजेचा संहार, धर्मांलयांतील पुराणें,
पद्ममहायज्ञ, पुण्याहवाचन, पुनरुद्वाह, पुराणांसंबंधानें शंका, पूर्वजन्म व पुनर्जन्म, प्रजेचा
संहार न होण्यास रामबाण औषध, प्राणायाम, प्रांतिकसभा, ब्रह्मयज्ञ, ब्रह्मविद्या, ब्राह्म-
णलक्षणें, भिन्न भिन्न जाति कशा झाल्या ? , भीष्मकृत कृष्णरत्नति, भूगोल खरा कोणता ?
भोरच्या ग्रामजोशांस मिळालेलें पत्र, धर्मशास्त्र व श्रीचें पत्र, मराठी भाषेची लेखनपद्धति
महाभूतांचा क्षोभ, महामारतांत काय आहे ? , महामारतापासून काय शिकतां येईल ? ,
महाराष्ट्राचें शंकराचार्य कोणते ? , मार्जन व मार्जनमंत्र, मार्जनमंत्र व त्याचा अर्थ, मार्जनादि
मंत्र, यतो धर्मस्ततो जयः, वर्णव्यवस्था उत्पत्तिसिद्ध आहे, पाताळमेगेची कल्पना खरी
आहे, विष्णूचा अलीकडील अवतार, वैदिक धर्म आणि थिऑसफिकल सोसायटी,
श्रुति-स्मृति आणि पुराणें, सदाचरण, समाज, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्वधर्माचरणाचा अभाव हें
एक अपमानाचें कारण, सामाजिक सुधारणा, सूर्यग्रहण व आपला धर्म, सेंट्रल हिंदुक्लेश
आणि वर्णव्यवस्था, संध्या कां करावी ? , संध्या कोठें करावी ? , संघाबंदनकर्मांतील मंत्रांचा
विचार, हरिश्चंद्र आणि विश्वामित्र, हुताशनीमहोत्सव.

दुसऱ्या वर्गांतोळ विषयः— अठराव्या सामाजिक परिपदेचा ठराव, अर्जुनाचें द्वाणें, अहीर सोनारांतोळ जानवें, आकाशाकडे पाहून मुक्कणारे विचार, आपद्धर्म, इहवृत्त, ईश-प्राथना, ईश्वराची जाला व मनुष्याची धमेड, कर्मविपाक, केतकी पंचांग, कोल्हापूरचें वेदाक्षप्रकरण, कोल्हापूरच्या सनदा, गणेशोत्सव, गर्भाधानकाल, चातुर्मास्य, झडकील-भाविष्य, दुर्गाभरण काव्य, देव्यपराधक्षमापनस्तोत्र, धर्मसंबंधी खुलासा, धर्माची कास धरावी, नित्योपयोगी मुनिवचने, पत्रास उत्तर, परीक्षण, पुनः एकदां, प्रतिकूल निर्णय, प्रत्येक योनींत असुर आहेत, ब्रह्मनाळकर, कोल्हापूरचे महाराज व त्यांचे कैवारी; भारताचें महा-भारत केव्हां झाले ? भीष्माष्टमी, महाभारत, बैद्य व केसरीलेखक, महाभारतापा-सून काय शिक्षतां येईल ? मार्कंडेयपुराणांतोळ विषय, मुख्य उणीव अवश्य भक्त काडिली पाहिजे, याज्ञपह्यैर्निर्णय, योगचमत्कार, रामनवमी, राष्ट्रीय शील, रुद्राध्याय, रुद्राध्यायाच्या भाष्याचें मराठी सारपर्यं, वधूलक्षणे, वासना तशीं फळें, विवाह, वेदोक्त आणि सक्थेवरचे स्वामी; शंकासमाधान, शत्रु व मित्र आपले आपणच, शांतिक व पौष्टिक कर्मांतोळ प्रतिमा, सत्यनारायण, सावित्र्यपाख्यान, सुखदुःख धर्माधर्मावरचे अवलंबून आहे, सुपा-रणा द्वाणजे असत्यता किंवा काय ?, सौंदर्यकशांत आहे ?, स्त्रीधर्म, स्त्रीशिक्षणाची दिशा, ह्यंत्रसंबंधी वादविवाद.

चालू वर्गांतोळ विषयः— वेदविचार, कूटविचार, रजोदोषनिर्णय, समानक्रिया, पत्राभ्य-घटार, कलियुगविचार, भगवद्गीताविषयक पुराण, समाज आणि वेदांत; पापाचें मूळ, सान्नाय्य कशाळा द्वाणाचें ?, घोरत्या प्रशस्तीमालेचें पत्र, श्रीगुरुस्वामींनी शिष्यस्वामीचे अभि-कार रद्द केल्याचें आशयपत्र, सुखदुःखकारण, पतितपरावर्तन, गीताधर्म, विद्यानरसिंहभारती २१ झाले, धर्मगुरूंची आवश्यकता व वेदाधिकारी, संवाद, हेरंबशतक, फाळ, चिकित्सक, सुधारक व ब्रह्मनाळकर; स्फुट, ब्रह्मनाळकर व त्यांचे कैवारी, सहकार; साखर, मालापत्रा-वराल राटला.

अशा प्रकारें वर्गाच्या ८०० पृष्ठांच्या ह्या पुस्तकाची किंमत केवळ ३ रुपये ठेविली आहे. टपालदशांत नाही.

विशेष सवलत. वर्गणीदार होणारास विष्णुपुराणाचें साम भाषांतर ह्या ग्रंथ पहिल्या व रुद्राध्याय हा अनुक्रम ग्रंथ दुसऱ्या वर्गाकरितां बक्षीस. चालू सालीं मार्कंडेयपुराणाचें मुद्रा-नद भाषांतर पक्षास ठेविटें आहे.

विशेषांत सवलत. विद्यार्थ्यांची मने स्वधर्मरत रहाणें अवश्य आहे. भावी समाज धार्मिक अथवा अष्ट निषणें हे विद्यार्थ्यांवर अवलंबून असल्यामुळे त्यांकरितां भर्माची किंमत दोन रुपये आहे. मात्र यक्षिसपुरतक त्यांना मिळणार नाही.

मार्कंडेयपुराणांतोळ विषय.

१ मार्कंडेयमुनीकडे जाउन महर्षि जैमिनींनी त्यांना महाभारतासंबंधानें विचारिलेला शस्त्र. २ यदुनामक अस्त्रांतल्या दुर्वासमुनींचा शाप. ३ कंधर व विदुद्रुष हांचे सुद्ध. ४ विद्याधरप्रभूतीचा शाप होण्याचें कारण. ५ जैमिनीचें विद्यानलावर पक्ष्याकडे गमन. ६ वायुगुहाधनारवर्जन. ७ द्रौपदीला पांच पति होण्याचें कारण. ८ इन्द्रविचार. ९ बलरा-

माध्या हातून घडलेली ब्रह्महत्या. १० विश्वामित्रमुनींच्या क्रोधासुद्धे हरिश्चंद्राची राज्यच्युति. ११ हरिश्चंद्राह्यान. १२ आडि व वक्र ह्यांचे युद्ध. १३ प्राणी जन्मास कत्ता येतो दगैरेस्त-
बंधाने झालेला पितापुत्रसंवाद. १४ महारौरवादि नरकांचे वर्णन. १५ वैद्यराज व दनपुं-
रूप ह्यांचा संवाद. १६ कर्मफल. १७ वैद्यराजाचे स्वर्गारोहण. १८ पतिव्रतेंचें नाह्याम्य. १९
अनसूयेला निघालेला वर. २० दत्तात्रेयोत्पत्ति. २१ कर्तव्याचांजुन वगैरे ह्यांचा संवाद. २२
दत्तात्रेय आणि कर्तव्याचांजुन ह्यांचा संवाद. २३ कुबलयाश्वाचा वृत्तांत. २४ पातालक्रेतु व
कुबलयाश्वा ह्यांचे युद्ध. मदालसेचा विवाह. २५ पातालक्रेतूचा वध. २६ मदालयाविभाग.
२७ अश्वतराला मदालसेची प्राप्ति. २८ कुबलयाश्वाचे नागराजवृद्धी गमन. २९ अश्वतरानूनून
कुबलयाश्वाला पुनरापि झालेला मदालसेचा लाभ. ३० मदालसेच्या तीन पुत्रांची तपश्चर्या
३१ राजवर्नकथन. ३२ चार आश्रमांचे धर्म व कर्म. ३३ गृहस्थाश्रमधर्माचे विशेष वर्णन.
३४ निलनर्मितिकादि श्राद्धे. ३५ पार्वणश्राद्ध. ३६ श्राद्धकल्प. ३७ कान्दश्राद्धाचे फल.
३८ सदाचारादि व्यवस्था. ३९ वर्त्यावर्ज्यनिरूपण. ४० मदालसेने पुत्राला अंगठी देणे. ४१
अलक्याचा आत्मविवेक. ४२ योगसिद्धि. ४३ योगिचर्या. ४४ प्रणवस्वरूप. ४५ सुबाहु व
काशीराज ह्यांमध्ये झालेला संवाद. ४६ ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति. ४७ ब्रह्मनिरूपण. ४८ प्राकृत-
वैकृतसर्ग. ४९ देवादिकंची मृष्टि. ५० मिथुनमृष्टि. ५१ यक्षातुलासन. ५२ रुद्रसर्ग. ५३
स्वायंभूव मन्वंतर. ५४ जंबुद्वीप. ५५ जंबुद्वीपांतील प्रदेश. ५६ गंगावतार. ५७ भारतवर्ष-
विभाग. ५८ कूर्मसंस्थान. ५९ मद्राश्वादि खंडांचे वर्णन. ६० क्षिप्रुल्पादि खंडांचे वर्णन. ६१
स्वारोचिष मन्वंतर. ६२ ब्राह्मणवत्स्थिनीसंवाद. ६३ कथिल व वत्सस्थिनी ह्यांची भेट. ६४ स्वरोचि
व मनोरमा ह्यांचा विवाह. ६५ स्वरोचि व मनोरमेच्या सख्या ह्यांचा विवाह. ६६ स्वरोचि-
पाची उत्पत्ति. ६७ औत्तम मन्वंतर. ६८ उन्नमाने केलेला पत्नीचा त्याग. ६९ औत्तम मनुची
उत्पत्ति. ७० औत्तम मन्वंतर. ७१ तानस मन्वंतर ७२ रैवत मन्वंतर ७३ चाश्रुप मन्वं-
तर. ७४ वैवस्वत मन्वंतर ७५ वैवस्वत मनुची उत्पत्ति. ७६ सूर्यस्तुति. ७७ काशिनो-
कुमारांची उत्पत्ति. ७८ सापार्गिक मन्वंतर. ७९ देवीमाहात्म्य. ८० नहुषकृतमवध. ८१
महिषासुराच्या सैन्याचा वध. ८२ इंद्रादि देवांनी केलेली देवीची म्नुति. ८३ महिषासुरवध.
८४ देवीदूतसंवाद. ८५ घूळलोचनाचा वध. ८६ चंडमुंडवध. ८७ रक्तबीजवध. ८८
निशुंभवध. ८९ शुंभ वध. ९० देवीस्तुति. ९१ देवीने देवांना दिलेले वर. ९२ सुरध व
वैश्य ह्यांना देवीपासून वरप्राप्ति. ९३ दक्षसावर्न्यप्रभृति मन्वंतर. ९४ पितरांचा स्मृत्तीला
उपदेश. ९५ रुचिहृत पितृस्तुति. ९६ रौच्य मनुची उत्पत्ति. ९७ भौल मन्वतर. ९८
शांतिहृत आग्निस्तवन. ९९ मार्तंडोत्पत्ति. १०० मार्तंडस्वरूप. १ ब्रह्मकृत राक्षस्तुति. २
कश्यपवंश. ३ अदितीकृत सूर्यस्तुति. ४ अदितीला सूर्यापासून झालेली प्राप्ति. ५ विदक-
र्म्याने केलेले सूर्याचे स्तवन. ६ भानुमाहात्म्य. ७ राज्यवर्धनवृत्तांत. ८ सूर्यवंश. ९ पृष-
घाचे आह्यान. १० नाभागचरित्र. ११ मलंदनवत्सप्रोचरित्र. १२ क्षत्रिप्राह्यान. १३
विविधचरित्र. १४ क्षत्रीनेत्रचरित्र. १५ कर्धनचरित्र. १६ अर्वाक्षितर्चा उत्पत्ति. १७
वैशाखिनीचे स्वयंवर. १८ सुदामध्ये अवस्थित राजांच्या हाती लागणे. १९ अर्वाक्षिताची
मृत्क. २० अवस्थिताचे वैराग्य. २१ दानवापामून अवस्थिताने वैशालिनीचे केलेले रक्षण.

२२ अविक्षित व वैशालिनी ह्यांचा विवाह. २३ मरुताची उत्पत्ति २४ मरुताची राज्य-
प्राप्ति. २५ मरुत्तचरित्र. २६ नरिष्यंत आह्वान. २७ सुमनेचें स्वयंवर. २८ वपुष्मानाचा
मृध असे विषय मार्कंडेयपुराणांत आहेत.

रुद्राध्याय.

रुद्रमंत्रांनीं काय काय गोष्टी होणें शक्य आहे हें दिग्दर्शनाप्रें येथें दाखवितों. सर्वपाप-
नाश, सात जन्मांचेही पातक नष्ट होणें, ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन होणें, दुर्मिक्ष निवारण होणें,
अन्नप्राप्ति होणें, पशूंचे रोग नाहीसे होणें, राष्ट्रांतील लोकांचें अकाली मरण टळणे, विषू-
चिका, अधिकसाधेपात वगरे, रोग नाहीसे होणें, दीर्घ जीवित प्राप्त होणें, राजाचें रक्षण
होणें, व्याघ्र, चोर, वज्रराक्षस, यक्ष, भूते इत्यादिकांपासून निर्भय होणें, रोगमुक्ति होऊन
आरोग्य प्राप्त होणें, लहान मुलांना होणारी स्कंद, पूतना इत्यादिकांची पीडा नष्ट होणें, गर्भा-
चेही रोग नाहीसे होणे, पर्जन्य पडणे, पूवजन्माचें स्मरण होणे, वेदेचेत्या कुलांत जन्म
प्राप्त होणें, सर्व कामना परिपूर्ण होणे, पुत्रप्राप्ति होणें, संप्रसामध्ये शत्रूंचा पराजय होणें,
शत्रूंचा नाश होणें, राजा रोगापासून मुक्त होणें, अश्वप्रश्रुति वाहने रोगनिर्मुक्त होणें, धार-
णाशक्ति प्राप्त होणें, जन्मभर सुखी राहणें, शत्रूंचें राष्ट्र व प्रजा नाहीशी करणें, क्षयरोग
नाहीसा होणें, भयंकर ताप नाहीसा होणें, चारी वर्ण आपल्याला वश होणें, क्रांति प्राप्त
होणें, संरति मिळणे, धेनु प्राप्त होणे, सर्वविद्यापारंगत होणें, राजा होणें, राजभय उत्पन्न
करणें, सुवर्णोत्पत्ति होणें, ईप्सित कन्या प्राप्त होणें, यक्षराक्षसादि वश होणें, सार्वभौम पुत्र
प्राप्त होणें, कवित्वशक्ति अंगी येणे, नानाप्रकारचे भोग प्राप्त होणें, अंतर्धानशक्ति येणें,
राजा व सरदार-यश होणें, राजपुत्रांपासून निर्भय होणें, वज्रप्राप्ति होणें, गर्भपाताचें भय
नाहीसे होणें, संतति अल्पायु निपजत असल्यास दीर्घायु होणें, घृत, व्यापार इत्यादिकामध्ये
जय प्राप्त होणे, अपमृत्यु टळणें, वंश चालविणारा पुत्र मिळणें, शिवतुल्य पुत्र प्राप्त होणें,
उदकापासून निर्भय होणें कालज्ञान प्राप्त होणे, इत्यादि. हीं काम्य फळे झालीं. हीं सर्वा-
नाच हवीं असतात किंवा अवश्य असतात असें नाही. कल्याण होणें, हें जें सर्वसामान्य
फल ते सर्वांना हवें आहे; ह्यास्तव, रुद्रपठनाकडे लोकांची प्रवृत्ति, व्हावी एतदर्थ दुसऱ्या
साली धर्माच्या सर्व ग्राहकांना सायन व मठभास्कर ह्या दोघांच्या आप्यांसह रुद्राच्या
बसिसादाखल होता. सोबत भाष्यांचें मराठी तात्पर्य विस्तृत रीतीने दिले आहे. रुद्राच्या-
यांत काय आहे हें प्रत्यक्ष भाष्यतात्पर्य वाचल्याशिवाय समजणें शक्य नसल्यामुळे वर वर्ण-
विल्यापेक्षां विशेष वर्णन ह्या अध्यायाचें आश्री करित बसत नाही. रुद्राध्यायच फक्त
धेनान्यास ट. ह. शिवाय दोन रुपये किंमत पडेल.

विष्णुपुराणांतील विषय.

मंगलाचरण, पुराणोपक्रम, ईशस्तुति, पुराणपरंपरा, भूतसृष्टि, अक्षरपरिमाण, पृथ्वीकृत परमेश्वरस्तवन, उदकांतून भूमीचा उद्धार, वृक्ष, पशु इत्यादिकांची सृष्टि, वर्णसृष्टि, धान्याचे प्रकार, वर्णाश्रमधर्मनिष्ठांना प्राप्त होणारी स्थाने, भृगुप्रभृतींची उत्पत्ति, रत्न, स्वायंभुव मनु, शतरूपा, प्रियव्रत, उत्तानपाद इत्यादिकांची सृष्टि, दक्षकन्या, त्यांचे प्रति व त्यांची संतति, ईश्वराच्या आठ मूर्ति, विष्णु व लक्ष्मी ह्यांचे सर्वव्यापित्व, इंद्र व दुर्वास ह्यांची भेद, ब्रह्मादिकांनी केलेली ईशस्तुति, समुद्रमंथन, भृगुवंश व दक्षकन्यांची संतति, ध्रुवचरित्र, स्वर्णासुराचा वध, ध्रुवचरित्र, ध्रुववंश, पृथुचरित्र, प्रचेतसांचे तप, त्यांनी केलेली ईशस्तुति व त्यांना प्राप्त झालेला वर, प्रचेतसांच्या तपामुळे झालेला प्रजेचा न्हास, कंडु महर्षींचे चरित्र, अश्वमेधाचा व कंडु ह्यांचे एकत्र वास्तव्य, प्रचेतसांनी आरिषेचा केलेला स्वीकार, दक्षसृष्टि, प्रन्हादचरित्र, प्रन्हादाचा वंश, प्रजा व त्यांचे अधिपति, ईश्वराची स्वरूपे, सप्तद्वीपे व त्यांचे अधिपति, भूगोलवर्णन, पातालवर्णन, नरकवर्णन, पृथ्वी, आकाश, इत्यादिकांचे परिमाण, सूर्यादिकांचे परिमाण वगैरे, शिशुमारवर्णन, सूर्यरश्मि व त्यांतील गण, सूर्य व त्याच्या रथात असलेले सप्तगण ह्यांची कार्ये, चंद्रादिकांचे रश्मि, गति वगैरे, शिशुमारस्वरूपवर्णन, जडमरताख्यान, ऋभुनिदाप्रसंवाद, मन्वंतरें, व्यासकृत वेदविभाग व अग्नवीस व्यास, वेदशास्त्रा व त्यांचे प्रवर्तक, सामवेदशास्त्रा व त्यांचे प्रवर्तक, पुराणसंहिता व त्यांचे प्रवर्तक, पुराणांची नावे, यमगीता, विष्णूचे आराधन व वर्णधर्म, आश्रमधर्म, संस्कार, कन्यालक्षण व आठ प्रकारचे विवाह, सदाचार व गृहस्थाश्रमधर्म, सदाचार, औषधेदेहिक संस्कार, आद्यप्रकरण, आद्यार्ह ब्राह्मण व धाद्विविधि, आद्याला विहित व निषिद्ध पदार्थ वगैरे, नमस्वरूपवर्णन व विष्णुस्तवन, चार्वाक, बौद्ध व आर्हत ह्या धर्मांची उत्पत्ति व ह्या धर्मांने वागणाऱ्यांच्या संसर्गाचे फल, ब्रह्मदेव, दक्षप्रजापति, बुध, पुरूरवा इत्यादिकांची उत्पत्ति, इक्ष्वाकूची उत्पत्ति, वसुस्थवंश, धुंधुमारवंश, मांधात्याची उत्पत्ति, व सौमरिक्ष्वाची आख्यायिका, सौमरीचे वनांत जाणे, त्यांच्या चरित्राचे फल, मांधात्याची संतति, नर्मदेला प्राप्त झालेला वर, त्रिशंकूची हकीकत, सगराची उत्पत्ति, सत्रिय म्लेच्छ होणे, असमंजाची उत्पत्ति, सगराचा अश्वमेध, सगरपुत्रांनी कपिलमुनीला दिलेला त्रास, त्या पुत्रांचा नाश, अंशुमानाला कपिलमुनीपासून प्राप्त झालेला वर, दिलीप, भगीरथ, नामाग, अंबरीष, ऋतुपर्ण इत्यादिकांची उत्पत्ति, सौदासाचे आख्यायिका, त्याला वसिष्ठशापाने प्राप्त झालेले कल्पाषपादत्व व राक्षसत्व, ऋतुपर्ण राजाची हकीकत, रघु, अज, दशरथ, राम, लक्ष्मण इत्यादिकांची उत्पत्ति, संक्षिप्त रामायण, निषध, नल इत्यादिकांची उत्पत्ति, निमि व वसिष्ठ ह्यांनी परस्पराना दिलेला शाप, जनक, सीता इत्यादिकांची उत्पत्ति, सोमवंश, कुबेराची उत्पत्ति, पुरूरवाचे आख्यायिका, त्रेताप्रवृत्ति, गंगा जन्मची कन्या होणे, विधामित्राचे आख्यायिका, अश्विनाश्रम, धन्वंतरी, कुबलयाश्रम इत्यादिकांची उत्पत्ति, रज्जिराजाची हकीकत,

कौवापासून उरपन्न झालेल्या अग्नीने कालयवनाचे दहन, कृष्णमुचुकुंदसंवाद, मुचुकुंदकृत कृष्णस्तुति, त्याच्यावर कृष्णाने केलेला अनुग्रह, मुचुकुंदाचे गंधमादनपर्वताप्रत गमन, बलरामाचे गोकुलाप्रत गमन, वारुणीला वरुणाची झालेली आज्ञा, बलरामाची यमुनेप्रत आज्ञा, बलरामाचा रेवतीशी झालेला विवाह, रुक्मिणीच्या स्वयंवराकरिता राजांचे व रामकृष्णाचे कुंडिननगराप्रत गमन, रुक्मीने केलेली प्रतिज्ञा व त्याचा वध, रुक्मिणीहरण, प्रद्युम्नहरण, प्रद्युम्नाचे पुनरागमन, रुक्मिणीची संतति, प्रद्युम्नविवाह, द्वारकेप्रत इंद्राचे आगमन, इंद्रकृष्णसंवाद, सुरुवध, कृष्णनरकयुद्ध, नरकवध, भूमिकृत कृष्णस्तुति, कृष्णाचे सोळा हजार कन्यांना द्वारकेत आणणे, कृष्णाचे स्वर्गाप्रत गमन, अदितीने केलेली कृष्णाची स्तुति, पारिजात आणण्याचा विचार, त्याच्याकरिता देवांशी झालेले कृष्णाचे युद्ध, इंद्रसत्यभामासंवाद, पारिजात मर्त्यलोकाप्रत आणणे, सोळा हजार कन्यांशी कृष्णाने केलेला विवाह, उपेला पडलेले स्वप्न, चित्रलेखेचे योगविद्येने अनिश्चाल आणणे, कृष्णाचे बाणनगराप्रत गमन, कृष्णाशी माहेश्वरज्वराचे युद्ध, कृष्णाचे देवांशी झालेले युद्ध, सपत्नीक अनिश्चासह कृष्णाचे द्वारकेप्रत आगमन, पौंड्रकवासुदेवाचा मोह, त्याने कृष्णाकडे पाठविलेला निरोप, कृष्णाने दिलेले उत्तर, पौंड्रकवध, वाराणशीचे दहन, सांननिग्रह, बलरामाचा क्रोध, सांबाला कौरवांचे परत पाठविणे, द्विविदवानरवध, यादवांप्रत झालेला ऋषींचा शाप, सांबापासून मुसलाची उत्पत्ति, देवांनी कृष्णाकडे पाठविलेल्या दूताचे आगमन, दूताप्रत कृष्णाचा परत निरोप, यादवांचे प्रभासतीयांप्रत गमन, मदिरापान, यादवांचा परस्पर वध, द्वारका समुद्रांत बुडणे, अर्जुनाचा परामव, यादववध-हरण, अर्जुनाचा खेद, ध्यासार्जुनसंवाद, अथावकाने अप्सरांना दिलेला शाप, परिक्षितीला राज्याभिषेक, कलिवर्णन, कलिमाहात्म्य, शूद्रमाहात्म्य, स्त्रीशूद्रांच्या धर्माविषयी व्यासांचे मत, नैमित्तिक प्रलय, प्राकृत प्रलय, दुःखत्रयवर्णन, नरकदुःख, दुःखनाशार्थ उपाय, ब्रह्मनिरूपण, सांख्यिकेदिशेवजचरित्र, केशिध्वजकृत ब्रह्मज्ञानोपदेश, विष्णुपुराणाची फळश्रुति.

क्रोधापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीने बालयवनाचे दहन, कृष्णमुचुकुंदसंवाद, मुचुकुंदकृत कृष्णस्तुति, त्याच्यावर कृष्णाने केलेला अनुग्रह, मुचुकुंदाचे गंधमादनपर्वताप्रत गमन, बलरामाचे गोकुलाप्रत गमन, वारुणीला वरुणाची झालेली आज्ञा, बलरामाची यमुनेप्रत आज्ञा, बलरामाचा रेवतीशी झालेला विवाह, रुक्मिणीच्या स्वयंवराकरिता राजांचे व रामकृष्णांचे कुंडिननगराप्रत गमन, रुक्मीने केलेली प्रतिज्ञा, व त्याचा वध, रुक्मिणीहरण, प्रद्युम्नहरण, प्रद्युम्नाचे पुनरागमन, रुक्मिणीची संतति, प्रद्युम्नविवाह, द्वारकेप्रत इंद्राचे आगमन, इंद्रकृष्णसंवाद, सुरुवध, कृष्णनरकयुद्ध, नरकवध, भूमिकृत कृष्णस्तुति, कृष्णाचे सोळा हजार कन्यांना द्वारकेत आणणे, कृष्णाचे स्वर्गाप्रत गमन, अदितीने केलेली कृष्णाची स्तुति, पारिजात आणण्याचा विचार, त्याच्याकरिता देवांशी झालेले कृष्णाचे युद्ध, इंद्रसत्यभामासंवाद, पारिजात मर्त्यलोकाप्रत आणणे, सोळा हजार कन्यांशी कृष्णाने केलेला विवाह, उपेला पडलेले स्वप्न, चित्रलेखेचे योगविद्येने अनिच्छाला आणणे, कृष्णाचे बाणनगराप्रत गमन, कृष्णाशी माहेश्वरज्वराचे युद्ध, कृष्णाचे देवांशी झालेले युद्ध, सपत्नीक अनिरुद्धासह कृष्णाचे द्वारकेप्रत आगमन, पौंड्रकवाहुदेवाचा मोह, त्याने कृष्णाकडे पाठविलेला निरोप, कृष्णाने दिलेले उत्तर, पौंड्रकवध, वाराणशीचे दहन, सांबानिग्रह, बलरामाचा क्रोध, सांबाला कौरवांचे परत पाठविणे, द्विविदवानरवध, यादवांप्रत झालेला ऋषींचा शाप, सांबापासून मुसलाची उत्पत्ति, देवांनी कृष्णाकडे पाठविलेल्या दूताचे आगमन, दूताप्रत कृष्णाचा परत निरोप, यादवांचे प्रभासतीर्याप्रत गमन, मदिरापान, यादवांचा परस्पर वध, द्वारका समुद्रांत बुडणे, अर्जुनाचा परामव, यादवघ्नीहरण, अर्जुनाचा खेद, व्यासाजुनसंवाद, अथावकाने अप्सरांना दिलेला शाप, परिक्षितीला राज्याभिषेक, कलिवर्णन, कलिमाहात्म्य, शूद्रमाहात्म्य, स्त्रीशूद्रांच्या धर्माविषयी व्यासाचे मत, नैमित्तिक प्रलय, प्राकृत प्रलय, दुःखत्रयवर्णन, नरकदुःख, दुःखनाशाय उपाय, ब्रह्मनिरूपण, सांख्यिकेशिष्यचरित्र, केशिष्यजकृत ब्रह्मज्ञानोपदेश, विष्णुपुराणाची फस्तुति.